

TANULMÁNYOK AZ ALFÖLD MEZŐGAZDASÁGÁRÓL

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 30.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

Orosz István

**Tanulmányok az Alföld
mezőgazdaságáról**

Debrecen, 2020

KIADJA A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE

A borítót tervezte:

GYARMATI IMRE
grafikus

A kötetet lektorálta:

VARGA ZSUZSANNA
egyetemi tanár, ELTE, BTK

Technikai szerkesztő:

H. BALÁZS ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:

az NKFI K 120197 azonosítószámú pályázata,
a Debreceni Egyetem,
a DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája,
a DE Nemzetközi Inter-regionális Társadalomtörténeti
és Néprajzi Kutatási Központja

ISSN 2060-9213
ISBN 978-963-490-209-6

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

Előszó	7
Az alföldi agrárfejlődés történeti útja	13
Mezővárosi fejlődés a Felső-Tiszavidéken a 14–15. században	19
Böszörmény mezőváros 1410–1609	29
Parlagoló földművelés az Alföldön	51
Változások a földművelés rendszerében az Érmelléken és a Sárréten 1715–1728 között	81
Mátészalka újkori története a jobbágyfelszabadításig	103
A dinnyés kertekről	145
Berettyóújfalu agrárviszonyai a 17–18. században	151
A „rideg” tanya	241
Az Alföld mezőgazdasága és a Tisza-szabályozás	291
A szabad gazdálkodás elterjedése Északkelet-Magyarországon a 19. század végén	301
Mándok birtokviszonyainak változásai 1870–1909	309
Rövidítések jegyzéke.....	325
A kötetben szereplő tanulmányok eredeti megjelenési helyei	345

ELŐSZÓ

Az Alföld Magyarország legnagyobb tájegysége. A Horvátország nélkül számított történelmi Magyarországnak több mint harmada. Ennek ellenére a tájtörténeti kutatásokban távolról sem áll olyan előkelő helyen, mint Erdély, vagy a Dunántúl. Messze meghaladná egy előszó terjedelmét, ha ennek okát a különböző tudományágakban kutatni kezdenénk. E tekintetben az agrártörténet valószínűleg a néprajzhoz áll a legközelebb, ahol sokáig az a felfogás uralkodott, hogy a peremvidékek sokkal jobban őrizték a népi hagyományokat, mint az ország közepén lévő Alföld. Györffy István volt az, aki felfedezte a sajátos alföldi hagyományrendet, amely semmivel sem volt kisebb értékű a peremterületek szokásrendjénél.

Az agrártörténet is sokat köszönhet Györffy Istvánnak, aki az állattartás hagyományos formáinak feltárásában nagy segítséget nyújthat az agrártörténeti kutatóknak is.

Magam 60 éves kutatói múltamban, bár a történeti tájak elemzését mindig fontosnak tartottam, s meggyőződésemm volt, hogy az ország gazdasági, társadalmi története csak a tájak történetének együtteséből ismerhető meg, kezdetben nem ismertem fel az alföldi táj agrártörténeti jelentőségét, noha egész életemet elköteleztem egy alföldi egyetem és egy alföldi város: Debrecen mellett.

Az itt összegyűjtött tanulmányok 1963 és 2015 között születtek s éppen a két legkorábbi: a Mándok birtokviszonyait vizsgáló és a szabad gazdálkodás kelet-magyarországi elterjedéséről szóló, még nem mutatja, hogy szerzője az alföldi mezőgazdaság sajátosságainak vizsgálatát tekintené fő céljának. Mint ahogy ez is volt a valós helyzet. Csak később jöttem rá, hogy mindkét tanulmány alföldi sajátosságokat is mutat. A megírásakor Mándok esetében számomra az volt a fontos, hogy találtam egy olyan forrásanyagot: a kataszteri birtokíveket, amelyeket korábban mások még nem használtak, s amelyek segítségével elemezhetőek voltak a paraszti birtokviszonyok. Ráadásul nemcsak egy adott év helyzete volt bemutatható, hanem változás vizsgálatára is mód nyílt 1870 és 1909 között. (Az olvasó bizonyára megbocsátja, hogy e fiatalon írt tanulmányban nem hiányzik a korban elengedhetetlen ideológiai háttér.) A szabad gazdálkodás elterjedéséről szóló tanulmányban sem azt tartottam megjelenésekor fontosnak, hogy jórészt alföldi településekről szól, hanem azt, hogy találtam olyan megyei forrásokat, amelyek arról értesítenek, hogy hol tartották meg a 19–20. század fordulóján a

hagyományos gazdálkodási formákat és hol vezették be a szabad gazdálkodást. Csak később, az alföldi helyzet alapos megismerése után jöttem rá, hogy a kötetlen gazdálkodásnak az Alföldön évszázados történelmi előzményei voltak.

Valójában az alföldi mezőgazdaság múltja iránt az 1970-es években kezdtem érdeklődni, amikor Balogh István hatására behatóbban foglalkoztam Debrecen, s több megbízás révén a hajdúvárosok történetével is. Az 1973-ban megjelent Hajdúnánás történetében írott mintegy 120 oldalnyi könyvrészlet volt az első olyan írásom, amelyben egy nagyhatárú alföldi város három és fél évszázados múltját az agrártermelés és az agrártársadalom története szempontjából végigkísérhettem. Más hajdú tanulmányaim és Debrecenről szóló írásaim során jöttem rá azokra az általános tanulságokra, amelyeket mások írásai Karcagról, a „három városról” (Ceglédről, Nagykőrösről, Kecskemétről), Szegedről, Hódmezővásárhelyről, Békés megyei városokról: Békésről, Mezőberényről, Gyomáról stb. is megerősítettek.

E vizsgálódások tanulságait az alföldi parasztság termelési eljárásairól szóló tanulmányomban foglaltam össze 1986-ban s megállapítottam, hogy a nagy határú alföldi városok többségében a 19. század derekáig nem a szántóföldi gazdálkodás, hanem az állattenyésztés volt meghatározó jellegű, ennek megfelelően a gazdálkodás az ún. szállásföldek körül szerveződött. A szállásföldeket pedig a jobbágyrendszer viszonyai között is szabadon lehetett használni, nemcsak gabonatermelésre, hanem szénakészítésre is.

A hajdúvárosokra és Debrecenre vonatkozó agrártörténeti tanulmányok azért nem szerepelnek a jelenlegi válogatásban, mert már megjelentek egy 1995-ben és egy 2015-ben kiadott kötetben (Hagyományok és megújulás, A fönix és a bárány városa.)

A jelenlegi válogatásban két olyan tanulmány is szerepel, amely szorosan kapcsolódik a fentebb említett szállásföldes termelési rendszerhez. Egy rövidebb: a dinnyés kertekről és egy hosszabb a „rideg” tanyáról. Abban a határhasználati rendszerben, amelyben a szállásföldek határozták meg a gazdálkodás rendjét, a 19. század előtti időszakban nagyon kevés földműves tanyát találhattunk.

Az alföldi határhasználat rendszerében többnyire hiányoztak a belső telekhez kapcsolódó zöldséges és gyümölcsös kertek, mert az osztott beltelek szálláskertjein az állatok teleltek s nem zöldséget vagy gyümölcsöt termeltek rajtuk. Ezért alakult ki az a rendszer, hogy a külső határ bizonyos részeit, a szállásföldekhez kapcsolódó „ugarok” egy részét „kertelték el”, hogy azon kendert vagy lent, illetve tököt, babot, vagy az alföld legfontosabb gyümölcsét: dinnyét termeljenek. (Meg kell jegyezni, hogy ezeknek az ugaroknak nem sok köze volt a nyomásos rendszerek pihentetett határrészeihez.) Az itt olvasható rövid tanulmány ezeknek a szántóföldön kialakított dinnyés kerteknek a termelési rendjét írja le.

Az alföldi tanyarendszerről szóló tanulmány 1980-ban jelent meg a Pölöskei Ferenc és Szabad György szerkesztette „A magyar tanyarendszer múltja” című kötetben. A „rideg” tanya cím Szabad György találmánya volt a cikk elolvasása

után. A rideg kifejezés az állattartásban használatos műszó, amely arra utal, hogy az állatok tartása nem kötődik az istállókhoz. A tartás helye az Alföldön a 19. század dereka előtt állattartó szállásokon volt, ahol extenzív körülmények között, esetleg az állatoknak primitív enyhelyet és takarmányozó helyet is készítve vészelték át a téli hónapokat. A fentebb említett szállásföldekhez kapcsolódott a kezdeti állattartó szállások rendszere, amelyekből a szántóföldi termelés kiszélesedés nyomán alakultak ki a földműves tanyák.

A hajdúvárosokról és Debrecenről szóló értekezésekben, de az itt említett tanulmányokban is visszatér egy meghatározónak tűnő probléma: a települések határhasználatának rendszere. Nem volt véletlen, hogy különböző oldalról közelítve a kérdést, több tanulmányban is igyekeztem feltárni az alföldi határhasználat rendszerét.

A sajátosságok első felfedezése itt is Hajdúnánáshoz, a többi hajdú tanulmányhoz, illetve a 18–19. századi Debrecen gazdálkodásának bemutatásához kapcsolódott. Ebben a kötetben az említett szabad gazdálkodás előtörténete vezetett a határhasználat rendszerét elemző írásokhoz.

A hajdúvárosok és Debrecen gazdálkodásának kutatása egyértelművé tette számomra, hogy a határhasználatnak az a rendszere, amelyet ugaros-nyomásos gazdálkodásnak nevezünk, s amely a 19. század előtti időkből általánosságban jellemezte az ország gazdálkodását, az Alföld nagyhatárú településeire egyáltalán nem jellemző. Felfogásomat megerősítették Wellmann Imre kutatásai, akitől nagyon sok baráti tanácsot is kaptam. Hasonló eredményekre jutottak kollegáim: Papp Klára és Bársony István is. Berettyóújfalu agrárviszonyainak részletes elemzése is megerősítette azt, amit Debrecen és a hajdúvárosok esetében korábban megállapítottam. Ez a felfogásom az Alföld más területeire vonatkozó adatok alapján megerősödött a tanyarendszerről született tanulmányomban is. Ez eredményezte, hogy az 1970-es években a bihari Sárrét földművelési rendszeréről, a 2000-es évek végén az Érmellék és a Sárrét földművelési rendszeréről írtam tanulmányt, s az utóbbi szerepel ebben a válogatásban. Így nem volt véletlen, hogy akadémiai székfoglalómat is az alföldi parlagoló földművelésről tartottam, amely teljes szövegében szintén itt jelenik meg először.

A parlagolós rendszert a kortárs állami hivatalnokok primitív gazdálkodásnak tekintették és mindent megtettek annak érdekében, hogy az alföldi települések is áttérjenek a nyomásos gazdálkodásra. Ez a törekvés csak részben volt eredményes. Az Alföld és a hegyvidékek érintkező területein, a Bodroghözben, a Rétközben, Szatmár alföldi területein, a Jászságban, vagy a Bánát 18. században újratelepített falvaiban szabályos nyomásos rendszerű települések alakultak, az Alföld középső részén azonban elneveztek ugyan a határ egy részét „ugarnak”, de nyomásos rendszerű váltogatása a szántott és ugaron hagyott határrészeknek soha nem született meg. Az, hogy a parlagolós földművelés egyáltalán nem primitív rendszer, hanem az állattartásra épülő gazdálkodás adekvát formája, amikor a határnak csak kis része volt szántó s többsége gyeptőlként kaszálóként,

vagy legelőként szolgált, akkor is kiderült, amikor a modern gazdálkodás bevezetése vált szükségessé. Az új szántóföldi növényeket (kukorica, burgonya, dohány, vetett füves takarmányok stb.) ez a szisztéma sokkal könnyebben befogadta, mint az ugarnyomásos rendszer, hiszen a szállásföldeken bármikor fel lehetett szántani a gyepföldeket, vagy a parlaglegelőket. A korábbi eredményekhez képest azt hiszem sikerült számszerűsíteni a parlagolós rendszerű települések számát és az Alföldön belüli részarányát 1715-ben. Ez a csaknem 40%-os részarány nem kevés, ha figyelembe vesszük, hogy a szállásföldekkel együtt az alföldi táj eltérő sajátosságainak legfontosabb kifejezője.

Az olvasó számára remélem hamar ki fog derülni, hogy a határhasználat problematikája mellett a szerző másik fő kérdése az Alföld kutatásában a mezővárosok szerepe és jelenősége. Egy magyarul csak most megjelenő tanulmányban nyolc olyan mezőváros 14–15. századi történetét foglaltam össze, amelyek az Alföld északi csücskében voltak találhatóak. Többségük inkább az erdélyi és felvidéki iparos mezővárosokra hasonlított, mint az Alföld belsejében lévő állattartó oppidumokra. Jogilag mezővárosok voltak a hajdútelepülések és a 18. század végéig Debrecen is. A tanya tanulmánynak és a földművelési rendszerekkel foglalkozó írásokban szereplő településeknek jelentős hányada is mezőváros volt, s végül e gyűjtésményes kötetben részletesen tárgyalt négy település: Mándok, Hajdúböszörmény, Mátészalka és Berettyóújfalu is a hazai mezővárosok számát gyarapította.

A hazai mezővárosok között a szőlőtermelő, iparos-kereskedő és állattartó oppidumok jól elkülöníthetők voltak. A jellegzetesen alföldiek ezek közül – bizonyára mondanom sem kell – az állattartóak voltak. Böszörmény 15–16. századi története nem igen hagy kétséget felőle, hogy a város már a hajdúk letelepítése előtt ezek közé tartozott. Szűkebb határa ellenére valószínűleg Berettyóújfalut is ide kell számítanunk. Mándok és Mátészalka lakói viszont a szűk határ miatt s azért is, mert az Alföld peremén voltak, a 19. század előtt sem tartoztak az állattartó mezővárosok közé.

Mándok valószínűleg a 19. század előtt is inkább az Alföldön kívüli peremvidékek mezővárosainak sajátosságait mutatta, ugyanúgy, mint Mátészalka. Régóta ismert tény, hogy az Alföld településhálózata a középkor századaiban lényegét tekintve nem különbözött az ország más tájaitól, azaz olyan sűrű volt, mint a Dunántúl, vagy a Felvidéké. Az alföldi települések megritkulása azonban, amint már Szabó István kimutatta, nem a török hódoltsággal kezdődött, hanem a megelőző századokban, amikor a magyarországi szarvasmarha kivitel, egyrészt fellendítette a pusztai állattartást, másrészt arra készítette egy sor jobbágyfalusi lakosságát, hogy a jobb életfeltételek miatt a közeli mezővárosba költözzék és az egykori település külterülete pedig a mezőváros határát növelje. Nagyon jól tapasztalható ez a folyamat Hajdúböszörmény 1410 és 1609 közötti történetében.

A város vonzáskörzetéből már a 15. században öt település határát olvasztotta magába, s ezáltal határa már ebben a században meghaladta a 20 ezer holdat. Berettyóújfalu határa igazán azzal nőtt meg, hogy az urasági pusztákat is

használhatta. Ezek a puszták azonban Hajdúböszörménnyel szemben nem a 15. században, csak a török uralom korában alakultak ki. A puszták különálló helyzete alakította ki azt a rendszert, amelyben bizonyos termékeket a saját határon, másokat a pusztákon termeltek. Berettyóújfalu és Mátészalka helyzete különleges volt a társadalmi körülmények miatt is. Berettyóújfaluban két közösség élt egymás mellett, egy jobbágyparaszti és egy nemesi. Ebben bizonyára szerepet játszott, hogy Berettyóújfalu lakói a 17. században hajdúk voltak és nem éltek földesúri hatalom alatt. Amikor pedig a 18. században a város urasági tulajdonba került, a kismanesek külön közösséget alkottak, hogy ne az a sors legyen osztályrészük, mint a jobbágyoknak.

Mátészalkán az örökös és szabadmenetelű jobbágyok között alakult ki olyan különbség, amit másutt nem nagyon tapasztalhatunk. A szabadon költöző jobbágyokat az örökös röghözkötöttség viszonyai között a jobbágyi társadalom rangosabb csoportjának szoktuk tartani. Ez az ország nagy részén igaz is volt. Mátészalkán azonban az örökös és nem a szabadon költöző jobbágyok csoportja számított „rangosabbnak”, nekik volt örökíthető biztos földbirtokuk, míg azok, akik szabadon elköltöztek, inkább a zsellérek közül kerültek ki.

Az elmondottakon túl a kötet még két olyan tanulmányt tartalmaz, amelyek születése körülményéről néhány szót mondani kell.

A bevezető cikk valójában egy alföldi konferencián tartott előadás szövege. A békéscsabai kutatóintézet 1992-ben rendezett többnapos konferenciát „Az alföldi út kérdőjelei” címmel. Az igazi téma az Alföld jövője volt, de a résztvevők szükségét érezték egy történeti összefoglalásnak is. Ezt tartottam én, s összefoglaltam azokat a kutatási eredményeimet, ameddig 1990 táján eljutottam. A másik szintén egy konferencia előadás, amelynek címe: „Mérlegen a Tisza-szabályozás” volt. Itt egy sor ellenkező véleménnyel szemben meg kellett védelmeznem a Széchenyi–Vásárhelyi-féle szabályozást, s ki kellett fejtenem, hogy az alföldi gazdálkodás megváltozásában milyen szerepe volt a folyószabályozásoknak. A korábban említetteknek megfelelően fel kellett hívnom a figyelmet arra, hogy a 19. században az a váltás, amelyben az Alföld az állattartás központjából a szántó-alföldi gazdálkodás, ezen belül is a gabonatermelés központjává vált, nem mehetett volna végbe a folyószabályozások, mindenekelőtt a Tisza szabályozása nélkül. Az így nyert mintegy hatmillió hold föld szükséges volt ahhoz, hogy az Alföld gabonafelesleget is tudjon termelni a Monarchia piacára.

Áttekintve az itt összegyűjtött, különböző időben születet tanulmányokat, könnyen az a véleménye alakulhat ki az olvasónak, hogy a szerző tudatosan és módszeresen készült az alföldi mezőgazdaság jellegzetességeinek feltárására, s az egész kötet terve már kibontakozott az 1970-es években. Az Alföldön többségében a mezővárosoknak csak a tájra jellemző típusa jött létre: az állattartó mezővárosok, amelyek feltételezték a tágas legeltethető határt. Ennek adekvát határhasználati rendszere a parlagoló gazdálkodás, majd a szállásföldes rendszer volt. Elzárkózott a nyomásos rendszer bevezetésétől, a határ egyes részeit ugar-

nak nevezte ugyan, de nem alkalmazta a szántóföld-ugar váltást. Ez a szisztéma megszülte a külterjes, állattartó tanyákat, átalakította településszerkezetet, s az állami hivatalnokok véleményével ellentétben igen racionálisan működött mindaddig, amíg az állati termékeket jobban lehetett értékesíteni, mint a szántóföldi növényeket. A változás a 19. század derekán következett be, amikor az Alföld a hazai gabonatermelés központja lett. Ennek egyik előfeltétele a vízrendezés volt, a másik a szabad gazdálkodás, amely csaknem korlátlan mennyiségű gyepföldet törhetett fel és fordíthatott szántóvá. Míg a 19. század második felében a nyomásos gazdaságok nehezen alakultak szabad gazdaságokká (erre mindenütt hosszasan elhúzódó tagosításra volt szükség), az Alföld nagyobbik felében a megelőző rendszer különösebb gond nélkül alakult át szabad gazdasággá.

Ezt persze ma már magam is így látom, de szó sem volt arról, hogy az 1970-években is tisztában lettem volna ezekkel a jellegzetességekkel. Kutatásaim során fokozatosan alakult ki bennem az a kép az alföldi mezőgazdaságról, melyet ez a kötet tükröz. Ha az olvasók között lesznek olyanok, akiket sikerül meggyőzni, akkor nem fáradoztam hiába.

A kötet használatával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az eredeti szöveg a hivatkozásokat tekintve sem változott meg, azt az irodalmat tükrözi, amely a tanulmány megszületésekor létezett. A levéltárak elnevezése és a levéltári fondok is változhattak 1963 óta. Az Országos Levéltár jelzete akkor OL volt. Később Magyar Országos Levéltár (MOL) lett. Ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL). A tanulmányokban a jelzeteket előbb úgy kívántuk szerepeltetni, ahogy a születésük idején szabályos volt, a munka során azonban kiderült, hogy az eltelt évek során e téren sok változás történt, amit igyekeztünk javítani, s a levéltári fondok elnevezéseit is pontosítani. Köszönöm azoknak a levéltáros kollégáknak: Kujbusné Mecsei Éva főlevéltáros levéltárigazgatónőnek (MNL SzSzBML), Szendiné Orvos Erzsébet főlevéltáros igazgatónőnek, Brigovác László levéltárosnak (MNL HBML), H. Németh István főlevéltárosnak (MNL OL), Erdész Ádám igazgató főlevéltárosnak és Balogh Dorottya főlevéltárosnak (MNL BéML), Kis József igazgató levéltárosnak (MNL BAZML), Gyenesei József igazgató főlevéltárosnak (MNL BKML), Dominkovits Péter igazgató főlevéltárosnak (MNL GYMSMLSL) és Varga Zsolt igazgatóhelyettes főlevéltárosnak (MNL HML), akik ebben a munkában segítségemre voltak. A levéltári jelzetek a tanulmányok jegyzeteiben rövidített formában szerepelnek, ahogyan a több alkalommal előforduló felhasznált irodalom is, ezek feloldását a kötet végére elhelyezett rövidítésjegyzék tartalmazza.

Debrecen, 2020. május.

Orosz István

AZ ALFÖLDI AGRÁRFEJLŐDÉS TÖRTÉNETI ÚTJA

A Kárpát-medence legnagyobb tájegységének, az Alföldnek sajátos agrárfejlődése viszonylag későn került a különböző tudományzakok, az agrártörténet, a néprajz, az agrárszociológia, valamint a településtörténet érdeklődési körébe. Ugyanakkor azt is állíthatjuk, hogy az Alföldről kialakított történeti kép maga is történelem, amely az elmúlt két évszázadban igen jelentős változásokon ment keresztül. Egy rövid összegző tanulmány keretében nem lehet feladatunk e változások historiográfiai jellemzése és tüzetes nyomon követése. Nem kerülhetjük meg azonban az alföldi agrárfejlődés főbb csomópontjainak bemutatását és a más tájegységektől eltérő vonásainak felvillantását.

A 18. század neves geográfusa és történésze, Bél Mátyás volt az első, aki az alföldi és a hegyvidéki gazdálkodás különbségeire felhívta a figyelmet. Elsősorban az állattartás módozataiban látott különbséget, abban, hogy az alföldi extenzív tartás mellett egész évben a legelőt járja a jószág és csak pajtának nevezett állásokban – ahogy ő mondta – szénázik, míg a hegyvidéki állattartást már ekkor is a naponta hazajáró csordák rendszere jellemezte. Regisztrálta azt a különbséget is, ami a szemnyerés módozataiban az Alföld és a hegyvidékek között akkor már évszázadok óta fennállt. Az Alföldön állati erővel nyomtattak a szabad ég alatt és vermekben tárolták a gabonát. A hegyvidéken és a Dunántúlon fedett helyen csűrökben csépeltek emberi erővel és hombárokban tárolták a magot.

Száz évvel később a 19. század huszas éveiben Kállay Ferenc és az ő nyomán Johann Csaplovics már elméletet konstruált az Alföld és a hegyvidék gazdasági különbségeiről, úgy vélvén, hogy az alföldi gazdálkodás keleti nomád hagyományokat őriz – ezért végez minden munkafolyamatot a szabad ég alatt –, míg a Dunántúlon és a hegyvidéken az európai gazdálkodás hagyományai érvényesülnek.

Kállay és Csaplovics sejtéseit a 20. században egy néprajztudós, Györffy István és egy szociológus közgazdász, Erdei Ferenc fejlesztette tudományos elméletté. Kortársaitól eltérően Györffy István az ősi magyar hagyományt nem a peremvidékeken, hanem az Alföldön kereste és találta meg, többek között a gazdálkodás nomád hagyományaiban és a szintén keleti hagyományból eredeztetett tanyarendszerben. Györffy István eredményeire alapozódott Erdei Ferenc magyar város koncepciója, amelynek középkori előzménye az aulból eredeztetett kertes

város, modern formája pedig az alföldi tanyás város, amelyet Erdei Ferenc azonosított a magyar várossal.

Az évszázadokat átívelő történeti elméletek megszületését bizonyos értelemben a kutatások fehér foltjai is elősegítették. Legfőképpen a honfoglalás korára és az Árpád-korra vonatkozó történeti kutatás hiánya okozta, hogy tudományosan csak a 16–17. századtól igazolt gazdasági és településtörténeti jelenségeket (pl. a szálláskertes, ólaskertes településeket) vissza lehetett vetíteni 400–500 évvel korábbra is. Az elmúlt évtizedek új tudományos eredményei – főként Györffy György, Szűcs Jenő, Szabó István és Kristó Gyula vizsgálódásai – új megvilágításba helyeznek régi tudományos elméleteket is, és lehetőséget teremtenek arra, hogy az ország legnagyobb tájegységének agrártörténetét a honfoglalástól kezdve ne hipotézisekre építve próbáljuk meg áttekinteni.

Ma már nagyon kevesen vallják azt a felfogást, hogy a Kárpát-medencét elfoglaló magyarok nomádok lettek volna, ha a nomád életforma kritériumának a rendszeres és állandó vándorlást tekintjük. A Levédiában és Etelközben kialakított félnomád gazdálkodási rendszer természetes módon még mindig az állattartásra, a magyarság esetében a nagyállattartásra épült, de már összekapcsolódott a szántóműveléssel, sőt a természeti feltételektől függően a szőlő- és gyümölcsstermeléssel is, mert az állatok telelő helyein a megtaposott, megtrágyázott földet tavasszal már rendszeresen felszántották, és rövid tenyészidejű magvakkal – árpával, kölesrel – bevetették, hogy a nyári legelőkről visszatérve betakarítsák. Az állatok által megtelkesített föld csekély terjedelmű volt ugyan a határ egészéhez képest, de elégséges ahhoz, hogy a magyar gazdaság a kereszténység felvétele, az államalapítás után az európai gazdaságba beilleszkedhessék. Éppen egy legutóbbi elemzés mutatta ki, hogy a szőlőtermelés Magyarországon nemcsak nyugati alapokra épült a dunántúli szőlőkultúrában, hanem keletiekre is az alföldi ártéri szőlőkben, amelyeknek termesztése gyökeresen különbözött a dunántúliaktól.

Mai ismereteink szerint a honfoglaló és megtelepült magyarság mezőgazdaságában azonban a táji eltérések még nem voltak lényegbevágóak. Folyók mellett létrejövő települések körüli terra fimáták, az állatok által megtrágyázott szántók nemcsak az Alföldre, hanem az ország – magyarság által megszállott – más területeire is jellemzők voltak. Ezt kell megállapítani akkor is, amikor az első települések képe nagyon hasonlított a későbbi szálláskertes városokra. A 11–14. századok agrárfejlődése egyértelműen a nyugat-európai formák terjedését mutatja. A 13–14. századi nagy agrárátalakulás, amely alig másfél évszázaddal követte a nyugat-európaiakat, felszámolta a szolgamunkára alapozott földesúri üzemeket, a prédiúmotkat, és általánossá tette a szolgáltató típusú gazdaságokat, amelyek a jobbágytelkek konglomerátumai voltak. A latinul *sessiōn*ak nevezett jobbágyföld magyar neve ugyanúgy telek lett, mint azé a trágyázott földé, amely a honfoglalás után és a korai Árpád-korban az egyedüli szántót jelentette.

Az Alföld nomád hagyományokat már csak azért sem őrizhetett, mert néhány kisebb körzetet kivéve ugyanolyan sűrű településhálózatot alakított ki, mint a

Dunántúl, a Felvidék vagy Erdély. A 15. századra mintegy 21 ezer település hálózta be az országot, és az Alföldön ugyanúgy 3–4 km-re követték egymást a falvak, mint az ország más vidékein. E szűk határok között pedig nem lehetett nomadizálni. A 15. század előtt nincs nyoma annak, hogy a Győrffy vagy Erdei által feltételezett nagyhatáru szálláskertes települések léteztek volna az Alföldön. Szabó István a csaknem teljes Mohács előtti okleveles anyag birtokában jelentette ki, hogy az említett településforma – és ennek következményeként a vele összekapcsolható gazdálkodási mód – meglétére egyetlen biztos adatunk sincs. A 16. században azonban szinte már teljes kifejllettségben tűnnek elő a fenti formák, így a döntő változásoknak, ezáltal az Alföld agrárfejlődése sajátos útjának a 15. század táján kellett elkezdődnie.

Van realitása annak a feltételezésnek, hogy a nagyhatáru alföldi települések összefüggésbe hozhatók a nagyállattartás 14–15. századi felvirágoztatásával és a magyar szürkemarha elterjedésével. Függetlenül attól, hogy a magyar szürkét kunok hozták-e magukkal, vagy a Kárpát-medence lakói tenyésztették-e ki, az tény, hogy a 15. századtól kezdve e nagytestű húsmarha a legfontosabb exportcikkünk egyikévé vált, és az észak-italiai és dél-német városok mészárosai egyaránt a – külön társadalmi csoportta fejlődő – marhahajcsár hajdúk felügyelete alatt lábbon odahajtott magyar szarvasmarhák húásával látták el a fogyasztókat. Az állandóan szélesedő exportlehetőségek ott, ahol a tartási feltételek a legalkalmasabbak voltak (tehát az Alföldön), új legeltető állattartásra épülő gazdálkodási struktúrát teremtettek. A 15. század társadalmi folyamatai szinkronban voltak a gazdasággal. Főként az Alföldet jellemezte az úgynevezett pusztásodás, amelynek során az aprófalvak népe a társadalmi emelkedés reményében költözött be a mezővárosokba, ahol kedvezőbben adózott földesurának, aki nem is tudta, de nem is nagyon akarta e migrációs folyamatot megakadályozni. Az elhagyott falvak határa rendszerint nem került urasági kezelésbe – valójában földesúri allódiумok ekkor még nem is léteztek –, hanem azoknak a városoknak a használatába, amelyek egyébként e települések lakosságát is befogadták. Legyen szabad Debrecenre hivatkoznom, amely már a 15. században 62 település határát olvasztotta magába, teret biztosított ezáltal a kiterjedt, legeltető állattartásnak. Az Alföld ritka településhálózata nemcsak a török pusztítás következménye, hanem egy korábbi társadalmi-gazdasági fejlődés eredménye, amelyet aztán a török uralom betetőzött és visszafordíthatatlanná tett. A 15–16. században kialakított gazdálkodási rendszer fellazította a korábban az Alföldön is általános telekrendszert. A helyére lépő, kertes földhasználat lényegesen rugalmasabb volt a szigorúbb telekrendszernél, amely a művelési ágak – szántók, kaszálók, legelők – merev elhatárolódására épült. Visszatekintve a 16–19. századi alföldi agrárfejlődésre azt állapíthatjuk meg, hogy e nagytáj gazdálkodása az 1850-es évek nagy gabonakonjunktúrájáig nem a gabonatermelésre, hanem az állattartásra épült. Természetesen az alföldi gazdálkodás is komplex jellegű volt, azaz a földművelés és állattenyésztés egyaránt jelen volt benne, de meghatározó jellegű az állattartás volt. Igaza van Wellmann Imrének, aki sze-

rint, „elsőrangú jelentőség jutott az extenzív módon űzött állattenyésztésnek, állattartásnak, amely mindenekelőtt a természetes legelőre alapozódott, hozzá az ugar, a tarló, a rét legeltetése csupán kiegészítésül szolgált”. Az extenzív, az év nagy részében legeltetésre épülő állattartás rendszerében a pusztai legelő és a rét, a tulajdonképpeni gyepföld, a saltus nem a szántó, az áger a gazdálkodás központja. Az itt termelt széna a legfontosabb termék, akár az állat maga szerzi meg táplálékát, akár az ember készít belőle takarmányt. A szántás révén nemcsak gabona termelhető, de a legelő is megújítható és megjavítható. Jól példázza ezt a szemléletet Berettyóújfalu döntése 1788-ban ahol „jobb fünek majdani termése végett” engedték feltörni a legelő egy részét.

Ennek az állattartásra épülő gazdálkodásnak volt egy csak az Alföldre jellemző adekvát határhasználati, művelési rendszere, a szállásföldek segítségével történő gazdálkodás. Eddigi ismereteink szerint 30–40 olyan nagyhatárú alföldi mezőváros volt, amelyek határában szállásföldeket találunk, bár nem biztos, hogy a szállások, a tanyák is mindegyik határában léteztek. Úgy tűnik, hogy a szállásföldes gazdálkodásnál a döntő nem a szállások vagy tanyák léte, hanem a közösségi korlátoktól mentes földhasználat, amely nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a birtokos szabadon állapíthatta meg a felszántott földön a vetemények sorrendjét, de abban is dönthetett, hogy szántóként, kaszálóként, legelőként kívánja-e birtokát használni az adott esztendőben. Ahogyan a nádudvariak megállapították: a szállásföldeket a nyomásföldekkel ellentétben „kinek, kinek mint fog tetszeni úgy kultiválhassa, úgy művelhesse, ha tetszik ekével minden esztendőben öszön is tavaszon is, ha tetszik kaszálónak hagyván minden esztendőben megkaszálhassa”.

A nyomásos rendszerek szigorú vetéskényszerével és a művelési ágak szeparáltságával szemben a szállásföldről nehezen dönthető el művelési ága. Nem is tudták igazában összeírni a II. József féle kataszteri felméréskor, mert nem tudták megmondani, hogy mi az, amit tulajdonképpen bevallanak, hiszen azt kérdezték tőlük, hogy: mi ez legelő, szántó, vagy rét? „Mindegyik” – mondták rá. Tehát nehezen dönthető el művelési águk, eredetileg olyan magánhasználatban lévő saltus, amelynek a szükségletektől függő darabja bármikor feltörhető, szántható, majd parlagkaszálóvá vagy legelővé visszaalakítható.

Arra, hogy a nyomásos földhasználati rendszerekkel szemben az Alföld jellegzetes határhasználatát a szállásföldek határozzák meg abból is következtethetünk, hogy a nyomásos rendszert mindenütt csak földesúri erőszakra vagy az államhatalmi beavatkozásra vezették be. E beavatkozás indoka rendszerint az volt, hogy az alföldi gazdálkodás elmaradott, az alföldiek rossz szántó-vetők, mert – megint idézem egy királyi biztos szavait – „inkább a nyájak őrzésére, mint a föld művelésére törekszenek”. Pedig a szállásföldes gazdálkodás csak a nyomásos rendszer oldaláról szemlélve tűnt elmaradottnak. A határhasználatban egyáltalán nem valami primitív rendszertelenség, hanem a tiszta nyomásos határhasználatnál olykor sokkal bonyolultabb, de jól követhető és az állattartó rendszer céljainak jól megfelelő struktúra és rendszer érvényesül.

Ez a 3 és fél, 4 évszázadon keresztül jól funkcionáló gazdálkodási rend először a napóleoni háborúk alatt, majd az 1850-ben kezdődő nagy gabonakonjunktúra idején került válságba. Az a töménytelen panasz, ami 1848-ban az első népképviselői országgyűléshez az alföldi városokból a legelők ügyében befutott, mutatja a válság nagyságát, hiszen a városok úgy vélték, a legelők földesúri kisajátításával gazdálkodásuk kerül végveszélybe. Az alkalmazkodás az új helyzethez ennek ellenére viszonylag nagyon könnyen végbement. Néhány év alatt nemcsak a legelők zömét, de az ármentesítések során bizton szántóvá alakítható áradásos területeket (ez majdnem 6 millió hold volt) is szántóvá alakították, és gabonát termeltek rajta.

A közhiedelemmel ellentétben az Alföld csak ebben a korban vált a gabona-termesztés centrumává. 1850 előtt a Dunántúl pl. területi arányánál és népességi arányánál lényegesen több, az Alföld pedig jóval kevesebb gabonát termelt. Ekkor derült ki, hogy a szállásföldes gazdálkodás és az ekkorra már széles körben kiépülő tanyarendszer mennyivel rugalmasabb és alkalmazkodóképesebb a nyomásos gazdálkodásnál. A váltás zökkenőmentesen zajlott le, hiszen az egykori szállásföldek vagy a jobbágyfelszabadítás után gyorsan kiosztott közlegelők szántóvá alakítását semmi sem gátolta.

1850 után az Alföldön két folyamat játszódott le. Az egyik, hogy az állattartás dominanciája helyére a növénytermelés, azon belül is az árugabona-termelés dominanciája lépett. A másik, hogy a korábban nem teljes spektrumú alföldi mezőgazdaság teljessé vált. Olyan ágak is megjelentek, amelyek a 16–19. század között hiányoztak vagy teljesen jelentéktelenek voltak. Ilyen volt pl. a szőlő- és gyümölcsstermelés. Schams Ferenc neves magyar szőlész volt az első, aki felfigyelt a hazai borvidékek átrendeződésére a 19. század 30-as 40-es éveiben. Igaz, elitélő módon, a szőlő irtóztató terjedéséről beszélt a síkvidéken. Ez a korszak teremtette meg az alföldi gyümölcskultúrát a korábbi korszakok erdélyi és felvidéki dominanciájával szemben. Ekkor születtek a zöldségövezetek, egy sajátos társadalmi csoport a dohánykertészek közreműködésével. A dohánytermelő körzetek, azaz azok a tájtermelési körzetek, amelyekről Láng professzortól hallottunk.

Az Alföld azonban a specializálódások ellenére döntően gabonatermelő vidék maradt, s kialakította azt a búza-kukorica vetésforgót, amely a szabad gazdálkodás feltételei között a legalkalmasabb volt nagy tömegű és exportálható gabona termeléséhez. E radikális fordulat – későbbi súlyos következménye ellenére is – racionális lépés volt, mert alkalmazkodást jelentett az akkori piaci igényekhez. A 19. század utolsó harmadában azonban az amerikai búza és az ausztrál gyapjú versenye következtében kibontakozó európai agrárválság újabb szerkezetváltást kívánt volna meg, hiszen az európai piac ekkor már húst és más állati termékeket igényelt. Ehhez alkalmazkodott Dánia, Hollandia. A Monarchia védett piacán ezek a hatások nem értek el az alföldi termelőkhöz. Az 1850 után kialakított gabonagazdaság egyébként is merevnek bizonyult, a gabonaneműek termelési eredményének látványos kiszélesítéséhez felszámolták az állattenyésztés hagyományos alapjait, de nem teremtették meg az újat. Ezért az állattenyésztés fejlődése

stagnált vagy visszaesett. A legeltető állattartás legfőbb bázisa, a legelő szántófölddé alakult, de a szántóföldi takarmánytermelés aránya az Alföldön volt a legkisebb, így az istállózó tartásmód feltételei sem teremtődtek meg. A gabonanevelések mennyiségének csaknem háromszoros megnövekedése nem a hozamemelkedésekből, hanem a vetésterület szélesedéséből származott. Az intenzifikálódásnak, a hozamnövekedésnek nem voltak meg az agrotechnikai alapjai. Az istállózó tartásmód csak igen kis részben jellemezte az állatállományt. Amint mondtam, így nem volt elégséges szervezetrágya a talajerő visszapótlásához. A műtrágya használata az I. világháború előtt még minimális volt. A mezőgazdasági munkaerőreleség nem ösztönzött gépesítésre, így a termelési költségek a nagy élőkommunka-ráfordítás miatt magasak voltak. A Monarchia védett piaca azonban az agrárválság ellenére sem teremtett válságszituációt, a századfordulón nem ösztönzött egy új termelési szerkezet megvalósítására.

Ez az újabb szerkezetváltás a magyarországi nagytájak közül a Dunántúlnak és a Kisalföldnek sikerült. A 19. század folyamán ugyanis területi átrendeződések is végbementek a magyar mezőgazdaságban. A 18. század végén a magyarországi nagytájak közül csak a Dunántúl volt képes gabonafelesleget termelni. Ez szükséges is volt a gabonahiányos északi Felvidék és Erdély ellátásához. A 19. század első felében a burgonya és a kukorica gyors elterjedése a Felvidéken és Erdélyben megoldotta a korábban gyötrő ellátási gondokat. Mindez természetesen növelte az exportgabona-alapokat a gabonatermelés főbb központjában, az Alföldön. Azt is mondhatjuk, hogy a 19. század második felében a Dunántúl és a Kisalföld megszabadult a többletgabonatermelés nyűgétől, lehetősége nyílt arányos termelési szerkezet kialakítására. A Dunántúlon volt a legmagasabb a szántóföldi takarmánytermelés aránya, az ipari növények és a cukorrépa termesztése. Itt voltak virágzó tejgazdaságok, és az alföldinél magasabb volt a mezőgazdasági technika színvonala. Általában azt mondhatjuk, hogy a századfordulón a Dunántúl és a Kisalföld indult el a világpiac által indukált fejlődés, az állattenyésztés szélesítése irányába. Ennek azonban az volt az előfeltétele, hogy az Alföld alapvetően megmaradjon gabonatermelő zónának és magára vállalja az 50 milliós Monarchia gabonaszükségletének legalább részbeni fedezését. Ez a szerepmegosztás tragikussá a Monarchia széthullása és Trianon után vált. Az 1920-as években nem is látszott a kilábalás lehetősége, majd a 30-as években a Monarchia helyére lépő Németország felvevőpiaca ugyanúgy a gabonagazdálkodás keretei közt tartotta az Alföldet, mint a Monarchia a dualizmus évtizedeiben.

Az 1945-tel kezdődő új korszak problémái már a maig vezetnek, és vizsgáljuk nem lehet e rövid történelmi áttekintés feladata. Az alföldi agrárfejlődés történeti útja, remélem, igazolódott, és semmiképpen sem lehet tanulságok nélküli. Bizonyára van rá esély, hogy azok, akik a termelési folyamatokra ma befolyással bírnak, nem fogják figyelmen kívül hagyni a történelem tanulságait.

MEZŐVÁROSI FEJLŐDÉS A 14–15. SZÁZADBAN A FELSŐ-TISZA VIDÉKÉN¹

A mezővárosok a középkori és kora újkori magyar társadalom történetének sajátos képződményei. Helyzetük feltárása nélkül sem a magyar várostörténet, sem a társadalom legszélesebb rétegét alkotó jobbágyság története nem érthető meg. Ez is magyarázza azt a figyelmet, ami a magyar történetírásban a mezővárosok múltja iránt megnyilvánul.² A történetírás mellett azonban a néprajz, a település-történet és településföldrajz, de a szociológia is foglalkozik a mezővárosok múltjával.³ E tudományágak azonban a gazdaság- és társadalomtörténettől eltérő fogalmi körben mozogva, gyakran mást értenek mezővároson, mint a történettudomány. Egy korábban megfogalmazott véleményem szerint nem reménytelen a különböző tudományszakok mezőváros értelmezésének összehangolása, fogalmi rendszerének közelítése.⁴ E rövid tanulmányban azonban ezzel nem próbálkozhatom, így a hagyományos társadalomtörténeti mezőváros értelmezés keretei között igyekszem rámutatni azokra a sajátosságokra, amelyek a címben szereplő két évszázad során a Felső-Tisza vidékének mezővárosait jellemezte.

Előljáróban annyit, hogy a 15. század végén Kelet-Magyarországon Debrecentől északra a Tiszáig terjedő területen mintegy 30 mezőváros volt, s ez a hazai mezővárosoknak mintegy 4,2%-át jelentette. A kutatási feltételek azonban nem teszik lehetővé mind a 30 mezőváros helyzetének feltárását. Ebben az írásban csak nyolc e tájon található mezőváros 14–15. századi történetével kívánok foglalkozni, összefoglalva az eddigi kutatási eredményeket. Ezek: Kisvárda, Mátészalka, Misztótfalu, Nagyecsed, Csenger, Fehérgyarmat, Nyírbátor, és Hajdúböszörmény. Remélem e nyolc mezőváros helyzetéből is lehet bizonyos általá-

---

¹ A Felső-Tisza vidékének tekintjük a történeti Magyarország Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugo-csa, és Máramaros megyéinek azt a részét, amely a Tisza bal partjára esik.

² Bácskai 1965.; Mályusz 1953.; Fügedi 1981.; Ladányi 1980. 450–477.; Orosz 1995. 3–15.; Makkai 1957. 463–478.; Székely 1961. 309–343., Orosz 1983. 30–35.

³ Erdei Ferenc: *Magyar város*. Bp., 1874.; Györffy 1926. 105–136.; Bárh János 1975/a.; Bellon Tibor: *Beklen. A nagykunsgái mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században*. Karcag, 1996., Novák László: *Mezővárosi fejlődés az Alföldön*. In. *Településnéprajzi tanulmányok*, Debrecen, 1997. 283–298.

⁴ Orosz 1995. 5.

nosítható következtetéseket levonni a Felső-Tisza vidék mezővárosi fejlődésére vonatkozólag.

Ha első kérdésként arra keresünk választ, hogy a táj mezővárosi hálózata ritkább, vagy sűrűbb volt- az országos átlagnál, valószínűleg azt kell válaszolnunk, hogy megegyezett azzal. Szabó István véleménye szerint⁵ a Mohács-előtti Magyarországon 15–20 falu körzetében lehetett egy mezővárost találni. Ennél nem volt rosszabb a Felső-Tisza vidék helyzete sem. Fejletlen nem a mezővárosi, hanem a városi hálózat volt. Ismeretes, hogy a mintegy 50 magyarországi szabad királyi és bányavárosból az Alföldön, ha Pestet nem számítjuk, a 15. század végén egyetlen egy volt található: Szeged, amely szintén csak 1498-ban szerezte meg a civitas címet, és ezzel a polgári rendi jogállást.⁶ A Felső-Tisza vidéke két, meglehetősen távoli szabad királyi város vonzáskörzetében volt található, az erdélyi Kolozsvárban és a felvidéki Kassáéban. Volt azonban két olyan, később szintén szabad királyi jogot szerzett mezőváros is a táj közelében, amelynek vonzása érvényesült: Debrecen, és az akkor még Asszonypatakának nevezett Nagybánya. A később szintén szabad királyi várossá lett Szatmárnémeti vonzáskörzete csak az általunk vizsgált időszak után formálódott ki. Mindkét mezőváros nagyságrendileg különbözött az általunk vizsgáltaktól, valójában már a 15. század folyamán városi funkciókat töltött be, s nagyobb szerepe volt a vidék életében, mint akár Kassának, akár Kolozsvárnak.

A magyarországi mezővárosok, mint ismeretes, a 14. században születtek meg, s a 15. században jutottak virágzásra. Bácskai Vera adatai szerint 1390 előtt mintegy 50 mezőváros volt az országban, számuk 1391 és 1490 között 580-nal, 1491 és 1526 között 79-cel szaporodott.⁷ Az általunk kiválasztott nyolc Felső-Tisza vidéki mezőváros közül csak Nyírbátor szerzett 1330-ban, azaz a 14. században kiváltságokat, Böszörmény 1410-ben, Fehérgyarmat 1418-ban, Csenger 1429-ben, Misztótfalu 1442-ben, Kisvárdá 1443-ban, Nagyecsed 1490-ben, Mátészalka 1498-ban lett mezőváros.⁸ Ez is arra utal, hogy a mezővárosodás az ország e részén is nagy fellendülést ért el a 15. században.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mely településeket tekinthetünk mezővárosoknak Magyarországon a vizsgált időszakban, sajnos a több évtizedes kutatás után sem tudunk egyértelmű és határozott választ adni. Nem segíti elő a

---

⁵ Szabó 1966. 196.

⁶ Kulcsár Péter: A szabad királyi város 1498–1543. In: *Szeged története*. I. k. Szerk. Kristó Gyula, Szeged, 1983. 445.

⁷ Bácskai 1965. 15.

⁸ Fügedi 1981. 358–359.; Maksay 1940. 114.; Kunszabó 1987. 38–39.; Németh Péter 1988. 141–145.; Entz Géza–Szalontai Barnabás: *Nyírbátor*. Bp., 1978.; Módy 1973. 38–39.; Módy 1975. 150.; Szirmay 1810. 342–343.; Dankó 1985. 143–144.; Makay László: *Kisvárdá fejlődése 1468-ig*. H. n. 1975.; Éri István: *Kisvárdá történetéből*. Bp., 1954.; Dankó 1994. 42.; Módy 1992. 108.; W. Vityi Zoltán: *A középkori Mátészalka*. Nyíregyháza, 1984.

tisztánlátást a mezőváros fogalmának elmosódott volta a 14–15. században. Ismeretes, hogy a magyarországi okleveles gyakorlatban a mezővárosokat 1526 után egyértelműen az oppidum kifejezéssel illették. A szabad királyi városokat pedig a civitas névvel. A megelőző korszakban azonban a szóhasználat még bizonytalan, igen sok olyan várost is civitásnak neveznek, amely még nem jutott el a földesúri függésből való szabadulás és az országrendiség szintjére. Legutóbb Ladányi Erzsébet mutatott rá, hogy a civitas és az oppidum olyan értelmű megkülönböztetése, amelyben az előbbi megnevezéssel a rendi jogállást kivívott szabad királyi- és bányavárosokat, az utóbbival pedig a földesúri hatalom alatt maradt, de valamilyen privilégiummal a jobbágyfalvaktól különböző településeket illették hiányzott, illetve a megkülönböztetésnek más alapja volt. Az egyházi kánonjog alapján civitásnak ekkor még azokat a városokat nevezték, amelyek püspöki székhelyek voltak, oppidumnak viszont minden más várost. Ladányi szerint a mezővárosok elsősorban jogi személyiség voltukkal és az ebből fakadó pecséthasználattal különböztek a parasztfalvaktól, a villáktól illetve a possessióktól. A pecsét fejezte ki, hogy a település „persona authentica” volt s ennek megfelelően hiteles oklevelet adhatott ki. A település bírāja és tanácsa által, a település nevében kiadott oklevelek megerősítő erejét egyébként Werbőczy István híres Hármaskönyve is elismeri.⁹

A mezővárosok jogi személyiség volta és hiteles oklevélkiadó gyakorlata a pecséthasználattal együtt beletartozik az autonómia fogalomkörébe. E mellett a történeti kutatás a vásártartás jogát és a földesúri adózás előnyösebb rendszerét tekintette olyan elemnek, ami a mezővárosokat kiemelte a jobbágyfalvak tengereből. A vásártartás joga (jus nundinarum) az a kiváltság, amelynél fogva a jogosult személy, vagy község bizonyos helyen és időben országos, vagy heti vásárokat tarthat. A vásárjog eredetileg a kisebb királyi haszonvételek (regáliák) sorába tartozott, s királyi adománnyal szerezhették meg a városok, illetve mezővárosok. A vásárjog az elővásárlási jog illetve a helypénz révén jövedelemforrást jelentett. Az előnyösebb adózás többnyire a jobbágyi szolgáltatások pénzbeli, vagy a szőlőtermelő mezővárosokban borral történő megváltását jelentette, esetleg azt, hogy az iparos lakosság által gyártott iparcikkokkal, s nem munka vagy terményjáradékkal szolgált földesurának. E kedvezmények forrása nem az uralgó volt, mint a vásártartás esetében, hanem a település földesura.

A mezővárosok lakosságának volt még egy nagyon fontos privilégiuma: a költözés szabadsága (libera migratio). Ez a 14–15. században, amikor a magyarországi jobbágyosság egésze szabadon költözhetett, nem tűnt annyira fontosnak, mint 1526 után, amikor az országgyűlés döntése röghöz kötötte a parasztságot. A mezővárosok lakosságának többsége ezután is élhetett a költözés szabadságával, ami nemcsak azt jelentette, hogy az oppidumok lakói szabadon elhagyhatták városukat, hanem azt is, hogy a mezővárosok szabadon befogadhattak jövevénye-

---

⁹ Ladányi 1980. 450–477.

ket közösségükbe. Már a 15. század végén és a 16. század elején kialakult a jobbágyköltöztetésnek az a gyakorlata, amely a vármegyei hatóságokra bízta az elköltözni óhajtó jobbágyok ügyének szabályozását (ablicentatio). A mezővárosok azonban ekkor és később is e gyakorlattól függetlenül intézték az elköltözéseket.¹⁰

Az elmondottak természetesen nem jelentik azt, hogy minden magyarországi mezőváros, minden felsorolt kritériumnak megfelelt. Úgy tűnik az általunk vizsgált nyolc mezőváros esetében is, hogy a vásártartás privilégiuma igen gyakran megelőzte a mezővárosi jogállás megszerzését, és csak az első lépcső volt a mezővárossá alakulás útján. Mátészalka földesurai, az óbudai apácák már 1361-ben kieszközölték a királytól, hogy Szalkán a polgárok minden csütörtökön hetivásárt (forum liberum) tarthassanak, s e jogukkal új földesuruk alatt is élhettek. Teljes mezővárosi privilégiumot azonban csak 1498-ban, a Csaholyiak közreműködésével szereztek.¹¹

A böszörményiek is már 1325 óta rendelkeztek a vásártartás jogával, de mezővárossá csak több mint hét évtizeddel később, 1410-ben vált a település.¹² A misztótfalusiak is évtizedekkel 1442. évi privilégiumszerzésük előtt tarthattak szombatonként hetivásárokat.¹³ A csengeriek 1388 óta rendezhettek vásárokat, de mezővárosi jogálláshoz csak 1429-ben jutottak.¹⁴

Mindezen településeknél jó néhány évtizeddel előbb tartott Nyírbátor, amelynek földesura a Gut-Keled nembeli Bereck már 1282-ben hetivásár tartására szerzett engedélyt a városnak, s később a nemzetség is e városról nevezte magát Báthorynak. Látható tehát, hogy a privilégiumszerzés az esetek többségében nem kezdete volt a mezővárosi fejlődésnek, hanem betetőzött egy gazdasági folyamatot, amelynek eredményeként egy település kiemelkedett a parasztfalvak tengeréből. Fehérgyarmat csak 1418-tól szerepel mezővárosként, de már egy 1381. évi hatalmaskodási ügyben lakosait „populi et hospites”-nek nevezi az oklevél.¹⁵ A „hospes” pedig a középkor korai századaiban a városlakók megnevezése volt.

A privilégiumszerzés igen gyakran földesúri segédlettel ment végbe. Ahogyan az óbudai apácák hetivásár tartási jogot szereztek mátészalkai jobbágyaiknak, ugyanúgy szerzett szabadalomlevelet a településnek a földesúr Csaholyi család 1498-ban. A Csaholyiak uradalmának központja azonban nem Mátészalka, hanem Csenger volt. Nem csodálkozhatunk azon, hogy 1429-ben királyi oklevél nemcsak megerősíti birtokában Csaholyi Lászlót és Jánost, de a caput bonorumot mezővárosi rangra is emeli, aligha függetlenül a két megadományozott

---

¹⁰ Varga 1969. 225.

¹¹ Németh Péter 1992. 94., Módy 1992. 108.

¹² Módy 1973. 37.

¹³ Dankó 1985. 148.

¹⁴ Balogh 1975. 150.

¹⁵ Kunszabó 1987. 39. Módy 1975. 129.

közbenjárásától.¹⁶ Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a vidék legnagyobb mezővárosa, Debrecen is a Dósa család uradalmi központjaként emelkedett a mezővárosok közé.¹⁷ Minden bizonnyal Fehérgyarmat rangemelésében is közreműködött 1418-ban Báthory János, az új donációs levél kieszközlése során.

A mezővárossá válás folyamatában – úgy tűnik – fontos szerepet játszott az árucserre, amelynek központjai szereztek leghamarabb jogot hetipiac és (országos) vásár tartására, és szereztek egyéb (mezővárosi) privilégiumokat is. Nyírbátor helyzete azonban ebből a szempontból is különlegesnek tekinthető. Károly Róbert jóvoltából a vásártartási jog mellé a város földesúri segédlettel nemcsak olyan privilégiumot szerez 1330-ban, amely szerint lakói „örök időkre” szabadokká lettek s mentesültek a (földesúri) adózások és szolgáltatások, de a vármegye joghatóság alól is, ugyanakkor 1132-ben megszerezték a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt, az árumegállító jogot is. Ez utóbbi nem a mezővárosok, hanem a szabad királyi városok kedvezménye volt, így azt is mondhatjuk, hogy a 14. században Nyírbátor a szabad királyi városok fejlődésének útján indult el, de mezőváros maradt, mert nem tudott megszabadulni a Báthoryak földesúri hatalma alól.¹⁸

A piac és vásártartási joggal gazdasági fejlődésnek indult települések Északkelet Tiszántúlon is kiemelkedtek a falvak közül népességszámuk tekintetében is. A középkori magyarországi falvak átlagos népességszáma alig haladta meg 100–150 főt.¹⁹ Nyírbátor azonban már 1334-ben a pápai tizedjegyzék szerint 26 garas adót fizetett. 360 családban legalább 1500–1800 ember élt a városban.²⁰ Lakosainak száma legalább négyszer akkora volt, mint Fehérgyarmaté, amely ekkor még villa, azaz falu volt és a pápai tizedjegyzék szerint 5 garast fizetett.²¹ Népes mezőváros volt Kisvárda is, amelynek 1453-ban 875 lakosa lehetett,²² 1446-ban Böszörmény is elérte a 600 főt.²³ A népességszám azonban a demográfiai körülmények változásának megfelelően a mezővárosokban is hullámzott, annak ellenére, hogy e települések a szabadabb élet lehetőségét ígérték környezetüknek. Így vonzó hatást gyakoroltak a bevándorlókra. E hullámzást mutatja, illetve a megrekedésre utal, hogy Kisvárdának még évtizedekkel később, 1521-ben is csak 510 lakosa volt.²⁴

---

¹⁶ Németh Péter 1992. 94., Dankó 1975. 27.

¹⁷ Módy 1984. 128–129.

¹⁸ Németh Péter 1988. 142.

¹⁹ Szabó 1966. 191. Ez az átlag a 11. században 179, a 12. században 103, a 13. században 140, a 14. században 118, a 15. században pedig csak 86 fő.

²⁰ Németh Péter 1988. 142.

²¹ Módy 1975. 128.

²² Bácskai 1965. 25.

²³ Uo. 25. Módy 1984. 45. Böszörménynek 1446-ban 120 jobbágytelke volt.

²⁴ Bácskai 1965. 26.

A mezővárosi jogállás megszerzése mindenekelőtt az autonómia kiteljesedését és a saját pecséthasználattal jelentette. A misztófalusiak és a nagyecsediek privilégiumlevele pontosan tükrözi, hogy mit jelentett a mezővárosi autonómia. Móróczhidai Mórócz által 1442-ben adott földesúri szabadalomlevelük szerint „a mi tisztünknek nem lesz hatalmában őket ítélni, vagy bírságotolni. Bírók ők maguk közül válasszanak, a ki a latrokat, tolvajokat, eretnekeket, és egyéb gonosz tévőket, több Esküdteknek tanátsával megítéllye, s ha valamellyik fél ítéletével meg nem elégszik az Asszonypatak törvényszékhez fellyebb vihesse”.²⁵ Nagyecsed esetében a szokásjogot ugyan csak 1608-ban foglalta privilégiumlevelébe Báthory Gábor fejedelem, nincs azonban semmi okunk annak feltételezésére, hogy a város lakói ne e szerint éltek volna már 1490 óta. E kiváltságlevelét azt mondja ki, hogy „senki ne merje őket idegen tartozások vagy bűntények vagy valami kihágás miatt mások folyamodására és kérelmére rögtön feltartóztatni, elfogni és bíró elé állítani, vagy őket személyükben vagy jószágukban ítélni, vagy bírságotolni, vagy bárkinek ítélszéke elé állítani, vagy megidézni, hanem ha valakinek ellenük keresete vagyon, azt a törvény, nem pedig erőszak útján saját illetékes bírójuk előtt érvényesítse, akik részéről az igazságszolgáltatásban nem leszen mulasztás, és ha volna, akkor a felperesek ünnepélyes óvástétel mellett az ország törvényei szerint fellebbezhetik ügyüket.” A szabadalomlevelét egy másik pontja azt is megjelöli, hogy ki legyen a saját illetékes bírójuk s hogyan történjék fellebbezés. „Minthogy – a bölcs mondását tartván – mit sem találunk dicsérete-sebbnek s célszerűbbet a rendnél, ami nélkül mi sem állhat fenn sokáig e világon, annak okáért azt is megengedjük nekik, hogy más, jól rendezett városok dicséretes szokásai szerint kebelükből szavazás vagy sorsolás útján, közös akarattal olyat, akinek tekintélye, kora ítélőtehetsége, az ügyek vezetésében való jártassága, de kivált igazság szeretete által kitűnik, – egynéhány esküdt polgár segítségül melléje adva – ha szükség úgy kívánja évenként válasszanak meg elnöknek, vagy bírónak, aki nemcsak a községet illető nyilvános vagy közügyeket igazgassa, hanem peres ügyekben a nevezett esküdtekkal együtt ítéleteket hozzon, kötelezvé az utóbbiakat fellebbezés esetén említett Ecsed várunk ítélszéke, ugyanazon vár parancsnoka vagy kapitánya elé átküldeni, ha a felek úgy kívánják”.²⁶

Mindkét város autonómiája a szabad bíróválasztásban mutatkozik meg, illetve abban az ítélkezési rendben, hogy a mezőváros lakói felett csak saját bíróságuk ítélkezhet. Hasonló volt a helyzet Csengerben is, ahol ugyanúgy, mint Nagyecsedben a választott bíró és esküdtársai voltak illetékesek a mezővárosi polgárok peres és büntető ügyeiben.²⁷ Sajátosságnak tekinthető, hogy a misztótfalusiak nem is az urasági bírósághoz (úriszék), hanem a szomszédos Nagybánya (Asszonypataka) bíróságához fellebbezhetek. Az autonómia része, hogy a be- és elván-

²⁵ Szirmay 1810. 342–343., Dankó 1985. 143–144.

²⁶ Dankó 1994. 57–58.

²⁷ Maksay 1940- 124.

dorlási ügyében e városok kikerültek a megye hatósága alól, s csak a bíró engedelmével is szabadon költözhetnek. A misztótfalusi kiváltságlevél szerint „ha valaki közzülök máshova költözködni akar, letevé a föld váltságot és engedelmet a Bírótól nyervén szabadon elmehessen.” A Báthory adománylevelével szerint: „ha valaki közzülök, a háború idejét kivéve, bármikor onnan elköltözni, s házait, vagy más igaz úton szerzett vagyonát elárverezni s eladni szándékoznék, azt mindenkinek szabad akaratára hagyjuk.”²⁸

A vásártartás szabadsága és az autonómia mellett a mezővárosi privilégiumok harmadik fontos eleme volt Északkelet-Tiszántúlon is a földesúri adózás jobbágyfalvaknál kedvezőbb formája, az ún. taxás vagy summás adózás. A leggyakrabban ez azt jelentette, hogy a jobbágyi szolgáltatásokat pénzen lehetett megváltani. A misztótfalusiak a robot és egyéb szolgáltatások helyett Szent Márton napján (nov. 11-én) minden telek után 12 pénzt (azaz dénárt), Szent Györgykor (április 24-én) minden csöbör borból 2 pénzt tartoztak fizetni földesuruknak.²⁹ Életmódjukra utal, hogy az említettek mellett az uraság kamarája „minden bánya mív”-től egy gira (mark) ezüst fizetésére is kötelezte a város lakóit.

Nagyecsed 1490. évi szabadalomlevele szinte csak jelképes adózásra kötelezi a város lakóit. Mert azt írja, az uraságnak semmi egyéb szolgáltatást nem tettek, csak egy vonás forintot fizettek fejenként. Viszont kötelesek voltak a tűzi rendtartásokra ügyelni, a vár körül lévő folyásokban jeget vágni, és amikor külső fejedelmeknek követjei a várnak látogatására jöttek, a város kapuja előtt fegyveres kézzel állni tartoztak.³⁰

Az elmondottak alapján mégsem szabad arra gondolnunk, hogy az északkelet-tiszántúli mezővárosok mindegyike rendelkezett a felsorolt kiváltságok mindegyikével. Míg a vásártartás joga – úgy tűnik – általánosnak tekinthető, a költözés szabadságát is szabályozó autonómia pl. nem volt jellemző Mátészalkára, amelynek lakói a 16. században nem tudták elkerülni az örökös röghözkötést, bizonyára azért, mert korábban nem szerezték meg a migráció szabályozásának jogát.³¹ A vidék egyik legnagyobb mezővárosának számító Kisvárdra nem élhetett a kedvezőbb földesúri adózás lehetőségével, amikor a város pogárai megjelentek földesuruk, Várday István kalocsai érsek előtt s előadták sanyarú sorsukat. Az érsek kivonta ugyan őket várnagyuk hatásköre alól s ügyeiket ugyanúgy, mint Ecsed, vagy Misztótfalu esetében történt, választott bírójuk elé utalta s rájuk bízta az adás-vételi szerződések kiállításának jogát, azaz elismerte a mezővárost „persona authentica”-nak, de terheik pénzre való átváltásához nem járult hozzá,

²⁸ Dankó 1985. 144–145.; Uő.: 1994. 57. A mezővárosi autonómiára összefoglalóan: Bácskai Vera: A mezővárosi önkormányzat a XV. században és a XVI. század elején. In. *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk. Bónis György–Degré Alajos, Bp., 1971. 9–34.

²⁹ Dankó 1985. 144.

³⁰ Szirmay 1810. II. k. 66.

³¹ Orosz 1992. 144–145.

azaz a város lakói továbbra is úgy adóztak, mint a jobbágyfalvak. Igaz mérsékelten, de robottal tartoztak a vár karbantartására, telkeik után cenzust fizettek, termények után pedig kilencedet.³² Hasonlóan adóztak Mátészalka lakói is.

Mindez arra utal, hogy a mezővárosi „szabadság” meglehetősen tág határok között mozgott a Felső-Tisza vidékén is, a majdnem szabad királyi városi jogoktól (Nyírbátor), a majdnem jobbágyi alávetettségig (Mátészalka).

Befejezésül arra kell választ keresnünk, hogy a mezővárosok sokféle típusa között hova kell besorolnunk az általunk vizsgált nyolc észak-tiszántúli mezővárost? A mezővárosok három nagy csoportját az iparos, bortermelő és állattartó mezővárosok alkották.³³ A dunántúli és az Északi Középhegységben lévő mezővárosok között nagyon sok a bortermelésnek köszönhető létét. A nagyhatárú alföldi mezővárosok viszont kiterjedt szarvasmarha-tartás eredményeként születtek meg. A nyolc mezőváros közül Hajdúböszörmény a 15–17. században nagyhatárú, szálláskertes állattartó közösség volt, ugyanúgy, mint egy sor alföldi település. Kérdéses, hogy így volt-e a hajdúvárossá válás előtti időben. Azt lehet feltételezni, hogy a környékbeli falvak pusztulása és a tágas határ már a 15. században kezdett kialakulni, azaz Böszörmény már ekkor elindult a nagyállattartó mezővárosi fejlődés útján.³⁴ A többi települést azonban a későbbiekben sem jellemezte a tágas határ. A szőlőtermelés egyedül Misztótfaluban volt számottevő. Erre utal, hogy az 1442. évi privilegium nemcsak azt engedi meg a lakosoknak, hogy Asszonypataka szokásaival éljenek, de azt is, hogy a Magas-Ligeten lévő szőlők rendtartásait is követhessék.³⁵ Amint láttuk, bortermelő mivoltuk megjelent szolgáltatásuk rendjében is, ennek ellenére úgy véljük, Misztótfalut elsősorban bányaművelő (iparos) és nem szőlőtermelő mezővárosnak kell tekintenünk. A többi mezővárosban sem tágas határa nem volt, s bort is legfeljebb saját fogyasztásra termeltek, így sem a nagyállattartás, sem a szőlőtermelés nem lehetett specializálódásuk alapja. Ki tudták viszont használni a kereskedelem és az áruforgalom szempontjából kedvező fekvésüket, főként Kisvárdá, Nyírbátor, Csenget és Fehérgyarmat esetében. Emellett a kézműipar viszonylagos fejlettsége szembevetendő. Nyírbátorban már a 14. században 18 mészárszék működik, képviselve van a városban sokféle ruházati ipar, de jelen vannak a fényüzési igényeket kielégítő ötvösök is.³⁶ Fehérgyarmaton az iparosok között rostások, csapók, kovágók, vargák, olvasztók, a kereskedők között tőzsérek szerepelnek.³⁷ Kisvárdán, a Nyírbátor mellett legfejlettebb ipari mezővárosban 11 iparág van képviselve a

---

³² Bácskai 1965. 97–98.

³³ Orosz 1983. 7–8., Orosz István: A mezővárosok észak-magyarországi típusai. In. *Mezővárosi kultúra Heves megyében*. Szerk. Petercsák Tivadar, Budapest–Eger, 1985. 8.

³⁴ Poór 1973. 291.

³⁵ Dankó 1985. 144.

³⁶ Maksay 1940. 100., Fügedi 1981. 358.

³⁷ Maksay 1940. 143., Módy 1975. 134.

vasipartól a bőr, szövő, ruházati, építőiparon át az élelmiszeriparig. 1453-ban csak a szabóiparban 12 mester dolgozott a városban s megjelentek az első céhek is. Ebben az évben az iparosok a város lakosságának 18%-át, 1523-ban 24%-át alkották.³⁸ Ez az arány nem volt rosszabb, mint jó néhány korabeli szabad királyi városban az iparosok számaránya. Megjelentek e mezővárosokban is az önálló kereskedők, mint az árucsere fő közvetítői. Érdemes felfigyelni rá, hogy Nagyecsedben a vár és a település kapcsolata jelent meg mezőváros fejlesztő tényezőként.³⁹

Válaszolva a feltett kérdésre azt kell megállapítani, hogy a Felső-Tisza vidék nyolc mezővárosa közül csak egy volt, amely az Alföldre jellemző állattartó mezővárosok sajátosságait mutatta. A többiek az országban legelterjedtebb iparos centrumoknak tűnnek s az Alföld peremén inkább hasonlítanak az erdélyi és felvidéki oppidumokra, mint az Alföld középső területein lévőkre.

---

³⁸ Bácskai 1965. 34., 47–49.

³⁹ Az eset nem volt teljesen egyedi és szokatlan, „Új jelenséggént sajátos kis mezővárosok alakultak ki a végvárak mellett. Éltetőjük a vár volt, az állandó háborúk katonai fogyasztó rétege.” Orosz 1983. 11.

BÖSZÖRMÉNY MEZŐVÁROS 1410–1609

Egyszerre van könnyű és nehéz helyzetben az, aki Böszörmény történetének azt a kétszáz évét kívánja összefoglalni egy rövid tanulmány keretében, amelyben a település mezővárosi keretek között élt. Könnyűben, mert támaszkodhat Módy György és Nyakas Miklós tartalmas írásaira. Módy György a Hajdúböszörmény története c. monográfiában foglalta össze a település történetét a 13. századtól a hajdúk letelepedéséig, Nyakas Miklós pedig a hajdúk letelepítéséről szóló könyvében az előzmények között külön fejezetet szentelt Böszörménynek, a mezővárosnak.¹ Nehézben, mert 1609 előtt nincsenek olyan dokumentumok, amelyek a városi hatóságok működése eredményeként születtek volna meg, így csak azokra az esetlegesen fennmaradt forrásokra támaszkodhatunk, amelyek külső szervezetektől származtak, s csak szórványosan tartalmaznak Böszörményre vonatkozó adatokat. Éppen ezért nem is tűzhetünk ki más feladatot, minthogy kijelöljük Böszörmény mezőváros helyét a hazai oppidumok között.

Böszörmény 1410 és 1609 között élte az alföldi mezővárosok szokásos életét, és a kutatók egybehangzó véleménye szerint az Árpád korban okleveles forrás nem szól a település életéről. Ha tudomásul vesszük, hogy az 1275-ben Nagyfaluvall együtt említett Böszörmény nem a Szabolcs-megyei (Tisza) Nagyfalura és Böszörményre vonatkozik, hiszen a megyét nem jelöli az oklevél,² Böszörmény 1300. évi említését, amely szerint az Ákos nembeli Ernye bán István mester nevű fia megkapja Böszörménytelek birtokot, amely „in comitatu Zabolch” található, legalábbis is elgondolkodtató, hogy nem a későbbi hajdúváros előzményéről van-e szó?³

---

¹ Módy 1973. 29–61., Nyakas 1984. 29–40.

² „decimae villae Nagyfalú et Bezermen vocatae” Fejér György: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis (CD) T. I–XI. Buda, 1829–1844. V/2. k. 304. Módy 1973. 32.

³ Árpádkori Új Okmánytár (ÁUO), közzéteszi Wenzel Gusztáv, I–XII. k. Budapest, 1860–1874. X. k. 251. sz. 378. Módy György két okból is elveti azt a lehetőséget, hogy az oklevélben a későbbi hajdúvárosról lenne szó. Egyrészt azért, mert a Böszörménytelek név Szabolcs megyében csak egyszer fordul elő, másrészt azért, mert a -telek, -telke utótagú települések a tatárjárás után a pusztán maradt birtokok megjelölésére szolgáltak, Böszörmény viszont 1300-ban nem volt lakatlan. Módy 1973. 34.

Akár igaz, akár nem e feltételezés, az kétségtelen, hogy Böszörmény falu létezett már az Árpád-korban is, hiszen megnevezése egy népnevet hordoz, az izmaelitákét illetve böszörményekét, akik iszlám vallású kereskedők voltak a honfoglalás után. Bizonyára Böszörményben laktak azok az Illés és Péter nevű „nyíri izmaeliták”, akiket 1222-ben a váradi regestrum említ.⁴

Az a település, amely a 15. században lett tagja a magyarországi mezővárosok közösségének, a megelőző századokban még a falvak szokásos életét élte, de már tapasztalhattunk olyan jeleket is, amelyek megelőlegezték a felemelkedés lehetőségét.

A mezővárosok a magyarországi és közép-európai társadalomfejlődés sajátos képződményei, amelyek nemcsak átmenetet jelentenek a falu és város között, de kereteit adják a feudalizmus viszonyai között a jobbgáyság társadalmi emelkedésének is. A városoknál azzal kevesebbek, hogy hiányzik országrendiségük, azaz megmaradnak a földesúri hatalom alatt, a parasztfalvahnál viszont azzal többek, hogy piacközpontokként, különböző privilégiumokkal, szabadságokkal rendelkeznek (pl. a vásártartás vagy a vámszedés jogával, a szabad elvándorlás lehetőségével), gyakran kedvezőbb feltételekkel adóznak, mint a falvak, s rendelkeznek az öngazgatás (autonómia) legfontosabb elemeivel is. Ez utóbbi kifejeződése, hogy a mezővárosi közösség „persona authentica” volt, amit a saját pecsét használatában nyilvánult meg s ez által fontos jogügyleteket (pl. adásvételi szerződések jóváhagyását) szentesíthetett.⁵

A mezővárosok kialakulása a 14. században kezdődött, igazi virágzásra azonban a 15. században jutottak. Bácskai Vera szerint 1390 előtt mintegy 50 mezőváros volt az országban. 1391 és 1440 között 249-cel, 1441 és 1490 között 331-gyel, összesen tehát 580-al szaporodott a számuk száz év alatt.⁶ Böszörmény annak a 249 mezővárosnak egyike volt, amely 1391 és 1440 között lépett a társadalmi emelkedés útjára. Ennek az emelkedésnek azonban – amint említettük – már a 14. században megtalálhatjuk előzményeit.

Ezek között talán az a legfontosabb, hogy a város földesurai, Debreceni Dózsa fiaai az 1290 utáni években vásártartási jogot szereztek birtokuk egyik köz-

---

⁴ Uo. 29–30. Izmaelita kalmárok László és Kálmán törvényei szerint már a 11. században is éltek Magyarországon, elképzelhető, hogy Böszörmény már ekkor is lakóhelyük volt. Mesterházy Károly: *Hajdúböszörmény földjének története a népvándorlás és a honfoglalás korában*. In: *Hajdúböszörmény története*. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1973. 25–26. H. Fekete Péter: *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára* Budapest, 1959. 6.

⁵ Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században*. Szerk. Székely György, Bp., 1953. 180. skv. I. Bácskai 1965. 15., Fügedi 1981. 336–338., Szabó 1969. (A falu, a mezőváros és a külvilág c. fejezet) 326–240., Orosz 1995. (A mezővárosi fejlődés történeti szakaszai Magyarországon c. fejezet) 3–15., Uő.: A mezővárosok észak-magyarországi típusai In: *Mezővárosi kultúra Heves megyében*. Szerk. Petercsák Tivadar, Eger, 1985. 3–14., Orosz 2000. 441.

⁶ Bácskai 1965. 15.

pontjának: Böszörménynek. E fontos privilégiumról sajátos módon úgy értesülünk, hogy Károly Róbert egy 1325. október 16-án kelt oklevelében Egyed fia Iván comes panaszára a Kálló faluban szombatonként engedélyezett vásártartási jogot megerősítette, egyben azonban Dózsa nádor fiainak a szomszédos Böszörményben ugyancsak szombatonként tartani szokott (heti)vásárát eltörli, mert az a kállóiak kárára van.⁷

A vásártartási jog megszerzésében bizonyára szerepet játszott az is, hogy Böszörmény már a 14. század első harmadában is jelentős településsé fejlődött. Ezt tükrözik az 1330-as évekből származó pápai tizedjegyzékek is. Magyarországon még a 14. században is számos olyan település volt, amelynek nem volt temploma és plébániája. Önmagában az a tény, hogy egy falunak temploma és plébánosa volt, már kiemelte a helységet a többiek közül. A fizetett tized nagysága pedig jól mutatja a belső arányokat is. Böszörmény neve és Péter nevű plébánosa háromszor szerepel az 1330-as évek jegyzékeiben az egri püspökséghez tartozó szabolcsi főesperesség falvai között. 1333-ban egész évre 20 garas tizedet fizetett, 1334 második felében 14 garast, 1335 első felében pedig semmit. 1333-ban a főesperesség területén 30 tizedfizető plébános közül, nyilván a település nagyságához mérten a kállói és a böszörményi fizette a legtöbbet. Ha egy táblázatban foglaljuk össze Böszörmény és a szomszédos települések pápai tizedét, nyilvánvalóvá válik, hogy a megyében csak Nagyálló vetekedhetett Böszörménnyel.

Név	1333	1334/1	1334/2	1335/1
Szoboszló	5	7	3	0
Cégény	18	–	9	0
Téglás	5	–	–	–
Böszörmény	20	–	14	0
Polgár	–	–	4	0
Ebes	–	–	0	0
Zelemér	–	–	6	–
Hegyes	5	–	3	0
Hadház	10	–	5	0
Nagyálló ⁸	11	–	14	25

⁷ Anjukori Okmánytár (AO) Szerk. Nagy Imre–Nagy Gyula, Bp., 1879–1920, I–VII. k. II. k. 219., A nagyállói Kállay-család levéltára (Kállay levéltár), Bp., 1943. 63.

⁸ Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia Series prima, tomus Hungaria. *Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375*, Bp., 1887. 327. (Petrus de Hegres solvit V grossos, Petrus de Zobozlow solvit V grossos, Dominicus de Chegren solvit XVIII grossos, Nicolaus de Hoclaz solvit X grossos, Laurentius de Tetlas solvit V grossos Petrus de Bozermen solvit XX grossos, Laurentius de Bollo Maior solvit XI grossos). 1334 első felére Péter szoboszlói plébános az ugyancsak Péter nevezetű hegyesi plébánossal küldött 7 garast. 240. („Nota, quod Petrus sacerdos Beate Virginis de villa Zobozlo per Petrum sacerdotem de Heges misit VII grossos, cui etiam dixit cum iuramento ab eodem exacto, non plus deberet solvere pro decima,

Böszörmény Debrecen, Szoboszló, Nagykálló, Nyírbátor mellett bizonyára már a 14. században piacközpontja volt a dél-szabolcsi tájnak, ez tükröződik a pápai tizedjegyzék adataiban is. Óvatos becsléssel a tizedjegyzék adatai alapján a népességszámra is következtethetünk. Ha igaza van Györffy Györgynek, hogy általában négy telek után kellett egy garas pápai tizedet fizetni, akkor Böszörményben az átlagos 24 garas tized mögött 96 telket kell keresnünk s ez ötös szorzószámmal 480 fős lakosságot jelent.⁹

Nincs biztos tudomásunk arról sem, hogy a helység mikor szerezte meg a szintén fontos privilégiumnak tekinthető vámszedés jogát. Csak egy Mátyás király által 1459-ben kiadott oklevélből értesülünk arról, hogy Böszörményben ugyanúgy, mint Debrecenben vámot is szedtek, de az oklevél éppen úgy, mint Károly Róbert e jog alól mentesít egyeseket. Az oklevél ugyanis arról szól, hogy a Debrecen és Böszörmény szomszédságában lévő Süldőegyháza (Syldeweghaza) és Pródegyháza (Prodeghaza) prédiuumokat a király eladományozta Albert csanádi püspöknek és fivérének Hangácsai (Hangachi) Sebestyénnek. Azért, hogy e puszta birtokok jobban benépesüljenek, megengedi, hogy az itt megtelepülők a Debrecen és Böszörmény oppidumokban szedni szokott vámok alól mentesüljenek. Egyben debreceni és böszörményi tisztjeinek és vámosainak megparancsolja, hogy a süldőegyháziak és pródegyháziak a vámmentességét tartsák tiszteletben.¹⁰ A későbbi forrásokból tudjuk, hogy a böszörményiek az ún. Verébsárnál szedtek vámot,¹¹ bár ez aligha volt igazi átkelőhely.

---

quam predictos VII. grossos”) 343–344., „In ultimo termino tertii anni: ... de Kollo maiori solvit XIII grossos, de Holchay solvit V grossos, de Chegan solvit IX grossos, de Bezeren solvit XIII grossos, de Zelemer solvit VI grossos, de Higus solvit III grossos, de Zubuzlou solvit III grossos, de Ebes, de Pulkar solvit III grossos.” 360. „de Gallov Maiori solvit XXV grossos, de Hothaz, de Cheken, de Bezermen, de Heges, de Zobozlow, de Ebes, de Pilkar.” A böszörményi plébánosról, valószínűleg ugyanarról a Péterről, mint 1333-ban, 1348-ban is olvashatunk, mint ítélőbíróról János és István egri papok és Lengyel János semjéni nemes perében. Kállay levéltár, I. k. 219. A század végén 1394-ben is szerepel egy böszörményi pap, aki a zeleméri és hadházi plébánossal együtt jelenti az egri vikáriusnak, hogy felszólítására megidéztek Sandrin és Dózsa László özvegyét a kisvárdai nemesek elleni perben. *A gróf Zichy család idősb ágának okmánytára* (Zichy Okm.) IX–II. k. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső, Bp., 1872–1931. V. k. 2. sz. 2.

⁹ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza* I. k. Budapest, 1963, 589.

¹⁰ MNL OL Diplomataikai levéltár DL 75910. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009. (2009. dec. 12) (továbbiakban DL szám, Arcanum regeszta)

¹¹ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V. k.* Budapest. 1890–1913. I. k. Vályi András még a 18. század végén is úgy tudja, hogy Böszörménynek „tava is van, melly Verébsárnak neveztetik”. Vályi András: *Magyar Országának Leírása*. Buda, 1796. I. k. 267. A böszörményi vám, bizonyára azok közé a szárazvámok közé tartozott, amelyek ellen legalább két tucat törvény született a 16–19. század között. Orosz István: A kisebb királyi haszonvételek kérdése a reformkorban és 1848–49-ben. = *Századok*, 2005/3. 522.

Mai ismereteink szerint a település 1410-ben jelenik meg először a mezővárosokra jellemző szófordulattal oklevélben és ekkortól van adatunk arra, hogy a közösség persona authentica-ként mutatkozik meg. Zsigmond király 1410. január 13-án, Kassán kelt oklevelében Böszörmény előrelátó bíráihoz és esküdtjeihez, valamint a polgárok és vendégek egész közösségéhez fordul (providis viris iudicis et iuratis ceterisque universis civibus et hospitibus nostris de Bezermen) egy hatalmaskodási ügyben, amelyben elrabolták Kállói Leukus fia Miklós Székely (Zekel) Márton nevű jobbágyát.¹² Szó sincs azonban arról, hogy Zsigmond privilégiummal emelte volna ki a helységet a jobbágyfalvak sorából. Böszörménynek Debrecentől eltérően valószínűleg soha nem volt kiváltságlevele. Az 1526 előtt létrejött mintegy 750 mezőváros közül nagyon kevésnek ismerjük a privilégiumát.¹³ Ennek nem az az oka, hogy nem maradtak ránk, hanem az, hogy a kiemelkedés nem privilégiummal történt. Böszörmény 1410 után is gyakran jelenik meg possessióként, jobbágyfaluként. Ugyanaz a Zsigmond király és császár, aki 1410-ben a mezővárosi polgárokat illető megszólítással fordul Böszörmény bíráihoz, esküdtjeihez, és polgáraihoz, 1433-ban a bártfaiak vámmmentességét biztosító oklevelében a Debrecen városban és Böszörmény faluban (oppido Debrecen, nec non villis Bezermen) élő officialisoknak és vámszedőknek ad utasítást.¹⁴ 1451-ben a Hunyadi János és Brankovics György rác despota közötti egység „oppidis ac possessionibus Nemty, Zathmár, Asszonpataka, Dubruczen et Bezermen earumque pertinentiis” (Németi, Szatmár, Asszonypataka, azaz Nagybánya, Debrecen és Böszörmény városok és falvak és ezek tartozékairól) szólt, de a felsorolt települések közül csak Böszörmény lehetett possessio.¹⁵ 1461-ben Agárdi István a Szabolcs megyei Csege nevű birtokának egy részét, minden haszonvételével együtt Parlaghi Pálnak zálogosítja el, ez a határrész „a parte orientali seu possessionis Bezermen sitam, et adiacentem” található.¹⁶

¹² Zsigmond-kori Oklevéltár (ZsO) 1387–1420. Szerk.: Mályusz Elemér és Borsa Iván I–VII. k. Bp., 1951–2001. II. k. 7274. sz. regeszta. Módy György – teljes joggal – ettől számítja Böszörmény oppidum jogállását (Módy 1973. 44.) Módy nyomán hasonlóan vélekedett Nyakas Miklós is. (Nyakas 1984. 29.) Bácskai Vera Csánki Dezsőre hivatkozva 1446-ra teszi a mezővárosi jogállás elnyerését. (Bácskai 1965. 25.) Hasonló megszólítással („populi et hospites de Gyarmat”) találkozunk Fehérgyarmat esetében is. Módy 1975. 132.

¹³ Fügedi Erik szerint a 14. századi mezővárosok közül csak másfél tucatnak ismerjük a privilégiumát. A későbbiekben sem jobb a helyzet. Ennek oka valószínűleg az, hogy „a mezővárosok jelentős részének soha nem is volt kiváltságlevele” Fügedi 1981. 345.

¹⁴ CD X. k. 451–52.

¹⁵ Uo. XI. k. 154. I. Debrecen mellett ekkor Böszörmény is Bihar megyéhez tartozott, de egyértelmű, hogy az oklevélben nem a bihari Berekböszörményről van szó.

¹⁶ *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára* (Sajtó alá rendezte Géresi Kálmán) I–IV k. Bp. 1883. II. k. CCI. okl. 334. Parlagi László is azt kéri 1471-ben a kállói Lökös Jánostól, hogy böszörményi jobbágyságai erőszakkal eltulajdonított javait szolgáltassa vissza (DL 55.947 Arcanum regeszta) A polgár helyett itt is a jobbágy szerepel.

Az elmondottakkal ellentétben egy 1439-ből származó, Szabolcs megye által kiállított oklevélben Csaholyi (Chahol) László böszörményi familiárisok és offi-
ciálisok, valamint hospesek ellen folytat pert, azaz a település lakóit úgy nevezi,
mint a városiakat.¹⁷ Két évvel később I. Ulászló király arra szólítja fel Debrecen
és Böszörmény városokat, hogy engedelmességeskedjenek földesuruknak a rác despo-
tának.¹⁸ Ugyancsak a Bihar megyei Debrecen és a Szabolcs megyei Böszörmény
városok birtokában erősítetteti meg magát Hunyadi János kormányzó 1445-ben,
aki ezeket az oppidumokat zálogjogon szerezte meg.¹⁹ Felesége Szilágyi Erzsé-
bet is Böszörmény oppidum és még több Szabolcs megyei possessio (Csege,
Szentdemeter, Papegyháza, Salamon, Zöldhalom stb.) birtokába kívánta beiktat-
tatni magát 1471-ben.²⁰

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy a 15. században fokozatosan vált álta-
lánossá az oppidum név Böszörmény megjelölésére. Ez egyáltalán nem volt kü-
lönleges eset, igen sok mezőváros esetében találkozunk vegyesen a possessio és
az oppidum megjelöléssel.²¹

A mezővárossá emelkedett Böszörmény életéről ebben az évszázadban még
kevés ismeretünk van. A 15. század derekán, a Hunyadiak uralma alatt a város-
nak 120 portája volt, ami a becslések szerint 600 fős lakosságnak felelt meg.²² A
Mohács előtti időszakban, Szabolcs megyében még Kisvárdá és a Böszörmény
melletti Szentgyörgy mezővárosok lakosságának számát ismerjük. Kisvárdának
1453-ban 875, 1521-ben 610, Szentgyörgynek 1452-ben 290 lakosa volt.²³ Az
ismert népességű mezővárosokban 50 és 1890 között mozgott a lakosság száma,
s Böszörményt az átlagosnál népesebb települések közé sorolhatjuk.

Azt is meg kell állapítanunk, hogy a város jól illeszkedett a magyar település-
hálózatba. A piachelyek hálózata úgy alakult ki, hogy egy-egy mezőváros 10–12
falunak volt központja s a 15. századi településsűrűség mellett a mezővárosok
20–25 kilométerenként követték egymást. Böszörmény környezetében Debrecen,
Szoboszló, Szentgyörgy, Nagykálló, Tiszacsege, Nyírbátor volt mezőváros,
ezek közül csak Szentgyörgy volt a 20 kilométeres határon belül. Talán nem vé-
letlen, hogy éppen ennek a mezővárosnak nem volt jövője s a 16. században már
elnéptelenedett és pusztulásnak indult. Abban sem különbözött Böszörmény a
többi mezővárostól, hogy 10-nél több falunak volt vonzásközpontja. Ilyenek vol-

---

¹⁷ DL 64. 338 (Arcanum regeszta)

¹⁸ DL 39.817 (Arcanum regeszta) Brankovics György Debrecent és Böszörményt 1433 óta tény-
legesen birtokolta. Módy 1981. 44.

¹⁹ DL 37. 602 (Arcanum regeszta)

²⁰ DL 17.893 (Arcanum regeszta)

²¹ Mátészalka pl. 1498-ban oppidum, 1505-ben possessio, 1509-ben oppidum, 1513-ban posses-
sio, 1549-ben mezőváros. Módy 1992. 108–109.

²² Bácskai 1965. 25.

²³ Uo. 25–26.

tak: Pród, Salamon, Vid, Zelemér, Szil, Bagota, Hetven, Süldős, Nánás, Dorog, Balmaz, Szentdemeter, Szentmargita, Zöldhalom, Hadház.²⁴

A mezővárosi életmód feltárására a 15. századi források kevés lehetőséget nyújtanak. A birtokügyleteket feltáró oklevelek mellett többnyire a hatalmaskodások elleni tiltakozások jelennek meg Böszörmény múltjában is. Ilyen hatalmaskodási ügy volt 1410-ben, amelyben először szerepel a helység mezővárosként. Jellegzetes eset volt 1454-ben az, amikor Várdai Miklós tett panaszt amiatt, hogy bizonyos Böszörménybe megérkezett jobbágyait (quidam jobagiones ad oppidum Bezermen pervenissent) Veres Jakab és Balkányi Barnabás böszörményi bírák és egy Ádám nevű polgártársuk (concivis) nemcsak szabad mozgásukban (in libera sua via) ahogy az oklevél fogalmaz „súlyos akadályokkal akadályozták” (gravaminis impedimenti impedissent), de lovaikat és más javaikat is elfoglalták.²⁵ A sérelmeknek a mezőváros lakói természetesen nemcsak okozói, de elszenvedői is voltak.

Az életmódra, ha közvetlenül kevésbé, közvetve mégis következtethetünk. A mezőváros fejlesztő tényezők között a bortermelést és a pusztai állattartást már régóta számításba veszi a történettudomány.²⁶ Bortermelésre Böszörmény nem specializálódhatott, hiszen a város első szőlőskertjét csak a 18. század elején alakították ki.²⁷ Annál inkább az állattartásra.²⁸ A szőlőtermelésre történő specializálódáshoz az alkalmas földrajzi viszonyok mellett sok munkaerő, az állattartáshoz tágas határ kellett. Böszörmény már a 15. században megtette a legfontosabb lépéseket a tágas határ kialakítása érdekében. A vonzáskörében lévő falvak egy része már ekkor beolvadt határába. E folyamatok egy részét a fentebb már említett királyi intézkedés meg tudta akadályozni. A korábban elpusztult Pród 1496-ban pl. önálló possessióként szerepel, de még 1609-ben is volt némi lakossága, de Süldőgyháza már a 15. században sem települt újjá. Zelemér és Vid is megérte a hajdúk letelepítését, s határuk csak azután lett Böszörmény része, de Bagota, Hetven, Salamon, Szil már a 15. században elpusztult s hozzájárult ahhoz, hogy Böszörménynek 20 ezer holdnál nagyobb, a pusztai állattartásra is alkalmas tágas határa alakuljon ki.²⁹ Ez a folyamat felgyorsult és meg is valósult a 17. szá-

---

²⁴ Módy 1981. 29.

²⁵ Zichy Okm. IX. k. 334. sz. 448.

²⁶ Orosz 1995. 7–8.

²⁷ Uo. 213. Szőlőtermelés a Hajdúkerület városaiban a XVIII–XIX. században c. tanulmány.

²⁸ Orosz 2000. 448.

²⁹ MNL HBML V. 7/c. 1. d. Vid. Deductio Status Praediorum Rác, Vid, Zelemér, Pród. A böszörményiek úgy tudták, hogy Pród csak 1626-ban lett végérvényesen prédiom, Vid (és Parlag) pedig csak 1642-ben. Zelemér 1561-ben még possessio, 1609-ben azonban prédiom. A dikális összeírások és a dézsmajegyzékek szerint Szentgyörgy már 1566-tól, Zelemér 1598-tól, Vid és Pród 1600-tól volt „desolata”. Veres 1960. 10–11., Nyakas Miklós szerint Pród, Zelemér, Vid és Szentgyörgy teljes elnéptelenedése is csak a hajdúk letelepítése után következett be. Nyakas 1984. 33–34. A 18. század végén a böszörményiek úgy tudták, hogy Zelemért 1627 óta birtokolta a város zálogjogon. MNL HBML V. 7/d. 1. d. Zelemér.

zadban a hajdúk letelepítése után. Arról azonban nincs közvetlen forrásunk, hogy ez a pusztai állattartás már a 15. században megvalósult volna.

A Mohács utáni korszak gazdagabb forrásai, elsősorban a portaösszeírások és a dézsmajegyzékek lehetőséget teremtenek rá, hogy a mezőváros viszonyait behatóbban elemezzük. E források, bizonyos hibahatárok között a népességszám becslésére is alkalmasak.

Az összeírt portaszámokból és a dézsmafizetők számából az alábbi összesítés készíthető.³⁰

Év	Portaszám	Dézsmafizetők száma
1333–35	96	–
1446	120	–
1543	67	–
1549	96	–
1554	74	–
1556	–	101
1567	28	–
1571	55	–
1572	50	–
1574	50	–
1576	51	–
1577	–	149
1578	–	157
1579	–	147
1580	–	190
1581	–	175
1582	49	195
1583	–	203
1589	–	165
1597	–	95
1598	12	111

A 14. században és a 15. század derekán a portaszámok még általánosságban megfeleltek a telek- és háztartásszámoknak, így 96, illetve 120 porta alapján az 5-ös szorzószámot alkalmazva jogosan tekinthetjük Böszörmény népességét 480 majd 600 főnek.³¹ Az adóegységgé vált porták száma a 16. században azonban

³⁰ Az összesítés forrásai: Veres 1960. 10–11., Balogh 1958. 148–151., Szendrey 1973. 257–58., Maksay 1990. II. k. 688.

³¹ Kubinyi András számításai szerint azonban a 15. század végén az adóegységnek tekinthető portaszám már nem tekinthető azonosnak a háztartások számával, szerinte ekkor a portaszámot 1,22-vel kell megszorozni, hogy a valós háztartásszámot megkapjuk. Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. = *Történelmi Szemle*, 1996. 2–3. sz. 128.

már egyáltalán nem felelt meg a háztartások, illetve családok számának. Ez táblázatunkból is kiderül, ahol közeli, vagy azonos évből van dika- és dézsmajegyzék. 1554–56-ban 74 porta mellett 101 dézsmafizető volt a városban, 1576–77-ben 51 mellett 149, 1582-ben 49 mellett 195, 1598-ban 12 mellett 111. A dézsmafizetők száma az első esetben 73%-kal több, a későbbiekben csaknem háromszoros, négyszeres, illetve kilencszeres különbség van a kétféle összeírás között. Ha a portaszámokból kívánjuk meghatározni a népességszámot, éppen ezért az elmondottakat is figyelembe véve Veres Miklós szorzószámát alkalmazzuk, aki úgy találta, hogy Szabolcs megyében a portaszámot 2,26-al kell megszorozni, hogy a családfők számát megkapjuk. Ennek megfelelően a családfők száma a fenti években 151, 212,³² 167, 113, 115, 110. A szokásos ötös szorzószámot alkalmazva a családokra a népességszám 755, 1060, 835, 565, 575, illetve 550-nek adódik. Ha a dézsmajegyzékek családfői esetében alkalmazzuk az ötös szorzószámot csak 1554-ben kapunk alacsonyabb értéket (505 főt),³³ 1576–77-ben 745-nek (180 fővel többnek), 1582-ben 975-nek (425-tel többnek) találjuk az összalakosságot. A valós értékek valószínűleg a kettő között vannak. A portaösszeírásban csak 1549-ben tüntették fel azokat a szegényeket, akik nem fizettek adót. Ezek száma 49 fő volt. Ha nem is mind voltak családosok, valószínűleg számuknál nagyobb arányban kell a lakosok számát növelni, hogy az összlétszámot megkapjuk. Így a város népessége 1549-ben akár 1200–1300 fő is lehetett. A dézsmafizetők alapján számított népességszám, amely 1577 és 1589 között 735 és 1015 között látszik ingadozni, valószínűleg azért volt alacsonyabb, mert az ún. kereszténypénzt fizetők között az esetek többségében nem számolhatunk teljes családdal.

Összességében annyit bizonyára megállapíthatunk, hogy 1446 és 1549 között a városban a népesség száma csaknem megkétszereződött. Ebben aligha a természetes szaporodás játszott a döntő szerepet, hanem a török elől menekülők is, akik között számottevő délszláv elem is lehetett, hiszen 1549-ben a porták 38%-át rácok lakták.³⁴ A 16. század második felében a népesség növekedése hullámvá vált, inkább fogyott, mint növekedett, bár a város soha nem néptelenedett el,³⁵ az 1550 körüli arányokat a hajdúk letelepedéséig soha nem érte el.

Böszörmény népességének változásai természetesen nem önmagukban értékelhetők, hanem csak a környezetükkel való összevetésben. Debrecen 1216 portája 1549-ben 13–14 ezer lakost jelenthetett, de a portaszámok tekintetében több

³² Az összeg csak 94 porta szorzata, mert 2 portát lakatlannak talált az összeíró.

³³ Balog István a dézsmajegyzék alapján ebben az évben csak 430 lakossal számolt, de a ténylegesnél alacsonyabb számot közöl a dézsmafizetők esetében Balogh 1958. 148.

³⁴ Báthori András 92 portája közül 36-ot rácok laktak. Ha figyelembe vesszük, hogy a magyarok által lakott porták közül 2 elhagyott volt, az összes porták közül pedig 4-nek Kathy Miklós volt a birtokosa, akkor a Báthori András lakott portáinak 40%-a volt a rácok kezében.

³⁵ Ezt hangsúlyozta, teljesen jogosan Szendrey István és Nyakas Miklós is. Szendrey 1973. 257–259., Nyakas 1984. 30–31.

szomszédos település is utolérte, vagy lehaladta Bősziroményt. Dorog 87, Csege 94, Kisvárdra 99 portával beérte Bősziroményt, míg Szoboszló (192 porta), Nagykálló (207 porta), vagy Nádudvar (226 porta) messze meg is haladta. Még a később pusztává vált Vidmonostorának is magasabb volt a portaszáma ebben az évben (116), mint Bősziroménynek.³⁶ A város, noha a 16. században fejlődött a megelőző korszakhoz képest, viszonylag elmaradt a környék gyorsabban haladó településeitől.

Ez a viszonylagos elmaradás azonban a népességszámra vonatkozik és nem a lakosság életkörülményeire. Ha a korszak dézsmajegyzeit vizsgáljuk, a város népessége nem tűnik szegénynek. 1578-ban, amikor hét egymást követő évben az átlagosnál valamivel alacsonyabb volt a dézsmafizetők száma,³⁷ a fizetett dézsma alapján a lakosság vagyoni rétegződéséről az alábbi táblázat állítható össze.³⁸

	A termés nagysága	Létszám %	Termés köbőlben	Termés egy háztartásra
kereszténypénzes	40	25,48	–	–
10 köből alatt	5	3,18	34,225	6,845
25 köből alatt	12	7,64	215,017	17,918
50 köből alatt	24	15,29	936,771	39,032
75 köből alatt	19	12,10	1138,308	59,910
100 köből alatt	11	7,00	933,319	84,847
150 köből alatt	26	16,56	3236,416	124,477
200 köből alatt	13	8,28	2251,897	173,222
200 köből felett	7	4,46	1803,665	257,666
Összesen	157	99,99	10549,612	67,195

A város lakosságának gazdagságát sok tényező igazolja. Mindenekelőtt az évi gabonatermés mennyisége. A 10549 köből termés és az egy gazdaságra jutó átlagosan 67,2 köből arra utal, hogy Bősziromény jelentős gabonatermelő központ volt. Ha feltételezzük, hogy az őszi és tavaszi gabonák átlagában az elvetett maghoz képest legfeljebb négyszeres maghozamra lehetett számítani,³⁹ akkor feltételezhetjük, hogy az 1578-ban bevetett szántóföldek területe mintegy 2637 hold lehetett a köles, a dinnye, a kender és egyéb nem dézsmaköteles növények vetésterülete nélkül.⁴⁰ Ez a hajdúk letelepítése előtti (Pród, Zelemér, Vid és Szent-

³⁶ Maksay 1990. I. k. 203., 688., 689., 694., 696., 700., 702.

³⁷ 1577 és 1582 között a dézsmafizetők átlagos száma 173 volt. V. ö. a 30. sz. jegyzettel.

³⁸ A táblázat forrása: MNL OL E 159. No. 3. Bősziromény Filmtár, 9782. doboz

³⁹ Makkai László: Az allodiumok gabonatermelése. = *Agrártörténeti Szemle*, 1968, 60–64. A 19. századi, csaknem változatlan hozamokra: Orosz 1973. 371.

⁴⁰ A kortársak vélekedése nyomán egy köből (0,83 liter) vetőmagot számoltunk egy hold vetéséhez.

györgy nélküli) határnak⁴¹ 11,77%-a volt. Ha pedig az erdők 3700 holdas területét⁴² figyelmen kívül hagyjuk, meghaladta a 14%-ot. Ez nem volt kevés. A szántóföldek aránya más alföldi településeken ritkán érte el a terület 10%-át.⁴³

A gabonafélék terméseredményei lehetőséget teremtenek számunkra a városi társadalom rétegződésének felvázolására. Teljesebb lenne a kép, ha az állatállomány megoszlására is lennének adataink. A nagyállatok (szarvasmarha, ló) után azonban, mint ismeretes, nem kellett dézsmát fizetni, a sertés- és báránytized adatai viszont nem maradtak ránk. 1578-ból is csak a méhtizedet ismerjük, s azt kell megállapítanunk, hogy a városban 11 volt a dézsmaként összeírt kasok száma, s ez 6 termelő kezén oszlott meg.⁴⁴ Számottevő méztermelőnek legfeljebb Kalapács Mátét (Mattheus Kalapacz) tarthatjuk, aki négykaptárnyi mézet adott volna tizedbe, illetve e helyett fizetett 8 dénár megváltási díjat.

A gabonatermés megoszlása nemcsak a gazdagságra, de a komoly társadalmi különbségekre is rámutat. A 157 dézsmafizető háztartás közül 40-nek (25,48%) nem volt termése, így csak évi 6 dénár ún. kereszténypénzt (*pecunia christianitatis*) fizetett. Azt lehet megállapítanunk, hogy akinek nem volt legalább 25 köből termése, az nem tudott felesleget termelni, így a lakosság 36,3%-a nem volt képes saját ellátását biztosítani.⁴⁵ A 25 köbőlnél kevesebbet termelők valamennyien csak kenyérgabonát takarítottak be, így termésükből nem kell az állatok táplálására szolgáló takarmánygabonákat levonni.

Ebben a szegénynek tekinthető csoportban külön kategóriát jelentenek a kereszténypénzesek, akik nem voltak képesek önálló gazdaság fenntartására. Közöttük vannak olyanok, akiknek az összeíró a nevét sem ismeri. Lukács Mihály

⁴¹ A város határára: Orosz 1973. (Hajdúböszörmény) 345. A hajdúk letelepítése előtt városhatárra: Módy 1973. 61. A kb. 22400 hold terjedelmű határ 1609 után egészült ki Vid, Zelemér és Szentgyörgy 14200 holdjával, valamint Pród kb. 19000 holdjával. Veliky 1973. 464.

⁴² Orosz 1973. (Hajdúböszörmény) 345.

⁴³ Mátészalkán pl. a 16. század utolsó harmadában a szántóföldek a határnak csak kb. 3%-át jelentették. Orosz 1992. 148.

⁴⁴ Ezek: Blasius Nagh, Petrus Kolchy, Martinus Zoom, Demetrius Machy, Georgius Olah, Mattheus Kalapacz.

⁴⁵ Számításainkban abból indultunk ki, hogy aki 25 köből gabonát takarított be, az termése 1/5-ét fizette be nona és decima felében (5 köből) és negyedét (5 köből) kellett tartalékolnia a következő évi vetőmagnak. A megmaradó 15 köbőlől átlagosan 5 fős családot feltételezve egy családtagra 3 köből marad. Annak megítélése, hogy mennyi volt az átlagos fogyasztás, a szakirodalom alapján egyáltalán nem könnyű. Perjés Géza úgy vélte, hogy egy parasztes család évi fogyasztása 16 q volt (15 köből = 12,45 hl = 9,96 q), azaz csak évi 40 köből termés felett tekinthetnének önellátóknak a termelőket (Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében*. Budapest, 1963. 58.). Más vélemények ennél jóval alacsonyabb fogyasztással számolnak. Keleti Károly a 19. század második felében úgy vélte, hogy az átlagos kenyérgabona fogyasztás személyenként 2,5 hl, mintegy 3 köből. A fentiekben ezzel a mennyiséggel számoltunk. Az a feltételezésünk, hogy a 25 kalangyánál kevesebb gabonával rendelkezők szegénynek (*pauper*) tekinthetők, egyezik N. Kiss István véleményével. (N. Kiss 1960. 7.)

telkén az ott élő özvegyasszonyról csak annyi bejegyzés található, hogy „ibidem relicta una” (ugyanott egy özvegyasszony).⁴⁶ Más esetekben az özvegy nevét is feltünteti az összeíró (Rl. Dobiné, Vidua Békés, Rl. Théglásné, Rl. Andreae Nagh) Húsz kereszténypénzt fizető esetében férfinév szerepel, ezek bizonyára önálló családban és nem mások udvarában élnek, de szintén nem rendelkeznek olyan gabonavetéssel, amely után dézsmát kellene fizetni. Sajátos esetnek tekinthetjük azokat, akik vezetékneve foglalkozásra utal: pl. Andeas Chordas, aki minden bizonnyal a település csordása volt. Ide tartoznak az iparos vagy kereskedő foglalkozású neveket viselők (szűcs, kádár, varga, szabó, borbély, kalmár). Ezek vagyoni helyzetüket tekintve nem biztos, hogy zsellérek voltak, de bizonyára nem foglalkoztak mezőgazdasággal, azért kerültek ebbe a rovatba.

A 10 kalangya termésnél kevesebbet betakarító öt családfő közül négynek csak kaszált gabonája volt, ami arra is utalhat, hogy a gyengébb terméseredmények miatt kerültek ebbe a kategóriába. Ilyen gazda a 25 köbőlnél kevesebbet termelők között is volt, s találunk olyan özvegyasszonyt is, (Rl. Chakoné) aki még fenn tudta tartani gazdaságát s nem került a kereszténypénzesek közé. E három csoportba tartozó (szegény) rétege a város társadalmának, amint említettük a számba vett népesség több mint harmadát alkotta, így nem tekinthető jelentéktelen csoportnak.

Alig volt kisebb azok aránya, akik 100-nál több köből gabonát takarítottak be (29,30%), így gazdag parasztoznak tekinthetők. A csoportba tartozók évente átlagosan 152 köből gabonát termeltek, ami messze meghaladta fogyasztási igényeiket, így bizonyára piacra is vitték gabonájukat. Közöttük a két leggazdagabb Hebegő Imre (Emericus Hebegöh) 389 kalangya, Baráth Ferenc (Franciscus Barath) 318 kalangya gabonát mondhatott magáénak. Hasonló mennyiségű terményt a kisebb településeken kevéssé találunk. Mátészalkán 1576-ban a legnagyobb termékkel bíró gazdának 100, 1587-ben 150 kalangyája, Nagyszalontán 1588-ban 80, Magyarhomorogon 207 kalangyája volt.⁴⁷ Ugyanakkor a népesebb alföldi mezővárosokban a bőszőrményinél gazdagabb gabonatermelőket is találunk. Mezőkövesden 1549-ben az öt leggazdagabb gabonatermelőnek 460, 367, 350, 340, és 310 kalangya termése volt.⁴⁸

A város gazdasági erejét az mutatja leginkább, hogy a 25–100 köből között termelők is mintegy harmadát (34,39%) alkotják a lakosságnak s e csoport átlagának adódó 56 köből termés is alaposan meghaladja egy család évi szükségletét. N. Kiss István, a kelet-magyarországi 16. századi dézsmajegyzékek feldolgozója úgy vélte, hogy a 25–50 köből termékkel bírók a hagyományos megnevezés szerint féltelkes jobbágyoknak tekinthetők, s akinek ennél több volt, az már az egész tel-

⁴⁶ Hasonló bejegyzések Marton Miklós, Jó János és György, Csergelős Tamás és mások udvarában is.

⁴⁷ Orosz 1992. 149., N. Kiss István 1960. 640., 650.

⁴⁸ Uo. 54–55.

kesek kategóriájába került.⁴⁹ Ha ilyen értelemben felbontjuk a fenti összesítést a 157 termelő közül 81-nek (51,6%) nem volt egész telke, a többiek viszont egész telkes gazdag parasztnak tekinthetők. Ez eltér az országos helyzettől, mert ekkor Magyarországon már a féltelek tekinthető általánosnak.⁵⁰ Ezek a gazdag parasztok a város teljes gabonatermésének 88,75%-át mondhatták magukénak.

Az eddig elmondottak alapján a 16. század utolsó harmadában Böszörmény egy olyan mezővárosnak tűnik, amelyben erősek a gazdasági különbségek, de a lakosságnak csaknem a fele az egész, vagy többtelkes jobbágyok színvonalán él és gabonatermésének jelentős hányadát tudja piacon értékesíteni.

A gazdagság másik mértékét, az állatállományt nem vizsgálhatjuk. Az azonban beszédes adat, hogy a 20 legtöbb gabonát termelő polgár az állatok takarmányozására szolgáló árpa és zabtermésnek 68,29%-át állította elő, miközben a teljes gabonatermésnek 38,44%-a termett az ő szántóföldjeiken. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy az állatállomány nagyobbik része is e legnagyobb gabonatermelők tulajdonában volt.

A városban élő iparosok és kereskedők viszonyairól nincsenek megbízható ismereteink. Az 1549. évi portaösszeírás rovatai között az iparosoké üresen maradt.⁵¹ Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy iparosok és kereskedők nem éltek a városban. Bizonyos támpontot adhatnak a nevek. A foglalkozásnevek a 16. században még igen gyakran valóban azt jelentik, hogy az adott személy a nevében jelzett foglalkozást űzi. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk meg az 1578. évi dézsmajegyzéket, 17 olyan dézsmafizetőt találunk, aki neve alapján iparos és kereskedő lehetett. Közöttük négy kádárt, két kovácsot, két szabót, két vargát, két szücsöt, egy borbélyt, egy szekérgyártót, egy serfőzőt, egy sütőt és egy kalmárt találunk. A 16 iparos és 1 kereskedő család a dézsmafizető háztartások 10,82%-át jelenti. Amint korábban már jeleztük, közülük heten (egy szabó, egy varga, egy szücs, egy borbély egy kalmár és három kádár, köztük egy kádárné) a kereszténypénzesek között szerepelnek. A többiek azonban több-kevesebb gabonatermésrel is rendelkeznek, azaz, ha valóban folytatták a nevükben jelzett mesterséget, mellette gazdálkodtak is. Ez egyáltalán nem volt szokatlan. Még a 19. században is a vidéki mesterek nagyobbik része kettős életet élt. A gazdálkodó iparosok között háromnak (Varga Imrének, Kovács Gáspárnak és Serfőző Lőrincnek 11–22 köből közötti termése volt, de a többieké 42 és 139 között. A gabonatermés alapján leggazdagabbnak Kádár István (113 köből) és Kovács Máté (139 köből) tűnik.

Nehéz eldönteni, hogy valóban valamennyien iparosok és kereskedők voltak-e? Ennek valószínűsége a kereszténypénzesek között nagyobb, mint a sok gabo-

---

⁴⁹ Uo. 7.

⁵⁰ Juhász Lajos: *A porta története 1526–1648-ig*. Jobbágygazdálkodásunk egysége és az adóegység. Budapest, 1935. 81.

⁵¹ Maksay 1990. II. k. 688.

nát termelők között. Az azonban kétségtelen, hogy többségük a mezővárosokban általános iparos foglalkozást űzte. Kovácsra, szabóra, szücsre, vargára a jelentősebb településeken szükség volt, de megmagyarázható a székérgyártó, a borbély jelenléte is a városban. Kétséges, hogy valóban kellett-e serfőző, netán sütő (pék) és kalmár, főként azonban négy kádár is egy olyan városban, ahol szőlőtermelés nem folyt, így a helyi piacra nem készíthettek hordókat. Elképzelhető azonban, hogy a bősziroményi erdő fái adtak lehetőséget a vásározó kádár ipar kifejlődésének, s fából készült csobolyókat, kádákat, vedreket nemcsak a bortermelésben használtak.

Azt is meg kell állapítanunk, hogy a bősziroményi iparosok aránya az összslakosságon belül meglehetősen alacsony volt. A Bősziroményinél jóval kisebb Mátészalkán a 16. század utolsó harmadában 15,3% volt az iparosok aránya, a bortermelésre specializálódott hegyaljai mezővárosokban a 20%-ot is meghaladta.⁵²

A rendelkezésünkre álló adatok alapján arra is kísérletet tehetünk, hogy 1556 és 1608 között a társadalom vagyonosságában bekövetkezett változások fő tendenciáját is megragadjuk.⁵³

	A termelők száma 1556-ban	%	A termelők száma 1578-ban	%	A termelők száma 1608-ban	%
kereszténypénzes	49	57,00	40	25,48	10	16,95
10 kalangyáig	?	?	5	3,18	10	16,95
10–30 között	?	?	14	8,92	17	28,81
30–50 között	37 ⁵⁴	43,00	22	14,01	7	11,86
50–100 között	?	?	30	19,11	13	22,03
100-nál több	?	?	46	29,30	2	3,39
Összesen	86	100,00	157	100,00	59	99,99

A kereszténypénzesek 57 és 16,95% közötti ingadozása már megelőlegezi azt a feltételezést, hogy a vizsgált fél évszázadban a terméseredményekben mutatkozó különbségek nem egyszerűen a mezőgazdaság sajátosságaiból fakadnak, hanem abból is, hogy a vagyonosság volt rendkívül hullámzó. 1556-ban azok, akiknek egyáltalán nem volt termésük, a lakosság nagyobbik felét alkották s a

⁵² Orosz 1992. 160. Román János: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI–XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára. In. *Jobbágytelek és parasztagazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből.* Szerk. Makkai László, Bp., 1966. 591.

⁵³ A táblázat forrásai: Balogh 1958. 144–167.; MNL OL E 159.; Nyakas 1973. 53.

⁵⁴ Az adat nem a 30–50 köből gabonát termelő gazdákra vonatkozik, hanem az összes gabona-termelőkre.

43%-ot jelentő termelőknek összesen 1201 köből termésük volt, s egy gazdaságra 32,5 köből jutott.⁵⁵ 1578-ban 117 gazdaságban 10 574 köből termésből egy termelőre 90,37 köből jutott. Csaknem háromszoros különbséget aligha lehet az időjárási feltételek különbözőségével magyarázni, főleg akkor, ha a termelők száma is háromszorosra nőtt. Aligha tévedünk, ha a demográfiai adatok által sem cáfolva feltételezzük, hogy a század derekán válságban volt a város agrártermelése, amely ebből a válságból a 80-as években kezdett kilábalni. Újabb válság a hajdúk betelepítése előtt években kezdődött, ami a kállói hajdúk áttelepítésével ért véget.⁵⁶

Az 1556-ban jelentkező szegénységet a kereszténypénzesek nagyon magas aránya mutatja, 1608-ban pedig az, hogy minden kategória lefelé tolódott el. Kevesebb volt ugyan a kereszténypénzesek aránya, mint 1578-ban, de míg a 30 kalangyánál kevesebb terméssel rendelkezők részaránya 1578-ban 37,58% volt, 1608-ban 62,69%. Míg a 30–100 kalangya közöttiek aránya nagyjából azonos (33,12–33,89%), a leggazdagabbaké 29,30% 1578-ban 29,30%, 1608-ban csak 3,39%. 1578-ban Böszörmény a feltűnően sok gabonát termelő alföldi mezővárosok közé tartozott, 1608-ban már lesüllyedt az átlagos falvak és mezővárosok közé.

A rendelkezésünkre álló adatokból nemcsak a vagyoni helyzetre következtethetünk, de a gabonafélék termelési arányaira és a termelés technikájára is.

Mind 1556-ban, mind 1578-ban igen magas a kenyérgabonák aránya a takarmánygabonákkal szemben. 1556-ban minimális, csak 6,2%-os a takarmánygabonák részesedése a teljes termésből, s ez teljes egészében árpa termelését jelenti. A kenyérgabonák között pedig csak 1%-os a rozs részesedése. 1578-ban a termésszerkezet kiegyensúlyozottabb, de, a kenyérgabonák túlsúlya ekkor is megmutatkozik. Ekkor 886 köből zab (8,4%) és 320 köből árpa (3,05%) termelt a mezővárosban, a 11,9% takarmánygabonával szemben tehát 88,1% volt a kenyérgabonák részesedése. A kenyérgabonák között a rozs még jelentéktelenebbé vált, mint 1556-ban. Összesen csak három gazdának volt 37 köből rozs termése. A búza azonban nem csak őszi vetemény volt, mert a 9306 köből termésből 3053 köből tavaszi vetésű (32,8%), 6253 (67,2%) köből pedig őszi vetésű volt.⁵⁷ Az elmondottak alapján kísérletet tehetünk a gabonafélék termelési szerkezetének meghatározására is.

---

⁵⁵ Balogh 1958. 154–155.

⁵⁶ Az 1550-es években jelentkező válságot Nyakas Miklós azzal a pusztulással hozza összefüggésbe, amely Szolnok várának 1552. évi török elfoglalása után következett be. Nyakas 1973. 31.

⁵⁷ A hajdúvárosokban a későbbi századokban is jelentős termőterülete volt a tavaszi búzának. Hajdúnánáson 1770-ben a vetésterület 30,6%-a volt tavaszi búza, 1776-ban és 1881-ben pedig a búzatermés 41,8, illetve 37,1%-a volt tavaszi vetésű. Úgy tűnik, hogy a hajdúk letelepítése nem változtatta meg a korábbi századokban kialakult vetésszerkezetet. Orosz 1973. (Hajdúnánás) 111–112.

őszi búza és rozs -----	6 290 köböl	(59,62%)
tavaszi búza-----	3 053 köböl	(28,94%)
zab -----	886 köböl	(8,40%)
árpa -----	320 köböl	(3,03%)

A fentiek csak megközelítőleg mutatják a vetésszerkezetet, mert az egyes gabonafélék hozamait nem ismerjük, csak azt valószínűsíthetjük, hogy átlagosan az elvetett mag után négy mag termésre számíhattak, az őszi búza maghozama azonban általában jobb volt a tavaszinál, s a takarmánygabonáké is a kenyérgabonáknál.⁵⁸ Az őszi és tavaszi vetésű gabonák 59,62–40,38%-os aránya nem teremtet lehetőséget rá, hogy egyértelműen állást foglaljunk a határhasználat kérdésében. Legfeljebb azt zárhatjuk ki, hogy a városban nem volt háromnyomásos gazdálkodás a 16. században, mivel akkor az őszek és tavasziak arányának azonosnak kellene lennie. Nem valószínűtlen viszont, hogy a parlagolásnak azt a rendszerét alkalmazták már a hajdúk betelepítése előtt, amelyben a határ egy részét folyamatosan 6–7 évig vetették, majd elhagyták és a gyepföld egy másik darabját szántották fel, s így néhány évtized alatt körbe járták. Az erdő nélküli mintegy 17–18 ezer holdas határban így körülbelül félévszázad alatt került ugyanazon határrész feltörésére sor.⁵⁹ Úgy tűnik azonban, hogy ebből a rendszerből a határnak egy része ki volt véve s azon minden birtokosnak volt szabad használatú, később szállásföldnek (*terrae tuguriales*) nevezett földje. A hajdúk a 18. század végén meg voltak győződve arról, hogy ezeket a földeket még a letelepítés során osztották fel őseik, a bőszőrményiek tehát 1609 után. A szabad használat azt jelentette, hogy a közösség nem szabta meg, hogy a szállásföldeket szántónak, vagy kaszálónak használja birtokosa. A szállásföldekkel szemben „forgó” földeknek nevezett határrészben viszont a parlagolás rendjének megfelelően a kimért határt mindenkinek szántóként kellett művelnie. Egy Hajdúszoboszlóról szóló korábbi írásomban azt igyekeztem bizonyítani, hogy a szállásföldek rendszere már létezett a hajdúk letelepítése előtt is. Ugyanezt feltételeztem Nánás esetében is. Nincs okom azt állítani, hogy Bőszőrményben nem ilyen rendszer létezett, annál is inkább, mert a város határhasználata a 17–18. században nem különbözött a többi hajdútelepülésétől,⁶⁰ és bizonyítható, hogy számos

⁵⁸ Hajdúnánáson 1771-ben a búza maghozama 3,1, a rozsé 3,7, az árpáé 3,1, a zabé 5,2 volt. Bőszőrményben ezek az arányok 1828-ban a következőképpen alakultak: 3,5–4,5–5,0–4,5. Orosz 1973. (Hajdúnánás) 114., Orosz 1973. (Hajdúbőszőrmény) 371.

⁵⁹ Balogh István: Határhasználat Hajdúbőszőrményben = *Ethnographia*, 1954–55, 440–457., 99–124., Uő: *Hajdúság* Bp., 1969. 54–56., Wellmann 1999. 199–200., Orosz 1973. (Hajdúnánás) 95–98., Poór 1973. 322–323.

⁶⁰ Orosz 1973. (Hajdúnánás) 91–94., Uő: 1985. (Hajdúföld és jobbágybirtok Szoboszlón a XVII. században c. tanulmány) 190–191., Uo.: A hajdúvárosok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18–19. századi történetéhez c. tanulmány 197–199.

a 16. században itt élő lakos leszármazottai a következő századokban is a városban éltek.⁶¹

Először 1733-ban olvashatunk Böszörmény jegyzőkönyvében arról, hogy a „forgó” földek egy táblában vannak s új szántóföld kijelölésekor újabb táblát vesznek művelés alá.⁶² Ezzel a módszerrel igen jól lehetett alkalmazkodni nemcsak az állattenyésztés, de a gabonatermelés igényeihez is. A szállásföldeken, ha kellett, lehetett gabonát termelni, vagy szénát kaszálni, a forgó földeken a parlag pedig huzamos ideig legelőnek maradhatott. Böszörmény terméseredményei a 16. század utolsó harmadában arra utalnak, hogy a lakosság egy része nagyon jól kihasználta a nemcsak Nyugat-Európában, de Magyarországon is érvényesülő gabonakonjunktúrát. A magas terményárak minél több gabona termelésére ösztönöztek, s ezt a hatást csak a közvetlen háborús fenyegetés rontotta le, így 1552 után a Szolnok elfoglalásával fenyegetővé vált török veszély, vagy a 17. század elején a 15 éves háború pusztításai.⁶³ Azt, hogy a nagyarányú gabonatermelést kiegészítette a (pusztai) állattartás, közvetlenül nem tudjuk bizonyítani, valószínűsíteni azonban igen. A húsárak a 16. században talán még gyorsabban növekedtek, mint a gabonák. A határ terjedelme és a parlagoló határhasználat az állattartásnak (is) kedvezett, a szállásföldek szabad használata pedig az igényeket követő gyors változtatások lehetőségét is.

Annak valószínűségét, hogy a széles körű gabonatermelés mellett a pusztai állattartásnak is volt bázisa a városban már 1609 előtt is, még egy közvetett adat bizonyítja. Nyakas Miklós meggyőző érvekkel bizonyította, hogy a Kállóból áttelepített hajdúk „egy készen kialakult településszerkezetet vehettek át”,⁶⁴ közepén erődtemplommal, a palánkon kívül az ólas kertek övezetével. Az ólas- vagy szálláskertek pedig egyértelműen összekapcsolódnak a pusztai állattartással, hiszen a legelőkön tartott állatok teleltető helyei voltak.

⁶¹ Az elemzett dézsmajegyzékben szereplő Aszalós, Deák, Ferenczy, Erdő, Király, Koncz, Kerék, Lóky (Löky) Literatus, Márton, Nánássy, Oláh, Sütő, Szalay, Tar, Török stb. család tagjai a 17. században, vagy a 18. század elején is Böszörményben éltek. Nagy–Nyakas 2001. 63., 106., 119., 128., 173., 183., 201–202., 207., 230., 236., 270., 300., 310.

⁶² MNL HBML V. 1/a. 2. k. 1668–1790. évi közgyűlési jegyzőkönyvek. 106. vö. Orosz 1995. (A hajdúvárosok) 198.

⁶³ Az európai helyzetre: B. H. Slicher van Bath: *Agrarian History of Western Europe* A. D. 500–1850 London, 1963. 98–131., Sopron környékén 1580 körül emelkedett a csúcsra a gabonafélék és a bor ára. Zimányi 1976. 119., Zimányi Vera–Prickler Harald: Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincad bevételek tanulságai alapján: kitekintés a XVIII. századra. = *Agrártörténeti Szemle*, 1974/1–2 sz. passim, Az alföldi gabonatermesztésről: Buza János: Gabonaárak és áruforgalom a török uralom alatt (Nagykörös 1626–1682) = *Agrártörténeti Szemle*, 1985, passim, Gyimesi Sándor: *Utunk Európába* Bp., 1994. 43–44., R. Várkonyi Ágnes: Végvári élelmezés a 16–17. századi Magyarországon In. *Végvár és ellátás*. Szerk. Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, Eger, 2001. 9–33.

⁶⁴ Nyakas 1984. 41.

A hajdúk áttelepítése utáni évtizedekben új helyzet jött létre. A 17. század harmincas éveitől a nagy gabonakonjunktúra elmúlt. Olyan mértékű gabonatermelésre, mint a 16. század utolsó harmadában, nem volt igény. Közben a városiak megszerezték Pród területét, Zelemért, Vid és Szentgyörgy bizonyos részeit, azaz a városhatár mintegy 57 ezer holdra, csaknem háromszorosára nőtt. Kiszélesedett a legeltethető terület. Ez arra készítette a lakosságot, hogy növelje a pusztai állattartás súlyát. A hajdúkat erre ösztönözte I. Rákóczi György, Lipót császár és II. Rákóczi Ferenc kiváltságlevele is, amely harmincad mentességet biztosított számukra mindazon állatokra, „melly marhák magok majorságokban termettek és nevelkedtek, vagy Szathmár és Szabolcs megyékben vöttek”.⁶⁵ Mindezek alapján aligha véletlen, hogy Böszörményben a 17. században a szántóföldi növénytermelés jelentősége csökkent.

Az elemzett dézsmajegyzék adatokat szolgáltat a gabonatermelés egy fontos műveléstechnikai elemének, a sarlós, vagy kaszás aratás vizsgálatára is. A sarlós aratás esetében a learatott gabonát kévébe kötötték és keresztbe rakták. A dézsmaszedők számára a két keresztből álló kalangya (gelima) számolási egység volt, amikor ebben számolják a dézsmát, biztosak lehetünk benne, hogy sarlóval arattak. A kaszált éleket nem kötötték keresztbe, hanem boglyákba gyűjtötték össze és a szemnyerés során így nyomtatták ki.⁶⁶ A böszörményi adatok igazolják azt az általános felfogást, hogy a 16. század átmenetét jelentett a sarlós aratásból a kaszálás felé. Aligha kétséges, hogy abban az esetben, ha a termés nem kalangyában (gelima) van feltüntetve a dézsmajegyzékben, hanem boglyában (cumulus), akkor nem sarlóval aratott, hanem kaszált gabonával van dolgunk. Számításaink szerint a boglyában kimutatott termés az összes gabonafélék 32,69%-át alkotta, azaz a kaszás aratás már a területnek csaknem harmadára terjedt ki. Az a feltevés azonban nem igazolódik, hogy kezdetben a takarmánygabonákat kaszálták, míg a kenyérgabonákat sarlóval aratták. Korábban már kimutattuk, hogy a takarmánygabonák (árpa, zab) aránya a teljes termésnek csak 11,43%-át jelentette, így a kaszált gabonák fenti aránya csak úgy jöhetett létre, ha a kenyérgabonák

---

⁶⁵ Orosz 1973. (Hajdúnánás) 99.

⁶⁶ A dézsmajegyzék nem tartalmaz adatokat arra vonatkozólag, hogy milyen arány volt a kalangyák (gelima) és a boglyák (cumulus) között. A kortársi vélemények szerint 2,5 boglya termett annyit, mint egy kalangya. N. Kiss 1960. 1100. Számításainkban mi is ezt az arányt vettük figyelembe. Voltak olyan boglyák is, amelyek után nem természetben fizették a dézsmát, hanem a boglyából fizetendő dézsma ellenértékét a termelők 2 dénárral megváltották. Ebben az esetben természetesen azonban boglya nem a dézsma, hanem a termés mennyiségét mutatja, így ezt vettük figyelembe. Korábban más helyzet is előfordulhatott, az pl. hogy a kaszált gabonát nem természetben dézsmálták, hanem holdszámra vették fel 6 dénár megváltás fejében. Balogh 1985. (Szabolcs megye) 152., A dézsmából a teljes termés mennyiségét az Ila Bálint által alkalmazott szorzószámmal (11,25) állapítottuk meg Ila Bálint: A dézsma adminisztrációja = *Levéltári Közlemények*, 1940–1941. sz. 223–249.

egy részét is kaszával takarították be.⁶⁷ Úgy tűnik, az a feltételezés sem felel meg a valóságnak, hogy a takarmánygabonákat minden esetben kaszával takarították be. Ebben az átmeneti időszakban volt olyan eset, amikor a takarmánygabonákból is kalangyákat és nem boglyákat raktak és minden bizonnyal nem kaszával, hanem sarlóval takarították be azokat.⁶⁸ Sőt úgy tűnik, a tavaszi kenyérgabonát sokkal inkább kaszálták, mint az árpát és a zabot, hiszen a zab termésének csak 3,3%-át, az árpának pedig 15,47%-át kaszálták. Mindezek mellett olyan eseteket is találunk, amikor nemcsak a tavaszi búzát, hanem az őszi is kaszálták. A legnagyobb termelők közé tartozó Hebegő Imre 19 kalangya 8 kéve és 4 boglya őszi búza, 10 boglya tavaszi búza, 11 kalangya 10 kéve zab dézsmát fizetett, de 1 boglya tavaszi búzát pénzen váltott meg. Hasonló volt a helyzete Babos Mártonnak, akinek a dézsmája a következőképpen alakult: 8 kalangya és 14 1/2 kéve őszi búza, 2 boglya ugyancsak őszi búza, 8 boglya tavaszi búza, 7 kalangya 1 1/2 kéve zab. Nehezen lehet szabadulni attól a gondolattól, hogy ebben az átmeneti időszakban a kaszálást a ritkásabb, alacsonyabb hozamú terméseknél alkalmazták, függetlenül attól, hogy őszi, vagy tavaszi gabonákról volt szó. A sűrű szálás gabonákat viszont többnyire sarlóval aratták. Felvethető az a kérdés is, hogy már ekkor is olyan (forgó) búzát termeltek, amelyet ősszel és tavasszal is lehetett vetni, vagy pedig az ősszel elhullt és az enyhe télben károsodás nélkül áttelelt őszi gabonát (az ún. vad életet) tavasszal szántás nélkül hagyták a földeken s aratták le érés után.⁶⁹

Jó okkal feltételezhetjük, hogy a termelési eljárások már a 16. században is azonosak voltak a későbbi századokban érvényesülőkkel. Korábban már utaltunk rá, hogy Nyakas Miklós a települési szerkezetben mutatott ki továbbélést a 16.

⁶⁷ Az egyes termelők adatai megerősítik a fenti megállapítást. Csergelő Tamás 1 kalangya 12 kéve őszi búza mellett 2 boglya tavaszi búza dézsmát fizetett, de nem volt sem árpa, sem zab termése. Jó János 3 1/2 kalangya és 14 kéve őszi gabona dézsmája mellett 1 boglya tavasszal adózott Nagy Baltazár 2 1/2 kalangya és 13 1/2 kéve őszi dézsmája mellett 5 boglya dézsmát fizetett. Fodor István dézsmája 3 kalangya 8 kéve őszi és 9 boglya tavaszi gabona volt, Orgován Jánosé pedig 7 1/2 kalangya és 13 kéve őszi és 13 boglya tavaszi. Gáspár László dézsmája 10 kalangya 8 kéve őszi és 11 boglya tavaszi búza volt. Olyan példákat válogattunk, amelyekben csak őszi és tavaszi búzát termeltek a dézsmafizetők, de a tavaszi vetésű kenyérgabonát is kaszálták és nem sarlóval aratták. Balogh István szerint már a 16. század derekán „a mai Hajdú-böszörmény környékén, Szentgyörgyön, Zeleméren, Viden, Hadházon és Tégláson, továbbá Bököny és Geszteréd környékén hét faluban a kaszával betakarított búza mennyisége harmadát, felét teszi a kévébe kötöttnek. Balogh 1958. (Dézsmajegyzék) 153.

⁶⁸ Jobbágy Ferenc dézsmája 8 kalangya 12 kéve őszi búza, 6 kalangya 14 kéve árpa és zab és 9 boglya tavaszi búza(!) volt. Esetében a tavaszi búzát kaszálták, míg az árpát és a zabot sarlóval aratták. Balogh István szerint: „az árpát és zabot általában minden faluban kaszálták, itt-ott azért fele-fele arányban a kévébe kötés is szokásos volt. Balogh 1958. (Dézsmajegyzék) 153.

⁶⁹ „Az is előfordult, még a 19. század elején is, hogy tavasszal egyáltalán nem szántották fel az őszi vetés tarlóját, ha úgy látták, az elhullott magból olyan sok kelt ki, hogy abból termés remélhető” Orosz 1973. (Hajdúnánás) 156. Az ősszel és tavasszal is vethető forgó búzára: Uo. 113.

és a 17–18. század között. Nem alaptalanul vehető fel a lakosság egy részének továbbélése is, amit, ha másképpen nem, a családnevek továbbélésében érdemes megvizsgálni. Erre Nyakas Miklós, Balogh István és e sorok írójának korábbi közlései alapján lehetőségünk nyílik.

Ha csak azokat a családokat vesszük tekintetbe a 16. századi névsorokból, amelyek tagjai a 17. században és a 18. század elején (az 1702-ből ránk maradt összeírás alapján) mindig Böszörményben éltek, akkor is 17 továbbélő családdal számolhatunk, s ez az összehasonlító vizsgálatnak csak a kezdeti lépéseit jelenti. Biztosak lehetünk abban, hogy az Aszalós, Deák, Erdő(s), Ferenczy, Király, Koncz, Kerek, Literatus, Löky (Löky), Márton, Nánássy, Oláh, Sütő, Szalay, Tar, Török, Veres család tagjai a 16. század óta kontinuosok a városban, azzal a megjegyzéssel, hogy a Nagy, Kovács, vagy Szabó vezeték nevűeket nem vizsgáltuk, hiszen esetükben a név azonosságból nem feltétlenül lehet a továbbélésre következtetni.⁷⁰

A vizsgált esetek nemcsak azt bizonyítják, hogy Böszörmény nem volt néptelen 1609-ben, amikor Báthory Gábor ide telepítette a kállói hajdúkat,⁷¹ hanem

⁷⁰ Az összehasonlításban a családok csak akkor szerepelnek, ha a jelzett években Böszörményben laktak. Természetesen a továbbélés úgy is elképzelhető, hogy a család más hajdúvárosba költözik. Bizonyára ez történt az összetéveszthetetlen nevű Kalapács család tagjaival. Lőrinc 1564-ben Hadházon él, (MNL HBML IV. 1011/a. 2. k. 1564/31.) Máté 1578-ban Böszörményben. Ezeket az eseteket azonban nem vizsgáltuk. Ugyancsak alkalmatlannak tartottuk az összehasonlításra a Nagy, Kovács és Szabó vezetéknevűeket is. Az 1578-ban Böszörményben szereplő Nagy családnevűekből a 17–18. században 19, a Kovácsokból 14, a Szabókból 24 található a városban. A továbbélő családok tagjai a következők: Aszalós Máté 1578-ban (az adatok 1578-ra vonatkozóan az elemzett dézsmajegyzékből származnak (MNL OL E 159.) 1704-ben György (Nagy–Nyakas 2001. 63.) Deák (Dyak) György (1578) Péter és Gergely 1711 (Nagy–Nyakas 2001. 106.), Erdő(s) Lukács 1578-ban, István 1704-ben (Uo. 119.). Ferencz(y) Imre 1543-ban (MNL OL E 159. Bezermen), 1578-ban, János, 1608-ban András és Ferenc (Nyakas 1984. 35.) 1708-ban (Uo. 128.). Kerek(i) Máté 1578. Miklós 1648 (MNL HBML IV A. 1011/a. 12. k. 1648/582.) Király Máté 1578-ban, Gergely 1667-ben (Uo. 173.). Koncz Mihály 1564-ben (MNL HBML IV. 1011/a. 2. k. 1564/25.), Mihály, 1578. György, 1707 (Uo. 183.) Literatus Imre (MNL HBML IV. 1011/a. 4. k. 1590/241.) Tamás, 1632, András 1655. (Uo. 200.) Löky (Löki) Tamás 1578, Lőrinc, 1608 (Nyakas 1984. 35.), 1646-ban Jóna Jánosné, Löki Dorottya, Parti Istvánné, Löki Borbála (MNL HBML IV. 1011/a. 11. k. 1646/993., 996.) Márton Miklós és András, 1578. András 1608 (Nyakas 1984. 35.) 1707. Márton vajda (Uo. 207.) Nánássy János, 1578, Bálint 1709. (Uo. 230.) Oláh Ferenc és György 1578, Balázs 1647 (MNL HBML IV. 1011/a. 12. k. 1547/151.) Sütő Bona(?) 1578. Mihály 1702 (Uo. 270.). Szalay Bertalan 1543. (MNL OL E 159. Bezermen) Farkas, 1648 (MNL HBML IV. 1011/a. 12. k. 1648/280.) Tar Mátyás 1578., István, 1608 (Nyakas 1984. 35.), András, 1699. (Uo. 300.), Török Albert és Bálint, 1578. András 1641. (MNL HBML IV. 1011/a. 10. k. 1641/75.) István, 1647 (MNL HBML IV. 1011/a. 12. k. 1647/74.) Péter 1702. (Uo. 310.) Veres János 1543. (MNL OL E 159. Bezermen), András, Mihály, 1578., Márton 1608. (Nyakas 1984. 35.), Demeter 1622 (MNL HBML IV. 1010/a. 8. k. 1622/ 358.) Péter, 1626. (Uo. Prot. 8. k. 1626/596.) Máté (Nagy–Nyakas 2001. 322.) György és István, 1702. (Uo. 321.)

⁷¹ Szendrey 1973. 259. Nyakas 1984. 32., Rác István: *A hajdúk a XVII. században* Debrecen, 1969. 121.

azt is, hogy téves volt a törzsökös hajdúk és ivadékaiknak az a felfogása, hogy a városok lakosságában az „inquilinusnak,” vagy szabadosnak nevezett lakosság a bevándorlók utódaiból állt. Kétségtelen, hogy az örökös jobbágyság időszakában állandóan számolni kell bevándorlókkal is,⁷² de a nem hajdú lakosság egy része nem volt bevándorló, hanem a letelepített hajdúkkal szemben is őslakos, hiszen elődei már a 16. században is a városban éltek.

Bonyolítja a helyzetet, hogy a város 16. századi lakosai közül négy család is (Literati, Lőki, Sütő, és Török) hajdúszabadságnak örvendett, azaz vagy a kállói hajdúk, vagy az 1606-ban, más hajdúvárosban letelepítettek között volt, miközben Böszörményben lakott. A kérdés megoldása további vizsgálatokat igényel.

Összefoglalóan azt mindenesetre meg lehet állapítani, hogy Böszörmény már a 14. században megvetette a mezővárosi fejlődés alapjait. A 15. században mezővárosként kiemelkedett környezetéből, a 16. század derekán, egy válságos szakasz után részesévé vált a század második felében nemcsak Európában, de Magyarországon is kibontakozó gabonakonjunktúrának, kialakította a későbbi századokra is érvényes település- és határhasználati rendjét s lakosságának egy részét is átörököltette a hajdúk 1609. évi letelepítésével kezdődő új fejlődési szakaszba.

---

⁷² Orosz 1973. (Hajdúnánás) 126–127.

PARLAGOLÓ FÖLDMŰVELÉS AZ ALFÖLDÖN

Wellmann Imre emlékének

A földművelési rendszerekről Magyarországon az átlagember legfeljebb annyit tud, amire iskolai tanulmányaiból emlékszik. A korábbi századokban a falvak határát a parasztok két- vagy három nyomásban használták, s ezekkel szemben született meg a modern mezőgazdaság határhasználati rendszere. A (vad)talaj-váltó, vagy parlagoló gazdálkodás valahol az emberi őstörténet kódében vész el és a történeti korokban már ismeretlen.

A behatóbb agrártörténeti kutatások azonban azt bizonyítják, hogy ez a rendszer is végigkísérte a mezőgazdaság történetét, olykor egészen a 19. századig.

Ez a tanulmány egy jellegzetes magyarországi tájegység: az Alföld 18. századi gazdálkodásának vizsgálatával kívánja bemutatni a parlagolós határhasználat szerepét a paraszti gazdálkodásban. Ehhez van egy alkalmas, az egész országra kiterjedő forrásunk, az 1715. évi adóösszeírás, amelyben az uralkodó: III. Károly azt kívánta megismerni, hogy milyen anyagi erővel rendelkeznek alattvalói, ezért íratta össze a vármegyék és a szabad királyi városok adózó népességét.

Az összeírás az adófizetők neve mellett több rovatot is tartalmaz: a külső birtokok közül összeírták a szántóföldek nagyságát pozsonyi mérőben, a réteket kasszásokban, a mesterségeket, a szőlőket stb. A conscriptionnak volt szöveges része is. Ebben első helyen szerepelt, hogy milyen rendszer szerint éltek az adófizetők a település határát, milyenek a földrajzi körülmények, milyen minőségű a talaj, milyen igaerővel szoktak szántani, hány mag termést hoznak az elvetett gabonaművek, milyen a rétek hozama elégséges-e a legelő, az erdő, van-e szőlő stb.¹ Témánk szempontjából természetesen a határhasználat rendjére utaló megjegyzés a legfontosabb, ebből lehet megállapítani, hogy ugaros-nyomásos rendszer, vagy parlagolás érvényesült-e az adott település határában.

Előjáróban az is meg kell állapítanunk, hogy a határhasználati rendszerek a 18. században és a 19. század első felében Európa-szerte még igen tarka képet mutatnak. B. H. Slicher van Bath jeles holland agrártörténész még Nyugat-Európában is 11 földművelési rendszert különböztetett meg, amelyben első helyen

---

¹ Zoltai Lajos: Debreczen 200 év előtt. Gazdaságtörténelmi adatok. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1902/1. 1–29.

szerepelt a „temporary cultivation” vagy „Feldgraswirtschaft”, amelyet jellemzőnek tartott Skóciára, Írországra, Svédországra.² Wilhelm Abelnek a német mezőgazdaság történetéről írt összefoglalása szerint Németországban is megtalálható volt a parlagoló szisztéma mindkét válfaja, a szántó földet a legelővel váltogató Feldgraswirtschaft és a szántót az erdővel váltó Feldwaldwirtschaft. Az első Schleswig-Holsteinban és Dél-Bajorországban, a másik a Rajna-mentén, a Franciaországgal határos erdőségeken.³ Az általánosan elterjedt nyomásos rendszereknek is sokféle variációja alakult ki. A háromnyomásos rendszernek pl. volt olyan formája, amelyben az ugarolás nem egy, hanem két évre terjedt ki (Spanyolországban Andalúziában). De az egy nyomásos változata jellemezte Hollandiát, ahol évente ismétlődően rozst vetettek az egyetlen nyomásba. Sajátos formák alakultak ki a francia mezőgazdaságban, pl. a bocage rendszer, amelyben hagyományos gazdálkodás folyt bekerített mezőkön.⁴ Mindenesetre a talajváltó, parlagoló rendszer Nyugat-Európában sem csak a múlt rekvizituma, hanem helyenként még élő valóság volt.

Még inkább így volt ez tőlünk keletre. A parlagoló gazdaságok létének két feltétele volt: a tágas határ és a ritka népesség. Oroszországot az újkor századaiiban mindkettő jellemezte. Szvák Gyula megfogalmazása szerint Oroszországban föld volt elég, csak ki kellett az erdőt irtani róla. Az összefüggő erdőségek miatt az erdőváltó (égetéses–irtásos) gazdálkodás jellemző volt az orosz területekre nemcsak a 16., de a későbbi századokban is.⁵ Nem volt ismeretlen azonban a magyar Alföldre jellemző legelőváltó (parlagolós) rendszer sem, elsősorban a dél orosz sztyeppe „szűz” földjein, a „vad mezőkön” gyakori volt a gyeptörés, de a parlag legelők ismételt művelésbe fogása is. A parlagoló gazdálkodás magyarországi jelenléte tehát nem valami különleges elmaradottságot jelent, az ország helyzetéből és az Alföld természeti és demográfiai körülményeiből a 18. század elején jól megmagyarázható.

---

² B. H. Slicher van Bath: *The Agrarian History of Western Europe a. d. 500–1850*. London, 1963. 58.

³ Wilhelm Abel: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft von frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1967. 2-te Auflage, 217. 219. A legelőváltó gazdálkodásnak azt a formáját, amit Koppelwirtschaftnak neveznek és Schleswig-Holsteinben volt elterjedve a magyar szakírók is ismerték.

⁴ Wellmann 1999. 194–198.; Georges Duby–Armand Wallon: *Histoire de la France rurale*. 2. (Hugues Neveux–Jean Jacquart–Emmanuel Le Roy Ladurie: *L’Age classique des paysans de 1340–1789*.) h. n. 1975. 209. Papp Imre: *A francia mezőgazdaság a XIX. században*. Debrecen, 1997. 13–25.; Uő: A hagyományos mezőgazdaság termelési rendszerei Franciaországban a XVIII. század végén. = *Agrártörténeti Szemle*, XXXVIII (1996) 171–184. Az Alpok vidékén sajátos határháználatti rendszer volt az Almwirtschaft, ami szintén nem volt ismeretlen a magyarországi szakírók között. Ferdinand Tremel: *Wirtschaft und Socialgeschichte Österreichs von den Anfängen bis 1955*. Wien, 1969. 239.

⁵ Szvák Gyula szerk.: *Oroszország története*. h. n. 1997. 129. (A fejezet szerzője Szvák Gyula)

Elsőként azonban arra kell válaszolnunk mi a vizsgálat tárgya, hogyan lehet az Alföldet, mint tájegységet körülhatárolni. A különböző tudományágak Alföld fogalmát mellőzve a földrajzi meghatározásból indultunk ki. Ez a történelmi Magyarországnak azt a középső sík vidékét tekinti nagy magyar Alföldnek, amely a folyóvölgyek révén benyúlik a hegyvidéki tájak közé, szerkezetileg magába foglal bizonyos Duna jobb parti területeket is, és hozzá tartozik a Szerémségnek nevezett terület is. Ez a kb. 100 ezer négyzetkilométer nagyságú része a Kárpát medencének az ország legnagyobb tájegysége volt, s már a középkorban is voltak sajátos vonásai. Vizsgálódásaink azonban bizonyos forrásadottságok miatt ennél szűkebb területre terjedtek ki. A Duna jobb parti, a Duna és a Száva közötti területet, a Tisza és a Maros szögletében lévő két bánáti megyét, Temest és Torontált, amelyek 1715-ben még a Török Birodalom részei voltak s csak 1716-ban kerültek vissza Magyarországhoz, valamint a hegyek közé benyúló völgyeket nem vehettük figyelembe. Beluszky Pál kiváló földrajztudóst követve, így északnyugaton a Középhegység déli lejtői, nyugaton a Duna, délen a Maros, északon a Tisza és keleten a Bihari hegység nyugati lejtői voltak vizsgálódásaink határai.⁶ 13 olyan megyét és 2 kerület találtunk, amelyek alföldi részein az adóösszeírás évében, 1715-ben parlagolós településhatárok voltak. Ezek a megyék és a kerületek a következők: Szatmár, Bereg, Szabolcs, Borsod, Heves és Külső Szolnok, Pest, Pilis és Solt, Bács-Bodrog, Csanád, Csongrád, Békés, Arad, Zaránd, Bihar, Jászkun Kerület, Hajdú Kerület. Nincsenek parlagoló faluhatárok 1715-ben Zemplén megye déli és bodrogi közeli részein, valamint Ugocsa megyében.⁷

A fentiek alapján csökkentett terület mintegy 56 ezer négyzetkilométer, a tanulmányban az erre vonatkozó adatokat elemezzük. Még további elhatárolódást is kell azonban tennünk. A parlagolós gazdálkodásnak Magyarországon is két válfaja volt: az erdőváltó és a legelőváltó rendszer, ugyanúgy, mint Németországban a már említett Feldwaldwirtschaft és Feldgraswirtschaft. Az erdőváltó gazdaságok területét is jól körül lehet határolni, Nyugat-Magyarországon ilyen rendszer érvényesült Zala és Vas megye erdő borította tájain, ahol a többnyire égetéssel kiirtott fák helyén felszántott földet huzamosan szántották és vetették, majd műveletlenül hagyták, és ismét benőtték a fiatal csepőte, cseprente fák, s évek vagy évtizedek múlva esetleg ugyanott irtottak ismét szántóföldet. (Ez volt a helyzet a Zala megyei Radán, a muraközi Berkén).⁸ Kelet-Magyarországon

---

⁶ Beluszky Pál: „Alföldi Út? Alföldi ösvények” In. *Az „alföldi út” kérdőjelei*. Szerk. Timár Judit, Békéscsaba, 1994. 263–271. Megállapításának legdöntőbb eleme, hogy „az Alföld sajátos társadalomfejlődési utat járó régió... ám nem kelet-európai képlet közép- vagy nyugat-európai környezetben”. Uő.: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs, 2001. 23–29. (Az Alföld határai c. fejezet.)

⁷ A Jászkun Kerületben csak a nagykunsági mezővárosokban találunk parlagolós határokat, a Kis-Kunságban és a Jászságban 1715-ben is a nyomásos gazdálkodás a jellemző.

⁸ MNL OL N. 78. Conscriptio 1715. A levéltári jelzetek kettős nagybetűvel kezdődnek és numerusokkal folytatódnak Bihar megye pl. Lad. GG num. 1–6. Az összeírás teljes szövegével meg-

Arad és Zaránd megyétől, Bihar, Közép-Szolnok, Szatmár megye hegyes és erdős tájain át Bereg és Ung megyéig terjedt az a sáv, ahol szintén az erdőből irtott apró szántóföldek teremtettek életlehetőséget, többnyire csak úgy, hogy a kukoricán kívül mást nem is termeltek. A Bihar megyei Fugyiról azt állapították meg az összeírók, hogy erdők között fekszik és a szántókat többnyire az erdőből foglalták el.⁹ A Zaránd megyei Agris terméketlen határa is erdők között a hegyek szomszédságában terült el.¹⁰ Ugyanebben a megyében Barda és Gróz nevű falvak, egyetlen mezőben lévő szántóföldjüket, azért kénytelenek minden évben (csak tavaszival) vetni, mert az erdők között vannak falvaik. Ezeknek az erdős vidékeknek a gazdálkodásával, nem lévén alföldi települések, bár határhasználatuk szintén parlagolós (erdőváltó) rendszerű, nem kívánunk foglalkozni.

Az Alföldön a szántóföldek és a gyepterületek váltogatása jellemezte a parlagolást, ennek sajátosságait kívánjuk ebben a tanulmányban áttekinteni.

E tekintetben nem járunk teljes töretlen úton. Tagányi Károly már 1894-ben tanulmány formájában megjelentetett előadást tartott „A földközösség története Magyarországon” címmel, amelyben a földközösséggel összefüggésben elemezte a parlagoló (talajváltó) határhasználatot, mint az általa „nomád” földközösségnek nevezett rendszer következményét.¹¹ Névválasztásával azonban nem volt szerencsés, hiszen a szántóföldek vándorlásának a tágas határban nem sok köze volt a nomadizmushoz. Varga János a földközösség újraéledésének körülményeit vizsgálta a török kiűzése után a 18. században, de nem tartotta feladatának a műveléstechnika vizsgálatát.¹² Wellmann Imre viszont éppen ezt tette, elemezte a határhasználat rendszerét az egész országban. A települések száma alapján bizonyos országos arányokat is megállapított. Eredménye szerint a települések számának arányában 1715-ben parlagoló gazdaság volt 16%, kétnyomásos 48%, háromnyomásos 18% és egynyomásos 3%. Az ő vizsgálataiból is kitűnt, hogy a parlagolás az Alföldön a legerjedtebb, mert itt a települések 38%-át jellemezte, s 41% volt a kétnyomásos és csak 15% a háromnyomásos gazdaság. Még egy ösz-

---

jelent az Arcanum kiadásában DVD ROM Budapest, 2004. online is <http://adatbazisokonline> 1715. évi országos összeírás. Én a DVD ROM-ot használtam. A Zala megyei Radáról azt olvashatjuk, hogy szántóföldjeik az erdők között („inter sylvas”) vannak, és minden évben bevetik azokat („quolibet anno insemnatur”). A szintén Zala megyei, a Muraközben lévő Borke hasonló helyzetben csak egy mezőben használta határát („Possessio haec habet ad unum solummodo campum agros”).

⁹ „Agros hujus possessionis potissimum silvae occuparunt” Az is kiderül, hogy az erdőből irtott szántókon (valószínűleg) kapás művelést folytatnak, mert Radán pl. „defectum pecorum” művelik így a földet.

¹⁰ „... inter silvas sub montibus adjacens.”

¹¹ Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. Budapest, é. n. (1894) reprintje 1950.

¹² Varga 1952. 7–49.

szefüggést megállapított: a török alól felszabadult területeken a parlagolós határhasználat 26%-os volt, az Erdélyhez kapcsolódó megyékben pedig 17%-os.¹³

Belényessy Márta a parlagolás középkori elterjedésével kapcsolatban tett fontos észrevételeket, megállapítván, hogy széles körben elterjedt, nemcsak az Alföldön, hanem az ország más tájain is.¹⁴ E sorok írója arra mutatott rá, hogy a rendszer igen szívósnak mutatkozott, még 1828-ban is voltak parlagolással élő települések Magyarországon.¹⁵ A határhasználati rendszerek alakulását Bihar megyében Papp Klára, Bársony István, Varga Gyula, Molnár Ambus, Somogyban T. Mérei Klára, három nyugat dunántúli megyében és a Kárpátalján Orosz István elemezte. Balogh István a Hajdúság, Nyíregyháza, Novák László a „három város” történetében mutatta be e sajátos határhasználatot. Ezek mellett számos településtörténeti kötetnek része a földművelés rendjének elemzése.¹⁶

Az Alföldön részben a parlagoló rendszer vizsgálata volt a tárgya Wellmann Imre dolgozatának, amely az Alföld észak-nyugati részén 173 falu és Orosz István cikkének, amely 113 érmelléki és sárréti falu helyzetét mutatta be.¹⁷

Jelen írásban azt is célul tűztük ki, hogy ne csak létszámarányosan mutassuk be a parlagoló gazdálkodás elterjedését, de területarányosan is, megnevezve azokat a falvakat és városokat, amelyek 1715-ben még bizonyosan parlagolták határukat, bemutatva a határhasználat különböző formáit a parlagoló rendszeren belül.

Az 1715. évi adóösszeírás szövege azonban éppen a parlagolás tekintetében nem könnyen értelmezhető. A parlagolás, vagy legelő váltás szakmai műszó, aminek természetesen nem volt megfelelője a magyarországi latinságban. A nyomásos rendszerre viszont volt ilyen a „calcatura”-(nyomás) amit gyakran a „cam-

¹³ Wellmann 1999. 203. Wellmann Imre nem tett különbséget a legelőváltó és az erdőváltó parlagolás között. Ez magyarázza, hogy az Erdélyhez kapcsolódó megyékben igen magas a parlagoló települések aránya.

¹⁴ Belényessy 1964. 321–349.

¹⁵ Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In. *Magyarország agrár-története. Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. Orosz István–Fűr Lajos–Romány Pál, Budapest, 1996. 90. 1828-ban még mindig a hazai települések 11%-ban volt parlagolós gazdálkodás.

¹⁶ Papp 1998.; Papp Klára: Bajom története 1702-től 1848/49-ig. In. *Biharnagybajom története és néprajza*. Szerk. Ujváry Zoltán, Debrecen, 1992. 137–197.; Bársony 1975. 93–114.; Varga 1975. 227–262.; Uő.: A bárándi agrártermelés 1700–1954. In. *Báránd története és néprajza*. Szerk. Balassa Iván, Báránd, 1985.; Molnár Ambrus: Határhasználat a Bihar megyei Sápon a XIX. században = *Agrártörténeti Szemle*, 1968/3–4. 514–555.; Uő.: Nagyrábé népének gazdálkodása a török hódoltság után. = *Agrártörténeti Szemle*, 1972/3–4. 398–422.; T. Mérei Klára: A földművelési rendszer alakulása Somogy megyében 1720–1848. = *Agrártörténeti Szemle*, 1962/1–2. 193–200.; Orosz 1971. 271–284.; Uő.: Systemy rolnicze w gospodarstwach chlopskich na Wegrzech w pierszej polowie XIX. wieku = *Rocznik Lubelski*, XIV. (1971) 145–155.; Balogh 1969.; Uő.: Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században. = *Ethnographia*, 1954. és 1955.; Uő.: Határhasználat és gazdálkodás Nyíregyházán a XVIII–XIX. században. = *Ethnographia*, 1970/2–4. 221–233.; Novák 1986.; Uő.: *Pest Pilis Solt vármegye népe a XVIII. században*. Nagykovács, 2006.

¹⁷ Wellmann 1999. 134–157.; Orosz 2007. 41–59.

pus” (mező) helyettesített. Így, ha a település határában egy-két, vagy három nyomás, illetve mező volt, azt egyszerű volt latinul megfogalmazni. A parlagoást azonban mindig körülírással kellett kifejezni.

A latin nyelvet igen találékonyan és választékosan alkalmazó összeírók nem mindig azonos kifejezést használtak, a mai kutatóknak ezekből kell összeállítani azon települések listáját, amelyek nem a nyomásos szisztéma szerint éltek határukat.

A legegyszerűbb az a helyzet, amikor az összeíró világosan közli, hogy a település határában nincsenek az ugaros rendszerre jellemző nyomások (calcatúra), mert a határ nincs felosztva (Makó, Szentés, Tápé).¹⁸ Kecskemétnek, Nagykőrösnek és Ceglédnek is jellemzője, hogy „oppidi hujus territorium proprium ad nullas calcaturas est subdivisum”, azaz ezeknek a mezővárosoknak saját határa nincs nyomásokra osztva.¹⁹ Ezt olvashatjuk (Duna)pataj esetében is.

Aligha véletlen, az összeírók gyakran utalnak rá, hogy a nem ugaros határhatalmi rendszerek is hagyományos formák Magyarországon. A megjegyzések egyike a gyakorlatra (praxis) vonatkozik. A falvak és a városok a saját gyakorlatuk szerint gazdálkodnak (Domahida, Szeged, Kovacsinc, Kuvin, Öcsöd, Tard.).²⁰ Ez az eljárás, vagy rendszer (methodus) különbözteti meg a települést az ugaros faluhatároktól (Jánd). Ha ez, és nem az ugarolás határozza meg a művelés rendjét, akkor is az ősi módszer szerint (iuxta methodum antiquam) gazdálkodnak (Emőd). Ez az ősi módszer máig is a lakosok szokása (consuetudo) (Pankota, Kerék, Szőlős).

A megfogalmazásokból azonban az is kiderül, hogy az ősi szokásnak többféle változata él még a 18. század első évtizedeiben is. A legősibb talán az, hogy a határban bárki ott foglalhat gyepet és törheti fel szántóföldnek, ahol akarja. Csongrád megyében, a megyei összesítésben olvashatjuk, hogy termékeny és jó földjeiket hat-hét évig, sőt még tovább is szokták szántani, és egyszeri szántás után is teremnek földjeik, amelyeket mindenki „tetszése és anyagi ereje (facultas) szerint ott választ ki, ahol a legalkalmasabbnak tartja (ubi melius placet). Inándról is azt a megfogalmazást olvashatjuk, hogy a falu lakosai ahol tetszik, ott szántanak (ubi placet... ibi arat). Másutt is visszatérő szófordulat az „ahol tetszik,” ott szánt. (Zaránd, Sové). Helyenként azt is rögzítik a megjegyzések, hogy a szabad foglalás nemcsak a szántóföldekre, de a kaszálókra is vonatkozik (ubi vult... ibidem arat, inseminat et falcet.) (Pankota, Kerék, Szőlős).

¹⁸ Szentesen: „Haec Possessio(?) nullam habet subdivisionem agrorum. Tápén és Makón hasonlóan”. A 8. jegyzetben szerepel az 1715. évi összeírás levéltári jelzete, illetve az általam használt Arcanum DVD ROM. Az egyes településekre történő hivatkozáskor, nem idézem mindig a levéltári forrást, a település megyéje és neve alapján a vonatkozó szöveg a DVD ROM-ból könnyen kikereshető és ellenőrizhető.

¹⁹ Vö. Novák 1986. 147.

²⁰ Szegeden „a hely szokása szerint azt választják ki szántóföldnek, ami jobban tetszik.”

A közösség által teljesen szabályozatlan szabad foglalástól eltérően sokkal általánosabb a szakirodalomban szabályozott talajváltó rendszernek nevezett forma, ahol a közösség kijelöli azt a határrészt, ahol a gyepet fel lehet törni, és szántóvá vagy kaszálóvá lehet alakítani. Ezt a határrészt a település közössége többnyire az urasági hatalomtól függetlenül ott választja ki, ahol jobbnak találja. A tetszés szerint, de a közösség által kiválasztott mezőkön folyó termelés a legáltalánosabb formája volt a 18. század elején, az Alföldön folyó parlagoló gazdálkodásnak. (Világos, Bogács, Adács, Csány, Hatvan, Hort, Ecséd, Domsztló, Ugra, Tófalu, Kápolna, Mindszent, Gyula, Karcag, Szoboszló, Nánás, Szovát).²¹

A kijelölt határrészen még érvényesülhetett a szabad foglalás, mint Debrecenben, ahol 1672-ben „az ki az Elepen (ez egy határrész neve) Parlagot fel fog, avagy gyepet fel töröt, míg élni akarja, élheti, ha el ál(l) mellőle, az foghatja fel az ki előbb éri”.²² A kijelölt mezőben „quolibet anno” lehet foglalni Szihalomban, Tardon, Szemerén, Sajószögeden is.²³ Sokkal általánosabb azonban, hogy a település által kiválasztott határrészen a falu osztotta a használatba vehető parcellákat. Debrecenben ennek alapja a fizetett adó nagysága volt.²⁴ Számos településen egyenlően történt az osztás (pariter) (Nagymihály, Mezőkövesd, Szentistván, Arnóth, Emőd, (Sárrét)udvari, Báránd, Kaba). Másutt a lehetőség (possibilitás) a terjedelem, illetve egyéb feltételek döntöttek (Tarnaméra).²⁵ Volt olyan eset is, amikor a gazdasági erő alapján (iuxta virium) történt az osztás (Szirma-besenyő, Besenyő), illetve az igavonó állatok szerint (pro facultate iumentorum). (Hejőbába, Tiszakeszi, Sajóbáony).

Az osztás több évre szólhatott. Debrecenben eleinte háromra, majd hétre, de évente (quotannis) újabb parcellákra is kiterjedhetett.²⁶ Debrecenhez hasonló helyzet számos településen előfordult. (Alsó és Felső Ábrány, Tibolddaróc, Novaj, Pély, Poroszló, Kunhegyes, Karcag, Kunmadaras, Álmosd, Nagyléta, Bihar-diószeg, Biharnagybajom).²⁷

²¹ A Heves megyei falvakra lásd még: Soós 1975.; Adács 68–72., Csány 132–147., Hatvan 250–255., Hort 277–281., Ecséd, 155–158., Domsztló 146–150., Tófalu 491–493., Kápolna 304–309. Karcagra Bellon Tibor: *Nagykunság*. Bp., 1979. 76. „A határ legjobban termő földjeiből bárki ott é annyit tört fel magának, amennyire szüksége volt.” 76. Szoboszlóra: Orosz 1973. 95–98.

²² MNL HBML IV. 1011. 18. k. 1672. 182.; Vö. Orosz 2015. 41.

²³ Vö. Soós 1975. Szihalom, 449–451.

²⁴ Az örökös földeket már 1571-ben újraosztásos rendszer szerint használták, és akik 1 forintnál kevesebb adót fizettek, kevesebb földet kaptak. MNL HBML IV. Prot. 3. k. 113. Vö. Orosz 2015. 40.

²⁵ Vö. Soós 1975. 467–470.

²⁶ MNL HBML IV. 1011. 18. k. 502.

²⁷ Vö. Soós 1975. Novaj: 392–384. Pély: 494–487. Poroszló: 412– 420. A Nagykunságban „az ugarföldeket általában 3–7 évenként újraosztották”. Bellon 1979. 78.; Molnár 1972. 398–422.; Nagybjajomban „agri quotannis dividunt”. Orosz 2007. 47.

Az elmondottakon túl az is a parlagoló rendszerre utalhat, ha ugyanabban a mezőben szerepelnek a kaszálók és a szántók, illetve az összeírók arra hivatkoznak, hogy a kaszálót a szántóföldekből alakítják ki (Balmazújváros, Fegyvernek, Szoboszló).²⁸ Ugyanakkor nem tekinthetünk el attól sem, hogy az összeírók a parlagolós rendszerekről úgy szólnak, mint egy- vagy kétmezős rendszerekről (Cegléd, Füzesabony, Nánás, Mezőtúr). Az ide sorolt Mezőtúr lakói még 1756-ban is tiltakoztak, a hétéves vetésforgóval művelt és egy tagban lévő földjeik helyett a két nyomás bevezetése ellen, mert akkor két nyári szállást kellene építeni minden gazdának a szántóföldjén.²⁹ A tévedés magyarázható, hiszen előfordulhatott, hogy a parlagolás sem egy, hanem két mezőben folyt, csak a vetésváltás nem az ugaros rendszerek szerint történt.

Mindezek együttesen okozhatják, hogy nem minden település esetében lehetünk teljesen bizonyosak a parlagoló rendszerben. Kevésszer fordul elő, hogy olyan precíz leírást olvashatunk a határ műveléséről és a parlagoló gazdálkodás lényegéről, mint a Debrecen jobbágyfalujának számító (Hajdú)szovát esetében. E szerint „Haec possessio eligit sibi certam plagam Territory Sui, ubi Incolae tam vernalem, quam authumnalem Seminaturam facere consuevissent, inter seminaturas praescriptas et Terras arabiles etiam falcare solent modalitate in rubricam expressata, quas Terras arabiles ubi post Culturam 6 et etiam 7 Annorum continuorum sterilitati aliquantulum adverterent, illas Terras quas immo falcatura adhibere solerent, iterum arare, et inseminare consuevissent, quas nunc vero seminata adhibent eisdem eorum falcare assolerent, et sic vice versa jam Terras arabiles in Falcaturas, jam vero in Terras arabiles convertere in usu habent”³⁰ (Ez a falu földjének egy bizonyos részét kiválasztja magának, ahol a lakosok mind őszi, mind tavaszi vetéseket szoktak tenni, s a fentebb írt szántóföldi vetések közt a rovatokban kimutatott módon kaszálni is szoktak, azokat a szántóföldeket, melyeket a hat-hét évi állandó művelés terméketlenségbe fordított /akkor/ azokat a földeket, amelyeket éppen kaszálónak szoktak használni, ismét szántani és vetni, amelyeket pedig vetésre fordítottak, azokat ismét kaszálni szokták, így megfordítva szokásban van a szántóföldeket először kaszálónak, majd a kaszálót szántóföldnek fordítani.)

A rendszer lényeges vonása tehát, hogy a szántóföldek és a kaszálók nincsenek külön választva, és az, hogy a szántóföldek pihentetése nem egy év, mint az ugaros-nyomásos gazdaságokban, hanem annál lényegesen hosszabb, hat-hét év, ami csak akkor valósulhat meg, ha a szántóföldek sokkal termékenyebbek az átlagosnál.

---

²⁸ Szoboszlón arra hivatkozik az összeíró, hogy a huzamosan szántott és vetett határrészt, ha már nem terem „falcatura adhibere solerent” (kaszálónak szokták alkalmazni).

²⁹ 1715-ben Mezőtúron egyértelműen két mezőt jegyzett fel az összeíró, holott még 1757-ben is csak egyet szántottak.

³⁰ MNL MOL N 78. Conscriptio 1715. Com. Szabolcs, Szováth.

1. A parlagoló gazdaságok alföldi elterjedéséről a mellékelt átfogó térkép tájékoztat.³¹ (1. térkép) A 107 település, amelyről 1715-ben nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy határában parlagoltak, elég sűrűn hálózta be az Alföldet, bár a Duna–Tisza közén, Szabolcs megye keleti felén, Szatmárban és Beregben csak egy-egy hasonló település volt található. A térkép részletesebb vizsgálata során négy körzetet elég jól el tudunk határolni. 1. Az egyik a Pest megyei „három város”, Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét (1/a térkép). E városok már a középkorban is a mezei kertek rendszerében a parlagolás egy sajátos formáját alakították ki. (1/b térkép) Óriási határuk, amely együtt 1648 négyzetkilométer volt, felért egy kisebb megyével. A három városhoz hasonló helyzetben volt 1715-ben Dunapatajon is.³²
2. A másik körzetet a Dél-Alföldön találjuk. Csongrád megye Szegeddel együtt, Békés és Csanád megye szintén egységes körzetet alkotnak, ahol csak parlagoló településhatárokat találunk. Békés megye ekkor összesen kilenc településből állt (Békés, Doboz, Gerle, Kőrösladány, Vésztő, Füzesgyarmat, Szeghalom, Gyula, Öcsöd), mindegyik parlagolta határát. Ugyanez volt a helyzet Csongrád megye nyolc településén is. (Szeged, Tápé, Algyő, Csongrád, Kajánújfalu, Szentés, Mindszent, Hódmezővásárhely.) Csanád megyében egyetlen lakott település volt: Makó ugyancsak parlagolós határral (1/c térkép).³³

Tovább vizsgálva a területi különbségeket, látható, hogy a három dél-alföldi megyéhez kapcsolódott Ó-Arad városa Kovacsinnal és Kuvinnal együtt s azzal a hét Zaránd megyei településsel (Zaránd, Pankota, Világos, Gyulavarsány, Kerék, Szőlős, Székudvar), amelyek rövidesen Arad megyéhez kerültek.

³¹ A tanulmány térképeit kedves kollégám Szilágyi Zsolt szerkesztette és rajzolta. A szerkesztés azt is jelentette, hogy minden általam megjelölt településnek ő kereste meg a pontos helyét. Segítségét nem tudom elég hálásan megköszönni.

³² A mezei kertekre: Papp László: *A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása*. Szeged 1936.; Majláth Jolán: Egy alföldi civis város kialakulása. Nagykőrös gazdasága és társadalma a meglepedéstől a XVIII. század elejéig. In. *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*. 15. Szerk. Domanovszky Sándor, Bp., 1943.; Márkus István: *Kertek és tanyak Nagykőrösön a XVII–XVIII. században*. Kecskemét, 1943.; Wellmann 1999. 153–161.; Novák 1986. 140–155. A mezei kertek meglétére a három városon kívül Nyársapáton és Abonyban: Uo. 146. Éri István: „Mezei kertek” Nyársapáton a XVI. században. = *Agrártörténeti Szemle*, 1962/4. A középkori előzményekre: Makkai 1957. 463–64.; Erdei Ferenc: *Futóhomok*. Bp., 1977. 78–82.

³³ Ember 1977. „Megtudjuk e pontokból, hogy Békés megyében ekkor még (1715-ben) sem a szántók, sem a rétek, még kevésbé a legelők nem voltak szétosztva a jobbágyság között.” 13. Szabó Ferenc: Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől napjainkig. In. *Békés megye gazdasági földrajza*. Szerk. Krajtkó Gyula, Békéscsaba, 1974. 116–118.; Juhász Antal: Adatok a szegedi tanyak kialakulásához. = *Ethnographia*, 1975. 276–315. Uő.: *Dél-alföldi tanyavilág*. Bp., 1918.

3. A harmadik összefüggő alföldi tájat, ahol a határhasználatot ugyancsak a parlagolás uralta, Debrecen, a hét hajdúváros (Polgár, Böszörmény, Hadház, Dorog, Nánás, Vámospércs, Szoboszló), a Nagykunság négy városa (Karcag, Kunmadaras, Kunhegyes, Túrkeve), és a velük szomszédos mezővárosok és falvak alkották. Ez az egybefüggő országrész meghaladta a háromezer négyzetkilométert, közelítve Csanád és Csongrád megyék együttes területéhez. A Bihar megyei Sárrét és Érmellék néhány faluja is ennek a körzetnek volt a tagja.³⁴ (*1/d térkép*)
4. A negyedik körzetet a két észak-alföldi megye: Borsod, Heves és Külső Szolnok települései alkották. Itt azonban nem tömbben, hanem valószínűleg a középkori hagyományoknak megfelelően elszórtan voltak parlagolós határok, de az aprófalvas rendszernek megfelelően viszonylag sok. Mindkét megyében ilyen falvak követték a Középhegység lábának vonulatát. Hevesben a legészakibb falu Domoszló volt, Borsodban pedig Sajóbáony. Heves vármegyének a Tisza mentén, illetve a Tiszántúlra átnyúló részén (Külső Szolnokban) ugyanolyan nagyhatáru mezővárosok voltak, mint általában az Alföld középső részein (Poroszló, Fegyvernek, Mezőtúr).³⁵ (*1/e térkép*)

A parlagolós földművelés elterjedésének magyarázata nem tűnik túlságosan nehéznek. Általános az a felfogás, hogy a csekély népesség és a tágas határ volt az előfeltétele annak, hogy a szántók, a parlagos rendszer szabályai szerint változassák egymást. Szűk határok mellett ugyanis nem volt megoldható, hogy a szántók és a kaszálók vándoroljanak a legelőben. Szatmárban, Beregben és Szabolcs keleti felében a török uralom nem pusztította el a sűrű faluhálózatot, így nem maradhattak meg, vagy nem alakulhattak ki a parlagolás feltételei. Aligha véletlen, hogy Szatmárban és Beregben csak egy-egy parlagolós faluhatárt találtak az összeírók. (Annál több erdőváltó gazdálkodást folytató apró falut.) Ezzel ellentétben az sem volt véletlen, hogy 1720-ban Csanád, Csongrád és Békés megyében, de a Nagykunságban is szélsőségesen tágas településhatárokat találunk,

---

³⁴ Balogh István: Polgár a hajdúvárosok sorában (1608–1717) In. *Polgár története*. Szerk. Bencsik János, Polgár. 1974. A város 1643. évi statútuma arról tanúskodik, hogy „a gazdálkodás súlya nem a földművelésen nyugodott”. 108. Balogh 1969. A szántóföldnek használt területeket három-öt évenként változtatták, új és új földeket fogtak alá, a kimerült földet pedig parlagon hagyták”. 54. Orosz 1995. „a legelőváltó rendszer először szabad foglalásos később újraosztásos földközösséggel kapcsolódott össze” 202. Az elmondottak mellett parlagolós gazdálkodás folyt 1715-ben Álmosdon, Bihardiószegen, Kokadon, Biharnagybajomban, Nagyrábén. Orosz 2007. 55–56.

³⁵ Soós 1975. 414. Poroszlón „a szántókat minden negyedik évben legelővé váltják át, illetve a legelők megfelelő részét szántókká törik fel”. Fegyverneken az árulkodik a parlagolásról, hogy a szántóföldek és kaszálók együtt vannak, Mezőtúr határa „duos campos subdivisos” de nem nyomásos rendszerű.

de nem szűkek ezek a határok a többi parlagolós vidéken sem. Szatmár és Bereg megyével szemben más volt a helyzet a Duna-Tisza közén. A török uralom itt is elpusztította a sűrű faluhálózatot (ezért nőtt óriásira a három város határa), de Pest-Pilis-Solt megye északi részén már visszaállt az aprófalvas rendszer s a területen csak Pest határában találtak parlagolást az összeírók. Délebbre Dunapataj mellett minden bizonnyal Kalocsa környékén is parlagoltak, sajátos településstruktúrákat alakítva ki a szállások rendszerével.³⁶ 1715-ben még ugyanaz a helyzet a frissen felszabadult Bács-Bodrog megyében, ahol csak két településről állíthatjuk biztosan a parlagolást (Sové, Szilhas), de a katonai telepeket egyáltalán nem vizsgálták, így a nagy határu Szabadkáról, Zomborról, Zentáról később, mint tanyás városokról derült ki, hogy nem nyomásos rendszer szerint éltek határukat.³⁷

A térképről kitűnik, hogy öt évvel az adóösszeírás után egyes vidékeken az extremitásig terjedően szélsőséges településhatárok is voltak, s nemcsak a tízezer, de az ötvenezer hektárt is meghaladták. Az Alföld középső részén a 30–40 ezer hektárt, esetenként 70–90 ezer hektárt elérő településhatárok kedveztek a parlagoló rendszer kialakulásának. (2. térkép)

A tágas határ mellett a legtöbb helyen a másik feltétel: a ritka népesség, az alacsony családszám, illetve alacsony népsűrűség is érvényesült. (3. térkép) Látható, hogy e tekintetben is Csanád, Csongrád és Békés megyék, valamint a Nagykunság, a hajdúvárosok álltak az élen.

A határ kiterjedésének és a népesség számának arányát tekintve csak a Mátra-és Bükk-alja községeinek helyzetét kell megmagyaráznunk. A Tisza jobbparti települések sem Hevesben, sem Borsodban nem voltak túlságosan tág határuak. 1715 előtt mégsem alakult ki ugaros gazdálkodás. Detk határa 2782 hektár, Tarnaméráé 2800, Kisköréé pedig 6409 hektár volt. Azt is figyelembe kell azonban vennünk, hogy Detken csak 6, Tarnamérán 5, Kiskörén pedig 7 adófizető jobbágycsalád volt. Számukhoz képest ezek a határok is bőségesnek tekinthetők voltak.³⁸

Az elmondottak után sem árt az óvatosság a tekintetben, hogy a parlagoló rendszerű települések számát megbecsüljük. Az általunk említett szám inkább az alsó és nem a felső határ. Wellmann Imre pl. a három város mellett egyéb északnyugat alföldi településeken is feltételezte a parlagoló földművelést (Alberti, Pereg, Bugyi, Jásztelek, Szentmártonkáta, Zagyvarékas, Tóalmás).³⁹ A különbség abból is fakadhat, hogy az 1715. évi conscriptió mellett későbbi összeírásokat is figyelembe vett.

---

³⁶ Báráth János 1975/a.

³⁷ Égető Melinda: „Zenta környéki szállások” In. *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. III. k. Tanyák. Szerk.: Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula, Bp.–Szolnok, 1974. 117–132.

³⁸ Soós 1975. 142., 317., 468.

³⁹ Wellmann 1999. 187.

Wellmann Imre eredményei mellett a mi vizsgálataink is egyértelműen megerősítik a parlagolás elterjedt voltát az Alföldön a török kiűzése utáni évtizedekben. Későbbi fennmaradását a 18. század végén kibontakozó hazai agrár-szakirodalom is megerősíti.

A 18–19. század fordulójának jeles szakírója: Nagyváthy János azt írta, hogy „az angolok csere földművelések (Koppelwirtschaft), a melyben a 6–8 esztendeig gabonát termelt szántóföldek ugyan annyi ideig, vagy tovább, mint rétek, használatnak, Szihalomtól s Budalövőtől fogva az Alföldségen végig megmondhatatlan régtől fogva gyakoroltatik”.⁴⁰ Most tekintsünk el attól, hogy az ősi talajváltás aligha volt azonos az Angliában és Németországban már megjavított rendszerrel, még kevésbé az angol váltógazdasággal, a parlagolás létét ott igazolta a 18. század végén, ahol az adóösszeírók a század elején felmérték. Hasonlóan nyilatkoztak Nagyváthy kortársai is. Szeged jeles tudósa Vedres István szerint „... nálunk az Alföldön, hol a Jobbágyoknak minden földjeik egy darabba vannak kiadva: vagy a városi nagyobb kiterjedésű birtokokban, Ugarok nem igen találtnak, főképp, ha a tájjék homokos, mert ott a gyöpöt elsőben kölesnek, Dinnyének, vagy kukoritzának fölszántják, ugyanazt azon esztendőben őszi gabonával a harmadikban pedig Tavaszival vetik be. Aztán kaszálónak hadják mind addig, míg ismét jól meggyöpösödik.”⁴¹ A Nemzeti Gazda egy másik tudósítója a gyepetőrésről írja: „igen gyakran fordul ez a munka a magyarországi gazdaságoknál elő, az úgy nevezett forgó gazdaságoknál, nevezetesen a Tisza két mellyékén, a hol a régi jó szokás szerint a legelőn sort vévén, ezt 10–12 esztendőben egyszer felszántják s ezáltal megfrisselik”.⁴² Egy harmadik leírás nevén is nevezi a határhasználat ilyen rendszerét, amikor a Bácskáról azt írja, hogy ott néhány rác helységben „addig vetegetik a földet szüntelen, valamint a termés még megérdemli. Végre aztán parlagoltatják azt több esztendőig, míg termékenyítő létrészekkel meg nem hízik.”⁴³ A legelő megfrisselése az állattartásra épülő gazdálkodásban arra a tapasztalatra épül, hogy a parlaglegelőnek jobb és tisztább fűtermése van, mint a gyeplegelőnek. Ez a tapasztalat tükröződik a berettyóújfalusiak és a debreceniek észrevételében.⁴⁴ Berettyóújfaluban a „fünek jobb termése végett,” Debrecenben azért, „mert a föld nemcsak megtisztul a gáztól. De az elhagyás után jobb szénát is fog teremni.”

---

⁴⁰ Nagyváthy János: *Magyar practicus termesztő*. Pest, 1821. VIII. Nagyváthy miskolci születésű volt, bizonyára jól ismerte az 1950-ig Borsod megyéhez tartozó Szihalom viszonyait. A Bükk-és a Mátra-alján e szerint még ekkor is élt a parlagolás rendszere.

⁴¹ Nemzeti Gazda, 1817. 273., 274

⁴² Nemzeti Gazda, 1816. 241.

⁴³ Nemzeti Gazda, 1817. 303. Ez a tudósítás is megerősíti, hogy 1715 után a polgári közigazgatással Bács-Bodrog megyében is elterjedt a parlagoló földművelés.

⁴⁴ MNL HBML V. 612/a. 1788. 210. Berettyóújfalusi, MNL HBML IV. 4/b. 90. k. 1819/238., Vö. Orosz 1981. 253.; Orosz 2015. 90.; Lengyel 2005. 322., 359., 377–378.

Ha az elmondottak után arra keresünk választ, hogy a 107 bizonyosan parlagoló rendszerű település határa mekkora részét képezte az Alföld vizsgált területének, azt az eredményt kapjuk, hogy 16 995 négyzetkilométer volt az a terület, amit ezek a települések parlagoló rendszer szerint éltek. Azt azonban nem könnyű meghatározni, hogy e terület hány százaléka volt az általunk korábban elkülönített 56 000 négyzetkilométernek. A nehézséget az okozza, hogy a vizsgált falvak és városok határában nemcsak adóköteles földek, hanem nemesi adómentes birtokok is voltak. A török kiűzése után nagyon nehéz volt a régi birtokjog alapján az egykori földtulajdon visszaszerzése. Ugyanakkor az uralkodó gálánsan adományozott óriási területeket az Alföldön is híveinek. A kamarai földekből többnyire csak jelképes térítésért óriási területeket kaptak a Károlyiak, Grassalkovicsok, Orczyak, Almássyak, Harruckeknek, Pallaviciniék, Kállayak és mások.⁴⁵ De nagy birtokkomplexumot szereztek az Esterházyak, s egyházi főméltóságok is. Csak Bihar megyében az Esterházy hercegi családnak 16 faluból és egy pusztából álló domíniuma, a Rédey családnak 5 faluból, a váradi káptalannak 42, a váradi püspökségek 128(!) faluból álló birtoka volt.⁴⁶ A jobbágyfalvak mellett magánkezelésű allodiumok a 18. század elején még ritkán adódtak, az Esterházyak derecskei uradalmában pl. csak a 18. század végén szerveződött magánkezelésű urasági gazdaság.⁴⁷ Heves megyében voltak urasági majorok már a 18. század első felében is (Poroszló, Csány, Hatvan, Heves, Detk), köztük sajátos állattartó majorok is.⁴⁸ Nem a saját kezelésű majorságok, hanem a puszták révén a földek jelentős hányadának jogi biztosítása azonban az uraságok számára adva volt. Ezeket a pusztákat pedig, bár többnyire jobbágyközösségek bérletében voltak, nem számíthatjuk az adóköteles paraszti földekhez. Csak a jobbágyrendszer felszámolásakor van megközelítőleg tudomásunk arról, hogyan oszlott meg a föld jobbágyok és uraságok között. Ez az arány 80–20% volt.⁴⁹ Jobb híján, ha ezzel számolunk az alföldi 56 000 négyzetkilométer terület 20%-a nem volt adóköteles birtokosok használatában. (Az adómentes földekről pedig nincsenek adataink). Az így adódó 44 800 négyzetkilométer határnak 37,93%-a volt az adóköteles föld, amelyen nem nyomásos gazdálkodás folyt. Ha emlékezetbe idézzük, hogy Wellmann Imre szerint a török alól szabadult területen 26%, az Alföld egészén 38% volt azoknak a településeknek a száma, amelyek parlagolással éltek határukat 1715-ben,⁵⁰ akkor azt is tapasztalhatjuk, hogy a kisebb

---

⁴⁵ Szabó Ferenc: *Két és fél évszázad az Alföld történetéből* (Válogatott tanulmányok) Szeged, 2008. 99.

⁴⁶ Lengyel 2005. 322., 359., 377–378.

⁴⁷ Szendrey 1968. 134.

⁴⁸ Soós 1975. 49.

⁴⁹ Orosz István: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen, 2010. 120.

⁵⁰ Vö. 13. sz. jegyzettel

határu települések nagy száma és a kevés számú nagy határu település kiegyenlíti egymást. Valószínűsíthető tehát, hogy az alföldi határhasználatban 38–62% volt a parlagos és nyomásos települések aránya a 18. század kezdetén.

Az eddig elmondottak egy adott időpont állapotát mutatják. A történésznek azonban arra is válaszolnia kelle(ne), hogyan alakult ki a 18. század elején az a helyzet, amit eddig bemutattunk, és hogyan alakult a következő évtizedekben.

A 15. századi magyarországi mezőgazdaságról Belényesy Márta állapította meg, hogy a parlagrendszer „még mindig uralkodó rendszere maradt az Alföldnek, s a parlag és ugar rendszer teljesen vegyesen fordul elő a földművelésben élen járó Dunántúlon és a földművelésben ugyancsak vezető Kisalföldön”. Ekkor az erdőváltó módszer jellemezte az Őrséget, de más dunántúli tájegységeket is. A parlagolás pedig előfordul az északi tájakon is. Ennek jellemző munkafolyamata, amint láttuk, a „gyepszegés”, a 15. századi latin oklevelekben magyar nevéen is megtalálható volt. Adatai között szerepel Hatvan, Füzesabony, Tiszaszentimre. Tófalu, olyan települések, amelyek a 18. század elején is parlagoltak határukban, azaz a rendszer kontinuitása kimutatható.⁵¹ A parlagoláshoz kapcsolható szakkifejezések közül a 15. században is szerepel a latin „quodlibet aratrum”, „a pratum seu fenile Parlagh Rét nuncupatum” (rétnek vagy kaszálónak nevezett parlag rét”), és az általa parlagnak tekintett „terra campestralis” is. Ez utóbbi előfordul a 18. század elején is, amikor a „három város” mezei kertjeit nevezi az oklevél „hortus campestralis”-nak. Abban feltétlenül egyetérthetünk megállapításaival, hogy a parlagolás „sem volt merev, fejlődésre képtelen extenzív rendszer, hanem a talaj igényesebb megmunkálása többszöri szántása azt mutatja, hogy a 15. században már az igényesebb rendszerek közé tartozik”.⁵² Sőt szerinte olyan kettős rendszernek is van nyoma, ahol a határ egy részét ugarolják, más részén viszont fennmaradt a parlagolás.

A 15–18. század közötti időszak forrásanyaga nincs feldolgozva. A rendelkezésünkre álló szórványos adatok arra utalnak, hogy Alföldön vannak olyan települések, amelyeken kontinuus volt a parlagolás. Csongrádról, a városról 1693-ban is azt írták, hogy a szántók és a rétek nem voltak felosztva és ott szántottak „ubi placet”.⁵³ A hét hajdúváros 1702-ben ugyanúgy parlagolta határát, mint 1715-ben.⁵⁴ A Szabolcs megyei Tégláson is változatlan a parlagolás a 17. és a 18. században is.⁵⁵ Hasonló volt a helyzet az ugyancsak szabolcsi Nádudva-

⁵¹ Soós 1975. 212., 252., 492.

⁵² Belényesy 1964. 321–349.

⁵³ „Terras arabiles, prata habent indivisa, quilibet colonorum habet facultatem, ad libitum ubi placet agriculturam exercere”. MNL OL E 156. UetC, Fasc. 3. No 3.

⁵⁴ Uo. Fasc. 30. No 18.

⁵⁵ MNL OL E 156. UetC, 1688-ban: Fasc. 60. No. 49, 1701-ben Fas, 58. No. 22. 1766-ban: Fasc. 115. No. 63.

ron.⁵⁶ Ugyanakkor az 1715 előtti évtizedekben olyan helységekből is parlagoztak, ahol 1715-ben már a nyomásos gazdálkodás volt a jellemző. Ilyen volt Szabolcsban Balkány, ahol 1700-ban még parlagoztak.⁵⁷ Tiszatarjánban és Tiszaladányban a 16. századból van adatunk a parlagozásról,⁵⁸ 1731-ben azonban már kétnyomásos faluhatárról.⁵⁹ Hasonló volt a helyzet a Heves megyei Feldebrőn, 1701-ben parlagoztak, 1725-ben már három nyomásban élték a faluhatárt.⁶⁰ A Bihar megyei Konyáron 1684-ben nyilas osztással döntöttek a földhasználatról, a 18. században két nyomásban, 1828-tól három nyomásban használták határukat.⁶¹ Ugyanakkor, ha a parlagozó gazdálkodást folyamatában vizsgáljuk, a 18. században számos olyan települést találunk az Alföldön, ahol 1715 után alakult ki ez a rendszer, azért mert 1715-ben az adott helység még nem létezett. Részben spontán, részben szervezett akciók révén számos új falu és mezőváros jött létre. Így 1718-ban Békéscsaba, Gyoma, Kisújszállás, 1719-ben Kiskőrös, Kunszentmárton, 1720-ban Törökszentmiklós, Dorozsma, 1722-ben Szarvas, Hajós, 1723-ban Mezőberény és Gyula egy része, 1731-ben Jánoshalma, 1744-ben Orosháza és Kiskunfélegyháza, 1746-ban Tótkomlós és 1743-ban Nyíregyháza. Békés megyében 1715 és 1730 között 9-ről 19-re nőtt a megyebeli helységek száma,⁶² s általában azt a határhasználati rendszert vették át, amelyet az 1715-ben meglévők is gyakoroltak. Jellemzőnek tarthatjuk Nyíregyháza esetét. Ismeretes, hogy az 1720 után elnéptelenedett Nyíregyházát földesurai 1753-ban Szarvasról, Békéscsabáról, Mezőberényből és Orosházáról származó szlovák telepesekkel népesítették be, de voltak olyanok is, akik a Felvidékről jöttek. Közöttük vita alakult ki, hogy milyen rendszer szerint osszák fel a határt, az ugaros, vagy a szállásföldes szisztémát válasszák-e? (Nyíregyházán 1715-ben nyomásos gazdálkodás folyt). Végül az alföldi városokból érkezők akarata érvényesült, „mert Szarvason is szállások voltak,”⁶³ s így a parlagozó rendszer mellett döntöttek.⁶⁴

Az 1715 után benépesült nagyhatárú alföldi mezővárosok sora a bácskai mezővárosokkal is gyarapodott. A katonai telepek felszámolása után Szabadka,

---

⁵⁶ MNL OL E 156. UetC, 1678-ban: Fasc. 36. No. 68.

⁵⁷ MNL OL E 156. UetC, 1700: U et C Fasc. 60. No. 30.

⁵⁸ MNL OL E 156. UetC, Fasc. 122. No. 1. 1565.

⁵⁹ MNL OL E 156. UetC, Fasc. 58. No. 34.

⁶⁰ MNL OL E 156. UetC, Fasc. 66. No. 55. Soós 1975. 199.

⁶¹ MNL OL E 156. UetC, Fasc. 88. No. 62. Orosz 2007. 56.

⁶² Ember 1977. 63–64.

⁶³ Lukács Ödön: *Nyíregyháza szabad kiváltságolt város története*. Nyíregyháza, 1886. 213.

⁶⁴ Balogh István: *Határhasználat és gazdálkodás Nyíregyházán a XVIII–XIX. században*. In: *Balogh István írásai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Nyíregyháza múltjából*. Szerk. Henzsel Ágota, Nyíregyháza, 2007. 275., 286.

Zenta, Zombor is nyomások nélküli rendszert alakított ki. Így a parlagolással művelt földek aránya valószínűleg 40%-ra nőtt.

Az államhatalom azonban, karöltve a földesurakkal, a parlagolást primitív gazdálkodásnak tartotta s arra ösztönözte az alföldi helységeket, hogy vezessék be az ugarnyomásos rendszert. A Hajdúkerület királyi biztosa a 18. század végén azzal magyarázta a mezőgazdaság elmaradottságát, hogy a parlag rendszerben „inkább a nyájak őrzésére, mint a föld megművelésére törekszenek” (magisque Pecorum et Pecudum conservationi, quam agri culturae studeant).⁶⁵ Az állami nyomás hatására az ugaros rendszerek bevezetésére irányuló törekvés az esetek jelentős részében eredményes volt. Különösen a Tisza jobb parti és az Északi-Középhegység alatti, egyébként nem túl tágas határu falvakban, noha Nagyváthy János még a 18–19. század fordulóján is észlelte a parlagolás nyomait. Az állami ösztönzés mellett a népesség szaporodása is ösztönző erővel hatott. Míg az 1565 óta parlagoló Tiszalök és Tiszaladány határa már 1715-re kétnyomásossá, Balványé 1874 és 1715 között háromnyomásossá alakult, egy sor helység esetében ez a változás csak 1715 után következett be. Bihardiószeg 1719-ben két, 1728-ban három nyomásban gazdálkodott, Nagyrábé is 1719-ben, illetve 1733-ban váltott a kétnyomásos rendszerre,⁶⁶ a Békés megyei Vári 1738-ban hasonlóra. Mezőkövesd 1743-ban hagyott fel a parlagolással, Püspökladány 1791-ben. Sárretudvariban az összeírás 1725-ben három-, 1788-ban kétnyomásos gazdálkodást talált. Kápolnán, Poroszlón, Tarnamérán már 1720-ban, Domoszlón 1744-ben, Tiszanánán 1764-ben, Füzesabonyban 1767-ben vezettek be ugarfordulós nyomásos gazdálkodást.⁶⁷

A legnagyobb határu mezővárosok azonban megtalálták az ugarforgós rendszerek elhárításának módját. Ennek megértéséhez azonban legalább néhány mondatban át kell tekintenünk, hogyan folyt a szántógazdálkodás a parlagolós rendszerben. Korábban már idéztük Vedres Istvánt, aki szerint, ha a feltört gyept csak három évig használták folyamatosan, az első évben kölest, dinnyét, vagy kukoricát termeltek benne, a másodikban őszi, a harmadikban tavaszi gabonát. Míg az ugaros rendszerben őszi és tavaszi gabonát minden évben vetettek, itt az egymásutánosság ezt kizárta. Ha hét évig tartott a feltört legelő szántása és vetése a vetemények sorrendje is eltérően alakult. Erről tájékoztat bennünket Debrecen 1715. évi adóösszeírása. E szerint: „si Agri jam longo tempore quiescentes et indurati, ac etiam pro foeno falcando inhabiles redditi, subarentur, primo Millio vel Turcico tritico Cucuricza vulgo nuncupato, dein frumento vernali, tandem authumnali, rursus authumnali. Expost hordeo: iterato hordeo vel avena, dum steriliscunt, inseminari solent. Postea pro Pratis aut pascuis relinquuntur, et non prius, nisi post evolutionem duodecim, circiter aut quindecim annorum ad

⁶⁵ MNL HBML IV. 502/a Prot. 5. k. 376.

⁶⁶ Orosz 2007. 56.

⁶⁷ Uo. 57. Soós 1975. 148., 305., 414., 489., 487.

arandum aut cultivandum reassumi possunt.”⁶⁸ (Ha a szántóföldek már hosszú idő óta nyugalomban voltak, megkeményedtek és szénakaszálásra is alkalmatlanná váltak, felszántattak, először kölessel, vagy közönségesen kukoricának nevezett törökbúzával, ezután tavaszi, majd őszi gabonával, majd ismét ősziekkel, ezután árpával, majd ismét árpával, vagy zabbal szokták bevetni, amíg terméketlenné nem válik. Ezután (a szántót) kaszálónak vagy legelőnek hagyják, és nem korábban, mint kb. tizenkét, vagy tizennégy, esetleg több év elteltével (ismét) szántásra és művelésre foghatják.)

A parlagolás hét éves vetésforgója másutt is hasonlóan alakult, legfeljebb még azt is megjegyezték, hogy a vetés egyszeri szántás után történt és a nehéz talaj miatt a gyeptöréshez 6–8 ökörrrel szántottak (Kecskemét, Nagykörös, Álmosd). Az egyszeri szántás ellenére a terméseredmények meglepően jók voltak, az elvetett mag az ötszörösét, hétszörösét is megteremte (Mezőkövesd, Szihalom, Emőd, Alsózsolca). Az a sajátos eset is előfordult, hogy a parlagolt földeken nem vetettek, mégis arattak. Ez történt Szentesen 1754-ben, ahol az elhullt magokból tavasszal megtartható „vad élet” kelt ki, amit aratáskor érdemes volt betakarítani. 1794-ben a hajdúvárosok egyenesen elutasították a Helytartótanács ajánlását, hogy az éhínség miatt burgonyát vessenek, azzal az indoklással, hogy „a Vad Életnek szép sengéje tapasztaltatnék”.⁶⁹

Az ugarnyomásos gazdálkodás elkerülésének legfőbb formája a nagy határu tekintélyes mezővárosokban és szabad királyi városokban a határ övszerű átalakítása volt. Ennek első lépése volt, hogy a belterülethez legközelebb lévő legelőből feltört szántókat a felsőbb hatalmasságok kedvéért elnevezték „ugaroknak”. Az elnevezés ugarnyomásos rendszer esetében persze értelmetlen, hiszen ugarok nincsenek, csak két vagy három évenként ugarként pihentetett földek. Ezért egy állandó területet nem lehet ugarnak nevezni, erre azonban az okos főhatalmasságok nem jöttek rá. Az a része a határnak, amelyet ugarnak neveztek ki, amint említettük a legelőhöz tartozott és a legelőnek éppen felszántott részét jelentette. Ebben az ugarban, vagy ha több táblát szántottak fel, akkor ugarokban azonban parlagolás rendje szerint folyt a termelés. Egyértelműen nyilvánvaló ez Hajdúszoboszló esetében, ahol a város legelőjét már a 17. században 11–12 szakaszra, „plágára” osztották fel, s abból egyszerre 3–4 plágát szántottak fel, s vetették a parlagolás rendje szerint hét évig, majd legelőnek hagyva újabb hármát-négyet törtek fel. Háromszor hét év, vagy négyszer hét év alatt értek körbe a legelőn, azaz az egyszer már felszántott földre legközelebb 21–28 év múlva került sor, addig legelőként pihent. Ezen a rendszeren 1784-ben változtattak, megszüntették, hogy az egész legelőben vándoroljanak a kijelölt plágák. Négy állandó „calcaturát” jelöltek ki és el is nevezték őket Aranyszegnek, Czitrahátnak, Kurvásnak és Kerengőnek. Ebből kettőt, majd hármát mindig szántottak, kettőt, majd

⁶⁸ MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Debrecen

⁶⁹ Orosz 1995. 207.; Orosz 1973. (Hajdúnánás) 156.

egyét a legelőhöz csatoltak. Arról, hogy melyik plágát csatolták a legelőhöz, a tanács döntött. Így megmaradt a szántott földek és a legelő közötti váltogatás is, de megmaradt a szántott plágákon belül a parlagolós vetésforgó is. A négy határ-rész kalkaturának nevezése láthatóan a megtévesztést szolgálta, a két, majd három vetett kalkaturát nem egymással váltogatták, hanem mindegyikbe külön-külön a hét éves parlagoló vetésforgót alkalmazták. A művelésbe vett határrészt a tanács osztotta „tehetség”, valójában az adófizetés mértéke szerint, amelyet, ha elhagytak, azt tovább senki sem szánthatta.

Még nyilvánvalóbb e rendszer lényege Hajdúnánás határhasználatában. (4. térkép). Ott is négy mezőt vagy járást hasítottak ki a legelőből. De csak hármat vetettek és a negyediket visszacsatolták a legelőhöz. A határrendezéskor 1783–84-ben éppen a Nagy Kajánszík (vagy Lopóhalom) nevű lett ismét legelő, amelyet egyébként hét éve, 1776 óta szántottak. (A térképen ezért van névvel jelölve, szemben a másik három kalkaturával, amelynek a nevét (Verestenger, Fűrjhalom, Zajgató) csak a jegyzőkönyvekből ismerjük.) Van egy hosszabb időt felölölő váltórendszer is a településen, amelyben a négy legelőből kiszakított határ-rész közül egyet felváltva pihentetnek, a másik hármat művelik. A nánási előljárók meg is magyarázták a főkapitánynak művelési rendszerüket. „A belső telek után tartozó földeknek egy bizonyos része a nemes közönségnek tetszése szerint el szakasztván a Jóságok legelésére több, vagy kevesebb esztendőre meg tartatik, míg az illy legelő osztán a környülállásokhoz képest majd ismét most a szántó alatt való földdel fel cseréltetik s az Telek után való földeknek más része e képpen Pascuummá (legelővé) tétetik.”⁷⁰ A négy „járás” közül legelőként pihent a Fűrjhalom 1783 előtt, a Zajgató 1796-tól 1815-ig, a Lopóhalom 1783-tól 1796-ig és 1815-től 1831-ig.⁷¹

A pihentetés ideje nem volt olyan szabályos, mint Szoboszlón, de volt benne rendszer, amit a külső szemlélők nem mindig vettek észre. A kalkaturális, járá-sokra osztott földek azonban a hajdúvárosokban nem jelentették az összes szántóföldet. A térképen „Terraes tugurialesnek” (szállásföldeknek) vagy Nagy Tlalmanak jelzett határrészt is lehetett szántani, ha a tulajdonos akarta, de ezt a közösség nem szabályozta.

Nemcsak a hajdúvárosok sajátossága volt, ezért külön kell szólnunk az ún. „szállásföldekről”. Sok más alföldi városban, eddigi ismereteink szerint legalább 30–40-ben megtalálhatók voltak (Vésztő, Szentes, Szarvas, Öcsöd, Orosháza, Gyoma, Mezőberény, Zenta, Karcag, Nyíregyháza, Nádudvar stb.) A szállásföldek szabad használata megfelelt mind az állattartó, mind a földművelő gazdálkodás érdekeinek is. Egyeseken még a 18. században kialakultak az állattartó szállások a három város „mezei kertjeihez” hasonlóan, majd később a földműves tanyák is, míg a közösségi korlátokkal terhelt ugarnyomásos rendszerekben ez

⁷⁰ Orosz 1973. (Hajdúnánás) 140.

⁷¹ Uo. 141. A rendszer 1848-ig működött, utána négynyomásos rendszerré alakult.

elképzелhetetlen volt. A szállásföldekkel való gazdálkodásnak – úgy tőnik – nem a szállások vagy tanyák léte volt a döntő eleme, hanem a közösségi korlátoktól mentes földhasználat, amely nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a birtokos szabadon állapíthatta meg a felszántott földön a vetemények sorrendjét. De abban is dönthetett, hogy szántóként, kaszálóként, netán legelőként kívánja használni birtokát abban az esztendőben. Az ilyen egy tagban levő birtokot a hajdúk a letelepedéskor kapott adománylevéllel kapcsolták össze, a jászok és a kunok a redemptióval megváltott „tőkeföldekkel”.⁷² Egy sor olyan helységben is voltak azonban tilalmas szállásföldek, amelyek lakói egyikre sem hivatkozhattak. Valószínűleg ez is egy lehetőség volt a nyomásos rendszer kötöttségeinek elkerülésére. A nádudvariak a szállásföldek előnyének „mellyek a calcaturán kívül” maradtak, azt tartották, hogy a tilalmast „kinek-kinek mint fog tetszeni úgy kultiválhassa, úgy művelhesse, ha tetszik ekével minden esztendőben, őszön és tavaszon is, ha tetszik kaszálónak hagyván minden esztendőben megkaszálhassa.”⁷³

Nem választható el a parlagoló gazdaságok továbbfejlődésétől néhány nagyhatarú város külterületének övezetek szerinti átalakulása. A mellékelt térképek szerint Szeged és Debrecen óriási határában a lakóövezetet közvetlenül a belső legelő veszi körül. Szeged esetében ez félkörívben a Tiszáig terjed. A belső legelőt az alsó és felső városi szántóföldök övezete követi, majd a kaszálóknak nevezett szélesebb sáv, és végül legkívül a puszták, azaz a külső legelők sávja. A kaszálók elnevezés senkit ne tévesszen meg, ezek olyan szabad rendelkezésű földek, amelyeket birtokosaik kaszálhatják, de szánthatják is. Aligha véletlen, hogy itt alakultak ki a szegedi állattartó szállások a terület szénabázisán, majd egy részük feltörésével később a földműves tanyák.⁷⁴ (5. térkép) Debrecen belső legelője terjedelmesebb volt a szegedinél (16 ezer kat. hold), és körbevette a várost. Utána kétféle föld következett: a csak szántónak használt ún. postfunduális, azaz házutáni földek, majd a cenzuális, azaz béres földek. (Amelyek használatáért fizetni kellett). Ez utóbbiakat a fizetés mellett mindenki szabad akarata szerint használhatta. Azért nem kaszálták, mert a város keleti felén erdei kaszálók voltak, s azok az állatok telelőinek számítottak, ott élték fel télen az egész évben összegyűjtött takarmányt. A parlagolás rendszere a belső legelőn maradt meg egészen addig, amíg 1876-ban végleg magántulajdonba nem adták. A belső legelőből osztották a kis nyilasokat és ürge nyilasokat, ezek felszántásával a szántó-

---

⁷² Bellon 1979. 78.; Orosz 1995. 197.; Balogh 1969. 56.

⁷³ Orosz 1995. 276. A nádudvar szállásföldekre: Balázs Sándor: *Nádudvar története*. Bp., 2001. 308.

⁷⁴ Juhász Antal: A mezőgazdaság. In: *Szeged története 3/1*. Szerk. Gaál Endre. Szeged, 1991. 233. „Szeged városának, – sok más településhez hasonlóan – övezetes beosztású határa alakult ki.” Már a 18. század végétől a szegedi szállási gazdák kaszálóföldjük egy-egy darabját szántás-vetésre használták.” Uő: Adatok a szegedi tanyák kialakulásához. = *Ethnographia*, 1975.

föld körbejárta a belső legelőben.⁷⁵ A legkülső öv a hortobágyi legelő volt egészen a Tiszáig. (6. térkép) Ha valaki Szeged, Debrecen, vagy más alföldi városoknak a parlagoló rendszerből kialakított övezetes határában felismeri Thünen köreit, az egyáltalán nem a véletlen műve. Ez a jól megkomponált, racionális rendszer az ugaros gazdálkodás alapján egyáltalán nem biztos, hogy megszületett volna.

A rendszer racionalitása az új növényfajták befogadásában is megmutatkozott. Az ugaryomások rendszere a gabonatermelésen alapultak. A nagyarányú állattartás lehetőségét azért nem tartalmazták, mert, ha nem volt elkülönített legelő, sem az ugar, sem a tarlólegeltetés nem lehetett bázisa ennek az állattartásnak. A parlagoló rendszer ez utóbbit azáltal biztosította, hogy a határ nagy része legelő maradt és még a felszántott föld is egy szakaszban kaszálóként, vagy parlag legelőként kiegészítője volt a gyeplegelőnek. Igaz a kortársaknak az a megállapítása, hogy parlagolással a gyeplegelőt meg lehetett újítani különösebb erőfeszítés nélkül.

Ennek a rendszernek sok előnye volt a modern mezőgazdaság új növényeinek elterjesztésében. Magyarországon a 18. század a kukorica diadalútja. A nyomások közé azonban a kukorica nem fért be. A Felvidéken és a Dunántúlon sokáig a kukoricát csak házi kertekben vetettek. Erdélyben és a kelet-magyarországi megyékben viszont a tengeri az erdőváltó gazdaságokban az egész határt elfoglalta. Az alföldi gazdaságokban viszont az ugar földekben minden további nélkül ki lehetett alakítani egy plágát a kukorica számára. Ez történt Szoboszlón, de Böszörményben is. Az övezetessé alakult határokon pedig a belső legelőből is kialakítható volt a kukorica vetésterülete. Ez volt a helyzet a többi új növénnyel: a dohányjal, a vetett füves takarmányokkal is. A dinnye, a len és a kender, amelyet már a középkor óta elkerített külső kertekben termeltek, mintát jelentett a dohány, lucerna, lóhere, a bükköny és egyéb új növény számára is. Nem véletlen, hogy ahol teheték, a települések tiltakoztak az ugaryomások rendszer bevezetése ellen.

Volt a parlagolásnak további előnye is. A nyomás rendszerben egy-egy gazda vetései számtalan parcellában voltak szétszórva. A modern mezőgazdaság megteremtésének előfeltétele volt a tagosítás, amely olykor évtizedekig elhúzódhatott. Parlagolásnál egy gazda földje egy tagban volt, könnyen létrejöhett a tanulás gazdálkodás, amelynek határai nem véletlenül estek egybe a korábban parlagoló településekkel.

Az elmondottak alapján milyen következtetések vonhatók le az alföldi parlagolás gazdálkodásból.

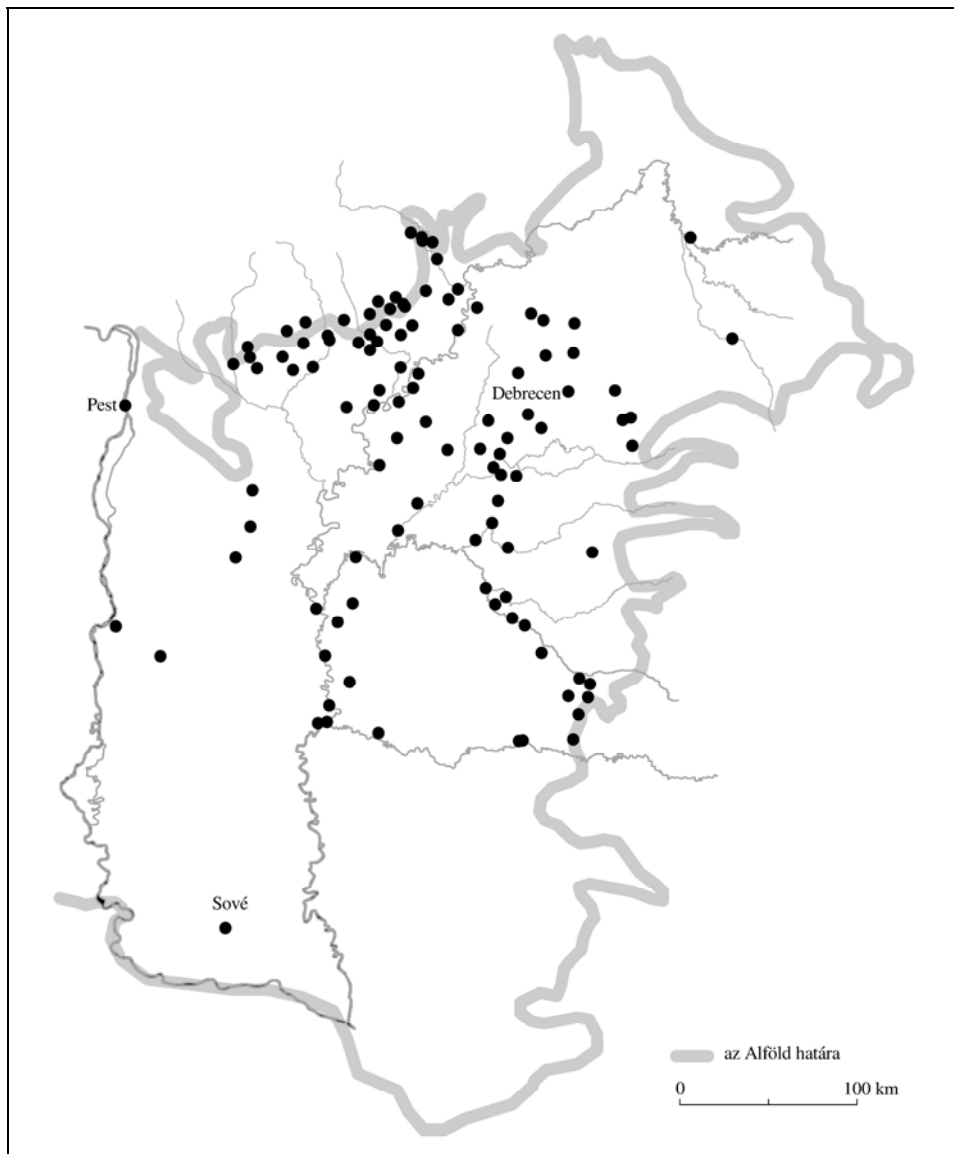
A középkor századaiban még az egész Kárpát-medencében elterjedt talajváltó rendszernek az a válfaja, amelyet a nemzetközi szakirodalom legelőváltó gazdálkodásnak nevez, a 18. századra visszahúzódott az Alföld területére, elsősor-

---

⁷⁵ Balogh 1973. 205.; Orosz 2015. 89. A belső legelőben osztott kis nyilasokban a tanács előírta olyan vetemények termesztését pl. a 7 éves vetésforgó utolsó évében a zabvetést, hogy „föld meg ne egyenesedjék és hamarabb teremjen fűvet.”

ban a török által elpusztított vidékekre. Az Alföld peremén megmaradt az ugaros nyomásos gazdálkodás. A parlagolás két fő feltétele: a tágas határ és az alacsony népsűrűség volt. Az 1715. évi országos adóösszeírás szerint a vizsgálható Alföld területének mintegy 40%-án ez a rendszer határozta meg a gazdálkodást. Az államhatalom ösztönzése, de a feltételek átalakulása miatt a 18. században a parlagolás visszaszorult, a nyomásos rendszerek terjedtek, de főleg a nagyhatárú településeken a változásoknak más iránya volt. A szállásföldek a parlagolást megőrző ugarok és a határ övezetes átalakítása révén olyan változások történtek, amelyek a racionális elemeket erősítették az alföldi gazdálkodásban. Mindezek alapján az alföldi parlagoló gazdálkodást a kortársaktól eltérően egyáltalán nem tekinthetjük csak a maradiság jelének.

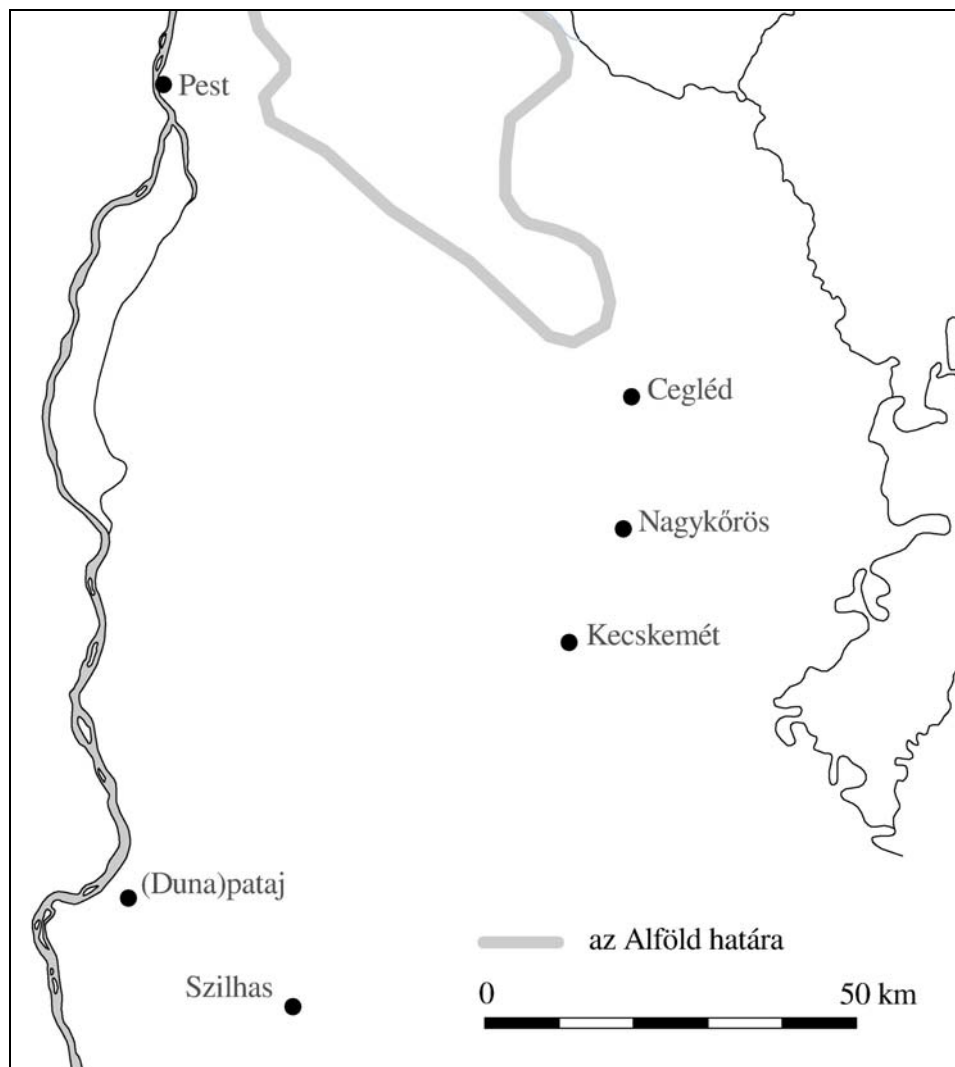
MELLÉKLETEK

1. térkép.. Parlagoló földművelést folytató települések az Alföldön 1715.
(Áttekintő térkép) Szerkesztette: Szilágyi Zsolt

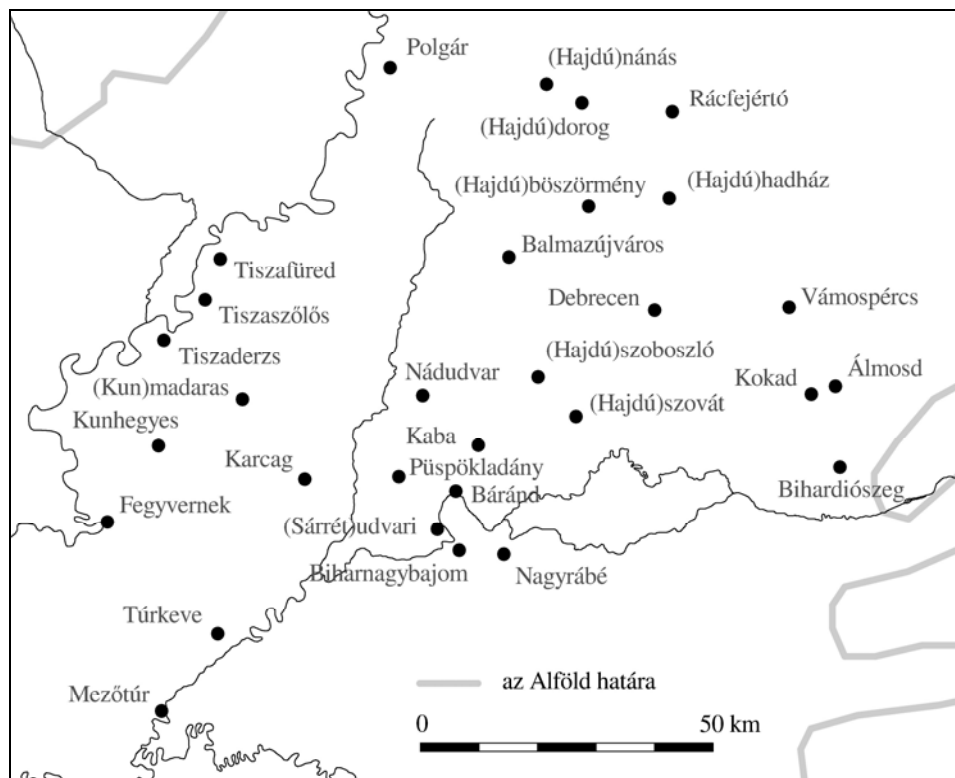

*1/b térkép. Parlagoló földművelést folytató települések az Alföldön 1715. (részlet)
Parlagoló földművelést folytató települések a Duna–Tisza között, 1715
Szerkesztette: Szilágyi Zsolt*

*1/c térkép. Parlagoló földművelést folytató települések az Alföldön 1715.
(részlet)*

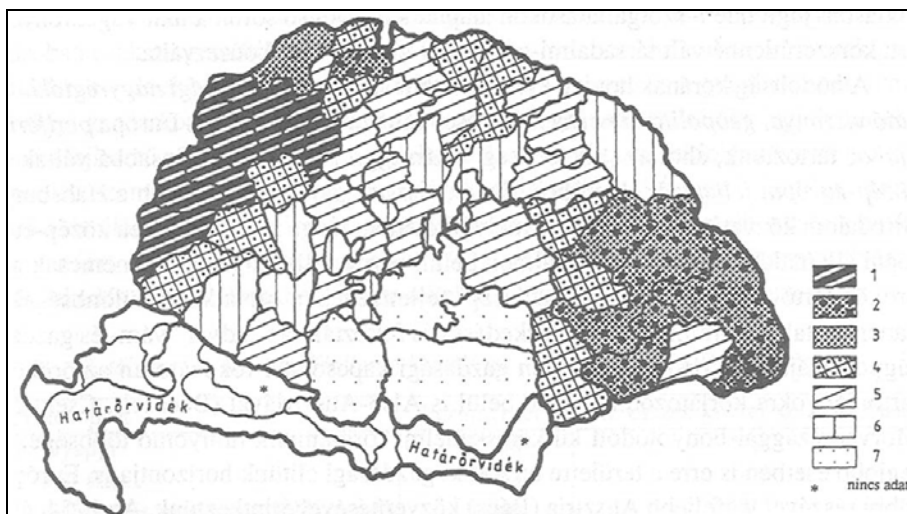
1/d térkép. Parlagoló földművelést folytató települések az Alföldön 1715. (részlet)
 Parlagoló földművelést folytató települések a Berettyó-Maros között, 1715
 Szerkesztette: Szilágyi Zsolt

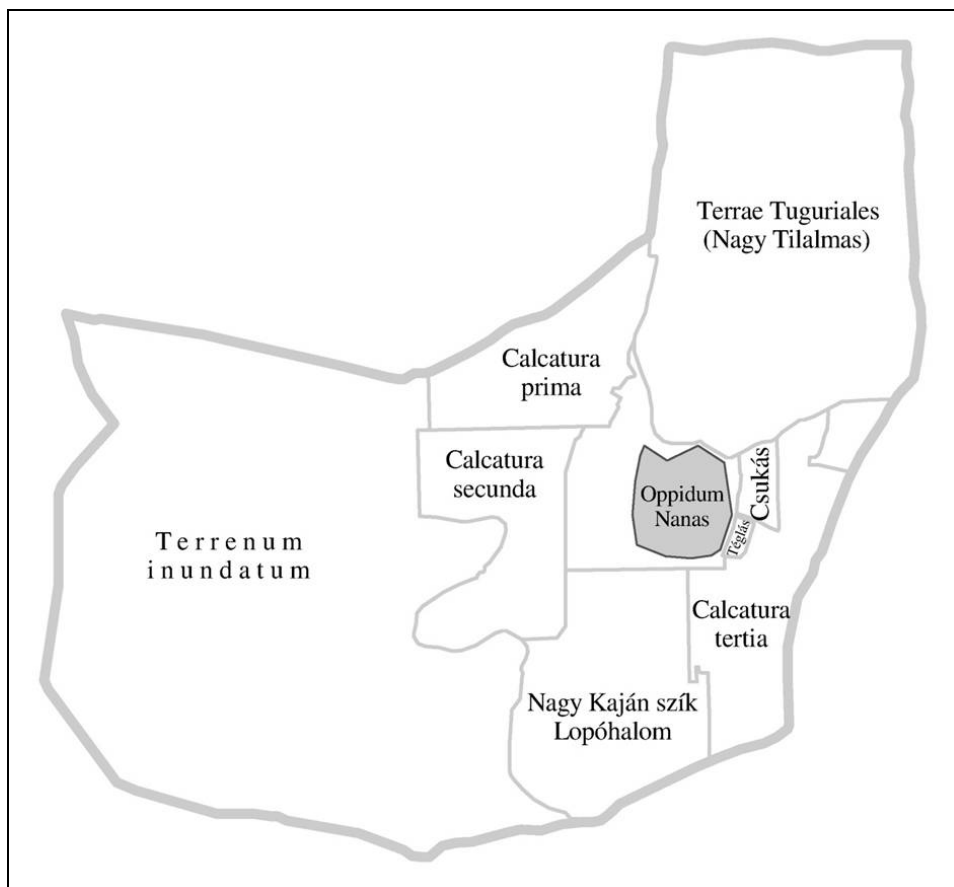
1/e térkép. Parlagoló földművelést folytató települések az Alföldön 1715. (részlet)
 Parlagoló földművelést folytató települések az Északi-középhegység déli előterében, 1715
 Szerkesztette: Szilágyi Zsolt

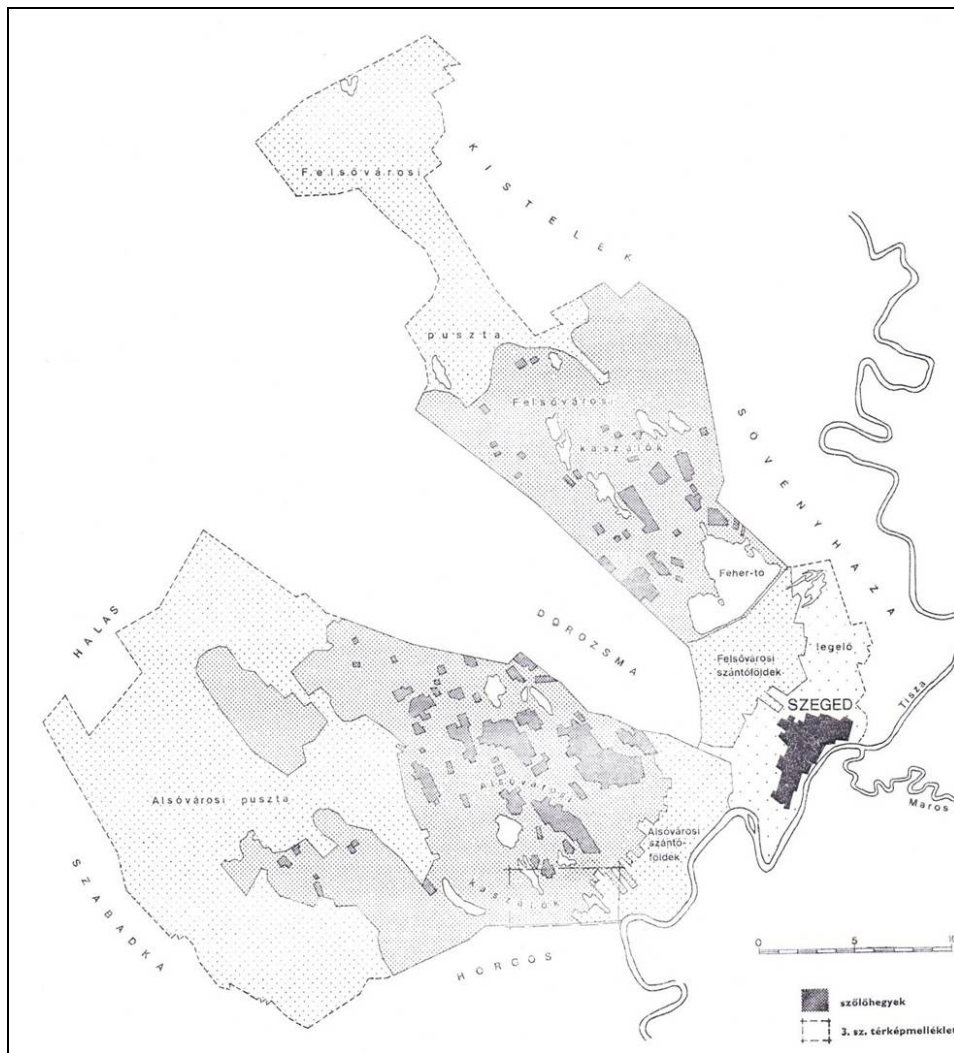
2. térkép. A települések száma és átlagos területe Magyarországon 1720-ban.
 forrás: Magyarország története. 4/1–2. köt. 1686–1790.
 Szerkesztette: Székely György, Pach Zsigmond Pál, Budapest, 1989. 44.

3. térkép. A vármegyék népsűrűsége 1720-ban.
 (Jelmagyarázat: 1=több mint 19,0 fő/km²; 2=15,1–19,0 fő/km²; 3=12,1–15,1 fő/km²;
 4=9,1–12,0 fő/km²; 5=6,1–9,0 fő/km²; 6=3,1–6,0 fő/km²;
 7=a népsűrűség 3,0 fő/km² vagy kevesebb, *= nincs adat)
 Forrás: Beluszky Pál: Magyarország történeti földrajza. Budapest–Pécs, 2001. 163.

4. térkép. Hajdúnánás „privilegiális” földjei a 18. század végén.
forrás: Hajdúnánás története. Szerk. Ráczy István, Hajdúnánás, 1973.
Szerkesztette: Szilágyi Zsolt

5. térkép. Szeged övezetes határa 1778-ban.
 Forrás: Szeged története 3/1. Szerk. Gaál Endre, Szeged, 1991. 240.
 Szerk. Farkas József, Szeged, 1985.

VÁLTOZÁSOK A FÖLDMŰVELÉS RENDSZERÉBEN AZ ÉRMELLÉKEN ÉS A SÁRRÉTEN 1715–1728 KÖZÖTT

Az Érmellék és a Sárrét Északkelet-Magyarország két, egymással is összefüggő tájegysége volt, amelyek természeti feltételeit döntően három folyó: az Ér, a Berettyó és a Sebes-Körös határozta meg. E kistájakat nemcsak a néprajztudomány,¹ de a földrajz² és az agrártörténet³ is vizsgálja. Azt is látnunk kell azonban, hogy sem az Érmellék, sem a Sárrét körülhatárolása egyáltalán nem problémátlan. Varga Gyula szerint pl. az Érmelléket tekinthetjük úgy, mint az Ér folyó vagy „árok” nagy mocsárvidékét, amely csak a 19. század 80-as éveiben

---

¹ „Érmellék a Berettyó és az Ér közötti sík és dombvidék, mintegy 30–35 részben vagy egészen magyarlakta községgel.” A Sárrét „a Berettyó, a Sebes- és Fekete-Körös alsó folyásának egykori árterülete. Két kisebb tájra oszlik: a) A Nagysárrét: Biharnagybajom, Szerep, Sárrétudvari és Nagyrábé községektől délen Füzesgyarmat–Szeghalom–Dévaványáig, nyugatra Karcag–Kisújszállás–Türkeve határáig, keleten Vértes-Nagykerek községeig terjed. Nevezik Berettyó Sárrétjének is. b) Kissárrét vagy Sebes-Körös Sárrétje Csökmő–Vésztő–Komádi határától délen és nyugaton Békésig, keleten Biharugra, Körösnagyharsány községeig húzódik”. Kósa–Filep 1983. 93., 164–65., Szűcs Sándor: *A régi Sárrét világa*. Bp., 1942. Bödi Erzsébet: Érmellék, mint néprajzi táj (Hagyományos kulturális értékei alapján) *Egy kistérség rekonstrukciója: Érmellék Szerk.* Veliky János, Debrecen, 2005. 101.

² Osváth Pál: *Bihar vármegye sárréti járásának leírása* Nagyvárad, 1875., Gallacz János: *Monográfia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgyben alakult vízrendező társulatokról*. Nagyvárad, 1896. I–II. k., Csávás István: *A Nagy-Sárrét monográfiája*. Debrecen, 1941., Papp Antal: *A Nagy- és Kis-Sárrét vidékének régi vízrajza*. Debrecen, 1956., Csatári Bálint: Adatok a Sárrét településföldrajzához In. *Alföldi Tanulmányok II.* Békéscsaba 1978., Molnár Géza: A középkori vízrendszer összeomlása és az Alföld elmocsarasodása. In. *Mérlegen a Tisza-szabályozás*. Szerk. Fejér László–Kaján Imre, Bp., 1992. 48–49., Szilágyi 2007., Benedek Zoltán: *Érmellék*. Orosháza, 1996.

³ Jakó Zsigmond megállapítása szerint „a hegyek közül rendkívül nagy eséssel kirohanó folyók a geológiai korokban hegytörmelékkel feltöltött bihari síkságon hirtelen lelassultak és medrüket szinte elvesztve hatalmas nádas rétségeket alkottak [...] a megye nyugati felében az óriási kiterjedésű. Kis- és Nagysárrét néven ismert mocsárvilágot teremtették meg. Nem lehet vitás, hogy ezek a nádasok és rétségek nem a török pusztítás következtében keletkeztek, hanem szülőanyjuk a táj kis lejtése [...] az érmelléki dombok alján a vidékre a kanyargó Ér nyomta rá bélyegét. A számtalan ágra szakadt kis folyó lomha folyását alig lehetett látni, határozott medre sem volt, hanem vízával széles sávban bejárta a dombok alatti síkságot.” Jakó 1940. 2–3., N. Kiss István 1960. 879. A kiadványban az Érmellék másik neve: Cserehát. Orosz 1995. 261–68., Papp 1998. 14–15., Dóka Klára: *A Körös és Berettyó-völgy gazdálkodása az ármentesítés előtt és után*. Gyula, 2006. 10–17.

szűnt meg az Ér csatorna megépítésével, de azonosíthatjuk Bihar megye 1871-ben kialakított székelyhídi járásával, amelyben azonban a földrajzi értelemben vett Érmelléknek csak 13 települése volt megtalálható, s úgy is, mint az érmelléki borvidék régióját, bár ebbe nagyon sokan nemcsak az Ér melletti falvak és mezővárosok szőlőhegyeit értették bele, de a Nagyvárad környéki hegyközi szőlőket is.⁴ Szilágyi Zsolt – nem teljesen megalapozottan – néhány kunsági és Békés megyei települést is a Sárrethez tartozónak tekintett.⁵

E tanulmány azonban a felhasznált források: az 1715–28. évi országos adóösszeírások, a Mária Terézia korában született paraszti vallomások és az 1828. évi Regnicolaris Conscriptio időszakában érvényes érmelléki és sárréti szolgabírói járás területi beosztását veszi figyelembe.⁶ Ennek megfelelően az érmelléki járásban olyan települések földművelési rendszerének változásaival is foglalkozik, amelyeket a szorosabban vett Érmellék mellett más bihari kistájakhoz, így a Rézaljához vagy a Hegyközhez lehet számítani. Ugyanígy a sárréti járás települései közül sem rekeszti ki a nyírségi tájhoz kapcsolható falvakat (Acásd, Mikepércs, Kaba, Sáránd stb.).⁷

Jakó Zsigmond monográfiájából ismeretes, hogy az Érmellék és a Sárrét földrajzi helyzetét már a középkorban is a vizek határozták meg. A táj tele volt erekkel, tocsogókkal, nádas laposokkal. Az erek azonban nyáron többnyire kiszáradtak s nem akadályozták a földművelést, míg az őszi esőzések idején vízzel árasztották el a környező laposokat s mérsékelték a középkorban is ismétlődő aszályok hatását.⁸

A két tájegység első „tudományos” leírását Bél Mátyásnak köszönhetjük a 18. század elején született geográfiai munkájában. Ő a tágan értelmezett Érmelléknek nemcsak a borait dicséri, de földművelésre alkalmas talaját is, és megállapítja, hogy a Berettyó és az Ér mocsaras és lápos folyók, sok iszapot és pocsolyát teremtenek, s kiérve az Alföldre, szinte megszünnnek folyni.⁹ Ugyanakkor e

⁴ Varga Gyula: Érmelléki szőlőhegyek rendszabályai a XIX. század végétől In. *Granarium, Varga Gyula Válogatott Tanulmányai*. Debrecen, 2004. 263.

⁵ Szilágyi 2007. 186–88.

⁶ A fenti időpontban Bihar megye négy, majd öt szolgabírói járásra oszlott (érmelléki, sárréti, váradi, belényesiből). A legnagyobb járásból, a belényesiből vált ki a szalontai. A történeti elemzések általában e kereteket veszik figyelembe. Mezösi 1943. 18., *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I–II.* (Közléteszi: Hoffmann István és Kiss Tamás) Debrecen, 1996., Bársony István: Termelési adottságok és lehetőségek Bihar megyében a XVIII. század elején (Adalékok az 1715–20. évi országos összeírások forrásértékéhez). *Magyar Történeti Tanulmányok VIII.* Debrecen, 103., Papp 1998. 13 skv. A járasok beosztása 1871-ben változott meg, amikor a megyét 17 járásra osztották. Borovszky 1901. (Bihar vármegye térképe).

⁷ Kósa–Filep 1983. 115., 162–163.

⁸ Jakó 1940. 5–6.

⁹ Bél Mátyás: *Bihar megye leírása* (Fordította P. Szalay Emőke, bevezetés és jegyzetek: Csorba Csaba). A Bihari Múzeum Évkönyve II. Berettyóújfalú, 1978. 58.

folyóknak köszönheti a Sárrét és az Érmellék is kiváló fekete földjét és termékenységét. A Sárrétet tekinti a megye leggazdagabb termést adó vidékének, de azt írja, hogy az Érmellék mezőit is „a legtermékenyebb földek között láttam”.¹⁰

Bél Mátyás megállapításait a későbbi korok szerzői is megerősítik. A Berettyónak a vízrendezés előtt Bakonszegnél már szinte alig volt esése, s a torkolatánál már csak 7 cm volt kilométerenként. Az Ér Szalacsnál lépett be Bihar megyébe, s Pocsajnál ömlött a Berettyóba. Völgye még a Berettyóénál is mélyebben volt, és esése Szalacs és Pocsaj között nem volt több kilométerenként 16 cm-nél. Így érthető, hogy az árvizek e folyók mentén összetorlódtak, s a 18–19. században lápos, mocsaras tájat teremtettek partjaik mellett.¹¹

A természeti környezet vázolt helyzete megjelenik a 18–19. századi paraszti vallomásokban is. 1715-ben az áradásos, vízzel borított rét miatt nemcsak az Érhez közel fekvő Gálospetri, Ottomány, Éradony, Értarcsa, Kiskereki, Szentimre vagy Kóly lakói panaszkodnak, hanem a távolabbi Bogyoszló, Albis, Érmihályfalva, Álmosd lakói is. Az áradásos földeket éppen emiatt többnyire nem lehetett szántónak használni, csak a víz visszahúzódása után kaszálónak. Az ilyen kaszáló azonban a panaszok szerint csak sással vegyes szénát termelt. Hasonló helyzetről tudósítanak vallomásaikban a Berettyó melléki települések is (Berettyószéplak, Bályog, Száldobágy, Bárdfalva, Széltalló, Monospetri, Margitta, Vedresábrány, Királyi, Vajda stb.). Nem volt más a helyzet a sárréti településeknél sem. Kabán, Zsákán a zombékos, sással elegyes rét miatt, Gáborjánban és Váncsodon azért panaszkodtak, mert szántóikat gyakran tönkretette a Berettyó, illetve a Körös áradása.¹²

A helyzet a Mária Terézia által elrendelt úrbérrendezésig nem sokat változott. 1770-ben a bályogiak szerint rétejüket csak akkor lehet kaszálni, „amikor az árvíz el nem rontja”. Az éradonyiaknak is a folyó mellett lévő kaszálóit „az árvíz olykor elborítja, s a királyiak kaszálóiban is „kárt szokott tenni” a Berettyó. Gáborjánban is a kaszálók felét a „víz árja” gyakran felnyomja, s ezért csak „sásos szénát teremnek”. Zsákán az árvíz olykor „megrontja” a falu határát.¹³

A vízrendezések előtt még a 19. században is sokat szenvedett a táj a folyók áradásaitól. Berettyóújfaluban 1828-ban a település „szerencsétlenségének” tar-

¹⁰ Uo. 59.

¹¹ Borovszky 1901. 7–11.

¹² MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Lad. 26. GG. Com. Bihar „Prata sunt exundationis aquarum obnoxia” (Mihályfalva); „Prata sunt exposita exundationibus fluvii Ér” (Gálospetri); „Prata producunt foenum carcietis plenum, quia sunt exundationibus aquarum exposita” (Kóly); „Prata sunt exposita exundationibus Berettyó” (Vajda); „Prata quoque sunt exigua, foenum illis gignitur propter exundationibus aquarum carcietis mixtum” (Szentimre); Kabán és Zsákán is „carcietis mixti” szénát termelt a rétet; „Agri saepe destructus per exundationibus fluvii Berettyó” (Gáborján); „Agri hujus possessionis saepe in tertialitate destructunt per exundationibus fluvii Körös (Váncsod); „Prata inter et penes Paludes proferunt... foeni carcietis mixti” (Zsáka).

¹³ Bársony István–Papp Klára–Takács Péter 2001. 1. k. (Az érmelléki és a sárréti járás). 35., 72., 115., 231., 284.

tották, hogy a Berettyó áradásai a szántóföldek némely részét is megszállva tartják.¹⁴ A Sárrétről a Magyar gazda c. lap tudósítója még 1845-ben is azt állapítja meg, hogy sok rét van a falvak határában, de rétnek itt nem azt nevezik, mint másutt, hanem a kákát, nádat, gyékényt termő földet.¹⁵ A visszatérő panaszok felsorolása nélkül is nyilvánvaló, hogy a természeti körülmények változatlansága miatt korszakunkban a vidék lakóinak együtt kellett élniük a „rakoncátlan” folyókkal, s szántóföldként állandó jelleggel csak a kiemelkedő határrészeket, a „hátaikat”, „laponyagokat” művelhették.

A táji feltételek alakították a határhasználat rendjét s benne az alkalmazott földművelési rendszereket is. Ezekről Wellmann Imre kutatásai óta országos áttekintésünk is van, s részleteiben ismerjük az Alföld északnyugati peremén található községek határhasználati rendszerét. Születtek írások dunántúli megyékről is, Bársony István jóvoltából pedig Bihar vármegye mind a négy járásának összefoglaló adatait is ismerjük a 18. században, Perjés Géza az 1728. évi összeírás adatait közölte gépi feldolgozás eredményeként.¹⁶ A Bihar megyei elemzések azonban főként a 18. század elején született összeírások alapján születtek, s az úrbérrendezés adatait is csak egy tanulmány vizsgálta. Bár a természeti feltételek nem sokat változtak, a demográfiai helyzet és a termelési feltételek változásai mégis arra kényszerítették a megye s ezen belül az elemzett két járás paraszti lakosságát, hogy változtasson a határhasználat rendszerén, így az 1828. évi összeírást is be kell vonni a vizsgálódásokba, mert enélkül nem rajzolhatunk valós képet a földművelési rendszerek alakulásáról a jobbágyfelszabadítást megelőző másfél évszázadban.¹⁷

A két járás 113 települése közül 1715-ben 14, 1728-ban és 1770-ben 4, 1828-ban 1 falu adatai hiányoznak. Nem kétséges, hogy a török pusztítás után a 18. század első felében Bihar megye két vizsgált járásában is fokozatosan népesedtek újra az elpusztult helységek. Az érmelléki járásban 1692-ben csak 23 lakott és 55 elhagyott települést írtak össze, míg a sárrétiben 21 népes helységgel szemben 61

¹⁴ Fatalitas loci est, quod pratis destituitur, item ramus fluvii Berettyó in aliqua parte agros occasione exundationis obsideat”. MNL OL N. 26. Conscriptio 1828. Com. Bihar. No. 52. possessio Berettyó-Újfalú. Vö. Orosz István: Berettyóújfalú agrárviszonyai a XVII–XIX. században In. Berettyóújfalú története. Szerk. Varga Gyula, Berettyóújfalú. 1981. 229.

¹⁵ Magyar Gazda, 1945. 1501–1502.

¹⁶ Wellmann 1961., Wellmann 1999. 134–211., T. Mérei Klára: A földművelési rendszer alakulása Somogy megyében (1720–1848). = *Agrártörténeti Szemle*, 1962/1–2. 193–200., Orosz 1971. 271–285., Bársony 1975. 93–113., Uő: A paraszti gazdálkodás feltételei és lehetőségei a 18. századi Bihar megyében In. *Bihar vármegye az úrbérrendezés idején*. Szerk. Ifj. Barta János–Papp Klára, Debrecen, 2005. 41–80., Perjés Géza: Jelentes az 1728. évi adóösszeírás gépi feldolgozásáról. = *Agrártörténeti Szemle*, 1978/1–2., Perjés 1979. 33–91.

¹⁷ A részletes adatok a mellékletben találhatóak. A rovatok értelmezésében az idegen határ művelése azt jelenti, hogy saját határa a településnek nem volt elég a szántógazdálkodáshoz, a szántó hiánya pedig többnyire azt, hogy a szűk határ miatt a földeket kertként osztották ki. Vö. Perjés 1979. (Bihar megye) 34.

desertaként szerepelt.¹⁸ A puszták egy része a 18. század során sem települt újra (Herpály, Andaháza, Szomajom, Rétszentmiklós, Körmösd, Szöcskőd, Kistrábé, Ebes, Pac, Fejértó, Sárfő stb.), jó néhány 1692-ben még lakatlan falunak 1715-ben azonban már ismét volt lakossága. Csokaly, Királyi, Alsó- és Felső-Derna vagy Vedres-Ábrány 1692-ben pl. hét éve pusztán állottak, 1715-ben azonban már mindegyikben lakott néhány jobbágycsalád.¹⁹ Az újratelepülés különösen akkor volt gyors, ha az adott település lakossága nem pusztult el teljes egészében, csak átköltözött egy másik faluba. Szerep (zsellér) lakói Udvariban, Dancsházáé pedig Nagybjajomban, Mezősasé Kabán éltek.²⁰

Határhasználati rendszerek

Település	1715		1728		1770		1828	
Csak idegen határt művel	4	4,0%	–	–	2	1,8%	–	–
Nincs szántó	–	–	7	6,4%	–	–	–	–
Nincs nyomás	32	32,3%	21	19,3%	1	0,9%	11	9,8%
Egy nyomás	6	6,1%	10	9,2%	8	7,3%	1	0,9%
Két nyomás	38	38,4%	48	44,0%	49	45,0%	32	28,6%
Három nyomás	17	17,2%	23	21,1%	33	30,3%	66	58,9%
Ismeretlen	2	2,0%	23	21,1%	16	14,7%	2	1,8%
Összesen	99	100%	109	100%	109	100%	112	100%
Nincs adat	14		4		4		I	
Mindösszesen	113		113		113		113	

Az 1715-ben még pusztán álló települések közül, amint a mellékletből kitűnik, Mezőpeterdnek, Svábolaszinak és Szakállnak még 1728-ban sem volt lakossága,²¹ a többiek azonban már lakottak voltak. Az adóösszeírások helyenként közlik is az újratelepülés tényét. Monostorpályi lakói 1715 előtt csak két esztendővel ülték meg falujukat.²² Az 1728. évi összeírás során azonban olyan településeknél is hivatkoztak a benépesülésre, amelyek már 1715-ben is lakottak voltak (Genyéte, Kóly, Csokaly, Lüki).²³ Az 1715 és 1728 között újratelepült helységek közül Ártánd, Bedő, Csökmő, Darvas, Furta, Vekerd 1552-ben még lakot-

¹⁸ Mezősi 1943. 137., 143.

¹⁹ Uo. 51–53.

²⁰ Uo. 63., 65.

²¹ Közülük „Pagus Ollassi est 12 annis desertus” már 1692-ben is. Mezőpeterden 1552-ben 10 1/2 telket írtak össze, bizonyára a 17. század második felében pusztult el Szakáll. 1552-ben 9 telekből álló település volt. Uo.: 56., 146–47.

²² „Haec possessio est populata a spatio duorum duntaxat annorum...” MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Lad GG. Monostorpályi.

²³ MNL HBML IV. 4. 19. k. 1728.

tak voltak, Déda 1559-ben szerepelt adóösszeírásban, Selind 1552 óta állt pusztán, míg Mezősas és Dancsháza lakói 1715 előtt – amint említettük – a szomszédos településen éltek.²⁴

Ha a fenti összesítés alapján elemezni kívánjuk a két járás településeinek határhasználati rendszerét, az első szembevetendő tény, hogy a 18. század első felében a nem nyomásos rendszerek igen magas arányban vannak jelen. 1715-ben nem klasszikus (két- vagy három-) nyomásos rendszer volt a települések 42,4%-ában, 1728-ban pedig 34,6%-ában. Az összesítésben az összeírók nyomán ugyan igyekeztünk megkülönböztetni az egynyomásos és a nyomások nélküli faluhatárokat, ez azonban többnyire a conscriptoroknak sem sikerült, mert a nyomásnélküliségnek és az egy nyomásnak igen gyakran ugyanolyan jellemzőit sorolták fel. Kokad nyomások nélküli határán 1715-ben azt állapítják meg az összeírók, hogy „cui quantum libet et quantum potest, secundum qualitatem suae facultatis potest arari”, 1728-ban viszont egy nyomás mellett „agros annuatim usuant”.²⁵ Aközött, hogy tehetsége szerint mindenki ott szánt, ahol akar, s aközött, hogy évente használja a földet, a lényegyet tekintve nincs különbség, hiszen a szabadon felfogott földet folyamatosan, azaz „évente” használták addig, amíg másikat nem fogtak fel. Félegyházán, ahol mindkét időpontban egy nyomást jegyzett fel az összeíró, ugyanúgy művelték a földet, mint Kokadon.²⁶

Ha a 18. század elején született két összeírás adatait térképen rögzítjük, a nyomások nélküli, illetve egy nyomásos faluhatárok egyik jól elkülöníthető övezete a Rézhegy vidéke. A megyébe belépő Berettyó mindkét partján, a Bisztra völgyében és a Bisztra és Gyepes folyó közötti hegyvidéken található apró (román lakosságú) falvak többsége azért nem tudott nyomásokat kialakítani, mert a szántóföldek nagyon szűk terjedelműek voltak (Almaszeg, Terje, Hőke, Sárszeg, Alsó- és Felső-Derna, Középes, Déda, Bályog stb.), s többnyire csak arra voltak elegendők, hogy a belső telek részeként házak után kiosszák azokat. Maguk a házak is többnyire szétszórtan az erdei irtásokon jöttek létre, igásállatok hiányában gyakran nem is szántással, csak ásózással vagy kapálással készítették elő a talajt, s itt vetettek némi kukoricát (*triticum turcicum*) vagy készítettek a kaszálon szénát. Berettyószéplak mellett más településeknél is azt jegyezte meg az összeíró, hogy „agri et prata eorum penes domos sunt”. A határhasználatra utaló megjegyzések nem is ismétlődnek minden falunál. Várvíz 1715. évi összeírásánál szerepel, hogy még másik három településen is (Középes, Papfalva, Bisztra-újfalu) csak kerteknek kiosztott szántók vannak a házak között, s ezen a lakosok egyedül kukoricát termelnek. Sárszegnél is fel van sorolva további négy falu

²⁴ Mezősi 1943. 57., 60., 65., 143–44, 146–48., Gonda 1981. 46.

²⁵ MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Lad GG. Kokad, MNL HBML. IV. 4. 19. k. 1728., Kokad.

²⁶ Uo. Félegyháza

(Cséhtelek, Bozsaly, Baromlak, Hőke), ahol csak a házak melletti csekély szántóföldeken folyik mezőgazdasági termelés.²⁷

A fentiek magyarázatot adnak arra a kérdésre is, hogy azok a települések, amelyeknél 1728-ban a szántó hiányára hivatkoznak (Almaszeg, Alsó-Derna, Baromlak, Apátkeresztúr, Lüki), ugyanúgy nyomások nélkül, valójában kert formájában művelték földjeiket, mint azok, amelyeket a Rézhegy vidékén egynyomásos vagy nyomások nélküli határként írtak össze. Meglepő legfeljebb az lehet, hogy néhány településnél az erdei irtásokat másodlagos határnak tekintik, ahová az áradások miatt költözött át a falu. Az Ér partján fekvő Kóly az 1728. évi összeírás szerint az árvizek miatt nem a régi helyén települt újjá, hanem az erdőben. Széltalló és Déda lakói a Berettyó, Sárszegé a Gyepes miatt települtek át hasonló módon. Genyété és Lüki jobbágysai a régi falu helyén is kialakítottak csekély terjedelmű szántót.²⁸

Néhány esetben azonban (Berettyóújfalu, Nagybjom, Nagyrábé, Bors, Vértes, Kaba) a fenti magyarázat aligha megfelelő. Nagybjom, Bors és Vértes 1715-ben úgy szerepel az összeírásban, mint olyan települések, amelyek nem a saját határukon szoktak vetni, Berettyóújfaluban viszont 1715-ben egy nyomást írtak össze, 1728-ban pedig olyan településként szerepel, amelynek nincs saját szántóföldje.²⁹ Az összeírók valószínűleg nem voltak tisztában azzal, hogy az alföldi települések egy részében, ahol lehetőség volt rá, a saját határ és a bérelt földesúri puszták közös határhászálati rendszert alkottak. Korábban Berettyóújfalu példáján igyekeztem bemutatni, hogy a bérelt prédiomok és a saját határ használata sajátos egységet is alkothatott. Ennek a lényege az volt, hogy az egyetlen mezőt alkotó, szántóföldi művelésre alkalmas földek hol a település saját határán, hol a bérelt prédiom(ok)on helyezkedtek el, azaz hol a saját határt, hol a bérelt pusztát hagyták parlagon s fordították legelőnek. Így oldható fel az az ellentmondás, ami Berettyóújfalu esetében pl. az 1715. évi és az 1728. évi összeírás között látszólag feszül. A mezőváros határán 1715-ben egy nyomás van kimutatva, 1728-ban viszont arról olvashatunk, hogy Berettyóújfalu, ha szántani és kaszálni akar, a szomszédos földesurak pusztáira szorul. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy 1715-ben a vetések a város saját határán voltak egyetlen feltört táblában, mint a parlagolós, már szabályozott talajváltós rendszerben általában, ezért lehetett egy nyomásról beszélni, 1728-ban viszont valamelyik bérelt puszt-

²⁷ MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Com. Bihar Lad GG. a megfelelő településeknél.

²⁸ MNL HBML IV. 4. 19. k. 1728. A fenti települések szöveges megjegyzései.

²⁹ Nagybjomban „Agri quotannis dividunt”, mivel azonban mocsarakkal van körülvéve, Szabolcs megyéhez tartozó két pusztán, Tetétlenen és Szentmiklóson „faciunt seminaturam”. Borsón a Körös kiöntései miatt a határ nagy része alkalmatlan a vetésre, ezért a Szántó nevű pusztán szoktak vetni. A vértésiek azért nem tudnak a saját határukon vetni, mert „Kronczfeld generális” allodiuma elfoglalta határukat. A berettyóújfalusiak a saját határuk mellett a herpályi, andaházi, szomajomi és szentkozmai határokat is használták. MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Lad GG. Nagybjom, Bors, Vértes, Berettyóújfalu. Vö. Orosz 1981. 243.

tán, s a saját határ parlagon hevert (illetve egy csekély darabján kendert és kukoricát vetettek).³⁰ Joggal feltételezhetjük, hogy Nagybjomban,³¹ Borson és Vértesen hasonló rendszer érvényesült. Ez a gazdálkodás könnyen átalakulhatott kétnyomássá (Bors és Vértes esetében már 1728-ra), de elég szívosán továbbélhetett (Berettyóújfalu esetében). Berettyóújfaluban még 1770-ben is csak egy nyomást találtak.³² A földrajzi körülmények kedvezőtlen alakulása miatt az idegen határon történő gazdálkodás másodlagos fejleményként is kialakulhatott. Ez történt Komádi-ban is, ahol 1715-ben és 1728-ban kétnyomásos rendszerről olvashatunk, mégis a falu jobbágysai 1770-ben azt vallották, hogy egy kevés kenderföldön kívül más szántóik és kaszálóik nincsenek, „mivelhogy ahol azelőtt a magunk élésére is szántottunk és kaszáltunk, már most ott nád és gyékény terem [...] s el kelletik az árvizek miatt pusztulni [...] mostanában 1–2 mér földnyire lévő pusztákra kénytelenítettünk szántás-vetés kedvéért járni.”³³

Azt, hogy a saját határt és a pusztákat közös rendszerbe egyesítő gazdálkodás lényegét az összeírók egyáltalán nem értették, egy 1735-ben született Bihar megyei utasítás tanúsítja, amely szerint „némelly adózók, sőt komunitások is saját határukat legeltetésre szokták fordítani és az államhatalom megtévesztésével más határokon és pusztákon vetnek, és másutt legeltetik méneseiket és gulyáikat”,³⁴ holott a cél aligha csak az adóeltagadás volt.

A saját határ és a puszták együttes használatának vázolt formája az Alföldön is egyedinek tekinthető. Az sem biztos, hogy ebben a formában csak a parlagolás volt az általános. Nagyrábén még a parlagoló rendszer érvényesült 1715-ben, az összeírás szerint a határ nem volt nyomásokra osztva, és mivel „tágas volt a határ, kinek mennyi tetszett, annyit szánthatott”. 1720-ban is mindenki ott fogott fel szántóföldet, ahol neki tetszett, 1728-ban az egyetlen nyomást 6–7 évig is éltek egyfolytában.³⁵ 1770-ben azonban már három nyomás van a falu saját határán, két nyomás van a bérelt kistrábei pusztán és négy nyomás az ugyancsak bé-

³⁰ Az 1715. évi összeírás a fentebb idézett helyen, az 1728. évi: MNL HBML IV. 4. 20. k.

³¹ Molnár Ambrus: Bajom jobbágnépessége és gazdálkodása a török hódoltság idején. Papp Klára: Bajom története 1702-től 1848–49-ig. In. *Biharnagybajom története és néprajza*. Szerk. Újváry Zoltán, Debrecen 1992. 84., 166–167.

³² A mezőváros úrbéri összeírása hiányzik: Bársony István–Papp Klára–Takács Péter 2001. évi kiadványából. Adatai: Orosz 1981. 243.

³³ Bársony István–Papp Klára–Takács Péter 2001. I. k. 242. Más források is inkább azt erősítik meg, hogy Komádinak korábban is minimális saját határa volt. Egy 1728-ból származó földesúri összeírás szerint a falu lakói nem szántanak saját határukon, csak a pusztákon. MNL OL E 197. Fasc. 60. No. 61.

³⁴ MNL HBML IV. 1/a. 8. k. 1735. 381. Vö. Orosz 1981. 244.

³⁵ „Hujus possessionis Agrí non sunt sub Calcuturis, sed quoniam esset amplum Territorium, quantum cui placet arare potest”. MNL OL N 78. Conscripção 1715. Lad. GG. Rábé.; MNL HBML IV. 4. 20. k. Molnár Ambrus: Nagyrábé népének gazdálkodása a török hódoltság után. = *Agrártörténeti Szemle*, 1972/3–4. 406.

rejt rétszentmiklósi határban. Feltételezésünk szerint azonban ez a négy nyomás nem ugaros, hanem parlagolós rendszer, hiszen a határ egyetlen darabban van, és a prédiom „szántó földje edjik esztendőben Kétszeres Búzával, 2 dikban Tenge-rivel, 3 dikban Árpával vettetik, 4 dikben ugarnek hagyatik”.³⁶ A felsorolt vetemények nem váltakoznak négy nyomásban, csak annyit jelentenek, hogy az egyetlen tagban lévő pusztá határában ilyen sorrendben következnek egymás után, majd pihentetés (ugar? parlag?) következik. Arról azonban nem esik szó, hogy ez hány évig tart. Véleményünk szerint ugyanaz a rendszer érvényesül, mint a közeli Szoboszlón s annak mintájára Sápon és Földesen.³⁷ Úgy tűnik, Nagyrábén a saját határon a 18. század második felében ugarnyomásos rendszer alakult ki, míg a bérelt puszták egyikén megőrződött a parlagolós rendszer. A prédiomok ebben a formában is kapcsolódhattak a település egészének gazdálkodásához. Az is előfordult, hogy úgy tértek át az ugarnyomásos gazdálkodásra, hogy egy nyomást saját határon, másikat a pusztán alakították ki, s ezeket váltogatták egymással, miként ez valószínűleg Bors és Vértes esetében is történt. Az egész rendszer jogi feltétele azonban a földesúri puszták huzamos és folyamatos bérlete volt, aminek – úgy tűnik – a 18. század végéig nem volt akadálya.

Minden bizonnyal a fenti sorba kell beillesztenünk a Berettyótól legtávolabb eső és nem is mindig Bihar megyéhez tartozó Kaba mezőváros határhasználatát. Kabán a 18. század első felében nincsenek nyomások, 1770-ben olvashatunk először arról, hogy a szántóföldek „három fordulóban vannak és jó termékenyek”. A kérdőpontokra adott válaszok azonban távolról sem elég egyértelműek ahhoz, hogy a várost besoroljuk a háromnyomásos rendszer szerint gazdálkodók közé. A kaszálókról pl. azt vallják a lakosok, hogy azok „határunknak tilalmas részén vannak melyek szántóföldekből állnak [az én kiemelésem O. I.], úgyhogy amíg a földet termékenynek tapasztaljuk, addig szántjuk, azután pedig parlaggá hagyván kaszálóvá fordítjuk...”. Később pedig megjegyzik, hogy eddig szántó- és kaszálóföldjeik egyenlő mértékben nem voltak felosztva, csak a gazdák „tehetségükhöz képest” használták. Tilalmas földjeiket állandó jelleggel bírták, de az „ugarföldröket” 6–7 esztendőnként újra szokták osztani.³⁸

A fenti szövegből annyi az első olvasásra is kiderül, hogy a kaszálók nem a szokványos értelemben használt rétek, az ugarföldrök pedig nem a fordulós gazdálkodás ugarnyomásai. Kabán a tilalmasnak tekintett határrészen mindenkinek

³⁶ Uo. 415. A szerző természetesen vette a négynyomásos gazdálkodást, de nem kereste, hogy valóban létezett-e négy calcatura a bérelt pusztán, vagy csak egy tábla veteményeinek sorrendjéről szól a dokumentum. Négy nyomásra a szomszédos Bárádon is történik utalás. Varga Gyula: A bárándi agrártermelés 1700–1945 In. *Báránd története és néprajza*. Szerk. Balassa Iván, Báránd, 1985. 281.

³⁷ Orosz 1995. (A hajdúvárosok) 203., A forgó- vagy ugarföldrök Hadház és Vámospércs kivételével a hajdúvárosokban sem ugarnyomásos rendszert jelentettek. Vö. Molnár Ambrus: Határhasználat a Bihar megyei Sápon a XIX. században. = *Agrártörténeti Szemle*, 1968/ 3–4. 523–528.

³⁸ Bársony István–Papp Klára–Takács Péter 2001. 237–238. Vö. Gonda 1981. 80–82.

„állandóan bírt” határrésze volt, amelynek használatát nem szabályozta a közösség, még úgy sem, hogy befolyásolta volna a birtokost, kaszálónak vagy szántónak fordítja azt. Az úrbérrendezés korában a tilalmas már szántó volt, de rajta parlagoló gazdálkodás folyt, s a parlagon hagyott földet tekintették kaszálónak. A tilalmas szántóktól, parlagkaszálóktól elkülönültek az ugarföldek, amelyek nem voltak állandóan a kabaiak birtokában, mert hat-hét évenként újraosztották azokat. Az ugarföldeken is parlagoltak tehát, erre utal a parlagolás hat-hét éves időtartamának megfelelő újraosztás, így az ugar elnevezés nem az ugarnyomásra utal, hanem a tilalmasi földektől megkülönböztetett határrészre, amelyben történetesen három forduló volt, de ezeket ugyanúgy nem egymással váltogatták, mint a nagyrábéiak rétszentmiklósi szántóföldjeiket.

Abban, hogy a kabai adatokat csak így lehet értelmezni, megerősít a hajdúvárosok analógiája. A szomszédos Szoboszlón vagy a hajdúvárosok közül Bőszőrményben és Nánáson ugyanígy megkülönböztették a tilalmasokat (vagy szállásföldeket) az ugarföldektől, s a tilalmasok állandó használatban voltak, hol szántóként, hol kaszálóként, míg az ugarokat meghatározott időnként újraosztották s az ugarnyomásokat nem egymással váltogatták.³⁹ Ma már aligha dönthető el, hogy a kabai határhasználat alakulásában a szomszédság példája volt-e a döntő vagy az, hogy Kaba a kis hajdúvárosok egyikeként igyekezett őrizni a hajdú hagyományokat.

A parlagoló gazdálkodás fentebb elemzett sokféle variációjától függetlenül az kétségtelen, hogy a Rézalja és az Ér felső folyásánál fekvő szűk határu falvak nyomás nélküli vagy egy nyomásos rendszere mellett a Berettyó alsó folyásánál és a Berettyó és Sebes-Körös közötti tájon a 18. század első felében „klasszikus” parlagoló településeket találunk, amelyek általában már szabályozott talajváltás rendjében újraosztásos földközösséggel kapcsolódtak össze.⁴⁰ A határ egy részét a közösség jelölte ki szántóföldnek, s azon a lakosok többnyire igaerejük, „fakultásuk” szerint szántottak fel egy részt maguknak vagy őszi, vagy tavaszi gabonának, s a határrészt 6–7 évig folyamatosan szántották és vetették, majd a közösség döntése alapján a határ másik részén ismételték meg ugyanezt, míg az elhagyott parlagot kaszálónak vagy legelőnek fordították. A parlagolást jó eszköznek tartották a legelő megújítására is, mert a parlaglegelő bővebb szénát termelt a gyeplegelőnél.⁴¹ A parlagolás a korábbi évtizedekben azoknál a településeknél

³⁹ Orosz 1995. (A hajdúvárosok gazdálkodásának) 202., Orosz 1973. (Hajdúnánás) 96–97., Orosz 1973. (Hajdúbőszőrmény) 351.

⁴⁰ Vö. Varga János: A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században In. *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790.* Szerk. Spira György, Bp., 1952. 23.

⁴¹ Klasszikus leírását olvashatjuk e rendszernek a sárréti településekkel szomszédos Szováta 1715. évi összeírásában. „Haec possessio eligit sibi certam plagam territorii sui, ubi incolae tam vernalem quam et autumnalem seminaturam facere consueverunt, inter seminaturas praescriptas et terras arabiles etiam falcare solent [...] quas terras arabiles ubi post culturam 6 et etiam 7 annorum continuarum sterilitariali quantum ad verterent, illas terras quos alcatura adhibere solerent

is szokásban volt, ahol az általunk vizsgált korszakban már ugarnyomásos rendszert találunk. Így a sárréti Konyáron 1715 és 1828 között mindig két- vagy háromnyomásos rendszer volt, de 1684-ben még nem voltak nyomások a falu határában.⁴² Az érmelléki Micskén a 18–19. században mindig háromnyomásos volt a település határa, ez azonban csak 1699 óta volt így, előtte 1688-ban kétnyomásos, még korábban parlagolós rendszer érvényesült.⁴³

A parlagolós rendszer részletesebb elemzése sem feledtetheti el velünk, hogy a sárréti és érmelléki települések között már 1728-ban legnagyobb arányban (44,0%) kétnyomásos faluhatárok szerepeltek. Ezek száma 1715 és 1728 között is növekedett: 14 olyan települést (Báránd, Bisztraújfalu, Bors, Középes, Lázi, Monostorpályi, Papfalu, Sámson, Szentimre, Szentjános, Szentlázár, Sárrétudvari, Várvíz, Vértes) találunk (12,8%), ahol nem nyomásos rendszerek helyett kétnyomásos faluhatárok jöttek létre. Sőt két esetben (Sárszeg, Tépe) háromnyomásos rendszer született (1,8%). Az, hogy 6 esetben (Albis, Bályog, Bártfalva, Piskolt, Terebes, Zsáka) nyomásos rendszer alakult nyomások nélkülivé, arra utalhat, hogy a határhasználat formái távolról sem voltak szilárdak.

A fentebbi táblázatból nyilvánvaló, hogy a legnagyobb változások 1728 és 1770 között következtek be. A nem nyomásos rendszerek aránya 10%-ra csökkent, a két- és háromnyomásosoké pedig 75,3%-ra nőtt. Az arányokat torzíthatja az ismeretlen rendszerű települések nagy száma (14,7%), de ha ezek mind a nem nyomásos faluhatárokat növelnék, akkor is a települések háromnegyedében már két- vagy háromnyomásos gazdálkodás folyt. A kiváltó okok között a legnagyobb szerepet valószínűleg a népességszám növekedése játszotta. A növekvő lakosság változatlan területen csak intenzívebb határhasználati rendszerek mellett tudta a szükséges élelmiszereket és takarmányokat megtermelni. 1770-ben még mindig a kétnyomásos gazdálkodás volt a legelterjedtebb (45,0%), de a háromnyomásos már csaknem elérte az összes települések egyharmadát (30,3%).

Az 1770 és 1828 közötti csaknem hat évtized alatt a változások fő irányának a kétnyomásos faluhatárok háromnyomásossá alakulása tűnik. A nem nyomásos falvak száma 1770-hez képest tovább már nem csökkent, sőt valamelyest emelkedett (10,8%) ugyanakkor megduplázódott a háromnyomásos falvak száma, 33-ról 66-ra, s arányuk is 30,3%-ról 58,9%-ra nőtt.

A változások iránya egyértelmű. A nyomásos gazdálkodás terjedése s azon belül is a háromnyomásos uralkodóvá válása az 1828-ban feltárt helyzet legfőbb sajátossága. 1715 és 1828 között 113 település közül csak 20 (17,7%) határhasz-

---

iterum arare et in seminare consueverunt quas nunc vero seminatura adhibent eadem eorum falcare assolerent. Et sic vice versa jam terras arabiles in falcaturas, jam vero falcaturam in terras arabiles convertere in usu haberent.” MNL OL N 78. Conscripção 1715. Com. Szabolcs 8. téka 113–116. pag. Lad. BB. Szovát.

⁴² MNL OL E 156. UetC Fasc. 88. No. 62.

⁴³ Uo. Fasc. 24. No. 44–45–47–48, Fasc. 108. No. 51.

nálatti rendszere maradt változatlan, minden összeírás esetében azonos.⁴⁴ Közülük 8 nyomás nélküli, 5 kétnyomásos, 7 pedig háromnyomásos település volt.

Ha a vizsgálatok eredményeként térképen akarjuk áttekinteni az egyes földművelési rendszereket, 1715-ben az egynyomásos és nyomások nélküli rendszerek általános elterjedtségét tapasztalhatjuk. A Sebes-Körös és a Berettyó közötti tájon, valamint a Berettyó és a megyehatár közötti területen négy kivétellel csak parlagolós településhatárokat lehetett találni. Ez volt a helyzet a Rézhegy vidékén is. Kétnyomásos rendszer elszórva mindenütt volt, míg háromnyomásos falvak az Ér felső folyásának mindkét oldala kivételével jóformán sehol másutt.

A helyzet már 1770-re alapjaiban megváltozott. Az Ér és a Berettyó összefolyásától, Pocsajtól a megyehatárig csak öt nem nyomásos rendszerű határt lehetett találni. Valójában innen keletre is nagyon lecsökkent az ugarnyomást nem alkalmazó települések száma, annak fő területén, a Rézalján is. A korábban nem nyomásos vidékek jórészt kétnyomásossá váltak, de akadt jó néhány olyan falu is, ahol már háromnyomásos rendszer működött (Álmosd, Kaba, Bihartorda, Terebes). További területi átalakulás következett be 1770 és 1828 között. A korábban bemutatott adatoknak megfelelően háromnyomásos határ szinte mindenütt előfordult, még a Berettyó felső folyásának bal partján, a Rézalján is. Az Ér és a Berettyó jobb partján összesen csak három kétnyomásos határ maradt (Csokaj, Szerep, Berettyóújfalu), és a Berettyó és Ér között is csak öt (Asszonyvására, Vedresábány, Szentimre, Félegyháza, Svábolaszi). A nem nyomásos települések Váncsod kivételével valamennyien a Rézalján voltak, de ott is elegyesen a két- és háromnyomásos falvakkal. A kétnyomásos rendszer többségben csak a Berettyó és a Sebes-Körös közötti területen maradt meg, de míg e területen 1770-ben egyetlen háromnyomásos község sem volt, 1828-ban már hatot találhattunk. Úgy tűnik, hogy az államhatalom törekvése, amely az ugarnyomásos gazdálkodást, azon belül is a háromnyomásos rendszert preferálta, Bihar megye alföldi tájegységein eredményes volt, bár valószínűleg inkább a demográfiai nyomás eredményezte a vetésterület kiszélesítését már a vízrendezéseket megelőző évtizedekben, s ehhez a háromnyomásos gazdálkodás jó alapot biztosított.

Szólnunk kell arról is, hogy 1828-ban a nyomásos gazdálkodás olyan formái is megjelentek, amelyek valójában kiiktatták az ugarolást, vagy nem a rendszernek megfelelően alkalmazták. Egész Bihar megyében 74 kétnyomásos faluhatár volt (ez az összes település 14,9%-a), közte azonban 23-ban (az összes kétnyo-

⁴⁴ A 20 település a következő: Asszonyvására, Bagamér, Bojt, Csokaj, Érsemjén, Felsőderma, Gálospetri, Kéc, Kóly, Magyarhomorog, Monospetri, Lüki, Nagyléta, Ottomány, Sastelek, Szalacs, Szunyogd, Terje, Váncsod, Vedresábrány. Ide sorolható Ártánd is, de 1715-ben még lakatlan volt. 1701-ben: „emberemlékezet óta elhagyatott”, (MNL OL E 197. Fasc. 27. No. 30.), a következő három összeírás során azonos határhasználat jellemezte. Asszonyvásáráról, Csokajról, Lükiről, Ottományról, Szunyogdról, Terjéről 1770-ben, Vasadról 1828-ban nem ismerjük a földművelés rendszerét, a másik három időpontban azonban minden településnél azonos, így joggal feltételezhetjük, hogy a hiányzó évben is azonos volt.

másos település 31,1%-ában) a szántóföldek felét nem pihentették ugarként. A 23 „nem szabályos” kétnyomású határ közül 8 (34,8%) az Érmelléken volt található. Hat településen (Csokajban, Érfancsikán, Félegyházán, Poklostelken, Svábolasziban és Szentimrén) egyáltalán nem hagytak ugart, háromban (Baromlak, Cséhtelek, Érfancsika) viszont a két nyomás ellenére a szántóföldek kétharmadát vetették be minden évben, és csak egyharmadát hagyták ugaron.⁴⁵ A nyolc település közül kettő (Cséhtelek és Félegyháza) 1770-ben még ugar nélkül gazdálkodott, ötben már akkor is két nyomás volt (Baromlak, Csokaj, Érfancsika, Svábolaszi, Szentimre), míg Poklostelken 1770-ben háromnyomás volt s 1828-ra az alakult vissza kétnyomásossá. Az úrbérrendezés során az érfancsikaiak arról vallottak, hogy csak egy éve tértek át a nyomások nélküli rendszerről kétnyomásos gazdálkodásra,⁴⁶ de csak ők és a poklostelkiek nem panaszkodtak a szűk határra. A félegyháziak úgy vélték, szántóföldjük „nép számához képest igen csekély”, s hasonló véleményt fogalmaztak meg a többiek is.⁴⁷ Mindezek magyarázhatják, hogy a két forduló ellenére miért nem hagytak ugart egyes településeken, illetve miért nem a szántóföldek felét pihentették. Az ugar nélküli vagy az ugar területét csökkentő gazdálkodás az ország más tájain lehetett az előrehaladás jele is. Wellmann Imre az Alföld északnyugati peremén már a 18. század utolsó harmadában úgy találta, hogy egyes helyeken az ugaros gazdálkodás kereteit is feszegették a kertekből a szántóföldekre kikerülő kapások, a kukorica, dohány, káposzta, dinnye, répafélék.⁴⁸ Megítélésünk szerint az Alföld északkeleti peremén hasonló jelenségekről még 1828-ban is csak igen korlátozottan beszélhetünk. A dinnye, dohány mezei „kertekben” történő termelése már megkezdődött, a kukorica is egyre nagyobb részt kért a tavaszi vetemények között, beilleszkedése a vetésforgóba azonban ott, ahol nagy arányokban termelték, nem az ugar, hanem a tavaszi gabonák rovására történt. A hajdúvárosokban és az őket mintának tekintő környékbeli településeken pedig külön „nyomás”-t alakítottak ki a tengeri számára. Abban a rendszerben, amelyben, mint Kabán, a nyomásokat nem egymással váltogatták, bármikor ki lehetett alakítani egy fordulót a kukoricának, vagy a fordulón belül be lehetett iktatni a tengeri vetését is.⁴⁹

A fentiekben említett települések esetében azonban aligha erről volt szó. A kukorica már a 18. század elején sem volt új növény, helyenként az egész vetésterületet elfoglalta, így a vetésforgóba való beilleszkedéséről nem beszélhetünk. Inkább azt kell feltételeznünk, hogy e falvakban állami vagy földesúri ösztönzésre kialakítottak egy második nyomást is, de az ugarolást vagy nem teremtették meg, vagy a szántóterületen belül erősen háttérbe szorították. A második nyo-

⁴⁵ MNL OL N. 26. Conscr. Regnicolaris 1828, a megfelelő településeknél.

⁴⁶ Bársony István–Papp Klára–Takács Péter 2001. 89.

⁴⁷ Uo. 39., 54–55, 89., 92., 153., 164., 174–75.

⁴⁸ Wellmann 1999. (Határhasználat) 182.

⁴⁹ Orosz 1995. (A hajdúvárosok gazdálkodásának) 203–4.

mást ugar nélkül váltogatták az elsővel, vagy nagy részét ugyanolyan terményekkel vetették be, mint az első nyomást. Ha két forduló volt a határban és azoknak 2/3-át állandóan vetették, nyilván nem lehetett kétnyomásos rendszert kialakítani.

Az átalakulás szempontjából a Sárrét és az Érmellék az említettek ellenére is Bihar megye élenjáró területe volt. Ez tüstént kiderül, ha a változásokat összevetjük a vármegye egész területén lejátszódó folyamatokkal.

A földművelés rendszere

Település	Bihar megyében				Az érmelléki és sárréti járásban			
	1715-ben		1828-ban		1715-ben		1828-ban	
Nyomás nélkül v. egy nyomásban	266	61,8%	177	35,7%	42	42,4%	12	10,8%
Két nyomásban	83	22,0%	74	14,9%	38	38,4%	32	28,6%
Három nyomásban	18	4,9%	215	43,3%	17	17,2%	66	58,9%
Ismeretlen	43	11,2%	30	6,1%	2	2,0%	2	1,8%

A vizsgálatok két végpontján⁵⁰ a sárréti és érmelléki járás kedvezőbb arányai világosan megmutatkoznak. 1715-ben a megyei 61,8%-kal szemben „csak” 42,4% a két járásban a nyomásrendszert nem alkalmazó települések száma, s 1828-ig ezek csökkenése is jóval nagyobb, mint a megyei átlag (10,8%-ra, a megyei 35,7%-kal szemben). Az is látható, hogy az ellenkező oldalon, a háromnyomásos faluhatárok 1715-ben egy kivétellel az általunk vizsgált területen voltak, pontosabban az érmelléki járásban, mert a sárrétiiben ekkor ugyanúgy egy sem volt, mint a belényesiben. (Az érmelléki 17 település mellett a váradiban volt egy háromnyomásos falu.)

1828-ban az egész megyében legnagyobb arányúra nőtt a háromnyomásos határok aránya, de igen magas maradt azoké is, amelyek nem alakítottak ki fordulókat szántóföldjeiken. Ennek oka egyértelműen a szűk határu magas hegyvidéki falvak nagy száma volt, ahol nem is volt mód nyomások létrehozására. Az Érmelléken és a Sárréten minimálisra csökkent, még a rézaljai falvakban is, a nyomások nélküli faluhatárok száma, míg az alföldi településeken gyakorlatilag megszűnt a parlagoló gazdálkodás. Az északkelet-alföldi 113 település helyzete e változásokkal sokkal közelebb került az országos helyzethez, mint amilyenben 1715-ben volt. A 18. század elején ugyanis a nyomások nélküli és egynyomásos helységek aránya 26%, a kétnyomásosoké 45%, a háromnyomásosoké 27% volt. Ettől előnytelenül különbözött a Sárrét és Érmellék 42,4%, 38,4%, 17,2%-kal.

⁵⁰ A Bihar megyei összesített adatok 1715-ben Bársony 1975. 98. Az 1828. évi adatok a szerző számításai az 1828. évi összeírás alapján.

1828-ban azonban a nem nyomásos határok aránya (10,8%) már alig különbözik az országos átlagtól (11%). A kétnyomásos rendszer az általunk vizsgált területen némileg magasabb (28,6%) az országos átlagnál (26,5%), a háromnyomásos (58,9%) pedig alacsonyabb (62,5%).⁵¹ Úgy tűnik, a fejlődés iránya az Alföld északkeleti tájain is olyan volt, mint az északnyugatin. Wellmann Imre 173 északnyugat-alföldi település viszonyainak elemzése alapján jutott arra a következtetésre, hogy az úrbérrendezés időszakára az intenzív irányú fejlődés a parlagolástól az ugarosnyomásos gazdálkodásra való áttérésben mutatkozott meg, bár a múlt örökségét jelezte, hogy a terület parasztnépe az esetek csaknem kétharmadában kétnyomásos gazdálkodást folytatott, és a háromnyomásos rendszert a falvaknak alig egyharmada követte.⁵² Az Északkelet-Alföldön 113 helysége kiterjedő vizsgálataink egyik konklúziója is az lehet, hogy 1770 tájára meghatározóvá váltak a kétnyomásos faluhatárok, bár 50% körüli arányuk alacsonyabb volt, mint az északnyugati Alföldön, a háromnyomásos rendszer aránya viszont itt is csaknem elérte az egyharmadot, s mintegy 10% maradt a nem nyomásos rendszerek keretei között. Az északnyugat-alföldi régió települései között a 18. század második felében is maradtak az állattartó gazdálkodásra épülő mezeikertes, parlagoló települések. Az általunk vizsgált két járásban a rézaljai falvakat aligha tekinthetjük ilyennek. Kaba, Nagyrábé s talán Berettyóújfalu is azonban olyan határhasználati rendszert alakított ki, ami kedvezett a pusztai állattartásnak. Északkelet-Tiszántúlon is voltak azonban olyan városok (Debrecen, Nyíregyháza, Nádudvar, a hajdúvárosok), amelyek hasonlóak voltak Ceglédhez vagy Kecskeméhez.⁵³

A vizsgált két járás gazdálkodására vonatkozóan a 19. század első felére levonhatjuk azt a következtetést is, hogy 1770 és 1828 között az ugarosnyomásos településhatárok között uralkodóvá vált a háromnyomásos rendszer.

Az 1828-ra kialakult helyzetet saját korábbi táji vizsgálatainkkal vethetjük össze. Moson, Sopron és Vas vármegyékben a háromnyomásos rendszerek aránya 84,0, 56,8 illetve 61,2% volt, a kétnyomásosaké pedig 6, 18, és 7,4%.⁵⁴ A két bihari járás háromnyomásos falvainak 58,9%-os aránya beleillik ebbe a sorba, de a kétnyomásos rendszer 28,6%-os részesedése mutatja, hogy a múlt örök-

⁵¹ A becslt országos arányokra: Orosz István: Die landwirtschaftliche Produktion in Ungarn 1790–1849. = *Agrártörténeti Szemle*, 1971. Supplementum 4., Vö. Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán In. *Magyarország agrártörténete*. Szerk. Orosz István–Für Lajos–Romány Pál, Bp., 1996. 90.

⁵² Wellmann 1999. 181–82.

⁵³ Balázs Sándor szerint Nádudvaron a 18. század végén a határ 83%-a az állattartást szolgálta. Balázs Sándor: *Nádudvar története*. Bp., 2001. 331–332., 336., Balogh István: *A civisek világa*. Bp., 1973. 96., 103., Vö. *Hajdúság*, Bp., 1969. 54–59., Vö. Határhasználat és gazdálkodás Nyíregyházán a XVIII–XIX. században. = *Ethnographia*, 1970/2–4. 121–133., Orosz István: Gazdálkodás Debrecenben a szabad királyi várossá válás után. In. *Kárpát-medence: települések, tájak régiók, térstrukturák*. Szerk. Györi Róbert–Hajdú Zoltán, Pécs–Budapest, 2006. 63.

⁵⁴ Orosz 1971. 275.

sége itt erősebb volt, mint a Nyugat-Dunántúlon. Annál is inkább, mert a nem nyomásos faluhatárok között (az „erdőváltó” vasi falvakat nem számítva) már sok vetett ugaros, sőt ugar nélküli rendszert is találhatunk?⁵⁵

Az ugarnyomásos rendszerek alkonya Magyarországon a jobbágyfelszabadítás után a tagosításokkal és az úrbéri birtokrendezésekkel következett be. A Sárreéten és Érmelléken ezek mellett összekapcsolódott a vízrendezésekkel, a Berettyó, az Ér és a Sebes-Körös szabályozásával.

---

⁵⁵ Uo. 280.

1. MELLÉKLET

Földművelési rendszerek Sárrét és Érmellék településein

Település	1715	1728	1770	1828
Acsád ⁵⁶	1	3	2	?
Albis ⁵⁷	2	0	3	3
Almaszeg ⁵⁸	0	szn	?	2
Álmosd	0	3	3	3
Alsóderna	0	szn	?	2
Ártánd	–	2	2	2
Asszonyvására	2	2	–	2
Bagamér	3	3	3	3
Bagos	2	2	–	3
Bakonszeg	1	0	2	3
Bályog	2	0	2	2
Báránd	0	2	?	3
Baromlak	0	szn	2	2
Bártfalva	2	0	2	2
Bedő	–	2	2	3
Berekböszörmény	2	2	2	3
Bisztraújfalu	0	2	2	2
Bogyoszló	3	2	3	3
Bojt	2	2	2	2
Bors	ih	2	2	2
Bozsaj	0	0	2	2
Csanáros	–	2	–	3
Cséhtelek	0	0	1	2
Csokaj	2	2	?	2
Csökmő	–	3	2	2
Dancsháza	–	0	2	3
Darvas ⁵⁹	–	1	2	2
Derecske ⁶⁰	2	2	3	3
Déda	–	0	2	0
Diószeg ⁶¹	0	2	3	3

⁵⁶ 1723-ban háromnyomásos. MNL OL E 156. UetC Fasc. 91. No. 25.

⁵⁷ 1699-ben háromnyomásos. Uo. Fasc. 49. No 4.; Fasc. 82. No. 91.

⁵⁸ 1743-ban háromnyomásos. Uo. Fasc. 28. No. 14.

⁵⁹ 1780-ban háromnyomásos. Uo. Fasc. 188. No. 17.

⁶⁰ 1728-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 6. No. 61.

⁶¹ 1719-ben háromnyomásos Uo. Fasc. 5. No. 31.

Település	1715	1728	1770	1828
Esztár	2	3	3	3
Éradony	3	3	3	3
Érfancsika ⁶²	0	0	2	2
Érkeserű	2	2	2	3
Érsemjén	3	3	3	3
Értarcsa	2	2	2	3
Félegyháza	1	1	1	2
Felsőábrány	2	3	3	3
Felsőderna	0	0	0	0
Furta	–	1	1	2
Gáborján ⁶³	2	2	2	3
Gálospetri	3	3	3	3
Genyété	3	0	2	3
Hencida	2	2	2	3
Hosszúpályi	2	2	3	3
Hőke	0	0	2	0
Kaba	0	0	3	3
Keresztszegapáti	2	2	2	3
(Apát)Keresztúr	0	szn	1	3
Kéc	3	3	3	3
Királyi ⁶⁴	2	3	?	3
Kiskereki ⁶⁵	2	2	2	3
Kokad	0	1	2	3
Kóly	0	0	?	0
Komádi	2	2	ih	2
Konyár	2	2	2	3
Köbölkút	2	2	2	3
Középes	0	2	2	0
Lázi	0	2	–	0
Lüki	0	szn	?	0
Margitta	3	3	3	3
Magyarhomorog ⁶⁶	?	–	ih	?

⁶² 1766-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 82. No. 8. Fasc. 103. No. 19. 1695–1697.

⁶³ 1728-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 6. No. 61.

⁶⁴ A 18. század elején kétnyomásos. Uo. Fasc. 117. No. 54.

⁶⁵ 1699-ben háromnyomásos, 1702-ben kétnyomásos. Uo. Fasc. 49. No. 7. Fasc. 27. No. 31.

⁶⁶ 1746-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 23. No. 3., 1790-ben háromnyomásos Uo. Fasc. 206. No. 6. Az összeírásban arra történik hivatkozás, hogy a településen korábban nem volt nyomásos rendszer (I), a föld nagyon kimerült, ezért kellett áttérni a nyomások kialakítására. 1828-ban zsellérfaluként írták össze.

Település	1715	1728	1770	1828
Mezőkeresztes ⁶⁷	2	2	2	3
Micske	3	3	3	3
Mihályfalva ⁶⁸	3	3	3	3
Mikepércs	2	2	2	3
Monostorpályi	0	2	2	3
Monospetri ⁶⁹	3	3	3	3
Nagybajom	ih	1	3	3
Nagyléta ⁷⁰	3	3	3	3
Nagyrabé ⁷¹	0	1	3	3
Ottomány ⁷²	3	3	?	3
Papfalva	0	2	2	2
Peterd	–	–	2	2
Piskolt	3	0	3	3
Pocsaj ⁷³	2	3	3	3
Poklostelek	2	2	3	3
Sámson	2	3	3	3
Sáránd	2	2	3	3
Sárszeg	0	3	2	3
Sas	–	1	2	2
Sastelek	0	0	1	0
Selind	–	2	2	3
Sváboldaszi	–	–	2	2
Szakáll	–	–	2	2
Szalacs	3	3	3	3
Székelyhíd	3	2	2	3
Széltálló	2	2	2	1
Szentimre	0	2	2	2
Szentjános	ih	2	2	2
Szentjobb ⁷⁴	0	0	?	3
Szentlázár	0	2	?	3
Szentmiklós	2	2	3	3
Szentpéterszeg	2	2	3	3

⁶⁷ 1728-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 125. No. 1/a.

⁶⁸ 1696-ban és 1699-ben háromnyomásos. Uo. Fasc. 49. No. 4. Fasc. 82. No. 9.

⁶⁹ 1754-ben háromnyomásos. Uo. Fasc. 75. No. 4.

⁷⁰ 1695-ben és 1699-ben háromnyomásos. Uo. Fasc. 66. No. 12. Fasc. 49. No. 4.

⁷¹ 1733-ban kétnyomásos. Uo. Fasc. 23. No. 31.

⁷² A 18. század végén háromnyomásos. Uo. Fasc. 32. No. 68.

⁷³ 1778-ban háromnyomásos. Uo. Fasc. 125. No. 1/a.

⁷⁴ 1687-ben kétnyomásos. Uo. Fasc. 52. No. 58, 1738-ban háromnyomásos Fasc. 52. No. 53.

Település	1715	1728	1770	1828
Széplak	2	2	?	3
Szerep ⁷⁵	?	1	1	2
Száldobágy	2	2	?	0
Szunyogd	0	0	?	0
Tépe	0	3	3	3
Terebes	2	0	3	3
Terje	0	0	?	0
Torda	1	1	3	3
Tóti ⁷⁶	3	3	3	3
Udvari ⁷⁷	0	2	2	3
Újfalu	1	szn	1	2
Vajda	2	2	?	3
Váncsod ⁷⁸	1	1	1	?
Várvíz	0	2	2	2
Vasad	2	2	?	3
Vedresábrány	2	2	2	2
Vekerd	–	szn	2	2
Vértes	ih	2	2	3
Zsáka	2	0	2	2

⁷⁵ 1751-ben nyomások nélkül. Uo. Fasc. 74. No. 28.

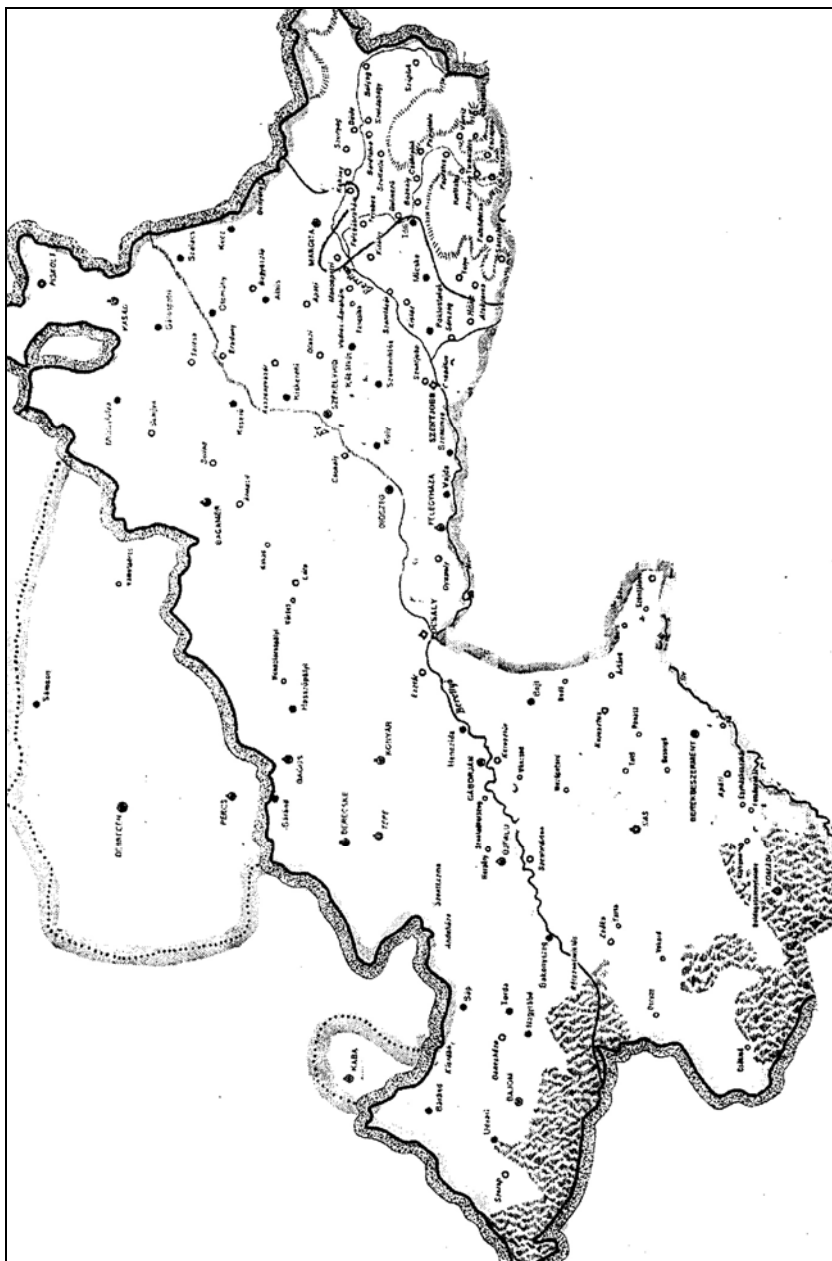
⁷⁶ 1703-ban háromnyomásos. Uo. Fasc. 91. No. 11.

⁷⁷ 1778-ban kétnyomásos Uo. Fasc. 125. No. 1/a.

⁷⁸ 1773-ban a szállásokon (!) lévő szántói két nyomásban. Uo. Fasc. 102. No. 26.

2. MELLÉKLET

Bihar vármegye sárréti és érmelléki járása a XVIII. században

MÁTÉSZALKA ÚJKORI TÖRTÉNELME A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁSIG

AZ ÖRÖKÖS JOBBÁGYSÁG RENDSZERÉBEN

A 14. század vége óta vásártartási, 1498 óta pedig mezővárosi privilégiummal rendelkező Mátészalka¹ lakóinak életét a Mohács utáni századokban is befolyásolták azok a természeti feltételek és tényezők, amelyek a 16. és a 19. század dereka között alig változtak, hiszen a hagyományos társadalmak nem akarták az őket körülvevő természeti környezetet megváltoztatni. Az oppidum határát nem fenyegette úgy a terjeszkedő Ecsedi-láp, mint néhány más települését, bár közelsége nem volt hatás nélküli a város életére.² Lápszéli helyzete³ jelenthetett védelmet is a háborús időkben, de nem kívánt elzártságot is a kapcsolatokban. Mátészalka lakói saját természeti környezetüket értékelve a 19. század 20-as éveinek végén azt állapították meg: „fekszik ez a mezőváros a Nyírségben, homok dombokon és az Ecsedi nagy Lápban a szélben. Szántó földje résszerűen sárga sovány folyó homok, résszerűen igen kicsiny részben fekete termékenyebb föld. Rétjei a dombok aljában fekvő kis Lápban fekszenek és csak sásat, kákát s Nád fiókot termenek”. Nem tagadják, hogy a lápszéli helyzetből előnyeik is fakadnak, mert a nádvagás pl. jövedelemforrás, s azt is kedvezően értékelik, hogy a dombosabb részeken lévő szántóföldjeiket nem fenyegeti a víz, mint jónéhány Kraszna és Szamos menti települését, mégis, természeti körülményeiknek inkább hátrányait, mint előnyeiket érzékelik. Úgy vélik „A Tisza, Szamos és Kraszna folyó vizei árjainak átaljában ki vagynak téve...” A négy-öt évenként visszatérő marhavész legfőbb okának azt tartják, hogy azokat a réteket „mellyeken a marha legel”, a nagy láp „széleibe esvén” is kénytelenek használni.⁴

Ha valaki nem volt érintett Mátészalka határának használatában, nem látta olyan kedvezőtlennek a feltételeket, mint a város lakói. Negyedszázaddal korábban Szirmay Antal Szatmár vármegye leírásának tudós szerzője a város szántóföldjeit, bár „nagyobb részint homok dombokból” álltak, bőven termőknek mi-

---

¹ Csorba 1975. 169–170.

² Csomár Zoltán: *Mátészalka*. Mátészalka, 1968. 95.

³ E helyzet elemzésére lásd: Farkas József: A hagyományos földművelés Mátészalkán. In. *Mátészalka néprajza*. Szerk. Ujváry Zoltán, Debrecen, 1992. 35–56.

⁴ MNL OL N. 26. Conscriptio 1828. Com. Szathmár. No. 142. Mátészalka

nősítette, rétjeiket is jónak tartotta, s ez volt a véleménye tölgy-,⁵ nyír- és nyárfából álló „két szakaszban” használt erdeikről is. Hasonlókat olvashatunk a csaknem száz évvel korábbi írásokban is. Ifjabb Forgách Pál javainak összeírója 1728-ban úgy látta, hogy a lakosságnak elég szántóföldje van a város körül, s a közönségesen ligetnek nevezett erdő (vulgo Ligeth) makkoltatásra is alkalmas.⁶ 1720-ban a mezőváros jobbágyai erdejüket csak tűzifa szerzésére tartják alkalmasnak, s ekkor is panaszkodnak a Kraszna áradásaira, amely nemcsak rétjeiket csökkenti, de az év egy részében szállítási nehézségeket is okoz.⁷

Mátészalkát érintette az az országút, amely az Ecsedi-láp kényszerű megkerülésével Szatmárnémetiből Nagykárolyon át tartott Vásárosnaményba s onnan a Tisza mellett nyugat felé, illetve Nyírbátoron át Debrecenbe.⁸ Mind a Nagykárolyba, mind a Debrecenbe vezető utat „homokosnak és nehéznek” tartották a kortársak.⁹

A település határa az általunk vizsgált időszakban számottevően nem változott. Korábban magába olvasztotta Bedetelket, Radalfot és Vágóházát.¹⁰ A külső határ végleges megszilárdulásának talán utolsó aktusa az az 1546. évi tanúvallomás, amely bizonyítja, hogy Vágóháza földjei a szalkai határ részét képezik.¹¹

A természeti körülmények változatlanságával ellentétben a mezőváros politikai helyzete az 1526 utáni évtizedekben rosszabb lett. A kettős királyválasztás, majd 1541 után az ország három részre szakadása olyan események voltak, amelyek a falvak és mezővárosok lakóinak feje fölött zajlottak. A Magyar Királyság, Erdély és a Hódoltság közötti másfél évszázadra állandósult háborúk azonban nagyon is közelről érintettek minden olyan települést, amely a hadak járásának hatósugarába esett. Mátészalka az 1550-es és 1560-as évektől kezdődően ezek közé került. 1557-ben megismerhették a város lakói a „Havas-Alföldi Oláhok” pusztításait,¹² akik Szapolyai János özvegyének segítségére siettek, hogy visszafoglalhassa Ferdinánd császártól Erdélyt. 1562-ben a törökök nemcsak Szatmár várát ostromolták, de „tűzzel vassal pusztították” Szatmár vármegyét is.¹³ 1588-

⁵ Szirmay 1809. II. k. 113.

⁶ MNL OL E 156. UetC Fasc. 109. No. 40.

⁷ Uo. N. 79. Archivum Regni Lad. JJ Nro 7. Országos összeírás 1720. Szatmár m. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés során is azért panaszkodtak a város lakói, mert a kaszálójuk kevés, egyeseknek semmi sem jut, s ami van „*azt is az árvizek gyakran megfutták.*” MNL OL C 59. Filmtár 4257. doboz

⁸ Csorba 1975. 171.

⁹ „Ország uttyába esik ugyan, és az utazókra nézve nagy stationalis hely, de katonai transsenna ezen keresztül nem jár”. MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Szathmár. No. 142. Mátészalka.

¹⁰ Mező András–Németh Péter: *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza, 1972. 71.

¹¹ Szirmay 1809. II. k. 115. Az itt szereplő „*Bagóháza*” nyilván téves olvasat Vágóháza helyett.

¹² Uo. I. k. 51.

¹³ Uo. I. k. 51.

ban „a kereszténységnek meg engesztelhetetlen ellenségei”, a tatárok pusztították a megyét,¹⁴ 1598-ban, a 15 éves háború idején pedig a lengyelek, miként arról az országgyűlési törvények is említést tettek.¹⁵ Bethlen Gábor és I. Rákóczi György nyugalmasabb évei után a 17. század utolsó harmadában a török, majd a kuruc háborúk zavarták meg a város életét és békés termelő munkáját. Várad eleste után az 1660-as években mindennaposak lettek a török sarcolások, s ahogy a kortárs megjegyezte; „a Vármegyéknek kevés népe koldulva jár”.¹⁶ Békésebb esztendőik csak a szatmári béke után következtek.

A 16. század második felét és a 17. századot nem tekinthetjük a társadalmi béke időszakának sem. Magyarországon már 1514, a parasztháború leverése után formálódóban volt az örökös jobbágyság rendszere, bár a nemesi bosszútól fűtött röghözkötési törvényt a rendi országgyűlés feloldotta, s 1556 és 1608 között a jobbágyság legalább részlegesen birtokában volt a költözés szabadságának. A jobbágybúcsúztatás, az „ablicenciálás” megyei szabályozásai azonban már 1556 és 1608 között is teremthettek olyan feltételeket, amelyek lehetetlenné tették az elköltözést a jobbágy számára, így létrehozták az örökösen a földesúr személyéhez és földjéhez kötött jobbágyságot. Szatmár megye valószínűleg be sem vezette az 1556. évi törvényt. 1593 és 1608 között egyetlen olyan esetről sem tudósít a közgyűlési jegyzőkönyv, hogy a jobbágyok ablicenciálás útján költöztek volna egyik földesúr birtokáról a másikra, ugyanakkor 157 repetíciós per zajlott le a megyében, amelynek során a földesurak a törvény erejével igyekeztek visszahurcolni szökött jobbágyaikat.¹⁷ 1608 után azok a megyék is olyan költöztetési szabályokat alkottak, hogy gyakorlatilag ne költözhessenek jobbágyaik, amelyek ezt korábban nem gátolták.

Sajátos helyzetben volt a mezővárosok jobbágynépe. Voltak olyan mezővárosok, amelyek lakóinak a szabad elköltözéshez sem 1608 előtt, sem 1608 után nem volt szüksége hatósági közreműködésre a földesúrral kötött egyezség eredményeként. Ilyen mezőváros volt Szatmár megyében Misztótfalu, amelynek lakói 1442 óta földesúri privilégiumok szerint szabadon elköltözhettek, s e kiváltsággal a 16–17. században is éltek.¹⁸ Hasonló volt az 1490. évi kiváltságlevél alapján Nagyecsed vagy a Szabolcs megyei Nyírbátor helyzete.¹⁹

---

¹⁴ Uo. I. k. 52.

¹⁵ Uo. I. k. 73.

¹⁶ Uo. I. k. 53.

¹⁷ Varga 1969. 49.

¹⁸ „Azt is megengedtük; hogy ha valaki *közzülök máshová költözködni akar*, letévén a föld váltóságát és engedelmet a Bírótól nyervén, *szabadon elmehessen. Misztótfalu mezőváros jegyzőkönyve 1596–1803*. Bp., 1985. (az utószót írta Dankó Imre) 144–145.

¹⁹ Varga 1969. 100–101. Vö. Szendrey István: Nyírbátor hajdújogáról. *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series historica* VI. Debrecen, 1967.

Mátészalka, bár 1498 óta mezőváros volt, a források tanúbizonysága szerint nem élhetett a fenti szabadsággal. A Mária Terézia-féle úrbéres összeírás során, amikor utoljára kérdezték az összeírt jobbágyoktól, hogy örökös vagy szabadmenetelű jobbágyok-e, a mátészalkaiak a valós helyzetnek megfelelően azt választák; „részben örökös jobbágyok, részben szabadmenetelűek”.²⁰ Az úrbéri tabellában szereplő 47 telkes jobbágy, házas és házatlan zsellér családfő közül 17 örökös volt, 18 pedig szabadmenetelű, míg 12 esetében az összeírásban nem szerepelt (vagy nem állapítható meg) a társadalmi állapot. Az a tény, hogy a mezővárosi lakosságnak csaknem fele még 1775-ben is örökös jobbágyak ismerte el magát, valószínűsíti, hogy a megelőző két évszázadban sem a szabadmenetelűek határozták meg a lakosság társadalmi helyzetét. A rendelkezésünkre álló szórványos adatok megerősítik e feltételezést. Bay Ferenc özvegyének mátészalkai portióján 1680 körül négy egésztelkes és egy féltelkes örökös jobbágy élt, Kerekes János, Lacky (!) János, Táncz Mihály, Czine András egésztelkesek és Czine Mihály féltelkes.²¹ Valamennyi család neve szerepel a száz évvel korábbi dézsmajegyzékekben, ahol természetesen nem utalnak a társadalmi állapotukra. (1580 körül nem is élt az elnevezésben az örökös és szabadmenetelű jobbágy megkülönböztetés.) A családok kontinuitásának bizonyítása mellett semmi okunk sincs feltételezni, hogy társadalmi állapotuk közben megváltozott volna. Bizonyára ugyanúgy mindvégig örökös jobbágyok maradtak, mint 1580 táján (elnevezés nélkül is) voltak.²² Hasonló volt a helyzete Barta Máténak a 17. században néhai Forgách András részbirtokán. Családja ugyanúgy megtalálható a 16. század végi dézsmajegyzékekben, mint a fentebb említett családok.²³

Az a tény, hogy a mátészalkai jobbágylakosság, mint közösség nem élhetett a szabad elköltözés lehetőségével sem a 16. század második felében, sem a 17. században, magyarázhatja, hogy II. Rákóczi Ferenc szabadító pátenseinek buzdítására a mezővárosból több jobbágy is vállalt katonai szolgálatot a szabadságharc idején, így remélte nemcsak azt, hogy az örökös röghözkötöttség, de egyáltalán a jobbágyi függés állapotából is kikerül, hiszen a pátensek tartalmaztak ilyen ígéreteket. Nagy János, Dudás András, Kállai János mátészalkai örökös jobbágyok már 1704-ben Rákóczi seregében szolgáltak, kapitányuk Esze Tamás, hadnagyuk pedig Széki András volt.²⁴

²⁰ MNL OL C 59. Filmtár 4257. doboz

²¹ Uo. E 156. UetC Fasc. 9. No. 54.

²² Uo. E. 159. Gabonadézsmá 1573. Filmtár 9813. doboz. *Benedictus Tancz.* Uo. Gabonadézsmá 1581. *Andreas Czine* kereszténypénzes. Uo. 1582. Gabonadézsmá *Andreas Czine.* Uo. 1585. *Gasparus Lacky.* Uo. 1589. Bordézsmá *Franciscus Kerekes*

²³ Uo. E 156. UetC Fasc. 167. No. 30. 1581. Gabonadézsmá Mátészalka. *Andreas Barta, Valentinus Barta, Thomas Barta, Antonius Barta.*

²⁴ MNL SzSzBML IV. 506. Fasc. 2. No. 26.1704. Mátészalka oppidum. A szabadító pátensekről R. Várkonyi Ágnes: A vetési pátensek. A jobbágykatonaság védelme és tehermentessége Rákóczi államában. In. *Rákóczi-tanulmányok.* Szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1980. 15–16.

Annak magyarázata, hogy Mátészalka jobbágysága közül miért csak egyesek lettek szabadmenetelűek, s miért maradt meg egy jelentős arányú örökös jobbágyosság a városban akkor, amikor a mezővárosokban általában szabadmenetelű jobbágyok éltek 1608 és 1767 között, nem egyszerű. Talán segít az értelmezésben, ha figyelembe vesszük, hogy 1775-ben az úrbérrendezés évében is többnyire azokat írták össze örökös jobbágyként, akiknek családjáévszázadok óta a városban volt birtokos, így az elteveszthetetlen nevű Czine család András nevű tagja 1775-ben is Géresy András örökös jobbágyaként szerepel az úrbéri tabellában.²⁵ Örökös jobbágyok voltak a Czinék 1680 körül, de minden valószínűség szerint 1580 táján is.²⁶ Az úrbéri kilenc pontra adott válaszok közt azt olvashatjuk, hogy a városban a földek nem telek szerint vannak felosztva, hanem „úgy, hogy az örökös jobbágyok között, akinek legtöbb, 60 pozsonyi mérő alá való, akinek legkevesebb 4 pozsonyi mérő alá való földgye vagyon a Teleke után”. Az igazán meglepő azonban a következő megállapítás „A szabad menetelű embereknek pedig Telek után semmi szántó földgyei nincsenek, hanem esztendőnként a földes Uraságok szoktak nekik adni 5–6 legfeljebb 8 pozsonyi mérő alá valót. De némely földes Urak részére való szabad menetelő embereknek semmi szántó földet nem adnak”.²⁷ Úgy tűnik a 18. század utolsó harmadában Mátészalkán jobb volt örökös, mint szabadmenetelű jobbágy lenni, hiszen megeshetett, hogy ez utóbbiak semmiféle földet nem használhattak.

Az elmondottak alapján kétféle feltételezést lehet megfogalmazni. A szabadmenetelű jobbágyok valószínűleg jövevények voltak a mezővárosban, s társadalmi állapotukat éppen jövevény mivoltukkal szerezték meg, szemben a törzsökös jobbágyalakossággal, amely örökös jobbágyi állapotából éppen törzsökös mivoltából fakadólag nem tudott megszabadulni. Az is valószínűsíthető, hogy nem is akart, mert a korábbi állapotával több föld és jobb vagyoni kondíció járt együtt. Mindez sajátos helyzetet biztosított Mátészalka oppidumnak. Más mezővárosokban, pl. a hegyaljai Tokajban, Tarcalon, Bodrogkeresztúrbán, ahol a törzsökös lakosság korábbi privilégiuma révén mindig is élt a szabad költözés lehetőségével, a beköltöző jövevények voltak általában örökös jobbágyok s az őslakosság szabadmenetelű.²⁸ Ez a helyzet is magyarázható; akkor, amikor az embertulajdon fontosabb, mint a földtulajdon, a földesurak úgy igyekeztek privilegiált mezővárosaikban a pusztá telkekre művelőket szerezni, hogy szerződésben kötötték ki, akinek telket juttatnak, nem költözhet el róla.

---

²⁵ MNL OL C 59. Filmtár 4257. doboz

²⁶ Uo. E 159. Mátészalka 1581. Vö. a 22. sz. jegyzettel.

²⁷ Uo. C 59. Filmtár 4257. doboz

²⁸ Orosz 1960. 26. A tokaji protocollum szerint „Mikor valahonnan jobbágy jeö be városokban lakni, szabad az migh akaria ez varosban lakni, es szabad ki menni is, ha az helyet avagy az it való lakast nem szereti”.

Mátészalkán ilyen helyzet nem alakult ki. A kontinuos lakosság 1514, illetve 1556 előtt nem szerzett szabad költözést biztosító privilégiumot (valószínűleg nem tartotta szükségesnek ennek külön biztosítását, mivel minden jobbágy szabadon költözhetett). Később, amikor a költözés szabadsága értékkeé vált, erre már nem nyílt mód. A viszonylag szűk határu városban valószínűleg a 16–17. században sem alakult ki olyan helyzet, hogy az ember sokkal nagyobb érték lett volna, mint a föld (az Alföld török pusztította tájain ez nem volt így). A 18. század második felében pedig az ország más vidékein is ellentétesre fordult a helyzet, a jobbágy számára is fontosabbá vált az általa használt telekföld megtartása és szilárd birtoklása, mint az egyik földesúrtól a másikhoz való elköltözés. A szolgáltatások egységesítése után ennek értelme sem lett volna.

Magyarázhatja a mátészalkai sajátos helyzetet az urasági birtoklás alakulása is. A 16. század második felétől kezdve a városnak sohasem volt egyetlen földesura, viszonylag szűk határán és jobbágy népességén mindig több uraság osztozott. Az 1549. évi portaösszeírás szerint²⁹ a 17 portából (68 jobbágytelek), 32 „szegény”-ből, 1 pusztából, 9 új jövevényből, 3 szolgából és 5 egyéb lakosból álló mezőváros birtokán hatan osztoztak: Literatus Máté, Melith György, Pekry Miklós, Csaholyi Ferenc, özv. Bornemissa Boldizsárné és özv. Csaholyi Miklósné.³⁰ Szirmay Antal szerint a portakivetés előtt két évvel, 1547-ben történt meg, hogy Csaholyi Imre leányi „fiú ággá tétetvén Zalka helységébe is béiktattattak”.³¹ Pekry Miklós János király híveként 1530-ban kapott birtokadományt, Melith György pedig felesége, Csaholyi Anna révén lett birtokos a városban.³² Bár Melith Pál a család utolsó férfi tagja 1703-ban meghalt,³³ a Melith portióról még később is olvashatunk: 1718-ban a kuriális helyből és 6 telekből álló birtokrészt Ottomány Máté özvegye (3 telek), Csináldy István (1 telek), Csizmadia Zsigmond (1 telek) és Kettesy István (1 telek) tartotta zálogban. A kuriális hely értékét 6%-os kamattal mellett 50 forintra, 5% mellett 60 forintra becsülték, a hat jobbágytelek pedig az előző becslés szerint 600 forintot, az utóbbi szerint pedig 720 forintot ért.³⁴

A 17. században részbirtokosként jelenik meg a városban a Kapy család, amelynek tagjai erdélyi birtokosként Bethlen Gábor udvarában játszottak szerepet, majd nemcsak Szatmárban, de Zemplénben is szereztek birtokokat. A 17. század végén a kincstárra háramló Kapy javak között szerepelt a Mátészalkával szomszédos Nyírmeggyesen két egész és 1/3 jobbágytelek, 1 zsellér, egy jobbágyi fundusra épített csűr (Horreum), 40 kassai köblös szántó, Mátészalkán egy egész elhagyott (deserta) jobbágytelek. Mindkét település esetében megemlítet-

²⁹ Vö. Módy 1992. 101–118.

³⁰ Maksay 1990. 738.

³¹ Szirmay 1809. II. k. 115.

³² Dankó 1975. 32.

³³ W. Vityi Zoltán: *A középkori Mátészalka*. Nyíregyháza, 1984. 25.

³⁴ MNL E 156. UetC Fasc. 3. No. 13.

ték a vagyonebecslők, hogy van a határban egy-egy makkos erdő, amelyből a Kapyak részesedtek ugyanúgy, mint a többi compossessorok.³⁵

A mátészalkai compossessoratus tagja volt 1660-ban Kemény János, akinek elhagyott telke és ehhez kapcsolódó borkimérése volt a városban.³⁶ 1680 körül, miként korábban említettük, részbirtokosként tüntették fel Bay Ferenc özvegyét, akinek négy és fél lakott jobbágytelek volt a tulajdonában. Az összeírás szerint tehetős jobbágyok fizettek földesúri járadékot neki.³⁷

A Rákóczi-szabadságharc korának nemességre is kiterjedő részletes összeírásai tanúsítják, hogy a részbirtokos, jobbágytartó nemesek között éltek a városban kuriális nemesek és armalisták is. Helyzetükről és birtokviszonyaikról a későbbiekben még részletesen lesz szó.

Mit jelentett az örökös jobbágytság szempontjából, hogy Mátészalkának a 16–17. században nem egy, hanem több földesura volt, s ezek is gyakran változtak? Valószínűleg azt, hogy nem volt mód a jobbágy-földesúri kapcsolatok olyan szabályozására valamilyen egyezség megkötésével, amely biztosította volna a város jobbágy lakosainak szabad eltávozását, illetve a jövevények – várostól függő – befogadását. Ez is hozzájárult annak a helyzetnek a kialakulásához, amelynek főbb vonásait a fentiekben igyekeztünk összefoglalni.

Mátészalka jobbágynépének életkörülményeit és társadalmi viszonyait részben az 1570-es évektől rendelkezésünkre álló dézsmajegyzékek, részben a száz évvel későbbi megyei adóösszeírások segítségével tudjuk nyomon követni.

A hagyományos paraszti gazdaságok legfontosabb terméke a gabona, amelynek terméseredményeiről a dézsmajegyzékek alapján a 16. század utolsó harmadában az alábbi összesítést készíthetjük.³⁸

Év	A termelők száma	A termés képeben	Egy termelőre jut		
			kepe	köböl	hektoliter
1573–75 (2 év)	50	1075	21,5	16,77	20,96
1576–80 (5 év)	45	856,5	19,0	14,84	18,55
1581–85 (4 év)	40,75	870,5	21,3	16,66	20,82
1586–90 (5 év)	41,2	699,85	16,88	13,24	16,55
1591–94 (4 év)	35,75	577,75	16,16	12,60	15,75
1597–99 (3 év)	30,66	502,33	16,38	12,77	15,96
1573–99 (23 év)	38,9	788,13	20,26	15,8	19,75

³⁵ Uo. Fasc. 3. No. 10.

³⁶ Uo. Fasc. 110. No. 3. A portio az összeírás szerint egy deserta telekből és oenopoliumból áll „egy Kerekes Mihály nevű pusza is vagy ott Sokadalomkor bor áru itathatni”. (Kerekes Mihály lehetett az elhagyott telek hajdani birtokosa)

³⁷ Uo. Fasc. 9. No. 54.

³⁸ Uo. C 159. Filmtár, 9813., 9814., 9815., 1817., 9818., 9819., 9820., 9821., 9822., 9823., 9824., 9825., 9826. doboz.

A 16. század utolsó harmadában Mátészalka mezővárosban átlagosan 39 dézsmaköteles háztartásban folyt gabonatermelés, s az évi átlagos termés 788 kepe (gelima), 1576 kereszt (crux) gabona volt. Néhány esztendőben a cséplési eredményeket is ismerjük (1574, 1576, 1584, 1586, 1587, 1594, 1597). A két keresztből álló kepe legkevesebb magot 1576-ban adott; 0,50 köblöt, a legtöbbet 1594-ben, 1,19-et. A hét év átlaga kepénként 0,78 köből, azaz 97,5 liter volt.³⁹ Ennek alapján jutottunk arra az eredményre, hogy egy-egy dézsmaköteles termelőre 23 év átlagában 15,8 köből, 19,75 hektoliter gabona jutott. Ez a mennyiség, ha a földesúri kilenced és az egyházi tized révén 20%-át el is vesztette a jobbágy, s földre kellett tenni a következő évi vetőmagot is, nagy általánosságban elegendő lehetett egy jobbágy család évi fogyasztására. Két ötödöt számítva a kilencedre, tizedre és a vetőmagra, 11,85 hektoliter maradt, öttagú családot számítva egy főre 2,37 hl. A 19. század derekán egy felnőtt ember gabonafogyasztását mintegy 2,5 hektoliterre számították évente,⁴⁰ így a 2,37 hl körülbelül elegendő volt a kielégítő táplálkozáshoz.

Negyedszázad változásainak trendje lassú csökkenést mutat mind a gabonatermelő háztartások számát, mind az egy termelőre jutó termés mennyiségét tekintve. Ez a változási irány, amely nemcsak a 16. századi európai gabonakonjunktúrával nem esett egybe, de más magyarországi tájak, pl. a Kisalföld fejlődési irányával sem,⁴¹ valószínűleg összefüggésben van a török és általában a háború egyre állandósuló jelenlétével Mátészalkán és környékén. Azok a pusztítások, amelyekre korábban utaltunk, egyre bizonytalanabbá tették a termelést, s ezért mutatnak a számok lassú hanyatlást.

A fenti adatok alapján kísérletet tehetünk a gabonatermő terület becslésére is. (Természetesen csak a dézsmaköteles jobbágyokéra, hiszen a város nemes lakossága nem fizetett sem földesúri kilencedet sem egyházi tizedet.)

³⁹ „Trituratio horum acervorum in praenominatis possessionibus constructorum et collocatorum id est ex gelima nro 15041 (2 manipulus) 14. Primus acervus ex possessione Zalka proveniens et ibidem collocatur triturratus est 28 Augusti ex quo Acervo proveniant in granis cum cubulo Cassoviensis No...” (felsorolás, amelynek összege) 996. Egy gelima (kepe) adott 0,66 köből magot. Uo. C 159. Filmtár 9814. doboz Gabonadézsmá Zalka 1574. 1576-ban a 68 gelima 18 manipulus (kéve) dézsmából „provenerunt triginta quattor cubuli” egy kepe tehát 0,50 köből termést adott. Uo. 9816. doboz Gabonadézsmá Zalka. 1584-ben 92,5 kepéből 67,9 köből magot nyertek a nyomtatás során, egy kepe tehát 0,73 köből szemes gabonát tartalmazott. Uo. 9819. doboz. Gabonadézsmá Zalka 1584. 1586-ban 134 kepéből és 10 kévéből 100 kassai köből (= 0,74). Uo. 9820. doboz. Zalka, Gabonadézsmá. 1587-ben 96 kepéből kinyomattak 75,5 kassai köből magot (= 0,78) Uo. 9820. doboz Zalka, Gabonadézsmá 1587. 1594-ben a dézsmá (a sedecima levonása után) 63 kepe volt „ex his triturrati sunt...” 77 1/2 cub. Cassoviensis (= 1,19). Uo. 9823. doboz. Zalka, Gabonadézsmá 1594. 1597-ben 71 kepe nyomtatott gabonából augusztus 15-én „in oppido Szalka” lett 63 1/2 köből (= 0,89). Uo. 9825. doboz. Gabonadézsmá Zalka.

⁴⁰ Keleti Károly: *Magyarország népességének élelmezési statisztikája*. Bp., 1887. Vö. Orosz 1979. 1052.

⁴¹ Zimányi 1976. 68.

A 17. században és a 18. század elején úgy vélték, hogy a mátészalkai földek az elvetett maghoz képest ötszörös hozamot adnak, s egy hold földbe általában egy köből magot szoktak vetni.⁴² A 788 kepe átlagtermés szemes gabonában 614,74 köbölnek felelt meg, s ha ötszörös maghozamot számítunk, akkor ez 123 kat. hold földön termett. A szántóföldek terjedelme ennél 50%-kal volt több háromnyomásos gazdálkodást feltételezve (184 hold), 100%-kal pedig, ha két nyomás mellett folyt a földművelés (246 hold). A gazdálkodás rendszerére adataink nem utalnak. Az alábbi táblázat adatai azonban egyértelműen igazolják, hogy tavaszi (takarmány) gabonákat a városban a 16. században még minimális arányban termeltek.

Év	Összes gabona	Őszi gabona képében	Tavaszi gabona	A tavaszi gabona az összes százalékában
1573	1291	1245	46	3,5%
1574	859	843	16	1,8%
1598	368	359	9	2,4%

A későbbi századokban arról tudósítanak, hogy a városban háromnyomásos gazdálkodást folytatnak,⁴³ ilyen alacsony arányú tavaszi gabonatermelés mellett azonban a 16. században aligha volt értelme a tavaszi nyomás kialakításának.

A fenti arányok valóságát egy tényező kérdőjelezhetné meg, ha Mátészalkán, mint az Alföld igen sok táján az árpát és a zabot rendre aratták s boglyába gyűjtötték, nem kévébe és keresztbe.⁴⁴ Ha ez így is volt, elképzelhetetlen, hogy a dézsmálásból kimaradtak volna a takarmánygabonák. (A dézsmajegyzékekben egyébként az árpa és a zab esetében is gelima = két keresztből álló kepe és nem cumulus = boglya szerepel.) Fel kell tételeznünk, hogy az elégséges kaszálók és a bőfűvű rétek miatt termeltek kevés takarmánygabonát a 16. századi Mátészalkán.

Az őszi (kenyér) gabonák döntő többsége is ekkor még búza, illetve a búza és a rozs keveréke (= kétszeres) volt. A rozs (siligo) elvéve fordul elő a dézsmajegyzékekben. 1580-ban mindössze 4 kepe volt a termés (0,5%), 1581-ben pedig 128 kepe (12,7%).⁴⁵

A rendelkezésünkre álló adatok alapján arra a kérdésre is választ kereshetünk, volt-e a mátészalkai jobbágy lakosságnak olyan rétege, amely képes volt felesle-

⁴² „Post inseminatos iustas Cub. Posoniensis procreari solent cub. 5 posoniensis” MNL OL N. 78. Conscriptio 1715. Lad. JJ. No. 7. 1720. Com. Szatmár, possessio Mátészalka.

⁴³ Uo. Lad. JJ. No. 7. „Possessio haec habet agros ad 3 Campos subdivisos”.

⁴⁴ Orosz 1986. 418. A Csenger környéki településeken is kaszálták a takarmánygabonákat és sarlóval aratták a kenyérgabonákat. A kaszálással a kötetlen kezelés (boglyázás) kapcsolódott össze. Molnár Ambrus 1975. 155.

⁴⁵ MNL OL C. 159. Filmtár. 9817. doboz.

get termelni gabonából s azt piacon értékesíteni? 23 év dézsmajegyzékéből minden esztendőben csak a legtöbb gabonát termelőket választottuk ki az alábbi összesítésben.⁴⁶

Év	Név	Gabonatermés (kepeben)
1573	Petrus Tóth	70
1574	Mattheus Varga	52
1576	Nicolaus Vajda	100
1577	Emericus Kelemen	53
1578	Thomas Barta	63
1579	Paulus Sebestyén	46
1580	Rl. Petri Tóth	48
1581	Andreas Barta	70
1582	Thomas Barta	70
1584	Rl. Andreae Barta	75
1585	Michael Barta	40
1586	Rl. Lucae Barta	65
1587	Benedictus Jakab	150
1588	Thomas Barta	50
1589	Thomas Cshuka	55
1590	Michael Barta	38
1591	Thomas Sebestyén	78
1592	Balthazar Barta	80
1593	Georgius Tóth	34
1594	Thomas Varga	66
1597	Gregorius Tóth	57
1598	Thomas Sebestyén	43
1599	Thomas Sebestyén	54

A névsor alkalmas néhány következtetés levonására. A legtöbb gabonát termelők átlaga 63,3 kepe szálas gabonában 49 köből, 61 hektoliter szemes terményben. Az egy dézsmaköteles gazdaság átlagának ez több mint háromszorosa. Ha korábban azt állapítottuk meg, hogy a 16. század utolsó harmadában Mátészalka jobbágynak gabonatermése kielégítette a fogyasztást, akkor a legnagyobb gabonatermelőknél minden bizonnyal számottevő piacon értékesíthető felesleg képződött. Olyan esztendőben, mint 1576 vagy 1587, a legtöbb gabonát betakarító Vajda Miklósnak, illetve Jakab Benedeknek 97,5 hl, 146 hl termése volt, s ennek négyötödét, hathetedét piacra vihette. Összességében is a legnagyobb termelők gabonájának kétharmada piacra kerülhetett.

⁴⁶ Vö. a 38. sz. jegyzettel

Beszédesek az adatok a családok megoszlásában is. A 23 esztendőben csak négy olyan családnév akad (Vajda, Kelemen, Jakab, Csuka), amelynek tagjai csak egy évben szerepelnek. A Barták közül kilenc, a Sebestyének közül négy, a Tóthok közül szintén négy, a Vargák közül két alkalommal kerül ki a legtöbb gabonát termelő mátészalkai lakos. Aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy ezek a családok a város lakosságának leggazdagabb jobbágysai voltak.

Ha feltételezzük, hogy azok a gabonatermelők, akik az évi átlagos termés kétszeresénél többet takarítottak be, rendszeresen piacra vitték (vihették) feleslegüket, akkor a vizsgált 23 év adataiból az alábbi táblázatot állíthatjuk össze.

Év	Termelők száma	Az összes termelő %-a
1573	4	7,27
1574	4	8,88
1576	3	10,71
1577	3	6,81
1578	6	9,23
1579	4	8,51
1580	5	12,19
1581	4	8,88
1582	5	11,62
1584	4	10,25
1585	3	8,33
1586	7	17,50
1587	6	16,21
1588	5	10,63
1589	3	8,18
1590	5	11,11
1591	4	10,00
1592	4	12,12
1593	4	10,00
1594	3	10,00
1597	1	3,12
1598	3	8,82
1599	2	7,69

A település átlagánál lényegesen több gabonát termelők arányszáma 3,12% és 17,5% között mozgott, átlagosan azonban a dézsmakötelesek mintegy 10%-a volt. A jobbágyparasztságnak e viszonylag szűk rétege a 16. században még eredményesen vette fel a piacon a versenyt a formálódó földesúri magánkezelésű gazdaságok, az allódiomok termékeivel. Mátészalkán allódiom ebben a korszakban nem jött létre, konkurenciájával tehát nem kell számolnunk. Azok a mono-

polizációs törvények azonban, amelyek országgyűlési segédlettel hozták kedvezőbb helyzetbe a nemességet az értékesítésben, nem maradtak hatástalanok Mátészalka gazdagabb parasztjaira sem.⁴⁷

A későbbi századoktól eltérően a 16. századi Mátészalka gazdálkodásában még fontos szerepet tölt be a bortermelés. Bár a természeti feltételek nem a legkedvezőbbek, a középkori hagyománynak megfelelően – ugyanúgy, mint az Alföld más vidékén – legalább annyi bort igyekeztek termelni, ami a belső fogyasztást fedezte. Ennek az is oka lehetett, hogy a lápszáli, mocsaras vidéken kevés volt az egészséges vizet adó kút, helyette rendszeresen fogyasztottak bort.

A mátészalkai bortermelés összesítő adatait az alábbi táblázat tartalmazza.⁴⁸

Év	A termelők száma	A termés literben	Egy termelőre jut (liter)
1572–75 (4 év)	15,75	3166,5	201,01
1579–85 (5 év)	26,80	5542,1	206,79
1586–90 (5 év)	21,00	8936,7	425,55
1590–98 (5 év)	26,00	9132,20	351,23
1572–98 (19 év)	22,38	6694,37	299,12

A fentiekből egyértelműen kiviláglik, hogy a mátészalkai bortermelést a 16. század utolsó harmadában nem lehet jelentéktelennek tartani. A gabonatermelő gazdaságoknak több mint fele, mintegy 57,5%-a bortermeléssel is foglalkozott, s az évente termelt mennyiség sem volt kevésnek mondható. Az egy termelőre jutó csaknem 300 liter lényegesen kevesebb ugyan az exportra is termelő nagy borvidékek, mint pl. Tokaj-Hegyalja átlagánál,⁴⁹ arra azonban elegendő volt, hogy a belső fogyasztást fedezze.

A termelés alakulásának trendje éppen ellentétes, mint a gabonáé. Az 1590-es években a termelők száma és a termésmennyiség is nőtt, ami mögött bizonyára a termőterület kiszélesítését kell látnunk.

A bortermés ingadozásai – ha lehet – még nagyobbak, mint a gabonáé. A 16. század utolsó harmadában volt olyan esztendő (1575), amikor csak 2205 liter bor termett Mátészalka határában, de volt olyan is (1590), amikor 16 001 liter. A több mint hét-

⁴⁷ Pach 1963. 145–150.

⁴⁸ A dézsmajegyzékek különböző mértékegységekben adják meg a termés és a dézsma összegét, szerencsére többnyire megadják az átszámítások kulcsát is. A literre átszámított végösszeget a következő kulcsok alkalmazásával értük el. 1 icce = 0,8484 liter, 1 pint = 2 icce 1 köböl (cubulus) = 5 pint = 10 icce. 1 cseber (tinna) 26 icce, 1 akó (urna) = 50 (nyíri) icce. Az összeírás forrásai a 38. jegyzetben felsoroltak.

⁴⁹ Egyes hegyaljai mezővárosokban az egy termelőre jutó bortermés a 10 000 litert is meghaladta. N. Kiss István: A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és extraneus birtoklás Hegyalján a XVI. század második felében. In: *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyország kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből.* Szerk. Makkai László, Bp., 1966. 83–93.

szeres különbség aligha magyarázható mással, mint a hozamok nagy ingadozásával, ami mögött viszont elsősorban időjárási viszontagságokat kell keresnünk.

A legnagyobb bortermelők listáján egy-egy évben feltűnnek azok is, akik a gabonatermelésben is élenjártak, teljes megfelelésről azonban nem beszélhetünk. A 19 vizsgálható évből négyben is annak a Táncz családnak valamelyik tagja a legnagyobb bortermelő, akik a gabonatermelésben nem jeleskedtek, sőt nem egyszer a kereszténypénzt fizetők, tehát a kepekék, aratómunkások között találjuk őket.⁵⁰

Úgy tűnik, a szőlőtermelésnek Mátészalkán is volt bizonyos társadalmi különbségeket mérséklő hatása, mint a nagy borvidékeken.⁵¹ Azok is lehettek jelentősebb bortermelők, akik a szántógazdálkodásból nem tudtak megélni.

A gazdálkodás harmadik nagy területéről, az állattartásról a dézsmajegyzékek azért nem nyújthatnak elégséges tájékoztatást, mert adózni csak a bárányok, kecskék és a méhkasok után kellett, és bizonyos esetekben (pázsittized) a sertések után. A szarvasmarhák és lovak így nem szerepelnek a tizedjegyzékekben.

A rendszeresen ismétlődő báránydezsma jegyzékekből megtudhatjuk, hogy Mátészalka jobbágynak egy része foglalkozott juhtartással.

Év	Gazda	Juhok	Kecskék	Egy gazdára jut
1572–75 (4 év)	4,5	206	7	47,33
1576–78 (3 év)	4	251,33	6,3	64,41
1584–88 (5 év)	5,4	275,2	12,6	57,56
1590–92 (3 év)	5,3	17,33	87,33	19,74
1572–92 (15 év)	4,8	200,4	24,8	46,33

Ha a juhállomány nem is volt nagy, mégis meg kell állapítani, hogy a juhtartás a 16. század végén jelen van Mátészalka gazdálkodásában. Nem úgy, hogy egy-két juhot tartanak a szántógazdálkodással vagy nagyállattartással foglalkozó jobbágyok, hanem négy-öt nyájjuhász él a városban. A juh és kecsketartók száma 3 és 7 között ingadozott, ez igazolja elsősorban fenti megállapításunkat. Ami feltűnő a kecskékkal kapcsolatban, hogy ezek sem egy-egy háztartás kiegészítő állományát jelentik, mint a 19. században a „szegény ember teheneként”, hanem nagyobb mennyiségben vannak egy-egy gazda tulajdonában. 1590-ben, amikor juhokat, nem csak kecskéket írtak össze a városban, a 69 kecske 5 tulajdonos kezén volt ugyanúgy, mint 1592-ben, amikor 101 kecskének 7 gazdája volt. Juhokat ez utóbbi évben sem találtak az összeírók Mátészalkán.⁵²

⁵⁰ 1577-ben pl. a gabonavetéssel nem rendelkező kereszténypénz fizetők között szerepel „Benedictus Tancz”. MNL OL C 159. Filmtár 9816. doboz.

⁵¹ Orosz 1960. 36.

⁵² MNL OL C. 159. Filmtár 9822. doboz

A város 4–5 juhtartó gazdája a gabonatermelőknek mintegy 10%-át jelentette. A nyájukat minden bizonnyal külön fogadott pásztorok őrizték, mert a dézsmajegyzékbe tulajdonosként szereplők többségének szántógazdasága is van. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy a legnagyobb gabonatermelők egyben a juhtartó gazdák is. Bizonyára a juhtartásnak is volt vagyoni kiegyenlítő szerepe ugyanúgy, mint a szőlőtermelésnek.

A baromfiak után fizetett megváltás igen nagymértékűnek mutatja a baromfi-tartást. 1572-ben 55 háztartásra vetettek ki redemptiót,⁵³ gyakorlatilag tehát minden jobbágygazdaságban tartottak tyúkot, libát vagy kacsát. Nem ennyire általános, de ugyancsak széleskörű a méhészet. Jelentőségére utal, hogy 1577-ben 45 gabonatermelő gazda közül 19-nek volt méhkasa is.⁵⁴

Mátészalka gazdálkodásáról a 16. század végén rajzolt képet néhány más jellegű forrás alapján ki lehet egészíteni 17. század végi adatokkal. Ezekből olyan értesüléseket is nyerhetünk, amelyek a dézsmajegyzékekből hiányoznak.

Bay Ferenc özvegyének részbirtokán 1680 körül 5 jobbágyháztartás volt, viszonyaikat jellemzőnek tekinthetjük az egész város jobbágynépére.⁵⁵ Korábban már utaltunk a jobbágyág nagyfokú állandóságára, hiszen a portión olyanok éltek, akiknek ősei már 100 évvel korábban is a város lakói voltak. Az 5 jobbágyháztartás összesen 30 köbölre való őszi vetéssel rendelkezett, egy háztartás átlaga tehát 6 köből (= hold) volt. Az összeírás szerint Bay Ferencné jobbágyai rozstot vetettek őszi gabonaként, ami kétségtelen változás a 16. századhoz képest, hiszen akkor – amint láttuk – főként még búzát vetettek a határban. Volt zabvetésük is, ennek nagyságát azonban nem közli az összeírás. Ha már háromnyomasban használták földjeiket, egy jobbágytelek mértéke mintegy 18 hold volt. Az ötszörös maghozam alapján egy háztartás évi rozstermése 30 köből volt, több mint a 16. századi átlag. Az állatállományt 9 ökör, 9 tehén, 17 (anya) sertés, 60 juh és 4 kas méh jelentette. Lova senkinek sem volt, a parasztgazdaságok igaerő szükségletét az ökrök elégitették ki. Az állatok közül csak tehene volt mindenkinek, az ökrök három, a sertések négy gazda kezén oszlottak meg. Egyetlen birtokosé, Kerekes Jánosé volt a 60 juh, de ugyanúgy, mint a 16. században a juhtartók, valószínűleg ő is pásztorot fogadott juhái mellé, hiszen telkén gazdálkodott, volt őszi vetése, 4 ökre, tehene és anyadisznója is. Feltűnő, hogy két jobbágyának nem volt igásökre földjei megművelésére, de vetése igen. A telkiállományhoz tartozó kaszáló 20 embervágó volt, egy telekhez akkora terület került, amelyen 5 szekér szénát lehetett készíteni.

Másfél évtizeddel később, 1695-ben (az eltagadások ismétlődő formáit figyelmen kívül hagyva) teljes vármegyei adóösszeírás készült a városról, illetve annak

---

⁵³ Uo. 9813. doboz

⁵⁴ Uo. 9816. doboz

⁵⁵ Uo. E 156. UetC Fasc. 9. No. 54.

adóköteles háztartásairól.⁵⁶ Az összeírt 16 gazdaság felén nem jobbágy, hanem armalista taxát fizető nemes gazdálkodott. Nyolc nemesi gazdaság használt 42¼ köblös vetésterületet, ebből 21 és fél volt búza. Az egy telekre jutó vetés valamivel több volt, mint 5 köből, némileg kevesebb, mint 1680 táján. A jobbágytelken élő nemesek számottevő állatállományt mondhattak magukénak, mert 19 ökörrrel, 21 tehénnel és tinóval, 32 anyadisznóval és 7 kas méhvel rendelkeztek.

A nyolc örökös jobbágy gazdasága sokkal rosszabbul volt felszerelve. Három jobbágnál semmiféle vagyont nem regisztrált az összeírás, a megmaradóknak 6 ökrük, 6 tehenük, 7 anyasertésük, 11 és fél köblös vetésük és egy méhkasuk volt. A nemesek fejenkénti öt köblös vetésével szemben a jobbágyok átlaga csak két köből volt. Kevesebb volt a kaszálójuk is (7 embervágó), mint a nemeseknek (38 embervágó).

Nem könnyű eldönteni, hogy a vázolt különbségek a jobbágylakosság elszegényedésének a jelei a 100 évvel korábbi helyzethez képest, vagy egyszerűen arról van szó, hogy a 17. században az örökös jobbágyságból az elköltözni nem tudó jobbágyok Mátészalkán is úgy akartak kiemelkedni, hogy armalist szereztek, így a jobbágytelket használó taxás nemesekben valójában a korábbi gazdagabb jobbágyok leszármazottait kell látnunk.

A kérdés eldöntéséhez elemeznünk kell Mátészalka 16–17. századi társadalmát.

A 16. században, amikor a rendi jogállás szerint még nem lehet megkülönböztetni a város lakosságát, a birtokos és birtoktalan jobbágy közötti különbség a legjellemzőbb vonása a társadalomnak. A dézsmajegyzékek kereszténypénzt, sarlópénzt fizetőknek nevezi azokat a birtoktalan jobbágyokat, akikről dézsmát azért nem lehet behajtani, mert nincs vetésük és termésük.

A két jobbágyréteg aránya a 16. század utolsó harmadában a következők szerint alakult.⁵⁷

Év	Birtokos	jobbágy	Kereszténypénzt fizető	%	Összes
		%			
1573	56	73,6	20	26,4	76
1574	46		?		?
1576	29	85,2	5	14,8	34
1577	45	90,0	5	10,0	50
1578	65	82,2	14	17,8	79
1579	48	78,6	13	21,4	61
1580	41	80,4	10	19,6	51
1581	46	82,2	10	17,8	56
1582	43	67,2	21	32,8	64
1584	39	72,3	15	27,7	54

⁵⁶ MNL SzSzBML IV. 506. Fasc. 2. No. 18. 1695.

⁵⁷ Az összesítés forrásai a 38. jegyzetben felsoroltak.

Év	Birtokos	jobbágy	Kereszténypénzt fizető	%	Összes
		%			
1585	37	68,5	17	31,5	54
1586	41	80,4	10	19,6	51
1587	38	?	?	?	?
1588	47	92,2	4	7,8	51
1589	37	75,5	12	24,5	49
1590	45	69,2	20	30,8	65
1591	41	69,5	18	30,5	59
1592	34	68,0	16	32,0	50
1593	41	73,2	15	26,8	56
1594	31	70,5	13	29,5	44
1597	33	76,8	10	23,2	43
1598	35	79,6	9	20,4	44
1599	27	55,1	22	44,9	49
Átlag	43	76,0	13,6	24,0	56,6

Az adott év körülményeitől függően a kereszténypénzt, sarlópénzt vagy füstpénzt fizetők aránya nagy változatosságot mutat és 7,8%-tól 44,9%-ig terjed, a negyedszázad átlagértékeit mégis reálisnak tarthatjuk. Mátészalka jobbágytársadalmának mintegy negyede volt önálló gazdaság vitelére alkalmatlan szegény ember. Ez az arány a 16. században megfelelt az akkori Magyarország körülményeinek.⁵⁸

A dézsmajegyzékekből levont tanulságokat egy más típusú forrás is megerősíti, az 1549-ből származó portaösszeírás.⁵⁹

Korábban már hivatkoztunk rá, hogy Mátészalkának ekkor hat részbirtokosa volt, s együttesen 17 portára becsülték adófizető jobbágyaik telkeit. Mivel egy portára általában négy jobbágytelek jutott, a 17 porta megfelelt 68 jobbágyteleknek. Ehhez még hozzá kell számítani a 9 jövevény jobbágy gazdaságát. A 77 önálló gazdasággal rendelkező jobbággal áll szemben 32 szegény háztartás és a 3 szolgacsalád, akiket bizonyára nem lehet a jómódúak közé számítani. Összeírtak még 1549-ben 5 egyéb kategóriába sorolt háztartást. Ha ez utóbbiakat sem tartjuk gazdagnak, akkor a 77 „jómódúval” önálló gazdálkodásra képes jobbágygal 40 „szegény” állt szemben, az arány 76–34% volt. De ha az ismeretlen foglalkozású „egyéb” kategóriába soroltakat nem is vesszük figyelembe a szegények között, az önálló gazdaságot fenntartani nem tudók aránya akkor is 30%. Ez nagyon közel áll a dézsmajegyzékben kapott 24%-hoz.

⁵⁸ Juhász Lajos: *A porta története 1526–1648-ig. Jobbágygazdálkodásunk egysége és az adóegység.* Bp., 1935. 81.

⁵⁹ Maksay 1990. 738.

Ha figyelembe vesszük azt a korábbi megállapítást, hogy a legtöbb gabonát termelők mintegy 10%-át alkották Mátészalka jobbágytársadalmának, s azok pedig, akik nem voltak képesek önálló szántógazdaságot fenntartani, kb. ¼-ét, akkor fő vonalakban előttünk áll a város jobbágyságának rétegződése a 16. század utolsó harmadában.

Egy évszázaddal később a vármegyei adóösszeírás alapján⁶⁰ részletesebben is vizsgálhatjuk a város társadalmát, mert nem kell csak a gabonavetésre támaszkodnunk, de figyelembe vehetjük a lakosság állatállományát és szénatermelését is. Ha az egy adózóra jutó dikát, a rovásadó alapját úgy számítjuk ki, mint a Rákóczi-szabadságharc alatt,⁶¹ amikor a vagyoni erőt a legkörültekintőbben vették figyelembe az állami adózásban, akkor Mátészalka lakosságának vagyoni viszonyairól a következő összeállítást közölhetjük.

4 dikán felüli vagyona volt	3 családfőnek	18,75%
2–4 dika vagyona volt	3 családfőnek	18,75%
1–2 dika vagyona volt	3 családfőnek	18,75 %
0–1 dika vagyona volt	5 családfőnek	31,25%
Vagyontalan volt	2 családfő	12,50%

Nem tudjuk eldönteni, hogy a település lakossága a 17. századra valóban olyan mértékben csökkent-e, hogy csak 16 adóköteles családfőt lehetett összeírni, vagy sokan kivonták magukat az adózás alól. A török elleni felszabadító küzdelmek és a kuruc háborúk miatt az első feltételezés sem teljesen irreális. Lényegesen fontosabb ennél, hogy az összeírt családfők 12,50%-a teljesen vagyontalan volt, 18,75%-uk viszont viszonylagos jólétnek örvendett. Azt a társadalmi rétegződést, amit a 16. századi adatok alapján megállapítottuk, a fentiek sem cáfolják, inkább arra utalnak, hogy a vagyoni különbségek egy háborúknak kitett, pusztulás által fenyegetett közösségben is fokozódtak. A vagyontalanok, akik nem fizettek rovásadót, aránya a 17. század végén is az összeírtak 12,5% volt, míg 100 évvel korábban az ilyennek tekinthető keresztény-pénzeseké 24%. Valószí-

⁶⁰ MNL SzSzBML IV. 506. Fasc. 2. No. 18. 1695.

⁶¹ A Rákóczi-szabadságharc alatti 1707. évi adóösszeírásnál egy dikának tekintették a felnőtt (16 év feletti) családtagok és a családfő munkaerejét. Az állatállományból egy kifejlett állat (ökör, tehén, ló) 1/2 dikával volt egyenlő. A növendékállatok (tinó) ill. a meddő tehén 1/4 dikát értek. Az apróbb állatok közül 12 juh vagy sertés, 16 kecske vagy méhkas ért egy dikát. A bevetett területből 9 köből (18 pozsonyi mérő) számított azonos értékűnek egy dikával. A kaszálók esetében kétszeres területet, 18 embervágó rétet számítottunk egy dikának (Ez utóbbi nem szerepel az 1707. évi dikajegyzékben). Számításainknál 1695-ben nem vehettük figyelembe az összeírtak munkaerejét, mert a jegyzék nem tartalmaz adatokat a felnőtt családtagokra, így fordulhat elő, hogy egy dikánál kisebb értékek is szerepelnek, ha az összeírtak nem volt földje vagy csak minimális állatállománnyal rendelkezett. Vö. N. Kiss István 1980. 90–91.

nüleg nőtt azonban a nincstelenség határán élők aránya. Ha figyelembe vesszük, hogy egy dika két felnőtt és kifejlett állatot (szarvasmarha, ló), tizenkét apróbb jószágot (sertés, juh) s tizenhat méhcsaládot jelentett, illetve kilenc köből gabonavetést vagy tizennyolc ember kaszálórétet, akkor azokat sem tarthatjuk önálló egzisztenciáknak, akik vagyoni ereje egy dikánál kevesebb volt. Valóban Szabó Márton 1¾ köblös vetése vagy „Mándigeczi” egyetlen sertése jövedelme után alig élhetett jobban, mint a teljesen nincstelének. Ha a fél dika alattiakat a nincstelenség közé számítanánk, arányuk 31,5%-ra nőne, ami jóval magasabb, mint a 16. század végén a kereszténypénzt fizetők 24–25%-os aránya.

Az ellentétes oldalon viszont meghaladja a 10%-ot a legvagyonosabbak aránya. Kerekes István 6,6 dikájával vagy Kovács István 6,3 dikát kitevő vagyonával igen nagy távolságra került a nincstelen mátészalkai lakosoktól.

A leggazdagabb családok nem ismeretlenek egy évszázaddal korábbról sem. 1574-ben Kerekes Ferenc 53 kepe életével vagy 1578-ban Kovács Péter 36 kepe gabonájával, 1582-ben Kovács Ferenc 50 kepe termésével a gazdagabb jobbágyok közé számított.⁶² Ha az egyenes leszármazást nem is bizonyíthatjuk a rendelkezésre álló források alapján, mégis igyekeznünk kell választ adni arra a kérdésre, milyen társadalmi változások következtek be egy évszázad alatt Mátészalka oppidumban?

Az adatok összehasonlítása az első pillantásra is azt mutatja, hogy megnőtt a nemesség aránya a város társadalmában. Míg a 16. század utolsó harmadában az adófizető lakosság egyöntetűen jobbágy volt, 1695-ben az összeírtak 50%-a volt csak jobbágy, míg a másik 50% jobbágytelken élő, armálissal rendelkező, de a földesúr földjének használatáért taxát fizető nemes.

Ha ennek a taksás nemességnek az eredetét akarjuk feltárni, figyelembe vehetjük az alábbi összesítést a 17–18. század fordulójának mátészalkai nemességéről. Három összeírásban (1669–1695–1704) szerepelnek a nemesek is,⁶³ név szerint a következők:

Név	Az összeírás éve, amelyben szerepel			Vannak-e jobbágyősei a 16. században?
	1669	1695	1704–1707	
Barta András	+		+	+
Barta László			+	+
Balásy István			+	+
Bajker Dániel			+	
Csiki József			+	
Csizmadia Zsigmond	+	+	+	
Dudás György			+	

⁶² MNL OL C 159. Filmtár 9814. doboz, 9816. doboz, 1818 doboz.

⁶³ MNL SzSzBML IV. 506. Fasc. 2. No. 10. 1669.; Fasc. 2. No. 18. 1695., Fasc. 2. No. 26 1704.

Név	Az összeírás éve, amelyben szerepel			Vannak-e jobbágyősei a 16. században?
	1669	1695	1704–1707	
Dudás Ferenc			+	
Fejér István	+		+	
Géresy János			+	
Györffy Márton	+		+	
Hajnal Tamás			+	+
Király István			+	+
Kálmándi Mihály	+		+	
Kis Péter			+	+
Kerekes András		+	+	+
Kerekes István		+	+	+
Kovács András	+		+	+
Kovács István	+	+	+	+
Kovács Tamás			+	+
Mándi Mihály	+	+	+	
Móré Mihály			+	
Nagylaki György			+	
Nagylaki László			+	
Paládi János	+			
Péterdeák István	+	+		+
Serfőző János	+			+
Szabó Márton		+		+
Szöcs Zsigmond			+	

A nemesösszeírások között a Rákóczi-szabadságharc alatti volt a legteljesebb, mert akkor adófizetésre kötelezték nemcsak a jobbágytelken ülő armalista nemeseket, de azokat is, akiknek saját kúriájuk és nemesi földbirtokuk is volt.⁶⁴ A harminc mátészalkai nemes család esetében az a legfeltűnőbb, hogy 14-nek az ősei a 16. században minden bizonnyal jobbágyok voltak, mert szerepelnek a dézsmáosszeírásokban. A 16. században igen kiterjedt Barta család tagjaira aligha kell bizonyító anyagot felsorakoztatni, hiszen 1572 és 1599 között nincs egyetlen olyan dézsmajegyzék sem, amelyben ne szerepelne a családnak több tagja is. Hasonló volt a Kerekesek helyzete. A Kovácsok férfi tagjai negyedszázad alatt 54 esetben szerepelnek a dézsmajegyzékben, a Szabók 45-ben. Lehet persze azt gondolni, hogy olyan mindennapos foglalkozásnevekről van szó, amelyek esetében 17–18. századi előfordulásuk egyáltalán nem bizonyíték kontinuitásukra a városban. Semmi okunk sincs azonban kétségbe vonni, hogy a korábban már emlí-

⁶⁴ N. Kiss István 1980. 89.

tett Czinék, Tánczok⁶⁵ stb. mellett, akiknek kontinuitása már csak összetéveszthetetlen nevük miatt bizonyítottan vehető, miért ne lettek volna folyamatosan Mátészalka lakói a fenti családok tagjai is. Nemcsak a folyamatos Mátészalkán lakást, de a megnemesedést igazolja Balásy István, akinek 1580-ban Bálint nevű ösét lelhetjük fel a dézsmajegyzékben. Hajnal Tamás elődjét 1576-ban Bertalanak, Király Istvánét 1573-ban Mártonnak, 1589-ben Pálnak nevezték.⁶⁶

Hasonló volt a helyzet a többi, nem foglalkozásnevű család esetében is. Kis Péter ősei 1573-ban Bernát, 1588-ban Lőrinc voltak. Serfőző János 16. századi elődjét 1578-ban Gergelynek nevezték, Péterdeák István apja 1669-ben még Péter Deák, a 16. században, 1576-ban, 1579-ben, 1582-ben, 1588-ban hol Deák, hol a latin szövegnek megfelelően (latinra fordítva) Litteratus. Ez a latinra fordítás gyakran előfordult a foglalkozásnevek (Sartor, Sutor) esetében is.⁶⁷

Bizonyára nem kell nagyon óvatosnak lennünk annak megállapításában, hogy a mátészalkai taxás nemesek jelentős hányada a 17. század végén és a 18. század elején megnemesített és megnemesedett egykori jobbágyokból állt, akik a társadalmi emelkedés útjára az örökös jobbágyság korszakában úgy léptek, hogy armálist szereztek az uralkodótól.

Ez a társadalmi folyamat egyáltalán nem volt ismeretlen. Az országnak több olyan vidéke volt, ahol a jobbágyság gazdagabb rétege és a mezővárosi iparoság megpróbált hasonló útra lépni.⁶⁸ A megnemesedés első lépéseként a jobbágyságból kiszabadulni akarónak meg kellett szereznie urának elbocsátó levelét (manumissio), amellyel kiengedte joghatósága (iurisdictio) és feloldotta a személyi alávetettség alól. Az elbocsátó levél többnyire pénzbe került, vagy ennek kiadásával honorálta az uraság jobbágya szolgálatait vagy igen sok esetben neki nyújtott pénzkölcsöneit. A manumissus azonban még nem volt nemes, csak az urasági hatalom alól kikerült (szabad) ember. Nemességet a királytól lehetett szerezni a 16–17. században általában már nem birtokadomány (donatio) révén, hanem földadomány nélküli nemeslevéllel, amely hatályossá a megyegyűléseken történt kihirdetéssel vált.⁶⁹ A megnemesített jobbágyok döntő többsége továbbra is korábbi jobbágytelkén élt, s a jobbágyokkal szemben élvezte személyes szabadságát, azt, hogy nem robotolt, hanem többnyire egy összegben és pénzben (taxa) fizette a földesúri járadékot. A robotmentesség abból a szemléletből fakadt, hogy a munkajáradék a személyes alávetettségéből ered, a taxás nemes azonban szabad ember, így robotra nem kötelezhető.

⁶⁵ Vö. a 21. sz. jegyzettel.

⁶⁶ MNL OL C 159. Filmtár 9814. doboz, 1815. doboz, 9817. doboz, 9821 doboz.

⁶⁷ Uo. 9814. doboz, 9816, doboz, 9818 doboz. Laurentius Sutor (Varga helyett), Matheus Sartor, Thomas Sartor (Szabó) helyett. 9819. doboz.

⁶⁸ Orosz 1960. 39., Uő: 1981. 258.

⁶⁹ A jobbágy megnemesítésének folyamatát részletesen elemzi Szabó István: A jobbágy megnemesítése. = *Turul*, 1941.

A mátészalkai nemesek között a fentebbi összesítés szerint 14 olyan család volt, amely a korábbi évtizedben a jobbágyságból emelkedett az armalisták sorába (48,3%). A nemesség másik fele vagy nem jobbágytelken élt, tehát résztulajdonos volt a városban, vagy beköltözőként vállalt fel elhagyott jobbágytelket. Ez utóbbira is volt sok példa, különösen a hadak járása során elpusztult Kelet-Magyarországon.⁷⁰ A földesurak ugyan nem nagyon szerették a jobbágytelkeiken megtelepülni szándékozó nemeseket, a folyamatot mégsem akadályozták meg, mert a taxások által fizetett adó is több volt a semminél. A jobbágyok által elhagyott deserta telek ugyanis semmit sem jövedelmezett.

A 16–17. századi mátészalkai társadalom elemzésekor nem feledkezhetünk meg a foglalkozás szerinti rétegződésről. A kuriális nemes, taksás nemes, jobbágy, zsellér megkülönböztetés mindenekelőtt a jogállás szerinti különbségeket tartalmazta a rendi struktúrájú magyar társadalomban. A rendi jogállás szerinti megkülönböztetés ugyanakkor tartalmazott vagyoni elemeket is. A nemesek, nemcsak a kuriálisok, de a jobbágytelken élők is, általában nagyobb vagyoni erővel bírtak, mint a telkes jobbágyok. Ez teljesen érthető is, mivel a leggazdagabb jobbágyok tudták uruk elbocsátó levelét és a királyi armalist megvásárolni s ezáltal a telkes jobbágyok sorából kiemelkedni. A vagyoni differenciálódás azonban a nemessé lett egykori jobbágyok soraiban is hatott, így voltak olyan armalisták is, akik nemcsak egyes telkes jobbágyoknál voltak jóval szegényebbek, de nem voltak jobb helyzetben a zselléreknél sem. Az 1695. évi adóösszeírásnál nemcsak a jobbágyok között voltak nincstelen zsellérek, de a nemesek között is. Az egyik Mándi testvér neve mellé ugyanúgy odakerült a zsellér megjelölés, mint Péterdeák István neve mellé.⁷¹ Az ilyen „nemes zsellérek” gyakran parasztok napszamosai, cselédei voltak, de ilyen minőségükben is féltékenyen őrizték személyes szabadságukat és az ezzel járó „tekintetes” megnevezést.

A telkes jobbágyok között elsősorban az ígásállatok teremtettek vagyoni különbséget, amellet, hogy a jogállásban megkülönböztettek örökös és szabadmenetelű jobbágyokat. A zsellérek legfőbb ismertető jele az önálló gazdaságvitel hiánya volt. Többségük már ebben a korszakban is munkaereje áruba bocsátásából élt.

A mátészalkai társadalom nagy többsége, akár nemes volt, akár jobbágy vagy zsellér, a mezőgazdaságból élt, foglalkozását tekintve tehát paraszt volt. Voltak azonban a városban iparosok és kereskedők is, akik a társadalmi munkamegosztás eredményeként elkülönültek a mezőgazdasági foglalkozásúaktól. Ez az elkülönülés azonban nem volt sem végleges, sem túlságosan mély. Az iparűzés gyenge fejlettségű fogyasztópiac mellett inkább csak alkalmi foglalatosság, egy mesterség ismerete, de nem rendszeres megélhetési forrás. Mátészalka ugyanúgy, mint más alföldi mezővárosok csak a 18. század végén és a 19. század elején jutott el odáig, hogy

⁷⁰ Orosz 1960. 40.

⁷¹ MNL SzSzBML IV. 506. Fasc. 2. No. 18. 1695.

iparosai és kereskedői önálló szervezeteket, céheket hozzanak létre, részben a rendszeres termelés megszervezésére, részben az érdekek védelmére.

Ennek ellenére állíthatjuk, hogy iparosok már a 16–17. században is éltek a városban. Erre következtethetünk a családnevek között a foglalkozásnevekből egy olyan névadási időszakban, amikor a végleges családnevek még csak kialakulóban voltak. Valószínűleg nem volt minden Kovács vagy Szabó nevű adófizető ugyanilyen foglalkozású, de a valódi kovácsokat és szabókat ebben a korban bizonyára az ilyen nevéek között kell keresnünk.

Összeállítást készítettünk a 16. századi dézsmajegyzékek alapján azokról, akik nevükben valamilyen foglalkozás hordozói voltak. Ennek eredménye az alábbi táblázat.⁷²

Év	Foglalkozás						Összesen
	mészáros	varga	kovács	szabó	fazekas	bodnár	
1573	–	1	5	1	1	–	8
1574	–	6	1	1	1	–	9
1576	–	5	1	2	–	–	8
1577	–	4	2	2	–	–	8
1578	–	5	3	2	–	1	11
1579	1	6	2	3	–	2	14
1580	–	6	–	2	–	–	8
1581	1	4	2	3	1	–	11
1582	–	4	1	2	–	–	7
1584	–	4	1	2	1	–	7
1585	2	2	–	2	–	–	6
1586	1	5	–	3	–	–	8
1587	–	3	3	4	–	–	10
1588	–	3	4	3	–	–	10
1589	–	4	4	3	–	–	11
1590	–	4	1	1	–	–	6
1591	1	3	1	1	1	–	7
1592	–	6	1	2	–	–	9
1593	–	4	3	1	–	1	9
1594	–	2	–	–	–	–	2
1597	–	4	–	1	–	–	5
1598	–	4	–	2	–	–	4
1599	–	2	2	3	–	–	7
Összesen	6	91	54	45	5	4	186

⁷² Az összesítés forrásai ugyanazok, mint a 38. jegyzetben foglaltak.

A Mátészalkán birtokos családfejek között hat iparos foglalkozás neve fordul elő családnévként. Három (mészáros, fazekas, bodnár) eléggé kis arányban, míg a másik három (varga, kovács, szabó) nagy gyakorisággal. Vargák minden esztendőben szerepelnek az összeírásban. Szabók csak egy, Kovácsok csak hat évben nem a 23-ból.

Feltételezhetjük, hogy a fenti táblázatban szereplők jó része valóban űzte azt a foglalkozást, amire neve utalt, de csak alkalmi foglalatosságként s mellette rendszeresen vezetett földművelő gazdaságot is. Aligha véletlen a vargák, kovácsok és szabók kitüntetett szerepe. A földművelő életmód mellett nélkülözhetetlen volt a falusi, mezővárosi kovácsmesterek tevékenysége, akár az ekék élesítéséről, akár a kerekek ráfozásáról volt szó. A felsőruha elkészítésében szükség volt a szabókra, a vargák pedig elsősorban a női lábbelik készítése miatt élhettek meg egy mezővárosi közösségben is. A bodnárok alacsony előfordulási aránya mutatja, hogy a szőlőtermelés fontos volt ugyan a városban, de jelentőségét nem szabad túlbecsülni. A fazekasmesterség többnyire bizonyos táji központokhoz kapcsolódott, úgy tűnik, Mátészalka a 16–17. században nem volt ilyen. A mészárosok is inkább a városokban és népes mezővárosokban találtak elégséges foglalkoztatást, nem olyan kisközösségben, mint Mátészalka.

Összességében annyit bizonyára megállapíthatunk, hogy a 16. század utolsó harmadában 8–9 iparos élhetett a városban s ez az adózó családfejek 15,3%-át alkotta. Mátészalkánál fejlettebb mezővárosi közösségekben az iparosok aránya már a 16. század végén is elérhette, esetleg meg is haladhatta a 20%-ot.⁷³ Mátészalka ebben az összehasonlításban a közepesen fejlett mezővárosok közé sorolható, mint egyéb mutatókban is.

Azon kívül, hogy egy esetben Kalmár nevű adófizető is szerepel a dézsma-jegyzékekben,⁷⁴ nem találunk adatokat a város kereskedelméről. Nem valószínű, hogy kereskedő foglalkozású család már ekkor megtelepedett volna a városban, mivel az árucserre közvetítői nagyobb városok lakói voltak. Az iparosok termékeiket közvetlenül értékesítették vásárokon illetve egyéb formák között.

A 16–17. századi Magyarországon jellegzetesnek volt tekinthető, hogy a nemességet szerző jobbágyok jelentős hányada volt iparos foglalkozású, így a mezővárosi városi iparosok között igen soknak volt nemeslevele. Ez a törekvés nemcsak azért érthető, mert az iparos szakértelem nehezen tűrte a feudális személyi alávetettséget, hanem azért is, mert a mezővárosi iparosok, akik többsége mezőgazdasággal is foglalkozott, a legtehetősebb jobbágyok sorába tartozott, így

---

⁷³ Román János: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI–XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára. In: *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyosság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből.* Szerk. Makkai László, Bp., 1966. 591.

⁷⁴ MNL OL C 59. Filmtár 9825. doboz. Az 1598. évi dézsmajegyzékben a kereszténypénzt fizetők között szerepel „Michael Kalmár”.

leginkább volt módja kiszabadulni a jobbágyi helyzetből anyagi eszközei segítségével. Bizonyára ez történt Mátészalkán is. Az előzőekben elemzett megnevezési folyamat egyik részesei az iparosok voltak, a nemessé váló jobbágyok között több Kovács és Szabó nevű is előfordult.⁷⁵

A társadalmi viszonyok egyéb területeiről, más csoportokról és a művelődés helyzetéről nem szólnak forrásaink. Mátészalka egyházáról szó esik 1573-ban, amikor a „sedecima plebani” 8,5 kepe vagy kalangya (gelima) volt.⁷⁶ Az egyes helységekben beszedett dézsma 1/16 része a falu plébánosát illette. A plébánosra utalás 1573-ban azonban nem feltétlenül jelenti, hogy a reformáció ne ment volna végbe Mátészalkán. A reformált hitűek lelkipásztoraí ugyanúgy részesedtek a dézsmából, mint a katolikus egyház plébánosai s ez is sedecima volt.⁷⁷ Mátészalka bizonyára ugyanaz az utat járta, mint a Tiszántúl többi magyar települése, viszonylag korán a reformáció útjára lépett.

A későbbi dézsmajegyzékekben is több utalás fordul elő a lelkipásztornak kifizetett dézsmarészesedéséről. 1574-ben a borból átadott járandóság 1/2 cseber (tinna) és 11 icce volt.⁷⁸ 1590-ben a gabonarészesedés 3 kalangya (gelima) és 17 kéve, 1593-ban csak két kalangya és 2 kéve.⁷⁹ Négy esetben megtudjuk a lelkipásztor nevét is. 1592-ben Tivadary János „pastor Ecclesiae Dei et Jesu Christi in Zalka... (Isten és Jézus Krisztus egyházának pásztora Szalkán) tanúsítja a dézsmaszedőknek Gulácsy Mihálynak és Keczei Deák Miklósnak, hogy a sedecimát „recte et plenarie” (rendben és teljességgel) átvette tőlük augusztus 14-én.⁸⁰ Öt évvel később Krisztus egyházának pásztora „in oppido Szalka” Paulus Tsehi. Ugyanez a Csehi Pál volt a következő évben is Mátészalka lakosságának lelkipásztora.⁸¹ A Rákóczi-szabadságharc idején Szigeti Tamás volt a prédikátor⁸² s Szalka lakossága még sokáig csaknem teljes egészében megmaradt a protestáns hiten.

A mezővárosok fejlettebb igazgatási rendszerükkel is különböztek a falvaktól. A választott bíró mellett tanács működött, olykor már a szakigazgatás egyes területei is elkülönültek. Mátészalkán a bíró választás rendjét tudjuk a 16–17. században nyomon követni. A bírák hivataluk idején mentesek voltak a dézsmától, így a decimátorok saját érdekükben is feljegyezték a bíró nevét. E jegyzékből az állapítható meg, hogy a legfontosabb mezővárosi tisztség viselői általában a leggazdagabb jobbágyok közül kerültek ki. A bírák listája és a leggazdagabb

---

⁷⁵ Vö. a 63. sz. jegyzettel.

⁷⁶ MNL OL C. 159. Filmtár 9813. doboz.

⁷⁷ Molnár Ambrus 1975. 162.

⁷⁸ MNL OL C. 159. Filmtár 9813 doboz.

⁷⁹ Uo. Filmtár 9822. doboz.

⁸⁰ Uo. Filmtár 9822. doboz.

⁸¹ Uo. Filmtár 9825. doboz.

⁸² MNL SzSzBML IV. 506. Fasc. 2. No. 27. 1706.

jobbágyok jegyzéke nagyon sok ponton érintkezik.⁸³ Ez érdeke volt a földesuraknak is, mert a tehetősebb jobbágy nagyobb felelősséget tudott vállalni a település ügyeiért, mint a szegény s nagyobb volt a tekintélye is.

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC TÓL AZ 1848-AS FORRADALOMIG

A Rákóczi-szabadságharc valójában a Tiszaháton kezdődött s célkitűzései Mátészalka nemes és jobbágy lakosságához egyaránt közelállhattak, mert közülük többen fegyverrel is szolgálták a fejedelmet. Az elégedetlenséget fokozhatta az az elszegényedés, amely a századfordulóra Mátészalkát is elérte, s amelynek figyelembe vételével a megye kénytelen volt csökkenteni a település porcióját. A nyíri járás által beszolgáltatandó 259 köből gabonából Mátészalkának csak ötöt kellett fizetni, úgy hogy hármat az armalista nemesekre, kettőt a jobbágyokra vetettek ki. A lápszéli Börvej adója 17, Jánosie 16 köből volt.⁸⁴ Ez is mutatja a mezőváros elesett voltát s ebből fakadó elégedetlenségét.

A mezőváros talán erején felül is vette ki a részét a szabadságharc katonai terheiből. 1704-ben összesen 18-an szolgáltak Rákóczi seregében,⁸⁵ pedig a sok viszontagság után a háztartások száma nemigen haladta meg a 40-et. „A nemes vármegyével táborozó personalista nemesség” soraiban találtuk Barta Lászlót, Nagylaki Lászlót, Nagylaki Györgyöt, Kovács Istvánt, Géresy Mártont, Újlaki Istvánt, Barta Andrást. Nem személyesen, hanem „per filio” fiaik által szolgáltak; Kovács Istók, Szabó András, Kovács András, Mándi Mihály, Kerekes István, Szócs Zsigmond, Fejér István, azaz gyakorlatilag mindazok, akik Mátészalka jobbágyságból kiemelkedett vagy bevándorolt nemességét alkották. A fentiekén túl „nemes Csizmadia Zsigmond” a fejedelem mezei hadában szolgált „Eölyllyüs

---

⁸³ MNL OL C. 159. Filmtár 9813–9826. doboz. 1572; *Mathias Deák judex*, 1573; *Franciscus Kerekes judex*, 1574; *Thomas Barta judex primarius*, 1575; *Joannes Varga judex* 1576; *Mathias Deak judex*, 1577; *Lucas Varga judex*, 1578; *Joannes Varga judex*, 1579; *Franciscus Kerekes judex*, 1581; *Franciscus Kovachy judex primarius*, 1580; *Valentinus Kerekes judex primarius* 1582; *Mathias Deák judex* 1584; *Antonius Barta judex primarius* 1585; *Valentinus Kerekes judex* 1586; *Michael Barta judex primarius* 1587; *Antonius Barta judex*, 1588; *Valentinus Kerekes judex*, 1589; *Lucas Varga judex* 1590; *Thomas Sebestyén judex*, 1591; *Thomas Barta judex primarius* 1592; *Andreas Jakab judex*, 1593; *Thomas Varga judex*, 1594; *Valentinus Kerekes judex*, 1597; *Thomas Varga judex* 1598; *Thomas Kassay judex* 1599; *Antonius Zabo judex*. Nemcsak az feltűnő, hogy a Deák, Varga, Kerekes, Barta család tagjai közé 23 év alatt csak négy más családból származó bíró tud betörni (Sebestyén, Jakab, Kassay, Szabó), de az is, hogy ugyanazok gyakran többször is viselik a bírói tisztséget (Deák Mátyás háromszor, Kerekes Bálint háromszor, Varga Tamás kétszer, Barta Antal kétszer stb.)

⁸⁴ MNL SzSzBML IV. 506. Fasc. 2. No. 19.

⁸⁵ Uo. Fasc. 2. No. 26. 1704.

János seregeiben, Szüts János ezeriben”. A mátészalkai nemesség tehát összesen 15 fegyverforgatót adott Rákóczi csapataiba.

Nem maradtak ki a fegyveres szolgálatból a jobbágyok sem. Ugyancsak a mezei hadban (azaz a gyalogságnál) szolgált Nagy János, Dudás András és Kállai János, mindhármuk kapitánya Esze Tamás, hadnagya Széki András volt.

Három évvel később, 1707-ben még mindig kilencen voltak Rákóczi katonái Mátészalkáról. Csizmadia Zsigmond és Kállay János, akik már 1704-ben is a mezei hadban szolgáltak, még 1707-ben is itt találhatók, de más csapattestnél. Ekkor „Bik László úr ezerébe Tárkányi seregébe voltak beosztva. Ugyancsak a gyalogságnál volt ekkor Csiki József, „Torma úr seregébe”. Esze Tamás ezredében ekkor négyen szolgáltak Mátészalkáról: Király István, Kálmándi Mihály, Móré Mihály és Bajker Dániel. Az első három a Főstrázsa-mester seregébe, a negyedik Esze Tamás saját ezredébe volt beosztva. A kilencedik katona: Kis Péter, Gödény Pál alatt szolgált.⁸⁶

A katonák között olyanok is voltak, akik felmentést szerezhetek volna, de nem éltek vele. Ilyen volt az 1706. évi nemesösszeírás szerint „nyomorék” Kovács András, akinek a fia mégis együtt táborozott a megyei csapatokkal.⁸⁷

A szabadságharc bukásával Mátészalkán is új korszak kezdődött. Megmerevedett a feudális társadalomszerkezet, amely az örökös jobbágyrendszer megelőző évtizedeiben minden szigorúsága ellenére is számos kiemelkedési lehetőséget hagyott a jobbágyparasztság számára. A 18. század elejére Mátészalka társadalma véglegesen kettős; nemesi és jobbágyi társadalommá vált s az átjárás a két réteg között lényegesen nehezebb volt, mint a megelőző századokban.

A feudalizmus megmerevedése, majd a 19. század elején válságba kerülése mellett a Rákóczi-szabadságharctól az 1848-as forradalomig tartó másfél évszázadot a gazdasági erőgyűjtés, a csendes fejlődés időszakának is tekinthetjük. A török kiűzése és a kuruc háborúk után a másfél évszázados háborút és pusztulást másfél százados béke követte, az egymást követő generációk lassú anyagi gyarapodásának eredményeit nem vitte el egyik napról a másikra a várost gyakran meglátogató háború.

A Rákóczi-szabadságharc után véglegesült a városnak az a belső szerkezete és településrendje, amelynek a főbb vonalait 1728-ból ismerjük abból a bizonyáglevélből, amelyet ifj. Forgács Pál készítettett családjának javairól.⁸⁸ A síkságon elhelyezkedő Mátészalka nagyobbik részét nemesek és kurialisták lakják, alapítja meg a bizonyáglevél. Valaha a Forgács családnak a fundusa is „curialis” fundus volt, amin „etiam Castellum habuit” (kastélyuk is volt). A Forgács családé volt 10 telek, amelyből négy ekkor is fenn volt tartva (reservata) a nevezett családnak, míg öt Géresy alias Szőcs János, id. Barta András, Demeter János,

⁸⁶ Uo. Fasc. 2. No. 28.

⁸⁷ Uo. Fasc. 2. No. 27.

⁸⁸ MNL OL E 156. UetC Fasc. 109. No. 40.

Barta János és közösen Barta György és Zsigmond tulajdonába került. A telkek elhelyezkedése adatokat szolgáltat a város utcahálózatára és belső szerkezetére. Négy telek azon az utcán volt, amelyet „vulgo (közönségesen) Nagy Ucza”-nak neveznek, két telek pedig a „linea Templi”-n, azaz a templom utcáján volt. Utalás történik a bizonyáglevélben a templom melletti fórumra, vásártérre, ahol Mária Magdolna napján (július 22.) vásárt szoktak tartani. A templom utcai telkekhez bormérési jog és csapszék (educillum) is tartozott, de vásárok idején nemcsak korcsmát, de lacikonyhát is működtetett itt a tulajdonos. További telkek voltak a „vulgo Zalogszer” vagy másként Korpa utcán. A Forgácsok kuriális fundusa pedig a Kisszalka utcában volt található (in Platea vulgo Kis Szalka). Ezen egy épített pince és borház (cellarium) is áll. A telket 1728-ban Géresy János használta és egy juhaklot (ovile) létesített rajta.

A Forgács család egy később keletkezett összeírása nem az utcahálózatra, hanem a telkek lakottságára vonatkozó adatokat tartalmaz.⁸⁹ Valószínűleg a 18. század derekának viszonyairól tájékoztató irat szerint a Forgács nemesi kúria tartozékait Kovács Tamás használta. A többi taxalisták, örökös jobbágyok (subditi) és zsidók használatában volt. A Forgács telkekre telepedett zsidók neve Farkas, Ábrahám, Haluska, egy másik Ábrahám volt.

A jobbágyok életviszonyaira világít rá a Kádár Péter használatában lévő telek, amelynek belsőségén nemcsak a nevezett örökös jobbágy lakott három felnőtt fiával (Mihályal, Istvánnal és Jánossal), hanem Kádár János is (bizonyára testvére Kádár Péternek) fiával Ferencsel együtt „absque fundo”, azaz telek nélkül, valamint itt élt még özvegy Kádár Andrásné házas fiával, Péterrel s nőtlen fiával, Andrással (cum filiis Petro uxorato et Andrea celibe) szintén fundus nélkül. Valójában tehát egy jobbágytelken két generációhoz tartozó négy család élt együtt, de a telek hasznélvezőjeként csak egy családfő jelent meg. A jobbágytelkek ilyen lakottsága magyarázhatja meg, hogy a 18. században is miért van sokkal több jobbágyi család Mátészalkán, mint jobbágygazdaság.

A mátészalkai házak számáról először a II. József-féle népszámlálás adatfelvétele tudósít. 1787-ben a városban 229 ház állt s ebben 308 család lakott. A családok száma 34,4%-kal meghaladta ugyan a házak számát, ebből azonban nem szabad azt a következtetést levonni, hogy a városban voltak több családot is befogadó csinos és nagy házak.⁹⁰ A valóságot az 1828. évi regnicolaris conscriptiót készítő Kende Zsigmond fogalmazta meg, „ezen Mező városnak Házai, kivévén némely rendesebben épült apró Házakat, átallyában igen rongyos szalma és nádfedelű alatsony épületekből állnak. Egy Ház sints az egész mező városban, melly a tulajdonos adózó lakosnak állandó jövedelmet adna...”⁹¹ Nem azért laknak tehát egyes háztelken sokan, mert nagy ház épült rajta, hanem mert a sze-

⁸⁹ Uo. Fasc. 110. No. 73.

⁹⁰ Danyi Dezső–Dávid Zoltán 1960. 170–171.

⁹¹ MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Szathmár. No. 142. Mátészalka.

génység szűk lakásokban zsúfolódott össze, mint a fentebb említett Kádár Péter és rokonsága.

A tulajdonosok 18. századi változásáról a szórványos adatok mellett elsősorban a város 1775. évi urbárium tájékoztatója.⁹² Mátészalkának ekkor 19 tulajdonosa volt, nem tekintve azokat a nemeseket, akik saját kuriális telküket lakták és használták, s akik sem jobbággal, sem zsellérral vagy házatlan zsellérral nem rendelkeztek. A 19 jobbággal vagy zsellérral rendelkező tulajdonos közül 11-nek csak zsellérje vagy házatlan zsellérje volt, így valójában a földbirtokosok között nem vehető számításba. Csontos Györgyné, Géczi István, a Kállay család, a Kulín család, Géresy János, Vítkey Imre, Gyarmati Mihály, Pogány László, Géresy György, Cserkő István és Bakay László így ki kell maradjon a következő összesítésből, amely azt tartalmazza, hogy a város telkes jobbágyainak kezén lévő összesen 4,5 telek hogyan oszlott meg az egyes feudális tulajdonosok között.

Név	Telek	Az összes telek %-a
1. Károlyi Antal gr.	1 7/8	41,7
2. Vay Ábrahámné	4/8	11,2
3. Petróczy Miklós	3/8	8,3
4. Patay Sámuel	3/8	8,3
5. Irinyi László	5/8	13,8
6. Irinyi Antal	3/8	8,3
7. Vítkey Antal	1/8	2,8
8. Ördögh Imre	2/8	5,6

A táblázatban szereplő nyolc feudális birtokos gazdagsága nem az itt szereplő telkek utáni járadékból, hanem másutt birtokolt jobbágytelkeiből és allodiális földjeiből fakadt. Ezek igen terjedelmesek lehettek, mint a Károlyi Antalé, aki Magyarország legnagyobb földbirtokosai közé tartozott, vagy Vay Ábrahámnéé, aki szintén nagybirtokosnak számított a 18. századi Magyarországon. Szalkai birtokaik azonban nekik is, a többi közép- és köznemesi birtokosnak is igen csekélyek voltak. Ha figyelembe vesszük, hogy az úrbéri szabályozás szerint Mátészalkán egy egész telek 26 (magyar) hold szántót és 12 kaszás (kb. 12 hold) rétet jelentett a fundus intravillanuson kívül, akkor a 4,5 jobbágytelek után csak 117 hold szántó és 54 hold kaszáló, együttesen 171 hold föld járt. Károlyi Antal 41,7%-os részesedése a város jobbágytelkeiből is csak 71,3 hold földet jelentett.

A valóságos helyzet bizonyos értelemben más volt, mert a jobbágyok és zsellérek egy részének kezén irtásföldek is voltak, amelyek az Urbárium szerint nem tartoztak a telekállományhoz s a jobbágy, mint iparkodásának termékével sokkal szabadabban rendelkezett velük. Ugyanakkor az uraság, lefizetvén az irtásdíjat e

⁹² Uo. C 59. Filmtár, 4257. doboz Mátészalka 1775.

földeket könnyen megszerezhetette jobbágyaitól s allodiális tulajdonává tehetette, míg az úrbéres földek esetében ez a lehetőség az állami adóalap védelme miatt nem állt fenn. Az irtások (rétek és szántóföldek) együttes területe 159,5 pozsonyi mérő, mintegy 79,75 hold volt. E földekkel együtt 46,6%-kal több föld volt a jobbágyok kezén s ennyivel uraik is gazdagabbak, a lényeg és a belső arányok azonban semmit nem változnak. A három legnagyobb földbirtokos; Károlyi Antal, Vay Ábrahámné és Irinyi László jobbágyai (sorrendben) 10,2, 13,5, 3,2 hold irtásföldet használtak.

A tulajdonosok sorában később beállt változásokról keveset tudunk. Szirmay Antal a 19. század elején úgy tudja, hogy Mátészalka földesurai; „a Gróf Károlyi ház, Way József Királyi Udvari Tanácsos, Patay András, Eördögh György, Jeszenszky János, Irinyi, Witkay, Mándy Géressy, Fogarassy, Kovács, Sulyok, Pogány, Mészáros, Bakay, Rókász Urak”.⁹³ Ez a lista bizonyos szempontból bővebb, mint az 1775. évi, más szempontból viszont szűkebb. Az 1775. évi birtokosok közül hiányzik a Kállay család, Géczi István, Petróczy Miklós, Gyarmati Mihály stb. Azok az újak viszont, akik 1775-höz képest megjelennek (Mándy, Kovács, Sulyok, Pogány, Mészáros, Rókász stb. családok) valószínűleg nem kuriálisták, csak armalista nemesek nemesi telek és jobbágyok nélkül.

A sok földesúr és a végtelenül elaprózódott sessionális föld bizonyára azzal járt együtt, hogy az uraságok nem törekedhettek majorságok kialakítására a 18. században sem s nem próbálkoztak beavatkozni a jobbágyok gazdálkodásába.

A városban folytatott gazdálkodást a Rákóczi-szabadságharc utáni másfél évszázadban is a mezőgazdaság határozta meg, úgy azonban, hogy a korszak végén a hagyományos mezőgazdaságon belül már elkezdődtek bizonyos változások. A vizsgált másfél évszázadban három olyan forrás van, amely alapvető információkat szolgáltat a gazdálkodásról; az 1715–1720. évi országos adóösszeírás, az úrbérrendezés iratanyaga, amit Mátészalkán 1775-ben hajtottak végre és az 1828. évi *regnicolaris conscriptio*.⁹⁴

Mindhárom forrás megegyezik abban, hogy a lakosok határukat három nyomásban vagy fordulóban használják. Az úrbérrendezés során a mezővárost 1 osztályúnak tartották a megyén belül, ezért lett egy jobbágytelek szántóföldje 26 hold. 1720-ban és 1828-ban viszont csak közepes termékenységűnek jegyezték be Mátészalka határát, bizonyára azért, amit az 1775. évi Urbárium is megjegyez „mivel nagyobb részént nagy homok vagy a határban”. A homok térhódítása eredményezhette, hogy a hagyományos gabonatermelés rendjében a 16. századhoz képest a 18. században a búzával szemben nőtt a rozs vetésterülete, amely a homokos talajt jobban elviselte, mint a búza.

⁹³ Szirmay 1809. II. k. 113.

⁹⁴ MNL OL N 78. *Conscriptio 1715*. Lad. JJ. No. 7.1720. Com. Szatmár. 22. téka 39–40. pag. *possessio Mátészalka*. A másik két hivatkozott forrás levéltári jelzete a 91. és 92. sz. jegyzetben.

Említettük, hogy a 16. század utolsó harmadában még alig termeltek a búza mellett rozst a városban. 1775-ben nemcsak azért panaszkodnak a lakosok, mert földjük túlságosan kevés, hanem azért is, mert az árpát, zabot, lencsét, borsót nem termi meg földjük „búzáat sem mindenütt”. 1828-ban a termelvények között a búzáat nem is említi az összeíró, mert azt írja: „vetnek rozst, tengerit és krumpelit”. Az elmondottakkal némileg ellentétes Szirmay Antal állítása a századforduló tájáról, aki szerint a város határa „búzáat, rozst, tengerit bőven terem”.⁹⁵ Az ellentétes állításokat némileg talán feloldja a Forgács-javak 1728. évi bizonyáglevelé, amely szerint „non purum triticum, sed mixtum vulgo abajdócz...” (nem tiszta búzáat, hanem a közönségesen abajdócznak nevezett kétszerest) termelnek a városban a rozs és a dinnye mellett.⁹⁶

Az említetteknél megbízhatóbb forrás lehet a vetésszerkezet vizsgálatához az 1707. évi Rákóczi-féle dikaösszeírás, amely nemcsak a parasztok, de a nemesek földjeit is tartalmazta. E szerint az összeírás szerint a vetésterület a város határában az alábbiak szerint alakult.⁹⁷

Gabonaféle	Vetésterülete (kőből)	%
búza	88,5	42,9
rozs	108,0	52,4
zab	9,5	4,7

Az 1707-es év vetésszerkezetében dominálnak a kenyérgabonák, mivel a vetett földeknek csak 4,7%-án termeltek takarmánygabonát. Ez azonban valószínűleg nem minden évben volt így. Az adóösszeíró magyarázatul meg is állapította: „ezen falunak nem csak a szárazság miatt vészelt el az tavaszok (ti. tavaszi vetésük), hanem az jégis el rontotta”. Bizonyára nem minden év volt olyan rossz, mint az 1707-es, az azonban valószínű, hogy tavaszi gabonákat ugyanolyan okok miatt, mint a 16–17. században később sem nagyon termeltek.

Már a 18. század elején is voltak olyan jelek, amelyek a hagyományos, elsősorban csak gabonát termelő vetésszerkezet felbomlása irányába hatottak. Az újjvilágból bekerült és fokozatosan terjedő növények; a dohány, kukorica és burgonya bomlasztották a hagyományos termelési struktúrát.

A dohánytermelés Mátészalkán már a 18. század első évtizedében megjelent. Az 1707. évi dikaösszeírás szerint 25-en foglalkoztak vele és a termelt dohány mennyisége 3036 font, kb. 17 métermázsa volt. Ennyi dohány évente a 18. szá-

⁹⁵ Szirmay 1809. II. k. 113. Sajnos további bizonyító erőt nem jelent, hogy Fényes Elek is úgy látja 1839-ben, hogy Mátészalka határa „búzáat, rozst, tengerit bőven terem”, mert láthatóan szószerint másolta Szirmay munkáját. Fényes 1839. 284.

⁹⁶ MNL OL E 156. UetC Fasc. 110. No. 73.

⁹⁷ Levéltári jelzete a 86. jegyzet alatt

zad viszonyai között kb. 3–4 kat. holdon termett. Minden valószínűség szerint a dohányt is elkülönített határrészen ún. kertben termelték, mint a középkor óta a dinnyét, amelynek mátészalkai termeléséről szintén vannak adataink. A dinnyés kert lehetett a minta nemcsak a dohányoskert kialakítására, de a kukoricáskeretekre is. A későbbi évtizedekben (a 18. század végén és a 19. század elején) Magyarországon is diadalutal bejáró újvilági növényt ugyanis először nem illesztették be a gabonafélék vetésforgásába, hanem a lenhez, kenderhez és az említett dinnyéhez hasonlóan a szántóföldeken kialakított elkülönülő, felárkolt kertekben vetették. A Mátészalkán is tengerinek (eredetileg; tengeri búzának) nevezett⁹⁸ kukorica azonban a tömeges termelésre való áttérés során szétfeszítette a mezei kertek kereteit s bekerült a vetésforgásba. Ennek ideje pontosan nem határozható meg. Kétségtelen azonban, hogy az új növények közül a kukoricát a 18–19. század fordulóján már tömegméretekben vetették, egy néhány holdas mezei kertet mindenképpen meghaladó keretek között.

Amerika harmadik ajándéka a burgonya valószínűleg a legkésőbb kezdett terjedni Mátészalkán is a három újvilági növény közül, de jelentősége a 19. század 20-as éveiben messze meghaladta a dohányt, sőt a kukoricát is (dohánytermelésről ekkor már nem is történik említés). Az 1828. évi conscriptio a szántóföldi termelésről nagyon lakonikusan annyit állapít meg; „vetnek rozsot, tengerit és krumplit”. Az összeírás egy másik helyén, a szántóföldek termésének kiszámítása során azonban kiderül, hogy a „kolompér a zabbal párosítván” került be a számításokba, minden bizonnyal tehát nem szűnt meg a zab termelése sem. Az összeírás a paraszti használatban lévő vetésterületet mindössze 90 köblösre becsüli. Ha ez erősen csökkentett terület is, a vetésterületen belüli belső arányok torzításához sem az összeírónak, sem a parasztnak nem fűződött érdeke, így azokat valószínűleg fogadhatjuk el. A vetésterület az egyes termények között az alábbiak szerint oszlott meg:⁹⁹

rozs	47,25 köből	52,5%
tengeri	9,72 köből	10,8%
zab és burgonya	33,03 köből	36,7%

⁹⁸ Balassa Iván: *A magyar kukorica*. Bp., 1960. 90.

⁹⁹ Az összeírás arányai nem azonosak az itt közöltekkel. Volt ugyanis az átlag szerinti termésből;
 Rozs ..... 67 1/2 köből 50%
 Tengeri..... 28 1/8 köből 21%
 Kolompár és zab ..... 39 3/8 köből 29%
 Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az itt kimutatott termés nem tartalmazza a vetőmagot, amire az összeírás utal is, valamint (a teljes termés kilencedét és tizedét) azaz ötödét. A tengeri után azonban ugyanúgy nem kellett kilencedet és tizedet fizetni, mint a burgonya után, ezt tehát nem adhattuk hozzá az itt közölt adathoz. A rozs esetében viszont meg kellett tennünk a valós arányok kialakításához.

A vetésterületnek ez az összesítése valószínűleg ugyanúgy nem tartalmazza a vetemények teljes körét, mint az 1707. évi. A változások tendenciájának jelzésére azonban a két korlátozott értékű összesítés is alkalmas lehet. 1707 és 1828 között mindenképpen folytatódott a búza visszaszorulása, akár úgy, hogy a homokos határrészekre csak rozstot vetettek, akár úgy, hogy a búza helyett a kiegyenlítettebb terméshozamú kétszerest, abajdócot használták. Az 1828. évi vetésszerkezet azt is bizonyítja, hogy a kukorica és a burgonya már ekkorra számottevően átalakította a határ képét. Ha az együtt számolt zab és burgonya vetésterületéből csak annyi volt a krumplió, mint a kukoricáé a határban, akkor is a bevetett földek 1/5-ét már az újkövöldi növények foglalták el. A hagyományostól eltérő új mezőgazdaság kialakításában a 19. század első felében Mátészalkán is megtették az első lépést.

Nem nagyon tapasztalhatunk előrehaladást a hozamok terén. Ha az új európai mezőgazdaságot a 19. században a középkori viszonyokat messze meghaladó terméshozamok jellemzik, akkor sok jót és előremutatót Mátészalkáról nem mondhatunk.

A legoptimistább becslést a terméshozamokról ifj. Forgács Pál 1728. évi bizonyoságlevelében olvashatunk, amely szerint 1 köből elvetett mag után 10 köből is szokott teremni a városban.¹⁰⁰ Az 1720. évi adóösszeírás királyi biztosa sokkal óvatosabban becsülte meg a hozamokat, mert szerinte egy elvetett mag 5 mag termést hoz a mátészalkai határban.¹⁰¹ Kende Zsigmond, az 1828. évi összeíró biztos „több esztendőbeli termést vévén tekintetbe, s le vonván a magot, kilencedet és a tizedet, mellyeket itt rész szerént Termésben, rész szerént pénzzel és szolgálattal fel váltva fizetni kell, terem egyre másra... általában 90 mérő vetésre 135 mérő...” Ez az 1,5-szeres maghozam az előzőekhez képest olyan alacsony, hogy szinte hihetetlen. Ha a terméshez a vetőmagot, a kilencedet és a tizedet is hozzáadjuk, (a korábbi becslésekben ezek szerepelnek) egy mérő elvetett mag háromszorosára számíthatnak Szalkán az 1828. évi összeírás szerint.¹⁰² Az országos átlag 1828-ban 4,1 mag volt a gabonafélék esetében,¹⁰³ ami megfelelt a hagyományos mezőgazdaság termésátlagainak. A 3 magnál bizonyára Mátészalkán is több volt, de azt, hogy a hozamok nem nőttek a 18. század folyamán hihetőnek véljük, főként azért, mert nőtt a homokos terület, amely a fekete földnél ala-

¹⁰⁰ Lásd a 96. sz. jegyzetet

¹⁰¹ „Territorium eiusdem (t. i. a településnek) mediocris procreationis, post inseminatos iustas Cub. Posoniensis procreari solent cub, 5 posoniensis”. MNL OL N 78. Lad. JJ. No. 7. Possessio Mátészalka

¹⁰² Az összeírás az elvetett mag 1,5-szeresét számítja termésnek, de kilenced, tized és a vetőmag nélkül. A vetőmaggal a termés 2,5, ennek ötöde 0,5 együttesen tehát 3 mag.

¹⁰³ Vö. István Orosz: Die landwirtschaftliche Produktion in Ungarn 1790–1849. = *Agrártörténeti Szemle*, XIII. évf. 1971. Supplementum, (1–24.) 9.

csonyabb hozamokat produkált, különösen akkor, ha a talajerő visszapótlás nem volt megoldva.

A visszaeső terméshozamok, az átalakuló vetésszerkezet mellett még egy jellemzője volt a Rákóczi-szabadságharcra kezdődő másfél évszázadnak a város gazdasági életében; a szőlőtermelés szerepének csökkenése és eljelentéktelenedése. Míg a 16. század utolsó harmadában a bordézsmajegyzekek tanúsága szerint számottevő szőlőtermelés folyt a határban, sem az 1707. évi dikajegyzekek, sem az 1720. évi országos adóösszeírás nem regisztrál szőlőket Mátészalkán. Az 1828. évi conscriptio is azt állapítja meg: „szőlők ezen helységbe nincsenek”.¹⁰⁴ A helyzet talán nem ennyire egyértelmű, mert Szirmay szerint „szőlejek is némelyeknek a homoki dombokon jó nyári bort teremnek”.¹⁰⁵ Gondolhatnók azt is, hogy csak az adófizetőknak nem volt szőlőjük s a nemeseknek igen, ezt azonban szintén cáfolja az 1707. évi dikajegyzekek, amelyben ha lett volna, a nemesek szőlőjét is összeírták volna.

Valószínűsíthető, ha volt is valamennyi szőlő a város határában a 18. században és a 19. század első felében, nem lehetett említésre méltó, semmiképpen sem volt olyan jelentős, mint a 16. században. A szőlőtermelés jelentéktelenné válásának okait csak találgatni lehet. Bizonyára szerepet játszhattak benne minőségi problémák, főként azonban az, hogy jobb szőlővidékek a 18. században az Alföldön is tömegtermelésbe kezdtek s ellátták borral a nem termelő körzeteket is. A szőlő helyett nem alakult ki említésre méltó gyümölcsstermelés sem.

A szántóföldi növénytermelés a vizsgált időszakban még hagyományos eszközökkel folyt. A legfőbb igásállat a szabadságharcig az ökör maradt. A hagyományos vaspapucsos faekével való szántáshoz a 18. században négy ökröt fogtak be az 1720. évi összeírás szerint, sőt az úrbérrendezéskor úgy nyilatkoztak, hogy „két marhával nem lehet szántani”. 1828-ban azonban már „minden féle szántást két marhával végeznek”. Erre valószínűleg nem az eszközök javulása miatt került sor, hanem az igásállatok megfogyatkozása miatt kényszerűségből. Már 1775-ben is panaszkodtak csekély és gyenge legelőjükre, ami miatt „a vonó marhájok számára sem foghatnak tilalmast”. A gyenge igásállatok miatt a szántás minősége sem lehetett túlságosan jó. A hagyományos gazdálkodás rendjének megfelelően az őszi gabonák alá háromszor szántottak, a tavasziak alá egyszer.

A rendszeres ugartartás nemcsak a legelő pótlására volt alkalmas, de a pihentetés hozzájárult a talaj regenerálódásához. Erre azért is szükség volt, mert alig trágyázták földjeiket. 1828-ban úgy vélték minden harmadik évben szükség lenne a földek trágyázására, de az állataik a láp közelsége miatt szinte rendszeresen mételyt kapnak, ezért „alig gyűjthetnek annyi trágyát, mellyel házi kertjeiket javíthatnák”. A homokos határt, a dombosabb részeket a szélhordás miatt sem trágyázhatták.

---

¹⁰⁴ Vö. a 91. jegyzettel

¹⁰⁵ Szirmay 1809. II. k. 113. Fényes is hasonlóan nyilatkozik, de ismét szószerint másolja Szirmayt. Fényes 1839. IV. k. 284.

A szántóföldek a határnak még ebben az időszakban is csak kis részét alkották. Az 1707-ben összeírt 206 köblös, kb. ugyanennyi hold vetésterület, háromnyomásos rendszer mellett feltételezett 103 hold ugart, a szántóföld terjedelme tehát 309 hold volt. Ha hozzászámítjuk a dohány vetésterületét és esetleg más „mezei” kerteket is, akkor sem haladta meg a 350 holdat. Pedig ez az adat a nemesek szántóföldjeit is tartalmazza. 1775-ben a jobbágyok szántói és irtásokkal együtt is csak 196³/₄ holdat tettek ki (1828-ban csak 135 holdat). Ha a nemesek használatában lévő szántó a 19. században is olyan arányban állott a paraszti földekhez, mint 1707-ben) azaz az egész terület 77% volt,¹⁰⁶ akkor sem volt több szántó az úrbérrendezéskor a város határában 855 holdnál. Ez az egész határnak mintegy 10,5%-át alkotta. A fennmaradó csaknem 90%-on a rétek, a legelők, az erdők és a hasznavehetetlen területek osztoztak. A réteken osztott kaszálók minőségével nem nagyon voltak megelégedve a helyi lakosok. Már 1720-ban is „sással kevertnek” vallották. Ez a véleményük – miként korábban már idéztük – nem változott meg 1775-ben és 1828-ban sem. Sarjút általában nem kaszáltak réteiken, bizonyára azért, mert a júniusi első kaszálás után megszabadították a legelő állatok számára. A határ nagy részét alkotó legelőt 1720-ban elégségesnek mondják, de 1775-ben már szűkösségére panaszkodnak. 1828-ban inkább minőségi panaszokat emlegetnek, azt, hogy a „Nagy Láp” szélében lévén nem egészséges az állatok számára. Mind a legelőt, mind a rétet sűrűn elöntötte a Kraszna áradása.

A korábbi századokban még emlegetett makkos erdő a 18. század második felére „nagyobb részént” elpusztult, így a jobbágyok szabad makkolása nem jelent számukra értéket. Tűzifát és épületfát azonban továbbra is lehet a város erdejéből szerezni.

Mátészalka határa a 19. század derekáig nagyon sokat megőrzött eredeti természeti állapotából. A változások jele legfeljebb a szántóföldek fokozatos kiterjedése volt, ez úgy tűnik elsősorban az erdőket érintette. Bizonyára volt összefüggés az irtásföldek növekedése és a makkos erdők pusztulása között, bár irtásföldeknek nemcsak az erdők elpusztítása révén kialakított szántókat nevezték, hanem azokat is, amelyek pl. a legelők feltörésével szereztek a jobbágyok.

Az igazi nagy változások azonban nem ebben a korszakban, hanem a 19. század utolsó harmadában, a folyószabályozások és lecsapolások után mentek végbe, amikor megnyílt a lehetőség a szántóföldek szinte korlátlan kiterjesztésére más ágak rovására.

A szántóföldi növénytermelés mellett a gazdálkodás másik nagy ága az állattartás volt. A mátészalkai állattartás vizsgálatának ugyancsak az 1707. évi dika-

---

¹⁰⁶ 1707-ben Mátészalka határában a dicator 206 köblös vetést írt össze, tavaszikat és ősziakat együttesen. Ebből 158,5 köblös volt a nemeseké és 47,5 köblös a jobbágyoké. Az arány a két terület között megközelítően 77–23%. Ezt vettük figyelembe a 19. századi adatoknál, feltételezve, hogy a két csoport közötti megoszlás azonos maradt.

jegyzék lehet a kiindulópontja, amely a legteljesebb felmérés volt a nemes és nem nemes lakosok állatállományáról. 1707-ben volt a városban:

szarvasmarha	246
ló	11
sertés	106
juh	321
kecske	128
méhkas	34

Ha a méhcsaládokat nem számítjuk be az összállományba, akkor a szarvasmarhák alkották a teljes állatlétszám 30,3%-át, a lovak 1,3%-át, az (egy éves kor feletti) sertések 13%-át, a juhok (a bárányok nélkül) 39,6%-át, a kecskék pedig 15,8%-át. Az első pillantásra is látható, hogy a lótartás nem volt igazán vonzó a város lakosságának, az igásállat elsősorban még mindig az ökör, ugyanúgy, mint a megelőző századokban. Az igásökrök fontosságát az jelzi leginkább, hogy a szarvasmarháknak több mint fele volt ökör (134 db 54,5%). A sertések esetében csak az egy évnél idősebb állatok kerültek be az adójegyzékbe, az itt közölt számnál tehát nagyobb volt a teljes állomány jelezvén, hogy egy lápszéli településen vannak lehetőségei a sertéstartásnak, különösen, ha a határban makoltatni is lehet. A juhok esetében (ahol a bárányokat szintén nem tekintették adóalapnak) összehasonlítási lehetőségünk is van a megelőző korszakkal, mivel rendelkezésünkre állnak a dézsmajegyzékek adatai, amelyekben szerepeltek a juhok is. A 16. század végén 200–250 körül volt a juhállomány, az itteni létszám mintegy 30–50%-os növekedést mutat.

Figyelmet érdemel a városban a kecskék meglehetősen nagy száma, ami szintén megmutatkozott már a 16. században is. A méhkasok száma a 16. és a 18. század között inkább csökken, mint növekedett.

Annak, hogy ez az állatállomány soknak vagy kevésnek minősíthető-e két mutatója is lehet; ha viszonyítjuk a háztartásokhoz illetve a település területéhez. Az egy gazdaságra jutó állományról az alábbi összesítés készíthető:

Szarvasmarha	6,30
Ló	0,28
Sertés	2,71
Juh	8,23
Kecske	3,28
Méhkas	0,89

Összességében a méhrajok nélkül is 20,8 állat jut egy gazdaságra, ami azt tükrözi, hogy a mátészalkai gazdálkodásban annak ellenére is jelentős állattartás folyt, hogy a városnak nem voltak bérelt pusztái, ahol az állatokat legeltethették volna. Nem ennyire jók az arányok, ha az állományt a város csaknem nyolcezer holdas ha-

tárához viszonyítjuk, mert egy állatra csaknem 10 hold jut. Ennek a határnak legalább fele legelő volt, így egy állatra 5 hold számítható. 19. századi becslések szerint egy nagyállat éves legeltető tartásához legalább egy hold legelő kellett, ehhez viszonyítva Mátészalkán még adottak voltak a bővítés lehetőségei. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy az állomány nem függetlenedhet a gazdaságok számától s a gazdaságok ekkora állatlétszám mellett is jól el voltak látva.

A másfél évszázad alatti változások bemutatására kevés lehetőségünk van. 1828-ban összeírták ugyan az állatokat is, de csak a jobbágyokét, azokat is sok eltagadással, összehasonlításra legfeljebb a jobbágyság állományát illetően nyílik lehetőség.¹⁰⁷

	<u>1707-ben</u>	<u>1828-ban</u>
Ló	6	18
Szarvasmarha	57	63
Kecske	6	3

Sajnos a sertések és a juhok összehasonlítására nincs lehetőség, mert ezeket 1828-ban nem írták össze. A nagyállatok száma mind a lovak, mind a szarvasmarhák esetében növekedett, igaz 1707-ben az állomány 12 gazdaság 1828-ban 18 gazdaság között oszlott meg, ezért 1707-ben egy jobbágygazdaságra 0,5 ló, 4,75 szarvasmarha és 0,5 kecske jutott, míg 1828-ban a fenti sorrendben 1,0, 3,5 illetve 0,16 állat. Az állatsűrűség ezáltal nem nőtt, hanem 5,75-ről 4,56-ra csökkent a juhok és a sertések nélkül. A változások igazán jól kitapintható iránya a lovak számának növekedése. Úgy tűnik Mátészalkán ebben a másfél évszázadban terjedt el igásállatként a ló, bár az ökör is alig veszített pozícióiból. Az ökrök szerepe a szarvasmarhaállományon belül a két időpont között nem csökkent, hanem növekedett. Míg 1707-ben a teljes állomány 24,6%-a volt fejőstehén, 1828-ban csak 14,3%-a.

Ez utóbbi arányok részben már a tartásmódra is utalnak, amelyben a hagyományos formák nemcsak 1848-ig, de a 20. század elejéig őrizték állásaikat.¹⁰⁸

Mátészalka viszonylag kis határa az elégséges legelő ellenére sem tette lehetővé illetve szükségessé a kintháló gulyák rendszerét, a vizsgált kor a naponta hazajáró csorda időszaka. E rendszert kívánta meg az igásökrök nagy száma s az a tény, hogy pusztán szaporulatáért tartott szarvasmarhák vagy a pusztai legelők

¹⁰⁷ A két adóösszeírás összevetésében adódhatnak hibalehetőségek, amiket nem lehet kiszűrni. 1828-ban feltételeztük, hogy az összeírt állatállomány a 18 jobbágy család tulajdonában van. Ez valószínű, de nem biztos, mert a zsellérek között is lehettek állattulajdonosok. Az ebből fakadó torzítás azonban a tendenciákon nem változtat, legfeljebb még rosszabbnak mutatja a jobbágyok helyzetét 1828-ban, mint amit a szöveg tartalmaz.

¹⁰⁸ Lásd *Viga Gyula*: Mátészalka állattartásának néprajza In. *Mátészalka néprajza*. Szerk. Ujváry Zoltán, Debrecen, 1992. 57–94.

hizlalt söremarhák a városban nem voltak. Az ígaslovak esetében szintén nem vetődhetett fel a méneses tartásmód.

Az az adat, amely szerint Géresy Jánosnak a város egyik telkén volt juhakla, arra mutat, hogy a juhtartásban is a naponta kijáró nyájak rendszerét alkalmazták. A juhállomány a 18–19. században megoszlását tekintve változáson ment keresztül, ami bizonyára a tartásmódot is befolyásolta. A 16. század végén 4–5 juhtartó gazdánál soha nem volt több a városban s ezek 50–150 juhot is tartottak. 1707-ben a 321 juh 20 gazdaság között oszlott meg igaz távrolról sem egyenletesen. Az állomány 3/4-e két gazdaság tulajdonában volt, a többi megoszlott 18 között. Géresy Jánosnak 140 juhból, Barta Andrásnak 100 juhból álló nyája volt, a többiek 1–9 juhot tartottak. Sem Géresy János, sem Barta András (mindkettő nemes) nem volt ún. „magatartí” juhász, hanem fogadott pásztor gondozta nyájaikat s gazdaságuknak még sok más eleme volt (pl. 25, ill. 26 darabból álló disznókondájuk). Azt is mondhatjuk kis majorságot tartottak fenn, amelynek a juhászat egy része volt. A többiek ettől eltérő helyzete új elem a 18. századi juhtartásban.

A tartásmód a lovak kivételével a nyári legeltetésre, téli istállózásra épült, mint az akkori Magyarország nagyrészén.¹⁰⁹ A téli takarmányozást nem a szántóföldön termelt takarmánygabona biztosította, hanem a réteken készített széna, aminek csak a sertéstartásban nem volt szerepe. Itt viszont fontos volt az őszi-téli makkoltatás, addig, amíg a makkos erdő erre lehetőséget biztosított.¹¹⁰ A kukorica és burgonya elterjedése nemcsak az emberi táplálkozás szempontjából volt fontos, de új takarmányt adott elsősorban a sertéseknek, de a szarvasmarháknak is. Az így bekövetkező átalakulások azonban inkább csak 1848 után, sőt csak a vízrendezések után zajlanak le. Az elmondottak magyarázhatják, hogy a város lakóinak miért fontos minden összeírásnál a rétek, legelők és a makkos erdők helyzete. Valójában ezek alkották az állattartás igazi bázisát.

A 18–19. században a mezőgazdasági termelés mellett mód nyílik az értékesítés lehetőségeinek vizsgálatára is. „Termékeiket módjukban áll Debrecen szabad királyi városban értékesíteni...” állítja az 1720. évi összeírás. 1828-ban Debrecen mellett, mint fontos vásárhelyet, Nagykárolyt is megemlíti, amely csak fele útra van, mint Debrecen. A vásártartási joggal rendelkező mezőváros azonban maga is tarthatott előbb egy, majd négy országos vásárt, amelyeken azonban gabonát csak ritkán lehetett értékesíteni, viszont állatvásárként fontosak voltak. Hiányzott a városból a hetipiac, a szezonális kereskedelmi forgalom fontos intézménye. A vásárvám az uraságokat illette meg, ugyanúgy, mint a bormérés monopóliuma. Szent Mihály napjától Karácsonyig ugyan a város is élhetett a bormérés jogával, de ahogy

---

¹⁰⁹ Orosz 1986. 403.

¹¹⁰ József Szabadfalvy: Zur extensiven Schweinezucht auf der Gossen Ungarischen Tiefebene. In: *Ethnographica et folkloristica Carpathica*, XIX. k. Szerk. Ujváry Zoltán, Debrecen, 1979. 53–62. A szerző az extenzív sertéstartás két legfontosabb területének a mocsarak és lápok vidékét és a makkos erdőket jelöli meg. Mátészalka esetében ez a két körzet egy település határában volt meg.

1775-ben fogalmaztak, nem sok hasznát veszik kántorjoknak” (évnegyedes bormérésüknek), mert az urak árendásai ekkor is szoktak mérni.

A mezőgazdasági termelés értékesítési lehetőségeit javította a belső piac szélesedése, ami a városi kereskedelem kibontakozásában és a városi ipar bővülésében nyilvánult meg. 1827-ben vegyes céh is alakult a városban, akiket Kende Zsigmond nem nagyon szerethetett, mert „gyülevész kontár csoportnak” nevezte őket. Hat mesterség (kötélverő, szabó, kovács, csizmadia, szappanos és festő) képviselői alkottak egy testületet, de csak a szabók voltak hárman, a többiek mind egyedül képviselték iparágukat. Legényt egyikük sem alkalmazott s fél évnél hosszabb ideig esztendőnként egyik sem dolgozott. Amikor nem üzték iparjukat, kapáltak, arattak, napszámra jártak, ahogy az összeíró megjegyezte. A 19. század elejéről visszatekintve a korábbi századokra érthetjük meg, hogy a korábbi iparosok a város társadalmában miért jelennek meg agrártermelőként vagy zsellérként. Az összekötő kapcsot a korábbi századokkal a szabók és a kovácsok teremtik meg, a szabók a 19. század elején is a legerősebb iparos csoportnak tekinthetők.

Nem volt sokkal jobb a helyzet a kereskedelemben sem. A három kereskedőként összeírt zsellér valójában házaló volt. Kain Kernnél jegyezte meg az összeíró; „kereskedik apró boltbéli portékákkal, melyeket Debrecenben veszen meg és a szomszéd Mező városokban u. m. Baktán, Várdában, Naményban F. Gyarmaton és helyben adogat el”.

E primitív formák egyáltalán nem értékelik magasra a szalkai iparüzést és kereskedelmet, mégis jelzései bizonyos társadalmi változásoknak is.

A mátészalkai társadalom jobbágyfelszabadítás előtti másfél évszázadát, miként korábban említettük a (gazdagabb) nemesi közösség és a (szegényebb) jobbágyi közösség markáns különválása jellemzi leginkább. A 18. században, amikor már nem kell bármilyen eszközzel jobbágyokat szerezni az elhagyott telekre, a sessióra is érvényes földesúri földtulajdon fontosabbá válik a jobbágy személyére érvényes urasági jogoknál. Ez viszont értelmetlenné teszi a korábbi századok jobbágyi „szabadságait”, a szabadmenetelűséget, a kedvezőbb adózási feltételeket stb. Ugyanakkor a nemesek világa a jobbágyi libertások elértéktelenedésével még zártabbnak tűnik s a privilégiumföltés miatt azzá is lesz.

E folyamatok közül Mátészalkán különösen jól érzékelhető a viszonylag jómódú nemesi közösség és a hozzá képest szegény jobbágyi társadalom kialakulása.¹¹¹

A vizsgálódásokat érdemes az arányok tisztázásával kezdeni. A II. József-féle népszámlálás idején 1784–1787-ben külön regisztrálták a nemeseket és a parasztokat, így Mátészalkán is mód nyílik a két nagy csoportot különválasztani.¹¹² Volt ekkor a városnak 1311 lakosa, amelyből 220 nemes férfit írtak össze. Volt még a férfiak között 1 polgár, 20 (jobbágy)paraszt, 123 zsellér, 6 egyéb és 1 sza-

¹¹¹ „Rerum suarum distrahendi commoditatem habere possent in Suae Regia Civitate Debrecen...”
MNL OL N 78. Lad. JJ. No. 7. Szatmár m. Mátészalka

¹¹² Danyi Dezső–Dávid Zoltán 1960. 170–171.

badságolt katona. A társadalom vizsgálatához mindenekelőtt a nemes és jobbágy családokat kell elkülöníteni. Mivel a nem nemes férfiak esetében a népszámlálás külön megadja „a polgár és paraszt örököse” létszámát, azaz a nem nős férfiak számát, a nemeseknél viszont nem, nyilvánvaló, hogy a családok számához képest a nemesség számában van többszörözés. Ezt kiküszöbölve a 308 mátészalkai család rendi jogállás szerint a következőképpen csoportosítható;

nemes	158	51,3%
paraszt és polgár	21	6,8%
zsellér	123	39,9%
egyéb	6	1,9%

A népszámlálás időszakában Mátészalka lakosságának nagyobbik fele volt nemes és csak kisebb földesúri függésben élő jobbágy vagy zsellér. Ez a helyzet nem a 18. század végére alakult ki, hanem a korábban elemzett társadalmi folyamatok eredményeként már a 17. század végére. Amint láttuk, már 1695-ben 50–50% a nemesek és a parasztok aránya a város társadalmában, ami 1707-ig némileg a nemesek javára módosul, de a későbbiekben visszaállnak az eredeti arányok. Ez mutatkozik meg a népszámlálás során is, s nincs okunk feltételezni, hogy 1848-ig jelentősen módosult volna. A kevés földre szorult jobbágyság száma éppen emiatt nem növekedhetett bevándorlókkal, a természetes szaporodásban pedig – úgy tűnik – nem volt lényeges különbség a két rendi csoport között.

Annak elemzésére, hogy a két csoport között milyen vagyoni különbségek voltak jó kiindulópontnak kínálkozik a már sokszor emlegetett 1707. évi dika-jegyzék.¹¹³ Annál is inkább, mert a vagyonosság legfontosabb elemeit, a földterület nagyságát, az állatállományt, a munkavégzésből származó jövedelmet és sok egyéb tényezőt egyetlen mutatóba sűrít.

Az adófizető dikaszáma	Az adófizető társadalmi állapota		
	összes	jobbágy	nemes
15 dika felett	3	1	2
10–15-ig	4	1	3
7–10-ig	7	1	6
5–7-ig	5	4	1
3–5-ig	6	3	3
1–3-ig	3	2	1
0–1-ig	6	1	5
dika nélkül	1(5)	–	1
Összesen	35 (39)	13	22

¹¹³ Vö. 86. jegyzettel

Az 1707. évi dikajegyzék 39 mátészalkai családfő nevét tartalmazza. Közötük azonban van négy (jobbágy és nemes) katona, akinek dikamentessége összefüggésben volt katonáskodásával. Őket vizsgálódásainkban nem vettük figyelembe. A megmaradó 35 családfő közül 13 (37%) volt jobbágy és 22 (63%) nemes. A vagyonszágot kifejező dikaszámok szerint a két nagy csoport tagjai a fenti táblázat rovataiba sorolhatók be.

A táblázat behatóbb elemzése tartogat bizonyos meglepetéseket. A nemesek társadalma sokkal differenciáltabbnak tűnik a parasztokénál. Az, hogy közéjük tartozik a két leggazdagabb; Géresy János 29 dikával és Barta András a megnevesedett egykori parasztcsalád tagja 28 dikával természetesnek is vehető. Arányuk a nemesek között 9%. Az azonban nem természetes, hogy a nemes lakosság 6 tagja (27,3%) egy dikánál kevesebbel rendelkezik, tehát igen szegény.

Ha a két nagy kategória átlagos dikaszámát vizsgáljuk (ez a jobbágyok esetében 9,8 a nemeseknél 8,2 dika) azt tapasztaljuk, hogy a differenciálatlanabb jobbágyosság összességében gazdagabbnak tűnik a nemességnél. Az a korábbi feltételezésünk tehát, hogy a nemesség vagyonosabb voltával különül el a jobbágyoktól, látszólag nem igazolódik.

A valóság azonban nem ez. Érdeemes megvizsgálni Mátészalka 3 leggazdagabb lakosát, milyen elemekből tevődik össze vagyonságuk. Ebbe a csoportba tartozik a már említett két nemes mellett Nagy Ferenc jobbágy is. Géresy Jánosnak 2 lova, 13 ökre 4 (nem fejős) tehene, 140 juha, 25 sertése 92 kecskéje 12 köből búzavetése és 15 forintot jövedelmező malma volt, ezek adták ki 29 dikáját. Barta András 28 dikája mögött a következő vagyon volt; 13 ökör 7 fejős és 3 nem fejős tehén 100 juh, 26 sertés 14 kecske, 20 kaptár méh 8 köből búza, 10 köből rozs 4 köből zabvetés 24 forintot jövedelmező malom és 150 font dohány. Nagy Ferencnek 2 lova és 5 ökre 4 fejős és 2 nem fejős tehene, 9 sertése 10 kas méhe 3 köből búza 3 köből rozs és 1/4 köből zab vetése valamint 300 font dohánya volt. Ez azonban összesen csak 12 dikát tett ki, dikaszáma úgy nőtt 18-ra, hogy háztartásában 6 felnőtt élt, akik valamennyien 1–1 dikát jelentettek. A nemesek személyét és felnőtt hozzátartozóikat nem tekintették dikaalaprak (nyilván személyes szabadságuk miatt), ezért a valódi vagyonszágot a jobbágyok dikaszámai torzítják.

A személyre (a munkavégző képességre) kivetett dikaszám a 13 jobbágyháztartás esetében 38. Miután ilyet a nemesekre nem vetettek ki, reálisan csak akkor hasonlíthatjuk össze a két csoport vagyonságát, ha a jobbágyokéból 38 dikát levonunk. E levonás után a jobbágyok átlagos dikaszáma csak 6,8, a nemeseké marad 8,2. A két átlag közötti különbség valóban vagyonosabbnak mutatja a nemességet, mint a jobbágyokat.

Ha a munkavégző képességre kivetett adótól eltekintünk, elének tűnnek a szegények a jobbágyok között is. Nemcsak a nemes Dudás Ferenc volt „miserabilis persona” (szerencsétlen személy), hanem a jobbágy Palóczi János is, akinek 1 tehene 1 sertése és 1/2 köblös földje volt, de személye révén 2 dika után fizetett.

A két csoport vagyoni helyzetének különbsége méginkább kiviláglik, ha az állatállomány megoszlását vizsgáljuk meg.

Állatfajta	Egy főre jutó átlag létszáma			
	nemeseknél	jobbágyoknál	nemeseknél	jobbágyoknál
Ökör és ló	111	34	5,0	2,6
Tehén	83	29	3,8	2,2
Juh és sertés	397	30	18,0	2,3
Kecske	122	6	5,5	0,5
Méh	22	12	1,0	0,9

Valójában csak a méhkasok megoszlásában nincsenek jobb helyzetben a nemesek, így társadalmukat valóban átlagosan jobb vagyoni állapotban lévőnek tarthatjuk a jobbágytársadalomnál. Ez a helyzet bizonyára 1848-ig megőrződött, bár hasonló vagyonkimutatásokat a nemesekről a következő másfél évszázadban nem készítettek.

A jobbágytársadalom alakulásának elemzését, legalább nagy vonalakban lehetővé teszik az úrbérrendezés és az 1828. évi regnicoláris conscriptio adatfelvételei.¹¹⁴

Jogi (vagyoni) állapot	1775-ben	%	1828-ban	%
Jobbágy	17	36,2	18	26,1
Zsellér	26	55,3	36	52,2
Lakó	4	8,0	15	21,7

Az arányszámok a zselléresedés előrehaladását mutatják, hiszen a házas és házatlan zsellérek együttes aránya 63,2%-ról 73,9%-ra nőtt s lényegesen rosszabb volt az országos átlagnál is.¹¹⁵ A tendencia, az elszegényedés igazságát az sem cáfolja, hogy a zsellérek és lakók között sokféle réteg volt megtalálható 1828-ban, pl. az összes iparosok és kereskedők is, akik ha jobban is éltek a zsellérek átlagánál, igazán vagyonosak nem voltak.

A fenti arányokat legalább nagy vonalakban érdemes összevetni a 17. század végén kialakult helyzettel. 1695-ben a vagyontalanok aránya 12,5% volt a szegényeké 31,2%. Együttesen sem alkották a társadalom nagyobbik felét (43,7%).

¹¹⁴ MNL OL C 59. Filmtár, 4257. doboz. Uo. N 26. Conscriptio 1828. Com. Szathmár No. 142. Mátészalka, Vö. Tagányi Károly: Az 1828-iki országos összeírás végleges eredményei. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896.

¹¹⁵ Lásd Szabó László: Mátészalka társadalma. In. *Mátészalka néprajza*. Szerk. Ujváry Zoltán, Debrecen, 1992. 219–246.

Nyolc évtized alatt, legalábbis a jobbágyok esetében a zsellérek és házatlan zsellérek a város társadalmának kétharmadára nőttek, kifejezve ezzel az elszegényedés előrehaladását.

A telkes jobbágyként összeírtak sem voltak igazán tehetősek, ennek megállapítására az 1775. évi úrbéri tabellák jogosítanak fel. A városban található 4,5 jobbágytelek ugyanis az alábbiak szerint oszlott meg az örökös és a szabadmenetelű jobbágyok között.

Telekhányad	Örökös jobbágy	Szabadmenetelű jobbágy	%
1/2 vagy ennél több	3	–	17,6
1/4	4	–	23,5
1/8	2	8	58,9
Összesen	9	8	100

Az a tény, hogy a telkes jobbágy lakosság 58,9%-a csak 1/8 telket (3,25 hold szántót és 1,5 hold kaszálót) használhatott, tehát közvetlenül a zsellérség határán élt, igazolja e társadalom szegénységét. A táblázat e mellett arra is rámutat, hogy más mezővárosokkal ellentétben Mátészalkán valóban az örökös jobbágyok voltak jobb helyzetben a szabadmenetelűekkel szemben, akik közül senkinek sem volt több földje 1/8-ad teleknél.

E hevenyészett adatok és arányok is igazolják, hogy Mátészalka a polgári viszonyok közé 1848 után nem egy gazdagodó jobbágysággal, hanem törpebirtokosokkal és napszámosokkal lépett be. A birtokosság inkább a volt nemesek köréből toborzódott. Kérdés volt azonban, hogy a másfél évszázada mereven elkülönült társadalmi csoportok összeolvadásához elégséges-e egy valóban forradalmi aktus; a jobbágyság eltörlése, amely Mátészalka jobbágyait és zsellérjeit is szabad emberré tette 1848 áprilisában. A későbbi fejlemények mutatják; nem volt elég. A nemzetes urak világa még évtizedekig őrizte nemesi hagyományait és elkülönülését. A születő kapitalizmus törvényei azonban új helyeket jelöltek ki a régi világhoz ragaszkodóknak is. Ezek elemzése azonban már túlnő e fejezet keretein.

A DINNYÉS KERTEKRŐL

Bél Mátyás, a 18. századi magyarországi gazdasági és társadalmi viszonyok egyik legjobb ismerője és megőrkítője a „De re rustica Hungarorum” című, kéziratban maradt munkájában nemcsak a kerteknek szentelt külön fejezetet, de a fejezeten belül első helyen írt a „de hortis agrestibus”, azaz a mezei kertekről. A közönséges házi, városbéli vagy falubéli kertektől eltérően mezei kerteknek azokat a művelt földrészeket nevezte, amelyeket a külső határban lévő szántóföldekből kerítettek el meghatározott növények termelésére. Úgy vélte, ilyen mezei kertek kialakítása szokásban volt Magyarországon mind a szabad királyi városokban és mezővárosokban, mind a falvakban. Munkájában fel is sorolja azokat a növényeket, amelyeket többnyire mezei és nem házi kertekben szoktak termelni. Ezek közé tartozott mindenekelőtt a len és a kender, a káposzta, a bab különböző fajtái és a 18. században még mezei kertekben termelt kukorica, amelyet BéL Mátyás törökbúzának vagy szerecsenbúzának nevez (triticum turcicum, triticum saracenicum). Ebbe a sorba illeszkedett be a középkor századai óta a dinnye is, amelynek szántóföldi termesztéséhez a magyarországi talajviszonyok és éghajlati feltételek kedvezőek voltak, különösen az Alföldön. BéL Mátyás könyvének kertekről szóló részében két fejezetet is szentel a dinnyéknek (pepones, melones, melopepones) illetve a dinnyék mezei kertekben történő termelésének (cultus peponum agrestis).¹

BéL Mátyás mezei kertekre vonatkozó megállapításait a 17–18. századi levéltári források az alföldi városok, mezővárosok és falvak gazdálkodását illetően a legteljesebb mértékben megerősítik. A mezei kertek rendszere az alföldi települések gazdálkodásának elválaszthatatlan része volt egészen a 19. század második

---

¹ Matthias Bel: *De re rustica Hungarorum* OSZK Kézirattár. Fol. lat. 276. Wellmann Imre fordításában és gondozásában magyarul megjelent más BéL-művekkel együtt; BéL Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Bp., 1984. 216–219. , Vö. Baranyai Béla: BéL Mátyás „De re rustica Hungariae” c. munkája. = *Századok*, 1906. Lukács Károly: *BéL Mátyás „Tractatus de re rustica Hungarorum”* c. munkája és „Magyarország halairól és halászatáról” szóló fejezetének ismertetése. Tihany 1941., BéL Mátyás életművét legújabbban Ján Tibenský foglalta össze. Ján Tibenský: *Velká ozdoba Uhorska: Dielo, život a doba Mateja Bela*. Bratislava, 1984. A „de re rustica” elemzése a 120–128. lapokon. A kötetre Ujváry Zoltán hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton is köszönetét mondok.

feléig, a hagyományos termelési rend és életmód felbomlásáig. A mezei kertek között, amelyeket a név azonossága ellenére meg kell különböztetnünk a „három város” és más alföldi városok külső szálláskertjeitől,² a kenderes kertek mellett kitüntetett helyük volt a dinnyés kerteknek. A következőkben elsősorban a hajdúvárosok 18–19. századi adatainak ismertetésével szeretnénk hozzájárulni a hazai dinnyetermelés, a szántóföldi dinnyés kertek múltjának jobb megismeréséhez.

Ismeretes, hogy a kétféle dinnye között Magyarországon a sárgadinnye az ősbibb, már a középkor századaiban elterjedt. A 16. századig a dinnye mindig sárgadinnyét jelentett, hiszen a görögdinnye csak ezután kezdett a Kárpát-medencében megjelenni.³ A termelés rendjében azonban az újabb görögdinnye semmilyen változtatást nem jelentett, ugyanúgy dinnyés kertekben termelték, mint korábban a sárgadinnyét. Bél Mátyás is úgy tudja, hogy Magyarországon kétféle dinnyét termelnek, de első helyen a 18. században már a görögöt említi, amelynek a külső része zöld, a belseje azonban rózsaszín vagy fehér.⁴ Egy másik munkájában említi, hogy néha óriásira nőtt dinnyék is teremnek az országban.⁵ Arra, hogy a sárgadinnye korábban elterjedt Magyarországon, abból a megállapításából is következtethetünk – bár a felsorolásban a második helyen szerepel –, hogy csaknem minden magyar megyének van saját sárgadinnye fajtája, amelyet külön névvel is nevez.⁶

Nem lehet kétséges számunkra, hogy a hajdúvárosok határában is mindkét dinnyefélét termelték, bár a sárga- és görögdinnye megkülönböztetésére csak egy késői adat utal. 1831-ben arról panaszkodtak a hajdúszoboszlóiak, hogy a „ragya” miatt a hegyesi határrészen lévő sárgadinnyék megromlottak, a görögdinnye pedig éretlen maradt.⁷ A dinnye termelésére vonatkozó első adatok még a 17. századból származnak Hajdúböszörmény határából.⁸ Hajdúszoboszló jegyzőkönyvében örökítették meg Botos János nevét, akit dinnyelopás miatt büntettek meg 1716-ban.⁹ A dinnyelopás, mint mezei kihágás a későbbiekben is gyakran előfordul, 1819-ben Hajdúböszörményben Asztalos András és Dajka József dinnyéit Uzonyi Gábor két szolgálja és két másik ember éjszaka megrabolta, úgy, hogy a dinnyére vigyázó két csószot leütöttek.¹⁰ A dinnyetermelés jelentőségét és nagy-

² Novák László: *A három város* Bp., 1986. 140–162.

³ Rapaics Raymund: *A magyar gyümölcs* Bp., 1940. 235.

⁴ Matthias Bél: *De re rustica* 119.

⁵ Bél Mátyás: *Hungáriából Magyarország felé*. Bp., 1984. 215.

⁶ Matthias Bél: *De re rustica* 119. Azt állapítja meg, hogy azok a megyék, ahol ez a gyümölcs megerem „habent propria peponum genera”. Wellmann Imre fordítása szerint „majdnem minden megyének, ahol természetük saját félésegeik vannak” ... Bél 1984. 217.

⁷ MNL HBML V. 402/b. 9. k. 1831/1212.

⁸ Orosz István: Ismeretlen iratok Hajdúböszörmény XVIII. századi történetéből. = *Múzeumi Kurír*, 11. sz.

⁹ MNL HBML V. 402/b. 2. k. 1716/460.

¹⁰ MNL HBML V. 2/b. 16. d. 1819. Fasc. U. No. 194. 1786-ban Tóth János és társai loptak dinnyét Varga János földjéről. Uo. Prot. 1786/ 482.

ságát két Hajdúszoboszlóról származó adat illusztrálhatja. 1795-ben 200 pozsonyi mérő földön, mintegy 75 kat. holdon termeltek a városban dinnyét. A termőterület 1868-ban már csak 10 kat. hold volt.¹¹ Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a Hajdúságban nem alakult ki jellegzetes dinnyetermelő körzet, mégis 1795-ben a dinnye termőterülete nagyobb volt, mint a fontos néptápláléknak számító kölesé, s csaknem negyede volt a gyorsan jelentősé váló kukoricának (128 illetve 860 pozsonyi mérő).

A harmadik hajdúváros, Dorog dinnyetermelésére vonatkozó első adatunk 1759-ből már nemcsak a termelésre vonatkozó tényről rögzíti, hanem hozzásegít bennünket ahhoz, hogy a dinnyés kerteket a határhasználat rendjébe illesszük. A jegyzőkönyvi bejegyzés arról szól, hogy „a gulya kút tállyán a Nyíregyházi út két felén általlyában minden dinnye földek, mind pedig más földek Nemes Város kaszálójának meg hagyatnak”.¹² A fenti sorok értelmezéséhez szólnunk kell arról a rendszerről, amelyben a szántóföldi növények termelése folyt a hajdúvárosokban a 17–19. században. A határnak minden városban három részét jogilag is jól megkülönböztették. Az ún. szállásföldeket (terrae tuguriales) mindenki szabadon használhatta, mert ezt ősi hajdú földnek tekintették s a közösség szabályozó szerepe e földekre nem terjedt ki. Az ún. ugar vagy forgó földek használatát viszont a közösség írta elő szigorú – itt most nem elemezhető – rend szerint. A földek harmadik csoportját a puszták alkották, amelyek szemben az előbbi kettővel nem voltak a városok tulajdonában, hanem csak bérletében. Ezért használatukért az egyének is fizettek a város kasszájába.¹³

A szállás- és forgó földeken a hagyományos termelési rendnek megfelelően csak gabonaféléket termeltek, míg a pusztákat többnyire legelőnek és kaszálónak használták. Így minden más szántóföldön termelt növénynek, a kendertől a kölesig, a burgonyától a kukoricáig csak a szállás- és ugarföldeken kívül maradt hely, többnyire a kaszált vagy legeltetett határrészekben. A feltört gyepföldeket a vetemény megóvása végett el kellett „kertelni”, hogy a legelő állatok ne károsítsák. A „kerítés” többnyire csak árok illetve földhányás volt, de jelezte a pásztor számára, hogy a legelőnek az a része tilalmas az állatok számára. A legelő vagy kaszáló feltörése nem volt végleges, az így elkertelt földet néhány év után ismét legelőnek fordították s a gyepek más részét jelölték ki mezei kertnek. Az idézett hajdúdorogi határozat 1759-ben éppen arról szólt, hogy a korábban dinnye alá feltört kaszálót ismét eredeti rendeltetése szerint kell használni, azaz dinnyés kertet másutt jelölt ki a város. A mezei kertek jellegéből fakadt, hogy a birtokbavétel nem történhetett szabad foglalással bárhol, csak a közösség által kijelölt határrészen osztással. A dinnyés kertnek kijelölt határrészen egy-egy parcella

¹¹ MNL HBML IV. 502/b. 212. d. 1795. Fasc. 2. No. 53. Hajdúhadházon 1795-ben 41 holdon termeltek külön kertben „dinnyét és paszulyt”.

¹² MNL HBML V. 101/a. 2. k. 1759/144.

¹³ Orosz 1974. 32–35.

nagyságát a városi tanács szabta meg. Hajdúszoboszlón 1805-ben úgy határozott a tanács; „a már bévett mód és szokás szerént ezen esztendőre is dinnye föld is osztattasson, az Aranyszegbe a szőlős kert hátullyától fogva a szántott laponyagig, még pedig egy düllőhossza 5 düllőbe szakasztasson”.¹⁴ A dinnyeföld tehát a százados szokásnak megfelelően még a 19. század elején is osztással került a használók kezébe s helyét a tanács jelölte ki. Magyarázatot a határozat utolsó megállapítása igényel; az ti., hogy egy dülő öt (dinnye) dülőre szakasztassék. Az aranyszegi nyomás, ahol a dinnyeföldeket a város tanácsa kijelölte, több dülőre osztott eredetileg is, mivel a dinnye alá szánt dülők lényegesen kisebbek voltak, egy korábbi dülőt osztottak öt részre. Osztották a dinnyéskertet Hajdúdorogon is, de Nánáson és Böszörményben is. Böszörmény 1796-ban az egyik bérelt pusztán az ún. de Pauli Zeleméren jelölte ki a dinnyés és répáskertek helyét, de miután a dinnyeparcellákat pénzért osztották, nem kellett mind, „amit ki akartak osztani” – olvashatjuk a város jegyzőkönyvében.¹⁵ A dinnyéskertekben a kijelölt parcellákat más hajdúvárosokban is általában pénzért osztotta a közösség. Dorogon 1794-ben a két évvel korábbi rend szerint osztották tengeri és dinnyeföldet, 1 rajnai forintért egy 15 öl széles parcellát.¹⁶ Még egy viszonylag kis területű dinnyéskertben sem volt teljesen azonos a föld minősége, ezért az osztás többnyire sorshúzással, bizonyos rend szerint történt. Dorogon az 1794. évi osztást pl. „a kállai út felől” kezdték s úgy haladtak az előre kijelölt parcellák rendjében.

Abban, hogy a dinnyéskerteket gyepföldekből szakították ki, nagyon racionális indokok szerepeltek. A dinnyetermelés szakirói; Szabó József, Szontágh Gusztáv és mások is megegyeznek abban, hogy a dinnye jól trágyázott földben vagy a friss gyepfőrében díszlik a legszebben.¹⁷ Mivel a hajdúvárosokban a 19. század derekáig a rendszeres trágyázásnak még kevés nyomatát találjuk, a dinnyetermelés kedvező feltételét csak a feltört legelőkön és réteken kialakított dinnyéskertek biztosíthatták. A mezei kertek rendszere ugyanakkor lehetőséget teremtett olyan növények szántóföldi termelésére is, amelyek a hagyományos gabona vetésforgóba nem fértek bele.

A hajdúvárosok dinnyés kertjeinek egyik sajátossága az elmondottak mellett, hogy olyan határrészekben is kialakítja azokat a közösségek, amelyek nem állandó legelők vagy kaszálók, csak meghatározott ideig pihentetett földek. Hajdúszoboszlón a már említett Aranyszeg, ahol 1805-ben a dinnyés kertet kialakították, a négy ún. ugarnyomás egyike volt. Ugyanígy Hajdúnánáson is 1830-ban a Veres tenger járásában volt a dinnyeföld s a „Veres tenger járása” az ugarföldek

---

¹⁴ MNL HBML V. 402. Prot. 14. k. 1805/304–305.

¹⁵ MNL HBML V. 1/a. 9. k. 1796/128.

¹⁶ MNL HBML V. 101/a 6. k. 1794/197.

¹⁷ Szabó József: *Cultura peponum figuris aeneis illustrata*. Buda, 1790. Szontágh Gusztáv: *A szenvedelmes dinnyész* Pest, 1843.

vagy forgó földek egyik nyomása volt.¹⁸ Ezeken a földeken azonban a termelés egyáltalán nem a nyomásos gazdálkodás szabályai szerint folyt, úgy, hogy a vetett nyomások mellett egy évig lett volna ugar a pihenő nyomás. Nánáson a négy „forgó járás” közül hármát szántottak, egyet viszont huzamosabb ideig, olykor 13–15 évig is úgy pihentettek, hogy hozzákapcsolták a belső legelőhöz. Hajdúszoboszlón ugyanez a rendszer úgy érvényesült, hogy a négy nyomásból nem is hármát, csak kettőt szántottak s kettőt kapcsoltak több évre a belső legelőhöz. A dinnyéskerteket ezeken a huzamosabb ideig pihentetett „járásokon” alakították ki.¹⁹ Ha a pihentetett járás ismét a folyamatosan művelt földek közé került, a dinnyéskert átvándorolt egy másik huzamosabb pihentetésre kijelölt ugar földbe.

E rendszer hagyományos jellegét az bizonyítja leginkább, hogy a kendert is ugyanígy termelték, s amikor kezdett elterjedni a kukorica, annak vetését is hasonló „kertekben” oldották meg. A 18. században a dinnye és a kukorica termelése sajátos módon össze is kapcsolódhatott, nemcsak az azonos „kertes” rendszer miatt. Mivel a kukorica nem igényelte, hogy friss gyeptörésbe vessék, előfordult, hogy a korábban dinnyéskertnek használt földet később „tengeris kertnek” osztotta ki a közösség. Ez történt 1776-ban Nánáson, ahol úgy határozott a tanács, hogy „tengeri földnek meg fog maradni a tavalyi dinnyeföld”.²⁰ Az is előfordult, hogy a tanácsi határozattal kialakított mezei kertekben a dinnye közé kukoricát vetettek vagy megfordítva a „tengeris kertnek” szánt határrészen a kukorica közé vetettek dinnyét is. Ezt a közösségek tilalmazták. Hajdúszoboszló tanácsa nagyon határozottan úgy fogalmazott 1805-ben, hogy „tengerit nem szabad a dinnye közé vetni”,²¹ ennek ellenére mindkét változat előfordult. Sőt 1831-ben a városi hatóság is kénytelen volt megállapítani, hogy azok a dinnyék, „melyek ugyan a tengeribe vannak vetve”, jobbak, mint a dinnyés kertben lévők.²² A gazdálkodásra vonatkozó közösségi szabályok megszegése esetenként súlyos büntetéseket vont maga után. Ezek között voltak a dinnyetermeléssel kapcsolatosak is. Hajdúszoboszló egyik városi tisztviselőjét a Hajdúkerület büntette meg hat rajnai forintra, mert a dinnyéskertben kijelölt földjét „a közönséges határozás szerint ezen esztendőben... semmi mag alá nem használhatta... a Nemes közönség által meg határozott mód szerint fel nem szánhatta egyébnek, hanem ha dinnye földnek. Mellynek a maga szállya vallása szerint önként és kész akarva ellene járván...”²³ rótták ki rá a fentebb említett büntetéspénzt. Hajdúnánáson 1797-ben nyolc asszonyt zártak 3 napra áristomba, mert dinnyét, gyümölcsöt

¹⁸ Orosz 1973. (Hajdúnánás) 97.

¹⁹ Orosz István: A hajdúvárosok agrártörténetének levéltári forrásai a 18–19. században. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve II.* Debrecen, 1975. 156.

²⁰ MNL HBML V. 301/a. 5. k. 1776/1060.

²¹ MNL HBML V. 402/a. 14. k. 1805/304–305.

²² MNL HBML V. 402/b. 9. k. 1831/1212.

²³ MNL HBML V. 402/a. 14. k. 1805/331.

és egyebeket „életen árulni bátorkodtak.”²⁴ Az alföldi települések számára, ahol kevés gyümölcsöskert volt, a dinnye a legfontosabb nyári gyümölcsök egyike volt, ezért is terjed el nagymértékben termelése.

Fontosságát mutatja, hogy a dinnyéért cserébe kenyérgabonákat is adtak, bár az ilyen „életen” való cserét a városi előljárók mindig büntették. Ha bizonyos időszakokban a dinnyetermelés lehangolt, a közösség vezetői szorgalmazták felújítását éppen azért, hogy ne kelljen érte pénzt vagy gabonát adni. Szoboszlón 1803-ban azért döntöttek a dinnyéskert újbóli kialakítása mellett, mert „a dinnyének már egynéhány esztendőktől fogva való nem termesztése miatt a lakosok dinnyéért sok életet és pénzt kénytelenítettek esztendőnként más külföldi lakosoknak kiadni”.²⁵ Nánáson pedig 1790-ben és 1793-ban is arra ösztönözték a lakosságot, hogy a szomszédos Újfehértón „árendáljanak” dinnyeföldet, mert ezt a mezőváros tanácsa idegeneknek is lehetővé tette.²⁶

A dinnyének mezei kertekben történő termelése a hajdúvárosokban is össze volt kapcsolva a gazdálkodás hagyományos rendjével. A mezei kertekben termelt növények egy része, így mindenekelőtt a kukorica, a burgonya és a dohány a 19. század második felében beilleszkedett a vetésforgás rendjébe. Ez nem történt meg sem a kenderrel, sem a dinnyével. Termelésük, nyilván nem csak ezért, le is hanyatlott. A dinnye, bizonyos tájörzetek piacra termelt gyümölcsevővé vált, s a hajdúvárosok e tájörzetek kialakításában már nem vettek részt.

---

²⁴ MNL HBML V. 301/a. 8. k. 1797/220.

²⁵ MNL HBML V. 402/a. 13. k. 1803/150.

²⁶ Uo. V. 301/a. 7. k. 1790/357, 8. k. 1793/284.

BERETTYÓÚJFALU AGRÁRVISZONYAI A 17–19. SZÁZADBAN

A SZABADSÁG BIRTOKÁBAN AZ ÖRÖKÖS JOBBÁGYSÁG VISZONYAI KÖZÖTT

TÁJ ÉS NÉP

Berettyóújfalu népének megélhetését a föld biztosította a 17. században ugyanúgy, mint a 18–19. században. A város társadalmának jellegét az agrártermelés határozta meg akkor is, amikor a lakosság a hajdú szabadságjogok birtokosa volt, s fegyverrel szolgált a uralkodót, s akkor is, amikor az Esterházyak földesurasága alatt a „fél jobbágyság” keserű kenyerét kellett ennie, de 1848 után is, amikor a jobbágyszabadság az ország minden jobbágját szabad emberré s birtokolt földje tulajdonosává tette. A mezőgazdaság élet elemét adta annak a berettyóújfalusi kisnemesi társadalomnak is, amely 1848-ig külön közösséget alkotott a városban s igyekezett mereven elzárkózni nemcsak a bevándorló nem nemesek ivadékaitól, de az egykori hajdúk leszármazottjaitól is. Nem tudott teljesen elszakadni a földtől az a kis létszámú iparos és kereskedő réteg sem, amely a munkamegosztás fejlődésének eredményeként egyre terebélyesedett, a város arculatát azonban nem tudta meg határozni.

Joggal állapíthatjuk meg, hogy a város lakossága még a tőkés termelés kibontakozásakor is a föld társadalma volt, életét a természeti feltételek, a földdel vívott nehéz küzdelem határozta meg. A természeti feltételek pedig Berettyóújfaluban éppen úgy nem voltak valami kedvezőek, mint a Sárrét más településein. A kiismerhetetlen elem a táj viszonyai között a víz volt. A Bihartorda, Földes, Derecske, Szentpéterszeg, Váncsod, Berettyószentmárton és Bakonszeg külső-ségei által határolt mintegy 16 000 kataszteri holdas újfalusi határban a Berettyó és a Kék-Kálló kiöntései és árvizei a város eredeti területét ugyanúgy nem kímélték, mint a megszerzett pusztákat: Herpályt, Szentkozmat, Andaházát, Kórógyot. A szabályozás és vízrendezés előtti időszakban rendszeres földművelést csak a magasabban fekvő határrészekben, az úgynevezett hátakon, szigeteken lehetett folytatni. Ezek emléke a középkori és újabb határnevekben is él (pl. Myhyteshath, Mátso-hát, Choto-zygethe, Adorjány-sziget stb.).

A laposokat (Hajdú János lapossa, Mezei lapos, Széles Pál lapossa, Bántó lapos, Morgó lapos, Kis Baglyos lapossa) tavasszal gyakran elöntötte a kiáradó víz, amely az erekben (Mátso-ere, Lyukas-ér, Szénástó-ere) sokáig visszamaradt

a tavaszi ár levonulása után is.¹ A határban sokfelé egész évben terjedelmes mocsarak és vizenyős rétek terpeszkedtek. Még 1845-ben is azt olvashatjuk a Sárretről, hogy rét bőségesen van, de ez nem azonos a más vidékeken rétnak nevezett kaszálókkal, mert rétnak itt a kákát, nádat, gyékényt termő földet nevezik.² Az úrbérrendezés során 1770-ben azt vallották a város lakói, „lapossas részen lévén Helységünk gyakorta az árvíz elfuttya határunkat, amely miatt olyankor nagyobb részén határunknak sem nem kaszálhatunk, sem nádat nem vághatunk”. Az 1828. évi országos adóösszeírás során is a város határának mintegy harmadát vízjárásos és szikes földként jellemezték és a 2. osztályba sorolták. Úgy vélték, „a helység szerencsétlensége, hogy (gyakran) cserbenhagyják a rétek, hasonlóképpen a Berettyó folyó ága némely részén áradás alkalmával birtokába veszi a szántóföldeket”.³

A határ áradástól mentes részeinek termékenysége a kiválóak közé tartozott, ezért mind a II. József korabeli kataszteri felméréskor, mind az 1828. évi országos adóösszeírás során az 1. osztályba sorolták. 1788-ban a felmért berettyóújfalui földeket az ugyancsak 1. osztályba sorolt derecskei földekkel „egyenlőnek lenni esmerték”, kivéve a vízállásos és áradásos földeket.⁴

A természettel vívott küzdelemben a vizsgálandó három évszázad során a város népe nemcsak sikereket, kudarcokat is kénytelen volt elkönyvelni. 1781-ben az áradások és a csapadékdús időjárás miatt a gazdák „sok helyeken főképpen a sárréti processusban csak az elvetett magjokat visszavenni kívánják, sok helyeken pedig még a szalmának sem vehetik hasznát”.⁵ Az évtized végén 1789-ben viszont a nagy tavaszi szárazság miatt volt az „őszi élet igen csekély” s a földek egy részét tavasziakkal be sem tudták vetni.⁶ 1805-ben Budaházy Lajos szolgabíró Berettyóújfaluból ismét azt jelentette, hogy „mindenféle őszi vetés egyre másra igen rossz, annyival inkább, mivel a víz nagyrészt el vette ...”. A széna is „közép szernél alább való, mivel egyharmadát lehet tenni, hogy a víz a Proces-

¹ MNL HBML VI. 127/j. 4. k. 1865–1866. A herpályi pusztá határát is vízfolyások, laposok, háta, szigetek tagolták. Szénás sziget, Aranyos sziget, Káposztás sziget, Egyház sziget, Somota Lapossa, Somota Völgy stb.; MNL HBML XV. 1/a. BmT 37/a. Herpályi Pusztának Földképe 1815.; A középkori földrajzi nevekre Jakó 1940. 259., 282.

² Magyar Gazda 1845. 1501–1502. (Sárréti föld és gazdaság Biharban). Az egész Bihar megye középkori természeti viszonyait összefoglalja: Jakó 1940. 1–21.; A Sárrét vízi világáról, népének életéről hiteles képet rajzol Szücs 1942. és Szücs 1957. A derecskei uradalomhoz tartozó helységek, köztük Berettyóújfalú természeti viszonyait Szendrey István foglalta össze. Szendrey 1968. 9–14.

³ „Fatalitas loci est, quod pratis destitatur, item ramus fluvii Berettyó in aliqua parte agros occasione exundationis obsideat.” MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Bihar No. 52. possessio Berettyó-Újfalú; MNL HBML MNL HBML IV. 1/d. Responsio ad novem puncta, cs. 93.

⁴ MNL HBML V. 612/a. 1. k. 1788. 211.

⁵ MNL HBML IV. 1/a 12. k. 1781. 886.

⁶ MNL HBML IV. 2/b. 168. d. 1789. Fasc. VIII. No. 131.

susban (a sárréti járásban) elvette...”.⁷ Az árvíz volt az oka 1845-ben is, hogy a berettyóújfalusiak kiosztott földjei a magot is alig hozták meg.⁸ A szántóföldek és kaszálók termését egyszer a víz, másszor az aszály fenyegette, az állatállományt a tél hidege, a takarmányhiány, a marhadög, a vérengző vadállatok tizedelték. Egy 1741-ben készített jelentés szerint a sárréti járás 42 helységében 1737–1740 között, 3 év alatt 4557 szarvasmarha, 1951 ló, 8821 juh és 1200 sertés pusztult el, köztük a kemény téli hideg miatt 451 szarvasmarha, 217 ló, 2813 juh és 259 sertés.

A berettyóújfalusiak kára ebből 436 szarvasmarha, 47 ló, 82 juh volt, közte 2 juh mételyben, 19 szarvasmarha és 80 juh pedig a tél hidege miatt pusztult el.⁹ A derecskei Esterházy uradalom lakói, közöttük a berettyóújfalusiak 1762-ben azt panaszták, hogy állataik között évente pusztít a marhadög.¹⁰ Az állatállományra a farkasok is nagy veszélyt jelentettek, irtásukat a hatóságok külön jutalmazták. A sárréti járásban 1777-ben 201 farkast ejtettek el, értük 402 Ft jutalmat fizetett ki a szolgabíró.¹¹ Berettyóújfaluban 1764-ben Völgyesi Ferenc és Verebélyi István kapott 2–2 Ft-ot farkas elejtéséért.¹² A Bihari hegyvidék erdőinek közelsége a téli hónapokban még a 19. század elején is gyakorivá tette a farkascordák látogatását.

A földrajzi helyzetnek nemcsak a természettel vívott küzdelemben volt szerepe, kedvező vagy kedvezőtlen vonásai a társadalom életének alakulását is befolyásolták. Berettyóújfalú sorsának alakulására például kedvezően hatott, hogy a középkortól kezdve fontos kereskedelmi utak haladtak át rajta s a városnál átkelő hely volt a Berettyón. Az Alföldről Erdélybe vezető utak egyike Berettyóújfalú–Nagyváradon át vezetett a Királyhágóhoz, s az Erdélyből a tiszai átkelőhelyek felé igyekvők egyrésze is áthaladt a városon.¹³ Fontos átmenő állomása volt a város az Alföld különböző tájait összekötő utak egyikének is. Az Aradról Debrecenbe menő útvonal sárréti állomásait 1735-ben a következőképpen határozták meg: Szeghalom, Füzesgyarmat, Zsáka vagy Furta, Berettyóújfalú, Szová. ¹⁴ A Berettyón átvezető híd a megelőző századokban is állhatott, vámjövendelméről 1692-ben is szó esik, s 1758-ban is felsorolják azt a hidat, amely a Berettyót a városnál átíveli.¹⁵ 1805-ben a hídvám tarifáját illetően az 1785. évi, és a még ko-

⁷ MNL HBML IV. 1/b. 1805. Fasc. V. No. 497.

⁸ Magyar Gazda, 1845. 1497–1498. (Sárréti föld és gazdaság Biharban).

⁹ MNL HBML IV. 4/b. 44. k. 1741. Conscriptio processus Sarretiensis Anno 1741. Intuitu Pecorum lue depertorum.

¹⁰ MNL HBML IV. 1/a. 18. k. 1762. 447.

¹¹ Uo. 47. k. 1777. 422.

¹² Uo. 19. k. 1764. 468.

¹³ Mezősi 1943. 8.

¹⁴ MNL HBML IV. 1/a. 8. k. 1735. 389.

¹⁵ Uo. Prot. 14. k. 1758. 880–881.

rábbi, 1753. évi díjszabás rendelkezéseit ismétlik meg, amely szerint a nemeseknek a hajdúvárosok lakóinak, Kismarja szabad település polgárainak, a kunoknak, a prédiális (egyházi) nemeseknek, a bányavárosok lakóinak, a honorációroknak és a gyalogszerrel közlekedő közrendűeknek nem kell vámot fizetni, mások azonban egy üres szekértől 2,5 krajcárt, egy teherrel megrakottól 5 krajcárt, 2 szarvasmarhától vagy lótól szintén 2,5 krajcárt, 3 borjútól, csikótól, juhtól, kecskétől vagy sertéstől 1,5 krajcárt tartoztak átkeléskor vámként adni.¹⁶

TELEPÜLÉS- ÉS BIRTOKLÁSTÖRTÉNET A 17. SZÁZADBAN

Arról, hogy a Berettyóújfalui mai határán volt középkori települések (Andaháza, Szentkozma, Herpály, Szomajom, Kórógy, Újlak) közül miért csak Újfalui és Berettyószentmárton maradt meg, sokat lehetne vitatkozni, a „Berettyóújfalui története” c. kötet korábbi lapjain is szó esett róla. Az érvek között földrajzi tényezők is felsorakoztathatók, bár valószínűleg a véletlenül múlt, hogy a 17. század végét az említett települések közül egyedül Újfalui érte meg, s Szentmárton is csak földesúri telepítés során alakult újjá a 18. század utolsó harmadában. Mindenesetre 1552-ben a felsorolt puszták Kórógy kivételével még jó néptartó helyek voltak, amelyek közül a később egyedül megmaradó Újfalui még egyáltalán nem emelkedett ki.¹⁷

Az alföldi pusztásodás folyamatát a magyar történettudomány már régóta nem tulajdonítja kizárólagosan a török hódításnak. A földesúri prédiások felszámolódása a 12–13. században, a 15. századi erőteljes mezővárosi fejlődés, amely számos kisebb település lakosságát elszívta, elhagyott, pusztá falvakat teremthetett már a török hódítást megelőzően is. A törökök által elpusztított települések határának hozzákapcsolódása a nagy alföldi mezővárosokhoz csak betetőzte a pusztásodás folyamatát.¹⁸ Berettyóújfalui esetében azonban – úgy tűnik – nem erről volt szó. Bár a határban volt egy olyan pusztá is (Kórógy), amelynek már a 16. század derekán sem volt lakossága, s így minden bizonnyal a fentebb vázolt tényezők valamelyike hatott elnéptelenedésére, a többiek azonban egyértelműen a török pusztítás eredményeként váltak lakatlanná, hiszen Gyula törökhöz kerülése előtt (1566) valamennyien jó népességtartó helyek voltak.

A Berettyóújfalui határába beolvadt települések pusztulásának és lakatlanná válásának folyamata a források elégtelensége miatt nehezen rekonstruálható. Bizonyos támpontot nyújt a Várad visszafoglalása és a török kiűzése után 1692-

¹⁶ MNL HBML V. 612/a. 1. k. 1806. 267.

¹⁷ MNL HBML IV. 4/a. 1552. Az összeírás részletes elemzése megtalálható: Jakó 1940. 187–190.

¹⁸ Szabó 1976/a. 51–123.; Szabó 1976/b. 169–170.; Mályusz 1926. 373–380.; Mályusz 1953. 128–191.; Balogh 1976. 1–22.; Balogh 1973.

ben készített összeírás, amely Andaháza, Szomajom, Újlak és Kórógy esetében arra utal, hogy e helységek emberemlékezet óta puszták, míg Szentmárton, Szentkozma és egy meg nem nevezett prédiom esetében erre nem történik utalás.¹⁹ A meg nem nevezett pusztának Herpállal való azonosságát egy 1666-ból származó levél valószínűsíti, amelyben Széchényi Benedek újfalusi bíró és Végh András másodbíró a herpályi és szentkozmai puszták bérlete ügyében fordulnak a (levélben sajnos név szerint nem említett) földesúrhoz.²⁰ Az 1692. évi összeírás pontosan megmondja, hogy a meg nem nevezett pusztára 29 éve, tehát 1663 óta lakatlan. Az említett levél keltezésének idején 1666-ban tehát lehetett az ott említett Herpály. Az azonosságot tovább erősíti az a hivatkozás, amely szerint az újfalusiaknak is van részük (portiójuk) a nevezett prédiomokban, ezért is jogosultak az egész pusztára bérletére. Egy 1732-ben készített vármegyei kimutatás szerint az Újfalun határán levő puszták közül három (Andaháza, Herpály, Szentkozma) olyan volt, amelyben a város, mint közösség is (inhabitatores Berettyóújfalusienses) részbirtokos volt.²¹ Ezek közül 1692-ben Andaháza kiesik, mert a *conscriptio* szerint a Ladányi familia tulajdona, bár az újfalusiak és sápiak bérlik. Herpályon és Szentkozmán pedig már 1666-ban is részbirtokos a két pusztára egészét bérelő újfalusi közösség. Az elmondottak egybevágóan az 1692. évi összeírás megállapításaival, hogy Herpály, Szentkozma (és Szentmárton) nem emberemlékezet óta állnak lakatlanul.

Az emberemlékezet óta lakatlannak nevezett pusztákat a 16. század második felének magyar és török összeírásai még ugyanúgy népes helyeknek mutatják, mint az idézett 1552. évi összeírás. A debreceni náhije 1572-ben készített fejadó defterében valószínűleg Kaba 41 házával együtt Andaháza lakosságát is számbavették. Szomajom megtalálható az 1567., 1573., 1582. évi tizedjegyzékekben, Újlak pedig egy 1588-ból való gabonadézsma-jegyzékben. Kórógy, amint említettük már, a 15. század végén is pusztára volt, az Andaházához tartozó Palatával együtt. A három település minden bizonnyal a 15 éves háború viszontagságai között pusztult el, sok más sárréti és környékbéli településsel együtt.

Herpály, Szentkozma, Újfalun lakosságának folyamatoságát, miként azt a demográfiai fejezetben is olvashattuk, az említett 16. századi források mellett 17. századiak is bizonyítják. Az idézett török defter szerint 1572-ben Újfaluban 35, Szentkozmán 31 háztartást találtak. Herpály szerepel az 1585-ből való bárány-

---

¹⁹ Mezősi 1943. 68–69.

²⁰ A levél eredeti lelőhelyét nem sikerült tisztáznunk. Fénymásolata a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének könyvtárában található. Módy György a falu pusztulását összekapcsolja az 1660. évi Szejdi-járással. Ez a feltételezés jól egybevág az említett levél tanúbizonyságával, amely 1663-ra teszi a pusztává válást. Módy 1979. 14.

²¹ MNL HBML IV. 1/a. 7. k. 1732. 608. *Consignatio Oppidorum, Possessionum et Praediorum*.

dézsmajegyzékben.²² Herpály, Szentkozma, Újfalu és Szentmárton, ha rövid időre pusztává is vált a 15 éves háború időszakában, valószínűleg gyorsan újratelepült, ellentétben Andaházával, Szomajommal és Újlakkal. Erre utal, hogy Szentkozma Újfaluvall együtt 1608-ban lakott helyként szerepel Báthory Gábor július 23-án kelt adománylevelében, amelyben Nadányi Gergely és száz hajdú vitéze kapja meg Horváth Mihály „teljes és csorbítatlan birtokrészét” (totales et integras portiones possessionarias) az említett helységekben.²³ Horváth Mihály valószínű rokona vagy leszármazottja: Horváth János 1692-ben ennek ellenére is szerepel Szentkozma és a meg nem nevezett, de valószínűleg Herpállal azonosítható pusztarész birtokosaként.²⁴

Herpályról 1630-ban olvashatunk az úgynevezett kis hajdúvárosok között Erpaly néven Mikepércessel, Bagossal, Konyárral, Vajdakabával, Tépével, Régennek, Újfaluvall, Ürögddel, Szalontával, Komádivall és Harsánnyal együtt. Szentmárton Újfaluvall együtt (de Herpály nélkül) szerepel az erdélyi törvénykönyvben (Approbata Constitutio) a fejedelmek által hajdúk szabadságában megerősített helységek között. Feltételezhető, hogy Újfalut nem számítva e három település pusztulása csak 1660 után, Várad török kézre kerülésével következett be.²⁵

A Berettyóújfalu határába olvadt puszták közül a 18. században is csak Szentmárton újratelepülésére került sor, majorsági zsellérfaluként. A földesúrral kötött szerződésük 1778-ból származik, minden bizonnyal ekkor, vagy ezt megelőzően néhány évvel került sor a helység újratelepítésére. Mindenesetre 1773-ban Szentmárton még pusztaként szerepelt.²⁶

²² Velics–Kammerer 1886. 226., 228.; Mezösi 1943. 265.; Jakó 1940. 352., 358., 374., stb.; Mody 1973. 65.

²³ Rác 1971. 59.; Rác 1970. 124.; Szendrey é. n. 6.; Szendrey 1971.; Szendrey 1979/a. 69.

²⁴ Mezösi 1943. 191.

²⁵ Herpály hajdújogáról a szakirodalom szerint eredeti forrásunk nincs, de az biztos, hogy a falu újraéledt az 1610-es években „annyira, hogy 1621-ben önálló református egyházközsége, papja, iskolája és rektora van”. Mody 1979. 14. Talán ezért is érdemes közölni a debreceni városi protokollum bejegyzését 1630-ból, amely a hajdúvárosok között sorolja fel Herpályt. „Hajdú városokból való Hajdúságh kiket az Erdély ditióban lakó Hajdúsághoz applicala az Gróf Bethlen István Zoliomi Dáviddal edgyütt: Böszörmény, Zoboszló, Vámospérts, Hathaz, Bagamér, Nánás, Polgári, Dob, Téglás Erdély ditióban ezek: Mikepércs, Bagos, Koniar, Vaidakaba, Tépe, Regen, Uyfalu, Erpaly, Werwgd, Zalonta, Komád, Harsán...” MNL HBML IV. 1011/a. 9. k. 1630. 431.; Az erdélyi törvényekben szereplő hajdú telepekről: Magyar Törvénytár (Erdélyi törvények) Budapest, 1900. 164.

²⁶ Az 1778. évi szerződésre hivatkozás történik az 1828. évi országos adóösszeírás szöveges részében. MNL OL N. 26. Conscriptio 1828. Com. Bihar. No. 52. possessio Berettyó-Újfalu, possessio predialis Berettyószentmárton. Berettyószentmárton 1773. évi lakatlan voltára: Mezösi 1943. 265.; Más adatok arról szólnak, hogy a prédiumnak az 1770-es években már voltak lakói, de községgé még nem alakult. 1771-ben Papp Ferenc berettyószentmártoni lakos kért egy bizonyos ügyben „fiscalis assistentiát” a vármegyétől. 1773-ban is szó esik a Berettyószentmárton prédiumon élő adófizetőkről. MNL HBML IV. 1/a. 36. k. 1771. 149., 40. k. 1773. 43.

A Berettyóújfalu mai határában található helységek és puszták településtörténetének rekonstrukciója mellett nem kevesebb problémát okoz a birtoklástörténet feltárása. Kiindulási pontnak tekinthető az 1552. évi portális conscriptio, amely szerint Andaházán, Szentkozmán és Herpályon a Csáky család a legnagyobb birtokos. Ugyanők az urai Újfalunak is. Dienes-Szentmártonban a váradi káptalan, Szomajomban és Szentmártonújlakon a Pázmány család volt a birtokos. Szomajom 19 portája közül Pázmány Péteré volt 10, Pázmány Gáspáré 9 porta. Újlakon ugyancsak 10 porta földesura volt Pázmány Péter, 7 portáé pedig Pázmány Gáspár.²⁷

A birtoklástörténet szempontjából is lényeges változást eredményezett a 17. század elején a hajdútelepítés, amelynek eredményeként Újfalú, Szentkozma, Herpály és Szentmárton, tehát a lakottan maradt helységek hajdútelepüléssé váltak. Báthory Gábor akciója azonban nem tette semmissé a fennálló birtokviszonyokat, nem szüntette meg a különböző földesuraknak a nevezett települések egy részére vonatkozó jogát.

Az adománylevél szerint Nadányi Gergely és száz hajdúja Újfaluban és Szentkozmán – amint utaltunk rá – csak azt a részbirtokot kapta meg, amely Horváth Mihályé volt s magszakadás révén háramlott a fejedelemre.²⁸ Minden bizonnyal a Horváth család másik ágából származó az a Horváth János, aki 1692-ben Szentkozma és egy meg nem nevezett másik pusztá (Herpály?) felének birtokosa.²⁹ A török uralom éve alatt elmenekült ugyan a birtokos nemesség a veszélyeztetett területről, ez azonban nem jelentette, hogy uratlan földek maradtak utána, amit adománnyal, vagy anélkül meg lehetett szerezni, mivel az elmenekültek, vagy leszármazottaik az elhagyott birtokokra vonatkozó jogukat fenntartották. Részben ez is eredményezte, hogy az újfalusi és a valószínűleg beléjük olvadt herpályi és szentkozmai hajdúk nem tudták megőrizni szabadságukat. Várad visszafoglalása után 1692-ben is a Pázmány családot tekintették Szomajom, Szentmárton és Újlak birtokosának, bár e pusztákon kuriális nemesek is részbirtokosok voltak. Andaháza a Ladányi (Nadányi) családtagjainak tulajdonában volt (Ladányi János, özv. Ladányi Lívia, Villányi György, Bónis János), Újfalú pedig a földesúri jogot elismerő kilencedet a váradi püspöknek fizette. A város ugyanakkor zálogjogon birtokosa volt Kórógy-pusztának. Az Újfalúhoz tartozó puszták közül a meg nem nevezett (Herpály?) és Szentkozmán részbirtokos volt – amint említettük – Horváth János.

²⁷ MNL HBML IV. 4/a. 1. k. 1552. Vö. Jakó 1940. 190.

²⁸ Rácz 1971. 59.

²⁹ „Huic oppido adjacent etiam aliqua deserta praedia primum nomine (?) jam desertum ab annis 29, hujus aliquam partem possidet magnificus dominus Joannes Horváth, aliquam vero partem aliqui nobiles curiales; hic specificati secundum desertum est Szent Kozma iidem possessores ...” Mezősi 1943. 69.

Mind Újfalu saját határán, mind Herpályon, Szentkozmán, Andaházán, Szentmártonban, Újlakon és Szomajomban kuriális kisnemesek is bírtak portiókat. Az összeírás szövegéből az újfalusiakat Bacsó András, Haranghy Mihály és Balogh Péter személyében név szerint is ismerjük 1692-ben, a többiekre csak következtethetünk a 18. század első évtizedeiben keletkezett iratokból.³⁰

Ismeretes, hogy 1702-ben Esterházy Pál nádor megszerezte 90 ezer forintért a derecskei uradalmat és tartozékait, köztük Újfalut és a pusztákat is. Az adományozás számos kuriális nemes és részbirtokos érdekét sértette, létükről a beiktatás elleni tiltakozásokból is tudomást szerezhetünk. Fodor Pál és Guthy Miklós például 1726-ban a vármegyénél ünnepélyesen tiltakoztak, mint herpályi részbirtokosok az ellen, hogy az Esterházy uradalom prefektusa összeíratta a pusztá tartozékait.³¹ Csanády János 1734-ben viszont az ellen tiltakozott, hogy Berettyóújfalu közössége, amely bérlője volt Szentkozma, Andaháza és Herpály pusztáknak, az ő ott levő portiója után is kilencedet akart szedetni, holott az nemesi birtok.³²

A puszták részbirtokosait egy 1732-ből származó megyei összesítőből név szerint is ismerjük. Berettyóújfalu mezővárosban az Esterházy majorátus mellett birtokos volt Fodor Pál és György, Fónagy István, Kodormány György, Mihály és Pál, az idősebb Bacsó Péter, Lakatos Mihály és az idősebb Cséffi Ferenc. Herpályon részbirtokosok voltak az újfalusi lakosok mellett Guthy Sándor és Miklós, az említett Fodor Pál és Gergely, Guthy Mária (Fényes Gábor neje) Fodor Zsuzsanna (Fónagy István neje), Bacsó Péter és az idősebb Cséffi Ferenc. Szentkozmán Újfalu lakosai mellett Baranyi Miklós volt részbirtokos, Andaházán rajtuk kívül még Nadányi Miklós. Kórógyon az Esterházy majorátus mellett az Adorján szigeten az idősebb és ifjabb Rédey Ferenc volt birtokos. Dienes-Szentmárton, Újlak és Szomajom pusztán, azaz a későbbi Berettyószentmárton tartozékain Baranyi Miklós, Komáromi György, Kodormány György és Pál, Pásti Máté, Orbán János és István voltak részbirtokosok.³³

A felsorolt családok azonosítása a korábbiakkal nagyon sok, szinte elháríthatatlan nehézségbe ütközik. Újfalu 1572. évi defterében szerepel Bácsi Mihály. A számtalan névelhallás miatt nem lehetetlen, hogy ugyanannak a Bacsó családnak a tagja, amelynek képviselője 1692-ben Bacsó András, 1713-ban Bacsó Péter. A név viszonylagos ritkasága miatt kevésbé tekinthető problematikusnak a Cséffi (később Csiffi, Csifi) család, amelynek egy tagja már Szentkozma 1463-ból származó összeírásából is ismeretes. A család képviselője 1692-ben István, 1713-ban Ferenc. Cséffi István azonban 1692-ben még nem a kuriális nemesek, hanem a hajdúk között található. A szerzteágazó Csifi család azonban a 18. században bizonyára el tudta ismertetni nemességét, mert minden összeírásban nemesként

---

³⁰ Uo. 67.

³¹ MNL HBML IV. l/a. 5. k., Uo. IV. 4/b. 1. k. 1726. 217.

³² MNL HBML IV. l/a. 8. k. 1734. 140–141.

³³ Uo. Prot. 7. k. 1732. 608.

veszik őket számba. Az ugyancsak kisnemes Fodor família közül (ha a név azonossága alapján feltételezni lehet) többen előfordulnak 15–16. századi forrásokban, így 1463-ban és 1478-ban Szentkozmán, 1479-ben Herpályon, 1493-ban Szentmártonban, 1585-ben Herpályon. Nem található viszont a család tagjai közül senki az 1692. évi összeírásban. A család berettyóújfalui illetősége azonban kétségtelen, 1713-ban két Fodor is szerepel: Pál és György, mindkettőt a nemesek között regisztrálják.³⁴

Az 1692-ben kuriális nemesként szereplő Balogh Péter és Haranghy Mihály sem a korábbi századokban nem szerepelnek, hacsak annak nem tekintjük – nem teljesen alaptalanul – a Herpályon 1479-ben előforduló Harangh családot. Az 1715. évi országos adó összeírásban mind Balogh Péter, mind Haranghy Mihály leszármazottjait megtaláljuk,³⁵ későbbi azonosításuk azonban sok nehézségbe ütközik.

Ha e nagyon bizonytalan azonosításnak csak kis része valós, akkor is feltételezhető, hogy a 15–16. századi kisnemesek egyrésze tovább élt a 17–18. században is (olykor hajdúként mind a Csiffiek) s minden bizonnyal birtokjogát is igyekezett megőrizni. A 17. századi birtoklástörténet hézagos, és a források elégtelensége miatt vázlatos áttekintése annyit mindenesetre bizonyít, hogy a hajdútelepítés nem teremtett tiszta lapot a városhatár és a puszták birtokosai tekintetében. Sok olyan kis- és középnemes volt részben Bihar megyében, részben a megyehatáron kívül, akik jogot formáltak a hajdúközösség (illetve Szentkozma és Herpály lakott település korában a hajdúközösségek) birtokában és használatában levő földre. Mindez azonban nem változtat azon a meghatározó jellegű helyzeten, hogy a határ a földesúri hatalmat nem ismerő, szabadparaszti hajdú közösség rendelkezésében volt, még akkor is, ha az említett részirtokosoknak egy-egy jobbágya is megmaradt a város és puszták lakói között. Ez utóbbiról egyébként csak bizonytalan adataink vannak, a lehetőséget azonban nem szabad kizárni.

A HAJDÚKÖZÖSSÉG TÁRSADALMA ÉS GAZDÁLKODÁSA

Szentkozma, Herpály és Berettyóújfalú 17. századi történetében 1660, Várad török kézre kerülése nemcsak azért fordulópont, mert minden valószínűség szerint ekkor vált pusztává Herpály és Szentkozma és költözött lakóinak egy része Újfaluba, hanem azért is, mert az újfalusiak társadalmi helyzetében is változás következett be. A fegyveres szolgálat helyére a taxafizetés lépett, előre vetette árnyékát az ismételt jobbágysorba taszítás, amelyből 1608-ban a hajdúszabadság megszerzésével szabadultak meg. Az 1692. évi összeírás szavai szerint: „mások között régóta ezt a mezővárost (ti. Újfalut) is a hajdúvárosok közé számították, s nem állott egyetlen földesúr hatalmában sem. Várad elfoglalása előtt csak fegy-

³⁴ MNL HBML IV. 4/b. 2. k. Sárrét, 1713.

³⁵ MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Lad. GG. Oppidum Újfalú.

verrel szolgált. Várad elfoglalása után 100 tallér taxával együtt minden terményből dézsmát ad a töröknek...”³⁶

A 17. század Magyarországon az örökös jobbágyság kiteljesedésének időszaka. Azok a változások az európai gazdaságban, amelyek Nyugat-Európában a tőkés átalakulás csíráit teremtették meg a mezőgazdaságban, nálunk a földesúri magánkezelésű gazdaságok kialakulásával a jobbágyi függés erősödése irányába hatottak. A személyes alávetettség feltétele volt a földesúri gazdaságok munkaerőigénye kielégítésének, a majorsági földön végzett robotra csak az örökösen a földhöz és földesúr személyéhez láncolt jobbágyokat lehetett kényszeríteni.

Az örökös jobbágyság egyre szilárdabbá váló rendszerében azonban megszűntek azok a formák is, amelyek segítségével az alávetettséget el lehetett kerülni. A katonai szolgálat vállalása, a hajdú kiváltságok megszerzése ezek közé tartozott. A török hatalom jelenléte, a csaknem állandóan folyó harcok a határok mentén megkövetelték a reguláris hadsereg mellett is a fegyverre fogható, fegyverrel szolgáló népek jelenlétét. E szolgálat biztosítása volt a célja a hajdútelepítéseknek, akár a király, vagy az erdélyi fejedelem, akár magánföldesúr volt a telepítő.³⁷ Újfalú, Herpály és Szentkozma lakóinak életét is ez a fegyveres szolgálat jellemezte és határozta meg 1608 és 1660 között. Az 1692. évi összeírás készítője nagyon pontosan fogalmazott, a fegyverrel szolgáló hajdúk, így helységeink lakói is „nulli terrestri domino subiacens”,³⁸ azaz egyetlen földesúrnak sem voltak alávetve; a hajdú állapotba kerülés a jobbágyi helyzetből, a földesúri alávetettségéből való szabadulást jelentette.

A fegyveres szolgálat azonban nem zárta ki a gazdálkodást. A török hódoltság időszakában olykor még a várak reguláris őrségei is folytattak termelőmunkát, még inkább így volt ez a falvakba, mezővárosokba telepített hajdúknál. A források elégtelensége miatt 1608 és 1660 között a három hajdútelepülés lakóinak gazdálkodásáról nem sok biztosat mondhatunk, nincs okunk feltételezni azonban, hogy ne folytattak volna szántóföldi termelést és állattenyésztést, hasonlóan a többi hajdútelepülésekhez. Erre utal az 1692. évi összeírás megállapítása is, amely szerint „azt is mondják magukról, hogy mindig mentesek voltak saját javaik után mind a harmincad, mind a vámfizetés alól. („Dicit se etiam semper exemptum fuisse quam a tricesimis et teloniis de propriis oeconomicalibus”).³⁹ A hajdúk által lakott helységek előszeretettel foglalkoztak marhakeres-

³⁶ „Hoc oppidum antiquitus etiam inter se caetera numerabatur hajdonicale, nulli terrestri domino subiacens, solummodo armis serviebat ante occupationem Varadini, post occupationem dabant decimas omnium frugum cum taxa paratae pecuniae 100 talleris turcis Varadium...” Mezősi 1943. 69.

³⁷ Pach 1963. 197–253.; Varga 1969. 168–200.; Maksay 1958.; Rác 1970. 114–142.; 90–112. Zimányi 1976.

³⁸ Mezősi 1943. 69.

³⁹ Uo. 69.

kedelemmel. A II. Rákóczi Györgytől nyert harmincad mentességet kihasználva egy időben az Erdélyből Magyarországra irányuló forgalmat is kézben tartották, s a kiváltságlevéllel ellentétben nemcsak saját állataikat szállították harmincad- és vámmentesen.⁴⁰ A saját gazdaságra történő utalás a fenti szövegben mégis megengedi azt a következtetést, hogy a berettyóújfalusiaknak is volt saját gazdaságuk, már a fegyveres szolgálat idején is. A kórógyi, andaházi stb. puszták bérletének egyébként nem lett volna értelme.

Várad török uralomra kerülése után 1660 és 1692 között a taxafizetési kötelezettség a társadalmi állapot tekintetében egy alacsonyabb szintre kerülést jelentett. Mégsem beszélhetünk arról, hogy Újfalú lakói teljes földesúri függésbe kerültek. A török hatalom nem ismerte el a keresztény alattvalók kiváltságait, a nemesek és egyéb privilegizált egyének is az adófizetésre kötelezett rájuk közé kerültek a jobbágyokkal együtt.⁴¹ A török földesurak azonban csak járadékélvezők voltak, hatalmukat csak a török állam biztosította, a taxafizetési kötelezettség csak általában jelentett függésviszonyt, a jobbágyi alávetettség így feloldódott a lakosság török állami alattvaló mivoltában, nem volt azonos a Magyar Királyság vagy Erdély jobbágyainak helyzetével. Az 1666-ból származó már említett levél némi bepillantást enged a város lakóinak gazdálkodásába is, nemcsak ebben az időszakban, ha nem valószínűleg a megelőzőekben is.

A 18. századi összeíróbiztosoknak a város lakói gyakran panaszolták határuk szűkösségét, s azt, hogy kénytelenek a bérelt prédiúmonkon gazdálkodni.⁴² Az eredetileg alig 50 ezer kataszteri holdas határ valóban nem tekinthető tágasnak alföldi mércével mérve. Éppen ezért a 17. század a lakatlanná váló környékbeli települések határa megszerzésének időszaka is. E puszták birtokba vételével alakult ki az a sajátos gazdálkodási rend, részben valószínűleg már a 17. században, amelynek ismertetésére a 18. századi viszonyok elemzésekor még visszatérünk.

Itt is el kell azonban mondanunk, hogy e pusztákon az általános alföldi gyakorlattal ellentétben még ekkor sem csupán legeltető állattartást folytattak. Az 1666. évi levél a pusztulás után gyorsan kibérelt herpályi és szentkozmai földekről úgy ír, mint amelyeket ekével élnek az újfalusiak, hiszen azt ajánlják a földesúrnak, hogy vagy kilenced dézsma fejében, vagy egy eke után egy tallér bérért használhassák a pusztákat. (A kilenced az adott esetben nem jobbágyi szolgáltatás, hanem idegen föld használatáért fizetett földbér, amely a bérleti jogvi-

---

⁴⁰ Poór 1973. 301.; Orosz 1973 (Hajdúnánás) 99.

⁴¹ Hegyi 1976. 103–104.; Káldy–Nagy 1970.

⁴² „Hujus oppidi Territorium est aretum...” MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Lad. GG. oppidum Újfalú. „Terra in proprio territorio Oppido hujus praeter id, quod Canabe aut Turcico Tritico inseminatur non habet verum prout praeinsertum, tam quo ad araturam tam quo ad falcaturam recurrit ad vicina diversorum Dominorum praedia...” MNL HBML IV. 4/b. 20. k. 1728. Berettyóújfalú.

szony esetében másutt is eléggé általános volt.)⁴³ Az újfalusi bírák leveléből az is nyilvánvaló, hogy a bérelt földeket a közösség felosztja tagjai között. Az osztásból a földesúr is részesedik, de csak úgy, mint a többi közösségi tag. Azt írják a szentkozmai földről, hogy „a ki kegyelmelek részére osztásban vagy arra is a kegyelmed Emberei gondot tudnak viselni”.

A bérleti szerződés megújítását indítványozó levél hangvétele még egyáltalán nem a jobbágyi alázatot mutatja. Sőt az újfalusi bíró, Széchényi Benedek kellő öntudattal figyelmezteti a név szerint nem említett tulajdonost „tudgya Kegyelmed Uram azt is, nekünk is vagyon Herpálban, mennyi azt is tudgya Kegyelmed. Nem lehet ám Uram az, hogy az Kegyelmed Jobágyi it lakván szabadossan elljék Herpalit, mi pedig csak szemmel nézzük, ha úgy akarja Uram Kegyelmetek, hogy mind Kegyelmeteké legyen, orvosolja megh Kegyelmetek, csak legyen megh az miénk és a szerint cselekedjék Kegyelmetek...”.

Nyilvánvalóvá válik a levélből, hogy 1666-ban az elpusztult két település hátrát a 18. századi gyakorlattal ellentétben nemcsak az újfalusiak élik, hanem a portio-tulajdonos földesúr valószínűleg szintén a városban lakó jobbágyai is. Várad visszafoglalása, 1692 után a város társadalmi helyzetében ismét egy alacsonyabb szint kezdődik, de ez még mindig nem azonos az örökös jobbágyok viszonyaival. Sok más hajdútelepüléssel együtt Berettyóújfalu is újra a földesúri hatalom alá került, ahogyan az adóösszeíró megjegyezte: „Várad visszafoglalása után pedig (a város) tizedet adott Ő Szent Felsége részére, kilencedet pedig a váradi püspök úrnak.”⁴⁴ Ez annyit jelentett, hogy a mezőváros a váradi püspök földesurasága alá került, a tizedet azért fizette a királynak, mert a kamara az ország nagyrészen bérelte az egyházi dézsma jövedelmet. Az örökös jobbágyság legfontosabb elemének a robotszolgáltatás kötelezettsége visszaállítására azonban nem került sor, így a hajdú kiváltságukat elveszítő berettyóújfalusiak nem lettek örökös jobbágyok.

A váradi püspöktől – amint említettük – a mezőváros 1702-ben Esterházy Pálnádor kezébe került.⁴⁵ A rövidesen kirobbanó Rákóczi-szabadságharc azonban elodázta a tényleges birtokbavételt, s a hajdúszabadság visszaállításának ígérete a szabadságharc végéig reményt öntött a berettyóújfalusiakba is.⁴⁶ A bukással azonban – sok más egyéb mellett – ezek a remények is elenyésztek.

A 17. század végének helyzetét tükröző 1692. évi összeírás, az 1666. évi már idézett levélnek megfelelően földműves társadalomnak mutatja Berettyóújfalu népét. Az összeírt 53 háztartás a török pusztítás nagyságát figyelembe véve sem jelenthette a teljes háztartásszámot, még kevésbé a teljes népességet. Az összeírás adatai ennek ellenére is sok mindent elárulnak a város társadalmáról. Az 53

⁴³ Orosz 1973. 117.

⁴⁴ Mezősi 1943. 69.

⁴⁵ Uo. 211.; Vö. Szendrey 1968. 17.

⁴⁶ R. Várkonyi 1958.; R. Várkonyi 1967. 4–13.; Szendrey 1979/b. 83–95.

összeírt családfőnek 80 köbölnyi őszi vetése volt, a tavaszi vetés rovatai mindenkinél üresen maradtak. Ennek azonban nem az volt az oka, hogy tavaszi gabonákat nem vetettek a lakosok, hanem az, hogy október 23-án történt az összeírás, s tavaszi vetése ekkor még senkinek sem lehetett. A 18. századi összeírások arányait tekintve azt tapasztalhatjuk, hogy az őszi vetésű gabonák aránya mintegy fele a teljes vetésterületnek,⁴⁷ valószínű tehát, hogy 1692-ben is mintegy 160 köbölnyi vetése volt az 53 családfőnek, háztartásonként tehát kb. 3 köből.

Az 1715–1720. évi adóösszeírásban kimutatott 4–5-szörös maghozam mellett egy-egy háztartás évi termése 12–15 köből gabona lehetett. Ez a kor viszonyai mellett nem sok, de nem is elhanyagolható mennyiség. Ugyanezt mondhatjuk az állatállományról is. Az összeírók szerint az 53 háztartásban 18 ló, 62 ökör, 53 tehén, 77 üsző és tinó (vituli), 520 juh, 30 sertés és 24 kas méh volt található. A szokásos eltagadások természetesen ebben az összeírásban is érvényesülnek. De azt is figyelembe kell vennünk, hogy az egy évesnél fiatalabb szarvasmarhákat, juhokat és sertéseket jogosan nem vallották be a lakosok az összeíróknak. Ez a juhok, de különösen a sertések számát a valóságban erősen megnöveli, hiszen a sertések nagy szaporulata ritkán élte túl az egy évet. Ha mindezeket figyelmen kívül hagyjuk is, az egy háztartása jutó számosállatszám 4,2-nek adódik, ami a 12–15 köbölnyi terméshez hasonlóan eléggé jelentősnek mondható, különösen egy hosszú pusztulás és török uralom utáni időszakban, amikor az újjáépítés még nem kezdődhetett meg.

A vetésterület és a megmunkáláshoz szükséges igásállat között a hagyományos gazdálkodás viszonyai mellett is volt bizonyos arányosság. Berettyóújfaluban a 160 köbölnyi vetésterület megművelésére 1692-ben – együvé számolva a lovakat és az ökröket – 80 igásállat, azaz 40 pár fogat állt rendelkezésre. A 19. századi könnyű gyári vasekék elterjedését megelőzően ritka volt az olyan vidék, ahol egy pár ökörrrel vagy lóval lehetett szántani. Nem volt különleges a 3–4 pár ökörrrel szántás sem. A város lakói a 19. század elején azt vallották, hogy határukat négy ökörrel szokták szántani.⁴⁸ Ha a korábbiakban is ez volt a helyzet, akkor 1692-ben egy négyökrös vagy lovas fogatra mintegy nyolcköblös föld jutott. Ennek megmunkálása nem okozhatott problémát még akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy a lovak egy része hátslós is lehetett, s a fogatokat sokféle idegen szállítási feladat terhelte.

Az adóösszeírás azonban nemcsak azt bizonyítja, hogy a magát hajdúnak valló berettyóújfalusi lakosság 1692-ben is földművelésből és állattenyésztésből élő, valószínűleg komplex kisüzemek keretei között gazdálkodó agrártársadalom, minden bizonnyal ilyen volt a 17. század megelőző évtizedeiben is, hanem azt is, hogy egy differenciált, a legfőbb termelőeszközök megosztása szempontjából sem homogén közösséget alkotott. A vagyoni különbségek alapja nem le-

⁴⁷ MNL HBML IV. 4/b. 2. k. Berettyóújfalu, 1713.

⁴⁸ MNL OL N. 26. Conscriptio 1828. Com. Bihar No. 52. possessio Berettyó-Újfalu.

hetett a földterület megoszlása, mert a város határát és a bérelt prédiúmokot újraosztásos földközösségben élték a lakosok, s az osztás alapja az illető „facultása”, vagyoni ereje volt.⁴⁹ A legfontosabb vagyoni tényező nem lehetett más, mint az, mennyi igásállata van az illető közösségi tagnak az osztott föld megművelésére. Ebből a szempontból érdemes szemügyre venni a legtöbb igásállattal rendelkezők vetésterületét.

1. sz. táblázat
A legtöbb igásállattal rendelkezők vetésterülete

Név	Igásállat	Őszi vetés (köből)
1. Bacsó András	4	4
2. Dereczky Ferenc	5	3
3. Olass Gergely	4	1/2
4. Végh András		6
5. Balogh György	6	6
6. Vincze Miklós	4	5
7. Vörös István	4	5
8. Nyúzó Mátyás	6	5
9. Miklóssi Mihály	4	2
10. Cséffi István	8	5
11. Csonka Mihály	4	4
12. Kovács András	4	5
13. Kiss András	6	3

Legalább négy igásállattal az összeírt családfőknek mintegy negyede (24,5%-a) rendelkezett csak, de a kezükön volt az igásállatok több mint négyötöde (82%-a), s az őszi vetések kétharmada (67%-a). Ezt ismerve aligha kell érveket felsorakoztatni annak bizonyítására, hogy a vagyoni különbségek számottevőek voltak, s jórészt az igásállatok megoszlásától függtek. Azt is tapasztalhatjuk ugyanis, hogy a sertések és a juhek megoszlása nem független az igásállatokétól, mert e fenti csoport részesedése a legnagyobb a teljes állományból is. E 13 családfő az összes juhek 86,7%-ának, és a sertések 60%-ának is tulajdonosa volt. Egy-egy családfő akadt ugyan, akinek nem voltak igásállatai csak fejősmarhája, juhai, vagy sertései (Balogh Péternek például egy tehene egy üszője és 30 juha, Bereczki Andrásnak csak 4 magló sertése volt), általában azonban a 10 juhosgazda a legtöbb igaerővel rendelkezők közül került ki, s a sertések többségét is ők tartották. A másik pólust az igásállat nélküliek illetve azok jelentik, akiknek egyáltalán semmilyen állatuk nem volt. Ezek aránya – 18, ill. 11 fő – meghaladja az

⁴⁹ Szendrey 1968. 140.; Orosz 1974/a. 38. 58–62.

összeírt háztartások 1/3-át, ill. 1/5-ét. A vagyoni rétegződésben nem lehetett túlságosan nagy szerepe, mégis fel kell hívnunk a figyelmet a méhészetre. A háztartások közül 14-nek (26,4%) volt legalább egy kas méhe. A méz a 17. században cukor hiányában nemcsak fontos ízesítőszer, de a kedvelt mézsör alapanyaga is.

Berettyóújfalu lakóinak a 17. században társadalmi süllyedés jutott osztályrészesül, hiszen szabad hajdúkból ismét földesúri hatalom alá kerültek. Az egész országot gúzsba kötő örökös jobbágyság szorításából végső soron csak átmenetileg tudtak szabadulni. Mégis nagy teljesítményként kell értékelnünk, hogy a mai Berettyóújfalu határán a középkorban kialakult települések közül legalább egy, a pusztulás évszázadában is meg tudta őrizni folytonosságát, bár a lakosság a háborús években bizonyára gyakran cserélődött. Az 1702-vel kezdődő új korszak más feladatokat állított a megfogyatkozott lakosság elé.

Kénytelen-kelletlen be kellett illeszkedni az ország legnagyobb birtokos családjának több települést magába foglaló uradalmába, a hajdúállapot emlékeként meg kellett őrizni legalább a taxás helyzetet, szívós munkával újra meg kellett hódítani a megfogyatkozott lakosság és termelőeszközök miatt elvadult határt, a viszonylag békés esztendőkből egyéni gyarapodással, a termelés szélesítésével is gazdagítani kellett a török háború éveiben elszegényedett s a kedvező feltételek között élő államoktól egyre jobban elmaradt országot.

MEZŐVÁROSI GAZDÁLKODÁS, PARASZTI ÉS KISNEMESI TÁRSADALOM A 18. SZÁZADBAN

MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS A 18. SZÁZADBAN

A 18. században már jóval nagyobb számban rendelkezésünkre álló források alapján kísérletet tehetünk rá, hogy felvázoljuk a termelés rendszerét és alakulását a város határán, megpróbálkozhatunk az együttélő paraszti és kismemesi társadalom viszonyainak megrajzolásával, figyelembe véve a belső munkamegosztás eredményeként létrejövő iparosok, kereskedők szerepét is, bemutathatjuk a földesúri hatalom alá került közösség viszonyát a Derecske központtal megszervezett uradalomhoz, és az államhatalomhoz is.

A mezőgazdasági termelés a 18. századi Berettyóújfaluban parasztgazdaságok keretei között folyt, földesúri allódiium megszervezésére sem a városban, sem a derecskei uradalom más helységében nem került sor.⁵⁰ A városban élő kismemesek gazdaságai – amint látni fogjuk – lényegesen nem különböztek a paraszti háztartásoktól. A paraszti gazdaság és háztartás központja a belső háztelek és a gazdasági udvar volt. A szilárd telekrendszerű helységekben ehhez a fundus

---

⁵⁰ Szendrey 1968. 131–138.

intravillanushoz kapcsolódott a külső birtok; a fundus extravillanus. Az alföldi települések nagy többségében azonban a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig – sőt egy sor nagyhatáru mezővárosban még azután is – nem volt szilárd telekrendszer, a belső telek és a külsőségek között nem volt szoros kapcsolat. Ott, ahol a 18. század első felében szabad foglalással éltek a külső határt, nem is volt lehetőség a belső telekhez arányosított extravillanumok kialakítására. Az újraszervezési rendszer elvben már megengedte volna a beltelekhez arányosított külsőségek létrejöttét, az osztás azonban a legtöbb esetben nem a beltelek arányában, hanem az igaerők nagysága szerint történt, így ekkor sem jött létre kapcsolat háztelek és határbeli föld között.⁵¹

Az 1692. évi conscriptio elemzése azt mutatta, hogy a vetésterület Berettyóújfaluban is az igásállatok számával volt arányos az egyes gazdaságokban, feltételezhetjük tehát, hogy a 17. században nem volt szilárd telekrendszer. A 18. században erről biztos ismereteink vannak. Az úrbérrendezés során a kilenc kérdőpontra adott válaszban a mezőváros lakói egyértelműen azt vallották, hogy „...még eddig nálunk se a belső Telkek se szántó se kaszálló Földek egyenlő mértékre fel nem voltak osztva, hanem csak a gazdáknak tehetségéhez képest voltak elintézve és így bizonyosan arra nem felelhetünk, hogy egy egész Telek után hány köből alá való Föld legyen, hanem úgy gondolhattuk, hogy a mely Gazdák értékekre és földre nézve egész telkes gazdáknak tartatnának ... elvethetnek négy köből életet.”⁵² Bár az úrbérrendezés során a város lakói közül egyeseket telkes jobbágyként, másokat zselléreként, illetve házatlan zselléreként írtak össze, a fentiek ismeretében ennek túl nagy jelentőséget nem kell tulajdonítanunk. Nincs ugyanis nyoma annak, hogy a 18. század folyamán szilárd telekrendszer jött volna létre.

A 17. század során a szabad hajdú állapotban csak a háztelket és a ráépült házat tekinthetjük szilárdan birtokolt vagyonnak, a külső határból való részesedés feltétele a hajdúközösséghez való tartozás volt. A földesúri hatalom alá kerülés, a közösségre háruló földesúri és állami terhek megkövetelték a háztelekkel kapcsolatos eljárások szabályozását. Az egykori szabadság halvány emlékeként a szabályozó azonban nem a földesúr, hanem maga a közösség. A város közösségét képviselő tanács 1715-ben jegyzőkönyvben örökítette meg panaszát: „szép szabadságunk elbomolván adattatott az egész Berettyó Új Falui határ Földes Úr M. Gróf Eszterházi József úrnak birtoka alá, az taxa szegén helységünkön esztendőnként szaporodott.”⁵³

A földesúri hatalom alá kerülés miatt sokan elvándoroltak a városból, háztelkük pusztán maradt, ezért kellett a tanácsnak úgy dönteni, hogy (1) ha az eltávozó telkét vérszerinti rokona fogja fel, évente 120 dénár taxát fizessen tőle (2) ha

⁵¹ Wellmann 1961. 360., Wellmann 1967. 375–381.; Mendöl 1963. 184–196.

⁵² MNL HBML IV. 1/d. 2. d. Responsio ad novem puncta, Berettyóújfalú. Vö. Szendrey é. n. 20.

⁵³ MNL HBML V. 612/a. 1. k. 1715. 20–21.

vérszerinti rokonok a taxafizetés miatt nem akarják felfogni, a bíró hírével bárki felfoghatja, ha hajlandó a telekre kivetett adót megfizetni, (3) a nem vérrokon foglaló, ha épületet emel a telken, becsültesse azt meg a bíróval, mert az elvándorlónak, örököseinek, vagy vérrokonainak joguk van azt visszaváltani, s végül (4) a városban nem lakó extraneus „külső ember” is felfoghatja a pusztá helyet, de nem 120, hanem 240 dénár taxát kell fizetnie azért, mert a város lakosaira háramló egyéb terheket (portiózás stb.) nem viseli. A tanács döntésével Berettyóújfaluban hasonló változások következtek be, mint az ügynevezett nagy hajdúvárosokban a 17. század utolsó évtizedében.⁵⁴

A szabályozást nyilván a már kialakult gyakorlat követelte meg. Ezt mutatja, hogy 1713-ban Nemzetes Fábrián István, Kanda Mihály pusztán maradt „ház telkire reá szállván” a tanáccsal 6 forintra becsülte a „házatt Telkivel edgyütt”, mert az elköltözött Kanda Mihálynak több vérrokona is élt a városban, akik visszaválthaták a telket.⁵⁵ A ház és telek 6 Ft-os ára (ami kb. 4 cseber, mintegy 2 hl bor értékének felelt meg) arra utal, hogy sem a teleknek, sem a háznak nem lehetett túlságosan nagy értéke Újfaluban a Rákóczi-szabadságharc után. A pusztá házteleknek a tanács, illetve a bíró „hírével” történő felfogása annyit jelentett, hogy a birtokba vevő a jegyzőkönyvbe történő bejegyzésért egy kanna bort fizetett az előjárásnak, így 1724-ben Nagy Mihály fogott fel egy pusztá telket a tanács engedelmével s az érte járó egy kanna bort tisztességgel megfizette.⁵⁶ Hasonlóan tett 1725-ben Veress János, aki a Darvassy Jánostól „elmaradt” háztelket fogta fel.⁵⁷

A magyarországi települések nagy többségében a belső telek a lakás céljait szolgáló házat és a gazdasági épületeket, istállót, csúrt, szint, hombárt stb. s a kertet is magába foglalta. Számos alföldi településen azonban a gazdaság telephelye és a lakóház elvált egymástól. Az ügynevezett kétbeltelkes településeken a helység belső magjában csak sűrűn egymás mellett álló lakóházak voltak, legfeljebb az apró jószág oljaival együtt, a lakóházak tömbjét körülvette az ólaskertek, szérűskertek övezete, ahol valójában az állatok téli tartására szolgáló ólak, a kezes, igás állatok takarmányozását szolgáló színek, a szemnyerés céljára létrehozott szérű, azaz a gazdasági udvar helyezkedett el.

Györffy István alapvető felismerései nyomán a néprajzi és agrártörténeti kutatás számos alföldi településről mutatta ki a 16–18. században kétbeltelkes, kertes jellegét.⁵⁸ Berettyóújfalu azonban nem szerepel az ólaskertes települések listáján. A 18. század második évtizedétől fennmaradt városi tanácsi jegyzőkönyv

⁵⁴ Poór 1973. 310–312.; Orosz 1973. 92.; Balogh 1969. 32.

⁵⁵ MNL HBML V. 612/a. 1. k. 1713. 17.

⁵⁶ Uo. 1724. 118.

⁵⁷ Uo. 1725. 114–115.

⁵⁸ Györffy 1943. 94–96.; Hofér 1960. 331–350.; 219–248. Barabás 1960. 219–248.; Hoffmann 1971. 284–295.; Erdei 1942. 34–36.; Márkus 1943.; Petróci 1961.; Szilágyi 1967. 3–11.

bejegyzéseiből azonban kétségtelenül kitűnik, hogy a kertek övezete itt is elkülönült a lakóházak tömbjétől. A kerteket ugyanúgy szabadon lehetett felfogni, mint a pusztán maradt házhelyeket, de a jegyzőkönyvi bejegyzésért a kertek után is meg kellett fizetni a kanna bort. Az adatokból egyértelműen kiolvasható, hogy a kertek esetében nem a háztelket és az udvart követő területről van szó, hanem külön övezetről. Ez tűnik ki például a Virág Gáspárra vonatkozó bejegyzésből aki „az Város végén maga kertye mellett” vett egy darab földet a tanácstól.⁵⁹ Számos esetben olvashatunk kertnek való földek felfogásáról. Nagy István 1725-ben a Szilkkertek között fogott fel egy kertet „kit elsőben Lévay György árkolt volt fel; de elabálván pusztában maradt”.⁶⁰ Kovács Jánosnak a „Boross hídigyán kívül” engedett a tanács „kerthelyet, ki annak előtte Fodor Miklós által bíratott”. Horváth János pedig a Kenderes kert szomszédságában fogott fel ugyanebben az évben, 1724-ben egy kerthelyet.⁶¹

A kerteket ugyanúgy, mint a többi kertes városban közök választották el egymástól, hogy a bejárás minden kertbirtokos számára biztosítva legyen. Ez tűnik ki a Veress Istvánra vonatkozó 1715. évi bejegyzésből, amely szerint „egy darab földet az mely is annak előtte az kertek közü volt; maga kertéhez foglalta és magáévá tette. Eő kegyelme más közt csinálván, az mely is állandó lett...” A tanács végzése szerint senki sem háboríthatja Veress Istvánt az elfoglalt terület használatában, mert adott helyette a sajátjából másik bejárónak valót.⁶²

Az elmondottak azonban csak azt bizonyítják, hogy Berettyóújfaluban is voltak a település lakóházaitól is elváló kertek, ezek jellegéről azonban az idézetekből nem sokat tudunk meg. Néhány jegyzőkönyvi bejegyzés azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a kertészek övezetében akolkertek, szérűskertek vannak. Daróczy Pál kisbírónak például 1720-ban „egy Szűrűs kertnek való helyett” adott a tanács a Birizdó András kertje mellett. Ugyanebben az évben Kiss János esküdtnak is adtak „egy Darabb akolnak való Helyett”.⁶³ Öt évvel később 1725-ben a malom előtt levő úgynevezett Füzes szigetet, Harangi László tulajdonát a tanács elfoglalta a város közössége számára, mert ott kívánták felépíteni az új malmot. Cserébe Harangi László 10 Ft 20 dénárt kapott és egy másik „kert helyet minden fizetés nélkül a Szilen az Ér parton, ki Jákó István szűrűs kertje volt...”⁶⁴

Nem mutathatnánk be a valóságot, ha elhallgatnánk, hogy a kertek között nemcsak akolkertek és szérűskertek voltak. Futás István már 1717-ben is „veteménynek való” kert helyet foglalt a szőlőskertek sorában,⁶⁵ a fentebb említett

⁵⁹ MNL HBML V. 612/a. 1. k. 1732. 113.

⁶⁰ Uo. 1725. 121.

⁶¹ Uo. 1724. 118–119.

⁶² MNL HBML 1715. 23.

⁶³ Uo. 1720. 123.

⁶⁴ Uo. 1725. 114.

⁶⁵ Uo. 1717. 126.

Kiss János is akolkertje mellé szerzett „egy darabb veteményes kertnek való He-lyett a Boross Hídigyán túl a Derik mellett ...”.⁶⁶ Sok adat szól arról, hogy a város körüli kertek egy része szőlőskert. Balogh Gáspár István 1725-ben a Szilkeretek között szőlőskertnek fogott fel „edgy kert helyett...”.⁶⁷ Szabó Ferenc 1727-ben viszont egy kertekhez való bejárót, de „a Boross Hídjátul Derék járásban való szőlőskertek között”.⁶⁸ Derecskői István „Szil kertek között” levő szőlőskertjét 1735-ben a tanács Baranyi Miklós számára becsültette meg 27 vonás forintra.⁶⁹

Az ólas, veteményes, szőlős és az ugyancsak említett kenderes kertek mellett sajátos berettyóújfalui kerttípusnak tekinthetjük az úgynevezett füzes kerteket. Az áradásos, vizenyős terület kedvezett a fűzfavesszők termelésének. A fűzekből kosarak, székércasok és egyéb jól értékesíthető mezőgazdasági eszközök készültek, bizonyára ezért hoztak létre füzeskerteket a mélyebben fekvő vizes részeken. Czirják István a később kiterjedt újfalusi nemes család egyik őse 1725-ben a „Derékra nyúló Szőlős kertjéhez fogott fel füzesnek valót”. Ugyanott az 1717-ben veteményes kertet felfogó Futass István is szerzett füzesnek való kertet is. Bodnár Miklós a Gacson foglalt a tanács hírével füzes kerthelyet.⁷⁰

A füzes kertek többnyire már meglevő szőlők, veteményes, illetve szérűskertek lábában, mélyebben fekvő részein voltak, mint a Méhess Istváné, aki a „Gatsán levő füzesét a Nemes Tanácstól ki kérése után” nyerte el „melly is Fodor Pál szőlős kertje alatt a Derék mellett vagyon, mellyért járó juszt a Nemes Tanácsnak Eo kegyelme b(ecsület)tel megfizette, ehhez képest protocolláltott”.⁷¹

A 18. század 4–5. évtizedétől kezdve az akolkertekre, szérűskertekre vonatkozó bejegyzések elmaradnak. Valószínűsíthető, hogy a városi jegyzőkönyv az ólaskertes rendszer fennállásának utolsó stádiumát őrizte meg, azt a szakaszt, amelyben az egykori ólaskertek, szőlős, veteményes és másféle kertekké alakulnak át. Az említettek közül ugyanis az is kiviláglik, hogy az akolkertek, szérűskertek, szőlők, füzesek, veteményes kertek egy övezetben voltak. Akinek ólaskertje volt, esetleg más helyen fogott fel szőlőnek, veteményes kertnek valót. Van adatunk az egykori szérűskert átalakulására is. A korábban említett Harangi László Jákó István egykori szérűskertjét nem rakodó és cséplőhelynek használta, hanem füzeskertté alakította. A tanács által elvett kertjéből a fiatal fűzfákat átültette új kertjébe.

Az ólaskertes, akolkertes rendszer felszámolásának – eddigi ismereteink szerint – két útja volt. Az ólaskertek vagy azért szűntek meg, mert a kertekbe szőlőt, gyümölcsöt telepítettek, vagy azért, mert a település növekedése miatt újabb lakóházakat már csak a kertek övezetében lehetett építeni. Az elsöre Deb-

---

⁶⁶ Uo. 1720. 123.

⁶⁷ Uo. 1725. 114.

⁶⁸ Uo. 1727. 119.

⁶⁹ Uo. 1735. 112.

⁷⁰ Uo. 1727. 115.

⁷¹ Uo. 1730. 113.

recen tekinthető jó példának. Az 1715. évi országos adóösszeírás szerint a város szőlőskertjei ott jöttek létre, ahol egykor csűrök és istállók állottak.⁷² Az akolkertek lakókertekké váló alakulásának folyamatát a hajdúvárosokban tapasztalhatjuk, ahol a 18. század végére nagyrészt lakóházakkal épültek be az egykori kertek.⁷³

Berettyóújfalu esetében úgy tűnik mindkét tényező hatott. A 18. század első felében a békés esztendők hatására növekedésnek indult a város, s új házakat a kertekben is építettek, így 1732-ben az említett Virág Gáspár házat épített azon a tanácstól vett földön, amely a város végén „a Garádyán kívül” a saját kertje mellett volt. A szérús, szőlős és veteményes kertek egymás mellettségére pedig már fentebb utaltunk. A két tényező együttes hatására az ólaskertes rendszer viszonylag gyorsan felbomlott, s a jegyzőkönyvi adatok létezésének csak utolsó fázisát rögzítették. Feltételezhető azonban, hogy a 17. században is kertes település volt Berettyóújfalu, de források híján erről pontos ismereteink nincsenek.

Az akolkertes rendszer végső soron a legtöbb alföldi kertes városban azért is feleslegessé vált, mert a gazdasági udvar szerepkörét a külső határban létrehozott állattartó szállás, majd földművelő tanya vette át. Néhány helyen azonban – így a hajdúvárosokban – a kertrendszer felbomlása és a szállások, tanyák kialakulása között jókora fáziseltolódás volt, a kertek beépítését csak 5–6 évtized múlva követte a tanyák kialakulása.⁷⁴

Berettyóújfaluban úgy szűnt meg a 18. század első felében az ólaskertes rendszer, hogy szállások, tanyák egyáltalán nem alakultak ki a határban sem ekkor, sem a 19. század első felében. A 18. század végéig az egész Sárreéten csak Komádiban jöttek létre szántóföldi tanyák.⁷⁵ Az okok keresése nem könnyű. A viszonylag szűk határ, a prédiумok bérletének bizonytalansága, a vízjárásos területek miatt a tanyaépítés kockázatos volta bizonyára mind hozzájárultak ahhoz, hogy az egykor kertes Berettyóújfalu további fejlődése egyedi maradt, s eltért az alföldi mezővárosok általános útjától.

A várost a 18. században nemcsak kertek fogták közre, de egy árokból, töviskerítésből álló „garádja” is védte, inkább csak jelképesen, mint valóságosan. A garádján túl más alföldi mezővárosoktól eltérően hiányzott a belső legelő, bár a kertek és a szántóföldek között húzódott egy város földjének tekintett gyeperület, ez azonban a kezes állatok legeltetésére nem volt elegendő.

A külső határ nagyrésze a pusztákat is beleértve szántóföld és gyeperület volt, erdőnek már a 18. században is híján volt a város. Szándékosan írtunk gyeperületet és nem legelőt és rétet, mert a megkülönböztetés a kaszált és legel-

⁷² MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Debrecen. Az összeírás szerint az árkon kívül Debrecenben is szőlőskertek vannak „in locis Hortorum ubi olim Horrea et Stabula erant”.

⁷³ Orosz 1973. (Hajdúböszörmény); Orosz 1973. (Hajdúnánás) 95.

⁷⁴ Győrffy 1910. 129–148.; Bellon 1979. 151.; Orosz 1973. (Hajdúnánás) 193.

⁷⁵ MNL HBML IV. 1/b. 337. cs. 415. Fasc. V. No. 1828. (BMÖ 426.); Vö. Molnár 1952.

tetett gyepesek között egyáltalán nem volt éles, s a rétnak, amint korábban említettük e vidéken egyébként is más értelme volt, mint az ország más tájain. Kaszálónak a gyepterületek nem állandóan azonos részét jelölték ki a 18. században, hanem a mélyebben fekvő területek közül mindig a legalkalmasabbat. A sokszor nehezen visszahúzódó tavaszi árvizek miatt alig tudtak alkalmas kaszálókat kijelölni. A külső határ használatának, birtokbavételének módja nem választható el a belső telek megszerzésének, használatának formájától, a településrendtől még azokban a helységekből sem, ahol a beltelek és a külsőség között szilárd telekrendszer híján nem volt szoros kapcsolat.

Berettyóújfaluban – amint láttuk – még a 17–18. század fordulóján is szabadon lehetett háztelket és kertet is foglalni, bár a foglalást jegyzőkönyveztetni kellett. A szabad foglalás minden valószínűség szerint a külső határban is érvényesült, a szántóföldet ugyanúgy felfogták a város lakosai, mint a házhelyet, vagy a kertet. A feltételezést megerősíti, hogy sok olyan településen, ahol a belső telket és kertet már régóta nem szabad foglalással szereztek a lakosok, a külső határban még mindig érvényesült a szabad foglalás.⁷⁶ Még inkább így kellett legyen ott, ahol a leghamarabb egyéni rendelkezésűvé és szilárd birtokká váló házhelyet és kertet is foglalással lehetett szerezni. A határ szántóművelésre alkalmas részének „felfogása”, ami többnyire kicsővázást jelentett; felszántása és bevetése egyesek részéről, nem változtatott a határ egészének közföld jellegén. A felfogott föld is azonnal közföldre változott, ha gazdája nem szántotta, s a határ más részén szerzett feltörhető és bevethető területet. A szántókra érvényes szabadfoglalás természetesen érvényes volt a kaszálónak alkalmas területekre is.

A szabadfoglalásos rendszerről az osztásosra való áttérés valószínűleg a 18. század első felében ment végbe, úgy azonban, hogy a szántó alá osztott földek és a kaszálónak való sorsa eltérően alakult. A kaszálókat egészen a század végéig ezután is szabadon lehetett felfogni, de a szántókat már a tanács osztotta az igényjogosultak között. Az osztásos rendszer így a határnak csak arra a részére terjedt ki, amelyet éppen szántónak használtak, bár ez a természeti feltételek miatt bizonyára huzamos időn keresztül ugyanaz a víztől megkímélt magasabban fekvő határrész lehetett. A közösséget képviselő tanács tilalmazta, hogy az osztott földek mellé egyesek a fel nem osztott határból is szakítsanak, így növeljék szántóterületüket. Ez tűnik ki az 1790. évi határozatból, amely szerint „a sáros-tóbeli gazdák sok egyenetlenségeinek helyrehozására s maguk hatalmától függő szándékok meg zabolozására, melly szerint csak maguk hatalmaktól is sokan a közönséges földet (azaz a fel nem osztott közföldet. O. I.) magokéhoz foglalták”, elvégezték, hogy a régi gyepünél tovább senki sem teheti árkat, így a közföldet nem kisebbítheti 24 palca büntetés terhe mellett.⁷⁷

⁷⁶ Orosz 1973. 91–92.; Balogh 1954. 441–457., Balogh 1955. 99–124.

⁷⁷ MNL HBML V. 612/a. 1. k. 1790. 175.

Egy másik határozatból az derül ki, hogy az 1790-es évek előtt a felosztás alá eső területen kívüli földeket szabadon szokták felfogni kaszálónak s más célokra is. A sárosóbeli gazdák eljárása ezek szerint nem volt egyedülálló, ha tilalmazta is a tanács. „Mínthogy a lakosok között – határozott a tanács 1791-ben – majd csaknem törvénnyé vált szokása lett, hogy ki hamarább érte a volt szerencsésebb, aki az osztályon kívül levő rétdalakat s más földeket is lennek, árpának, vagy tengerinek fel szánthatta a nélkül, hogy az bírának soha hírvél is lett volna, és így ámbár ez mindig tilalmaztatott, mégis a már megrögzött szokást el hagyni majd lehetetlennek látván, el végeztük és a templom előtt közönségesen ki hirdettük, hogy valaki, már az akárki légyen, minden személy válogatás nélkül, csak maga fejétől, hatalmától s akarattjától vezéreltetvén csak egy barázda annyival inkább nagyobb földet fog fel Bírák híre nélkül, ha mindgyárt bévetette vagy le kaszálta is, mégis mind azon föld mind a termés confiscaltatik, a város számára, vagy pedig a lakosok közt fel fog osztatni.”⁷⁸ A határozattal szembe szegülőök a döntés értelmében 6 forint büntetést is tartoznak fizetni.

A szükségszerűen hosszabban idézett tanácsi határozatból több fontos dolgot megtudhatunk a 18. századi Újfalú határhasználatáról. Az osztásos rendszer létrejötte után is megmaradt a szabad foglalás a kaszálók esetében még akkor is, amikor a kaszálónak alkalmas földeket szántani kezdték, és azokon különféle, a gabona vetésforgóba be nem kerülő növényeket termeltek. A határ tehát osztályföldekre, felfogott földekre és közföldekre tagozódott, bár a felfogott földek használatát a tanács engedelmé nélkül visszaélésnek tekintették. Sajátos módon 1791-ben sem a rétföldek (azaz a rendszeresen bizonyára nem szánható és ezért az osztályföldek közé nem sorolható területek) foglalását tiltják el, csak megpróbálják szabályozni azzal, hogy földet felfogni csak tanácsi engedéllyel szabad. Az osztályföldek és fogott földek kettősségének anakronisztikus fennmaradása a 18. század végén is sajátossá tette Újfalú határhasználatát.

E rendszerből az „osztály” meglétére az úrbérrendezés aktái is utalnak. A szilárd telekrendszer éppen azért nem jött létre, mert a külső határbeli földek nem voltak arányosítva a belsőségekhez, hanem a tanács osztott földet az anyagi erők figyelembevételével.⁷⁹ Ebben az osztásban – mint más helységeken is – sokféle visszaélés lehetősége is adva volt. Emiatt panaszkodott 1772-ben Szász Mihály, aki szerint, amíg börtönben volt, a bírák földjét „maguk között osztották szét”.⁸⁰

Az a tény, hogy a városban a 18. század folyamán két jól elkülönülő közönség, egy nemesi és egy paraszti élt egymás mellett, amelynek tagjai között sokszor volt súrlódás is, sajátos módon a határhasználatban nem tükröződött. Nem volt külön határrészük a nemeseknek és jobbágyoknak. Az egységes határ és prédiomok használatában a nemeseknek nem voltak előjogai. Valószínűleg Újfa-

⁷⁸ Uo. 1791. 235.

⁷⁹ MNL HBML IV. 1/d. 2. d. Responsio ad novem puncta, Berettyóújfalu.

⁸⁰ Uo. IV. 1/a. 39. k. 1772. 120.

luban is az volt a helyzet, mint a közeli Mikepércsen, ahol nem volt a többi lakosok jószágától megkülönböztetve „valamelly nemes telekje”, s a „nyilas földek osztásában” ugyanúgy részesültek, mint a többi lakos.⁸¹

Feltételezésünket újfalui adatok is megerősítik. 1760-ban közakarattal úgy határoztak a városban, hogy „Kórógy és hozzá tartozandó szigetek felszántatván, in necessitatem Oppidi tanquam Domini Terrestris (a város, valamint a földesúr szükségére) mind nemes mind közrend a dézmát meg fizette...”⁸² A régi tősgyökeres lakosok fél, a többiek egész dézmát fizettek.

Az osztással, illetve foglalással birtokba vett szántóföldeken az országos adóösszeírások megállapítása szerint a 18. század első felében Berettyóújfaluban nem alkalmazták sem a két-, sem a háromnyomásos rendszert. Az 1715. évi adóösszeírás szerint a határ szűk volta miatt „agri... sunt sub una calcatura” (a földek egy nyomásban vannak).⁸³ Hasonló volt a helyzet 1720-ban is.⁸⁴ Az 1728. évi conscriptio szerint „Ezen mezőváros a saját földjein a kender és a török búza mellett más vetéssel nem rendelkezik, ezért ha szántani és kaszálni akar, a különböző szomszédos földesurak pusztáira szorul. Ezek egy részét, mind tulajdont, más részét, mint zálogot használja.” Ez okozta, hogy saját határán nem tudott fordulókat kialakítani. A földek 1770-ben is csak egy fordulóban voltak. Csak az 1788. évi kataszteri felmérés során olvashatunk először arról, hogy két kalkatúrát alakítottak ki a város határán.⁸⁵

Az egynyomásosnak nevezett földművelési rendszer nem volt ismeretlen Magyarországon a 18. század elején, mert az 1715–1720. évi összeírások során az ország településeinek 16%-át ide sorolták.⁸⁶ Bihar megyében egynyomásos, vagy nyomás nélküli volt a faluhatár 1715-ben a települések 2,34, 1720-ban 9,12, 1728-ban 13,7%-ában.⁸⁷ Az egynyomásos rendszer pontos értelmezése ennek ellenére nem könnyű, különösen a parlagolós faluhatárok elkülönítése az összeírásban egynyomásosként jellemzettektől. Abban, hogy egy település határában egyetlen, nem váltogatható nyomás, vagy mező volt, sokféle ok közrejátszhatott. A lakosok többnyire arra hivatkoztak, hogy a szűk határ, a vízjárások, a terméketlen talaj stb. miatt nem tudtak több nyomást kialakítani, ugart hagyni. Valójában azonban egy mező volt csak a parlagoló faluk határában is, s a huzamos, több éves művelés után fogtak fel egy másik mezőt, s hagyták parla-

---

⁸¹ Uo. Prot. 4. k. 1723. 465.

⁸² MNL HBML V. 612/a. 1. k. 1760. 134.

⁸³ MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Lad. GG. oppidum Újfalu.

⁸⁴ MNL HBML IV. 4/b. 6. k. Elenchus Generalis conscriptionis in Inclito Comitatu Bihariensis, pro parte Inclyti Regni Hungariae per nos infrascriptos Conscriptores peractae sequitur qui hunc modum Anno 1720.

⁸⁵ Uo. 20. k. 1728. Berettyóújfalu.

⁸⁶ Wellmann 1961. 358–359.

⁸⁷ Bársony 1975. 96.; Balogh–Szendrey 1967. 41–67.

gon a korábit. Ebben az esetben azonban az összeírók többnyire azt jegyezték meg, hogy „sine calcaturis” (nyomások nélkül) „absque calcatura” (nyomás nélkül) „pro libitu” (tetszés szerint) használják a határt.

Berettyóújfaluban, amint láttuk, egy nyomásra történik utalás. A szabad foglалás megléte azonban többnyire parlagolós rendszerrel kapcsolódott össze, valószínűleg így volt Újfaluban is.

Az alföldi mezővárosokban a saját határ és a bérelt puszták használata többnyire élesen elkülönült egymástól. A pusztákon megmaradhatott az egyéni földhasználat és a szállásrendszer akkor is, amikor a saját határ a telekrendszer kötöttségeit vette magára.⁸⁸ Berettyóújfaluban is különbözött az alföldi mezővárosok többségétől, hogy használat szempontjából a tulajdon határ és a bérelt prédiумok elválaszthatatlan szerves egységet alkottak. Valószínűleg az volt a helyzet, hogy az egyetlen mezőt alkotó osztályföldek hol a település saját határán, hol a szántóművelésre alkalmas prédiумok valamelyikén helyezkedtek el. Ez utóbbi esetben a saját határ parlagon maradt, kaszálták, vagy legeltették, illetve azokat a növényeket (kender, len, kukorica) termelték rajta, amelyek nem kerülhettek a gabonafélék közé, a szántónak osztott földeken. Minden bizonnyal erre utal az 1728-as összeírás idézett megjegyzése, hogy a kender és kukorica termelése miatt kell szántónak és kaszálónak prédiумokat bérelniük. Beleillik ebbe a képbe az 1760. évi ugyancsak idézett tanácsi határozat a bérelt kórógyi pusztá felszántásáról és felosztásáról. A felszántásra történő utalás azt mutatja, hogy ebben az évben a szántómezőt nem a város saját határán osztották, hanem a bérelt pusztán.

Berettyóújfaluban helyzete a bérelt puszták és a saját határ egységbe olvasztásával nem lehetett egyedülálló Bihar megyében. Abban az esetben, amikor a vetések a pusztákon voltak, és a saját határ pihenő parlagként az állatok legeltetésének vagy takarmány kaszálásának céljait szolgálta, a megyei hatóságok arra gyanakodtak, hogy a város az adófizetési kötelezettséget akarja kijátszani. Ezt mutatja a megyei adóösszeíróknak 1735-ben kiadott utasítás, amely szerint „Némelly adózók, sőt közösségek is saját határukat legeltetésre szokták fordítani és az államhatalom megtévesztésével más határokon és pusztákon vetnek és másutt legeltetik méneseiket és gulyáikat.”⁸⁹

A saját határ legeltetése és a prédiумokon történő vetés a kényszerűség okozta sajátos rendszert alkotott, amint Újfaluban példáján igyekeztünk bemutatni. Ezt a rendszert a megyei tisztviselők aligha értették világosan. Csak annyit vettek észre, hogy egyes települések annak ellenére a pusztákon vetnek, hogy a saját hatá-

---

⁸⁸ Különösen így volt ez a Jászság településein. Fodor 1942. 292–293.

⁸⁹ MNL HBML IV. 1/a. 8. k. 1735. 381. „Solent nonnulli contribuentes imo ipse etiam Communitates Territorium suum pro pascuo reservando in defarudatione Publici in aliis territoriis et Praediis seminare, Equos Pecora et Pecudes alibi pascuare, ideo id in nullam considerationem sumendum erit, ubicumque tandem seminare aut Pecora alerent.”

rukat legeltetik. Az utasítás azért született meg, nehogy az ilyen települések kivonják magukat az állami adófizetés kötelezettsége alól.

A saját határt, illetve az alkalmas prédiúmokat felváltva használó rendszer a század első felében minden bizonnyal parlagolással kapcsolódott össze, azaz az eke alá osztott vagy korábban felfogott mezőt 6–7 évig egyfolytában szántották és vetették. A prédiúmok és saját határ 6–7 évenkénti váltogatása szerves fejlődéssel is kétnyomásos rendszerre alakulhatott, ha a váltás időszaka egy évre rövidült, s a korábbi parlagot minden második évben szántással készítették elő vetésre, azaz ugarrá változtatták. Ez a változás a városban 1770 és 1788 között mehetett végbe, anélkül azonban, hogy a saját határ prédiúm váltás kettőssége megszűnt volna. A II. József-féle kataszteri felmérés során ugyanis már úgy találják, hogy a szántóföldek két nyomásban vannak, „első Esztendőben szántódnak, másodikban Ugarnak hagyatnak”.⁹⁰ Az ugar-vetett földváltásban résztvevő határrészt a földmérők „forgóföld”-nek nevezték, és megjegyezték, hogy ezek vannak kétnyomásban. A megjegyzésből az is következik, hogy a vetett földek egy része nem volt forgásban, azaz kívül esett a nyomásos rendszeren. Ha ez volt a valóság, a korábban idézett 1791. évi tanácsi határozat az osztályon kívül levő rétdalok s más földek foglalásáról és használatáról jól beillik a képbe. Ezeken is termeltek bizonyos növényeket, de ezek nem tartoztak bele a vetésforgóba. A vagyoni erő alapján osztott, vagyis „osztály” földeket azonosnak vehetjük az 1788-ban forgó földeknek nevezettekkel, azaz az osztásos rendszer a század végén már kétnyomásos földhasználattal kapcsolódott össze.

A fentebb vázolt határhasználat rendszerében termelt szántóföldi növényekről a 18. században készített vármegyei dikális adóösszeírások elég részletes tájékoztatást nyújtanak. 1713 és 1767 között a szántóföldi növények évente betakarított mennyisége a jobbágyháztartások között összesítve a 2. sz. táblázat szerint alakult.⁹¹

A táblázat összesített adataiból – nagyon durva megközelítéssel – kísérletet tehetünk a szántóföldön termelt növények vetésszerkezetének meghatározására. A bemutatott 11 különböző év átlagában búzából (illetve kétszeresből és rozsából) 1178, árpából 674, zabból 147, kölesből 134, kukoricából 166 köből termett. Az egyes gabonafélék területegységre eső hozamaiban nem volt számottevő eltérés, így a termék mennyisége nagy általánosságban a vetésterület arányait is mutatja. Ezek szerint a vetésszerkezet arányai kb. az alábbiak lehettek (lásd. 3. sz. táblázat).

Ez a vetésszerkezet a kenyérgabonák, a búza, rozs, kétszeres esetében nem mutat különleges vonásokat. Kisebb eltérések mutatkoznak a sárréti járással való összevetésben, mert ott a búza, rozs és kétszeres aránya ugyanebben a 11 évben 56,43%, az árpáé 20,88, a zabé 5,12, a kölesé 5,07, a kukoricáé 12,48%. Újfalu-

⁹⁰ Uo. V. 612/a. Prot. 1788. 209.

⁹¹ A táblázat forrásai: MNL HBML IV. 4/b. 2. k. (1713) 13. k. (1723) 17. k. (1726) 25. k. (1730) 30. k. (1731) 41. k. (1740) 54. k. (1746) 60. k. (1750) 65. k. (1753) 76. k. (1763) 81. k. (1767)

ban tehát kisebb volt a kenyérgabonák aránya, de árpát többet termeltek, mint a Sárreéten általában.

2. sz. táblázat
Terméseredmények Berettyóújfaluban 1713–1767 (köbölben)

Év	Búza	Árpa	Zab	Köles	Kukorica	Összesen	Adózó háztartás	1 háztartásra esik
1713	522	685	197	452	18	1 874	145	12,9
1723	1 663	1 159	273	112	15	3 222	182	18,4
1730	2 049	552	84	216	151	3 052	195	16,6
1731	563	663	76	85	386	1 766	205	8,6
1740	1 248	1 288	410	87	–	3 033	172	17,0
1743	1 423	949	214	131	216	2 933	193	15,1
1746	843	488	72	124	266	1 793	188	9,8
1750	808	461	80	20	79	1 448	159	9,7
1753	1 161	451	70	48	162	2 072	177	11,2
1763	1 092	254	57	–	114	1 517	203	7,4
1767	1 592	469	83	204	410	2 950	182	16,2
átlag	1 178	674	147	134	166			

A termelés legfontosabb célja a következő évi kenyér biztosítása volt, ezért lehetőleg nagy arányokban termeltek mindenütt kenyérgabonákat. Ezek 50% körüli aránya valószínűleg azonos volt az országos helyzettel. A háromnyomásos rendszerben az őszi kenyérgabonák számára fenntartott őszi, a takarmánygabonák termesztésére szolgáló tavaszi nyomás, a vetett területnek szintén 50–50%-át szánja kenyérgabonára, illetve takarmánygabonára termesztésére, de a kétnyomásos gazdálkodás esetében is a vetett nyomás felén szoktak őszi, másik felén tavaszi gabonákat termelni.

A kenyérgabonák között a Sárreéten mindenütt a búza vezetett. A tiszta búzát megkülönböztették a kétszerestől, kétszerbúzáttól, azaz a búza és rozs keveréktől (*triticum mixtum*), amelyet biztonságosabban termelhetőnek vélték a tiszta búzánál. A kétszeres termelésnek persze többnyire az is oka volt, hogy nem tudták a szemeket a kezdetleges cséplési formák miatt kellően szétválasztani, így a tiszta búza is csakhamar kétszeressé változott. A rozs termelésének a 19. században sokkal kisebb jelentősége volt, mint a búzának vagy kétszeresnek. Az őszi kenyérgabonák mellett tavaszibúzát is vetettek, nemcsak az elpusztult őszi vetés pótlására, hanem többé-kevésbé rendszeresen.⁹²

A takarmánygabonák termelése már mutat bizonyos sajátosságokat. Az ország más tájain a zab termelése sokkal nagyobb arányú, mint Berettyóújfaluban,

⁹² Uo. IV. 2/b. 168. d. 1789. Fasc. VIII. Nro 131.; Uo. V. 612/a. 1. k. 1788. 209.

de általában a Sárréten. Ebben a Felvidéken a természeti feltételek, más helyeken a katonai érdekek játszottak közre, amelyek a katonalovak takarmányozására szorgalmazták a zab termelését.

3. sz. táblázat
Vetésszerkezet a 18. században

Növény	Arány %-ban
Búza, rozs, kétszeres	51,21
Árpa	29,31
Zab	6,39
Köles	5,82
Kukorica	7,23

Számottevő volt a köles termelése. A köles az egész középkor folyamán fontos termény volt a néptáplálkozás szempontjából. A gabonafélék mellett ország-szerte széles körben termesztették. A 18. században azonban már visszaszorulóban volt, a század végén már csak néhány alföldi és dunántúli körzetben találhatjuk meg. A vetésterület 5–6%-án történő termesztését számottevőnek kell tartanunk. Az egész Sárrét fontos kölestermelő vidék volt.

Míg a köles vetésterülete a 18. század folyamán fokozatosan csökkent, az újvilági eredetű kukoricáé állandóan nőtt. Ez a fentebbi táblázat adataiból is kiolvasható. A kukorica a Balkán felől terjedt el hazánkban. Termeléséről az első szórványos adatok a 17. századból származnak.⁹³ A Sárrét és így Berettyóújfalu is elterjedésének fontos állomása volt, mert viszonylag korán már a 18. század első évtizedében is termelték egyre növekvő arányban. A környező tájakon a Hajdúságban, a Kunságban, Békés megye északi és nyugati részén később terjedt el a kukorica, mint a Sárréten, termelésének első adatai csak a 18. század derekáról származnak.⁹⁴ Valószínű, hogy a közvetítésben a sárréti tájnak is szerepe volt. A latin nyelvű összeírásokban indiai búza (*triticum indicum*) néven szerepel, a századvégi magyar nyelvű iratokban tengeri néven.

A kukorica, mint új növény, mindenütt elég nehezen illeszkedett be a vetésszerkezetbe. Ebben bizonyára a gabonafélékhez képest hosszú tenyészideje is köz-

⁹³ Berettyóújfaluban 1719-ben már a nótárius fizetése között is szerepel „seminatura indici”. Uo. Prot. 1719. 125.

⁹⁴ Balassa 1960. 47. – A szerző szerint „1715-ben az összeírók a hegyvidék kukoricatermelését emelik ki, ahol főleg a román lakosság házkörűli kertekbe veti és nagy mennyiségben fogyasztja”. A helyi viszonyokat hívebben tükröző megyei összeírások azonban Bihar megye más vidékein, így a Sárréten is figyelemreméltó kukoricatermelést mutatnak ki. A kukorica elterjedésére a környező vidéken: Orosz 1973. 110–111.; Balassa 1958. 322–325.; Balogh 1954–1955. 450.; Bellon 1973. 113–114.; Varga 1973. 2 k. 247.; Rákos 1973. 127.

rejátszott. Az Alföldön sokáig a gabonaféléktől elkülönítve „kertekben” termelték, bár a kenderes kertek mintájára ezeket a szántóföldeken alakították ki.⁹⁵

Berettyóújfaluban sem volt zökkenőmentes a kukorica beilleszkedése a hagyományos szántóföldi növények közé. Ha még 1791-ben sem a kétnyomásos rendszer szerinti osztályföldeken vagy forgóföldeken termelték – amint ez korábban idézett tanácsi határozatból látszik –, hanem a foglalt földeken, ez arra utal, hogy a növekvő arányú termelés ellenére sem került még be a vetésforgóba.⁹⁶ Ha nem is kertekben termelték, mint a hajdúvárosokban, de olyan különálló területeken, amelyekre a közösség termelést ellenőrző és szabályozó szerepe nem terjedt ki.

A fenti kimutatásban szereplő növényeken kívül másokat is termeltek a város határában, de ezek mennyiségéről, vetésterületük nagyságáról pontos ismereteink nincsenek. A korábban említett kenderes kert elnevezés azt igazolja, hogy termelték a háziipar fontos alapanyagát, a kendert, de a foglalt földeken a lent is. Mindkét növény évszázadok óta ismert Magyarországon. A kender külön kialakított kertekben termelt, de a len sem tartozott a vetésforgóba.

Az előzőekben említett veteményeskertek fontos növénye volt a káposzta, amelyet a Sárréten a 18. században széles körben termeltek. Berettyóújfaluban az adóköteles termények között 1731-ben 1 250, 1735-ben ugyancsak 1250, 1743-ban 880, 1746-ban 2180, 1750-ben 20, 1753-ban 2493, 1763-ban 1650, 1767-ben 1600 fej káposztatermést írtak össze.⁹⁷ E termésmennyiséggel Berettyóújfalu a Sárréten nem tartozott a legnagyobb káposztatermelők közé. 1767-ben pl. amikor Újfaluban csak 1600 fej káposzta termelt, a sárréti járás összes termelése 134 534 volt, s ebből Sámsonban termelt 17,6, Derecskén 16,4 ezer, de rajtuk kívül még három olyan település volt, ahol 5000 fejnél több káposzta termelt évente.⁹⁸

Az Újvilágból Európába került ipari növények közül a dohány is viszonylag korán elterjedt a Sárréten, így Berettyóújfaluban is. Más sárréti helységek adóösszeírásában már 1730-ban is szerepel a dohány,⁹⁹ Berettyóújfaluéban 1750-ben jelenik meg csekély, 40 csomónyi terméssel, 1753-ban 346, 1767-ben 355 csomó dohánytermést vettek fel az adóösszeírásba.¹⁰⁰

A felsoroltak mellett vannak adataink répa- és dinnyetermelésről is. Az újratelepített Berettyószentmárton és Újfalú egyik határvitájában szerepel 1791-ben, hogy a szentmártoniak a „Malomszék partya alatt levő Sebess-Érnél” az újfalusi

---

⁹⁵ Orosz 1974/a 38.

⁹⁶ Vö. a 78. sz. jegyzetben hivatkozott tanácsi döntéssel.

⁹⁷ MNL HBML IV. 4/b. 30, 37, 49, 54, 60, 65, 76, 81. k. A kertekben történő termelésre: MNL HBML V. 612/a. 1. k. Prot. 1770. 149.

⁹⁸ Uo. 81. k.

⁹⁹ Uo. 25. k.

¹⁰⁰ Uo. 60., 76., 81. k.

földbe „violenter” (erőszakosan) dinnyét vetettek. Ezt Berettyóújfalu „a ménesse által el tapodtatta” s répvetésnek felszántatta.¹⁰¹

A 18. század utolsó harmadában a népboldogító célokat is hangozgató felvilágosult abszolutista uralkodók az éhínségek elhárítására burgonyatermelésre ösztönözték alattvalóikat. A helytartó tanács 1789. évi leirata szerint 3 évre ingyen vetőmagot kap az, aki legalább 1/8 hold burgonyát hajlandó vetni. Aki ezen felül is vetne, az még 2 Ft ajándékot is kap. Bihar megye szolgabírái 400 köből vetőburgonyát tároltattak, hogy az igényeket ki tudják elégíteni.¹⁰² Az akció eredményességéről nincsenek adataink.

A termelt növények sokfélesége részben arra utal, hogy a termelő egységeknek tekintendő parasztgazdaságok igyekeztek minden szükségest termelni, azaz hagyományosan önellátásra termeltek. De bizonyos növények: dohány, káposzta stb. termelése az árucseré és piac fejlődésének is mutatói. A legfontosabb cél azonban még mindig a saját háztartás ellátása. Ebből a szempontból tanulságosak az öt legfontosabb szántóföldi növény összesített évi termésének egy háztartásra jutó arányszámai. Ezeket azonban csak akkor tudjuk reálisan értékelni, ha figyelembe vesszük, hogy az adóösszeírások bevállásainál nagyarányú eltagadások történtek.

Mindenesetre az évi termésemből az egy családra jutó évi mennyiség több mint fél évszázad relációjában 7,4 és 18,4 köből között ingadozik. Ha a valóságos termelés bizonyára több volt is, az arányok nem igen torzítanak. Mutatják a természeti feltételek uralmát a termelő felett. A legkisebb és legnagyobb termés közötti 2,5-szeres különbség arra utal, hogy a terméseredmények többnyire nem a műveléstechnikától, hanem a talajadottságoktól, az időjárástól stb. függték. A termelési eljárások hagyományosak voltak. Az 1720. évi országos összeírás szerint vetés alá kétszer szántottak, az úrbérrendezés során tett vallomások szerint 4–6 ökörrrel. Kétszeri szántással azonban csak az őszi gabonák magágyát készítették elő, a tavasziak alá még a század végén is csak egyszer szántottak.¹⁰³ A szántás mélysége alig néhány hüvelyk lehetett, mert azzal a szélestalpú sárréti ekével, amelynek leírását a 19. század 40-es éveiből ismerjük, aligha lehetett mélyebben szántani.

A termés betakarítását az Alföldön szokásos módon végezték. A kenyérgabonák sarlós aratásáról a kaszás aratásra való áttérés a Sárreuten már a 16. században megkezdődött,¹⁰⁴ de a takarmánygabonához hasonló kötetlen kezelés és boglyázás – eltérően néhány nagy alföldi mezőváros gyakorlatától – nem terjedt el párhuzamosan a kaszás aratás általánossá válásával. A kenyérgabonákat akkor is kévébe kötötték, és keresztbe, majd asztagba rakták, amikor már nem sarlóval,

¹⁰¹ MNL HBML V. 612/a. 1. k. 1791. 237.

¹⁰² MNL HBML IV. 2/b. 168. d. 1789. Fasc. VIII. No. 183., 96. d. 1788. Fasc. XIII. No. 127.

¹⁰³ Uo. MNL HBML IV. 1/d. 2. d. és Uo. IV. 4/b. 6. k.

¹⁰⁴ Molnár Ambrus 1973. 76.

hanem kaszával arattak. A kaszával aratott takarmánygabonákat nem kötötték kérébe, csak boglyába rakták. Ilyen „keresztéről és boglyákról” olvashatunk 1713-ban.¹⁰⁵ A keresztbe, asztagba rakott kenyérgabonákat s a boglyába gyűjtött takarmánygabonákat egyaránt nyomtatták és nem csépelelték.

Az elvetett magból várható termésről, azaz a hozamokról pontos ismereteink nincsenek. A kortársi becslésekből, a hézagosan ránkmaradt vetésterületi és termésadatokból azonban megszerkeszthetjük az alábbi (4. sz.) táblázatot a 18. századi terméshozamokról.¹⁰⁶

A különböző jellegű adatokból nyert maghozam arányok eléggé közel állnak egymáshoz, hiszen 3,8 és 5 között ingadoznak. Az országos adóösszeírások során 1715-ben és 1720-ban válaszolni kellett a lakosoknak arra a kérdésre is, hány magtermésre számíthatnak az elvetett után több éves átlagban. Az összeírók 1715-ben 4, 1720-ban 5 magot jegyeztek fel. Viszonylag legmegbízhatóbbnak a II. József korabeli kataszteri felmérés adatait tekinthetjük, nemcsak azért, mert külön-külön állapították meg a fő gabonafélék (őszi búza, tavaszi búza, árpa, zab) és a köles maghozamait, de figyelembe vették a különböző határrészek eltérő termékenységét. Az utasításoknak megfelelően a hozamok megállapításánál a legutolsó 12 év, tehát az 1776–1788 közötti időszak átlagát vették figyelembe. (A táblázatban szereplő adat súlyozott átlag, mivel a kataszteri felmérés során nem számították ki a település átlag hozamát.)¹⁰⁷

4. sz. táblázat
Vetésterület és maghozamok a 18. században

Év	Őszi vetés köből	Tavaszi vetés köből	Összes vetés köből	Őszi termés köből	Tavaszi termés köből	Maghozam
1713	591	?	9	?	?	7
1715	?	?	147,75	7	7	4,0
1720	?	?	765	7	7	5,0
1723	387	?	?	1 663	7	4,3
1730	541	?	7	2 049	7	3,8
1788		?	?	?	7	4,4

¹⁰⁵ A csőszök esküje szerint, ha „keresztre, boglyára szalad a marha” 25 dénár büntetést kell fizetni. MNL HBML V. 612/a. 1. k. 1713. 11.

¹⁰⁶ A kimutatás forrásai: MNL HBML IV. 4/b. 2., 13., 25. k.; MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Lad. GG. oppidum Berettyóújfalú; MNL HBML V. 612/a. 1. k. 1788. 209.

¹⁰⁷ Az összes gabonafélék súlyozott átlagának kiszámításakor a 3. táblázatban közölt vetés- ill. termésarányokat vettük figyelembe.

Az 1788. évi felmérés alapján lehetőségünk nyílik az egyes gabonafélék 12 évi átlaghozamának bemutatására is, amely az alábbiak szerint (5. sz. táblázat) alakul.

5. sz. táblázat
A gabonafélék átlaghozamai 1776–1788-ban

Gabonaféle	Maghozam
Őszi búza	4,59
Tavaszi búza	3,12
Árpa	4,20
Zab	5,12
Köles	10,10

Az 1788. évben kimutatott hozamok a 18. század végéről rendelkezésünkre álló összehasonlító adatok szerint¹⁰⁸ elég magasak, de igazolják a korábbi becslések realitását. Az őszi búza kapta a legjobban előkészített magágyat, ez a hozamokban is megmutatkozott. A felmérés szerint búzából és árpából 2,25 pozsonyi mérő magot (mintegy 140 liter) vetettek egy kataszteri hold földbe, zabból csak 1,75 pozsonyi mérőt, kölesből pedig csak 0,5 mérőt. A tavaszi búzát alacsony maghozama ellenére is vetették, bár többnyire csak kényszerűségből, akkor, ha az őszi búza egy része a tél viszontagságai miatt kipusztult. Magasabb maghozama ellenére is kevésre becsülték a zabot. A felmérést végző mérnök azt állapította meg, hogy „amely szántóföldek a két calcaturákban legalábbvalóknak és többnyire haszonvehetetleneknek találtnak, azokat, minthogy Búzával nem lehet használni, zabbal használatnak”.¹⁰⁹ A néptápláléknak számító köles termesztéséhez a táplálkozási szokások mellett bizonyára azért is ragaszkodtak, mert kevés vetőmag kellett hozzá.

A hozamok a talaj minőségétől függően egy határreszen belül is nagy különbségeket mutatnak. Búzából 1 hold termése 6,75 és 11,25 pozsonyi mérő között, az árpáé 6 és 11,75, a zabé 7 és 10, a tavaszi búzáé 4 és 6 mérő között váltakozott. Ugyanezeket a különbségeket az egyes termelők hozamai között is megtalálhatjuk. 1723-ban 182 termelő közül 166-nak volt őszi vetése. A 4,23 átlagos maghozam mellett 13 gazdaságban 6 magnál is bővebben fizetett a búza (7,9%), de akadt olyan termelő is, akinek gazdaságában 11-szeres volt a maghozam, ugyanakkor 16 gazda elvetett búzája 2 magnál is kevesebbet termelt (10,4%).¹¹⁰

A termelés ingadozása mellett a kényszerűség bizonyára hasonló különbségeket okozott a fogyasztásban is. Ennek felbecsülésére azonban még a szokásos-

¹⁰⁸ Makkai 1968. 45–69.; Kirilly 1968. 70–77.; Dávid 1968. 99–132.

¹⁰⁹ MNL HBML V. 612/a. 1. k. 1788. 209.

¹¹⁰ MNL HBML IV. 4/b. 13. k. Adóösszeírások.

nál is kevesebb támpontunk van. 1784-ből ismerünk egy termésösszeírást a Sárretről, amely szerint Berettyóújfaluban csak 400 köböl őszi búza termett, holott az összes háztartások szükségleteinek ellátására még 2800 köbölre lett volna szükség.¹¹¹ A 19. század derekán 1 főre 2,5–3 pozsonyi mérő kenyérgabona fogyasztást számítottak egész évben, azaz 1,25–1,5 köbölt. Berettyóújfaluba lakossága 1785-ben meghaladta a 3300 főt.¹¹² A 3200 köbölre számított fogyasztás szerint 1 lakosra 1 évben még egy köböl gabona sem jutott volna. Ha az összeírások során szokásos eltagadásokat is figyelembe vesszük, akkor is azt kell megállapítanunk, hogy a város valószínűleg nem tudott évente annyi gabonafélét termelni, hogy a saját fogyasztását fedezte volna. Az azonban az összeírásokból nem derül ki, hogy a prédiúmonkon termelt gabonák is szerepelnek-e a felmérésben? Ha az adóösszeírásokban kimutatott, átlagosan mintegy 1200 köböl búza, rozs és kétszeres termést vesszük figyelembe, a század második felében a fogyasztási igények kielégítésére ezt is vásárlással, vagy más módon kellett kiegészíteni. Figyelembe kell vennünk, hogy a jelentős számú napszámos, birtoktalan réteg a szomszédos uradalmakban aratással, nyomtatással, s más munkákkal is számottevő mennyiségű gabonafélét szerezhetett.

A vásárlást természetesen befolyásolta a kínálat s ennek megfelelően a piaci árak alakulása. Bihar megye fő piacain elsősorban Nagyváradon és Debrecenben a 18. század második felében – ugyanúgy, mint az ország más tájain – nőtt a gabonafélék ára, s a század utolsó évtizedében és a 19. század elején, a napóleoni háborúk időszakában minden eddiginél magasabbra hágott.

A szórványosan ránk maradt adatok azonban azt mutatják, hogy már az 1770-es, 1780-as években is nagyarányú áremelkedés volt tapasztalható. Míg 1720 és 1740 között átlagosan 41–42 krajcárért lehetett egy pozsonyi mérő búzát vásárolni, 1770 és 1780 között az átlagár már meghaladta a mérőnkénti egy rajnai forintot (1 forint = 60 krajcár). Az 1780-as években ez a 62–63 krajcáros ár is tovább növekedett 2 forintra. A század elejéhez képest tehát az emelkedés már a 80-as évek végén is több mint 2,5-szeres volt. Ezek a már erősen megnövekedett árak emelkedtek tovább a francia forradalom és a Napóleon ellen vívott háborúk során az 1810-es években kétszer is végrehajtott devalvációig.¹¹³ A búzával arányosan emelkedett a takarmánygabonák ára is, bár az árpa és zab mérőjét kb. fele áron lehetett vásárolni, mint a búzáét. A szántóföldi növénytermesztés mellett – mint minden hagyományos paraszti gazdaságban – Berettyóújfaluban is nagy szerepe volt az állattartásnak. A növénytermesztés és állattartás egymásra utalt-

¹¹¹ Uo. IV. 4/b. Acta Gen. Congr. 1785. Fasc. I. No. 466. Connotatio Procreationis Frugum pro Anno 1784 ex parte Processus Saár-Réthe pro secundo semestri elaborata.

¹¹² Danyi Dezső–Dávid Zoltán 1960. 26–27. – A város lakossága a II. József-féle népszámláláskor 3365 fő volt.

¹¹³ Az árak alakulására vonatkozó adatok Orosz István: A 17–19. századi állami adóösszeírások, mint agrártörténeti források In. *Egyetemes Történeti Tanulmányok XV.*, Debrecen, 1981. 31–39.

sága többszörös volt. Elegendő igásállatot kellett tartani a szántóföld megműveléséhez és a szállítási feladatok ellátásához, s ezek takarmányozását is meg kellett oldani, részben réti széna kaszálásával és begyűjtésével, részben szántóföldi takarmánytermeléssel. A hagyományos parasztüzem komplex jellegét éppen ez a kölcsönös feltételezettség biztosította.¹¹⁴ A hagyományos gabonatermelés a parasztgazdaságokban a 18. században csak a legritkább esetben piacra orientált, a cél a család ellátása kenyérnek valóval s a kezes állatok ellátása takarmánnyal. Piacra a gabonaforgón kívül termelt növényeket és az év nagy részében legelőn tartott állatokat szánták. Az állami, földesúri adó kifizetéséhez, a háztartás fenntartásához szükséges pénzjövedelmet is ezek biztosították.

Az állattartás fontosságát tehát részben az igásállatok, részben a piacra vihető tökemarha adta. A korábban említett adóösszeírások alapján módunk van összeítő táblázatot készíteni az állatállomány számának alakulásáról is.¹¹⁵ (6. sz. táblázat)

Az adóösszeírások abszolút számaikat itt sem szabad készpénznek venni. A dikajegyzekek sem pontos számlálás, hanem bevallás útján készülnek, s így az eltagadások igen nagymértékűek.

6. sz. táblázat

Az adózó háztartások állatállománya a 18. században

Év	Ökör és tinó	Te-hén	Összes szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh és kecske	Méh kaptár	Adózó háztartás	Egy háztartásra jutó	
									összes állat	számos állat
1713	229	262	491	61	168	917	279	145	11,28	5,35
1723	448	371	819	85	398	620		182	10,56	6,19
1728	226	?	?	73	36	615		?	?	?
1726	486	297	783	–			–	177	7	?
1730	476	248	724	117	190	830	131	195	9,54	5,62
1731	453	375	828	159	336	960	135	205	11,13	6,16
1740	468	260	728	221	321	495	–	172	10,26	6,55
1743	419	256	675	197	318	441	19	193	8,45	5,38
1746	339	274	613	254	457	717	16	188	10,85	5,98
1750	190	205	395	162	304	400	8	159	7,93	3,50
1753	154	295	449	185	400	378	42	177	8,02	4,57
1763	169	210	379	196	350	397	19	203	6,56	3,70
1767	241	233	474	260	673	548	32	182	10,74	5,55
Átlag:	316	274	590	164	356	609	75	181	9,49	5,33

¹¹⁴ Szilágyi 1977. 596–620.

¹¹⁵ A táblázat forrásai azonosak a 91. jegyzetben közöltekkel.

Az egyes háziállatfajták közötti arányokat azonban valószínűleg helyesen tükrözik, ha figyelembe vesszük, amire korábban már utaltunk, hogy az egy évnél fiatalabb állatokat nem kellett bevallani, ez bizonyára a sertéseknél és juhoknál okozta a legnagyobb eltolódást.

A bevallott állatállomány összetételét vizsgálva a szarvasmarha és juhtartás magas aránya tűnik szembe, hiszen a szarvasmarhák átlagosan az összeírt háziállatok 34,30, a juhok 35,40%-át jelentették. Az országos arányoknál valószínűleg magasabb a sertéseké is, ami a Sárrét táji sajátosságainak egyik jellemzője. Alacsony viszont a lovaké, bár a század folyamán – ha hinni lehet az összeírásoknak – a ló tartás jelentősége erősödött.

A fontosabb igásállat már a 17. században is az ökör volt. Ez a dikajegyzékek tanulsága szerint a 18. században sem változott. Ha az összeírt ökröket és lovakat mind igázták, átlagosan 100–110 négyesfogat állt rendelkezésre a városban, ami a 17. századi arányokat figyelembe véve legalább 800–1000 köblös szántó-föld megművelésére volt elegendő.

Az állattenyésztés fontosságát és súlyát mutatja, hogy egy adózó háztartásra a 13 vizsgált összeírás átlagában mintegy 9,5 állat jutott a méhkaptárak és az össze nem írt baromfiállomány nélkül is. Ez kb. 5,3 számosállatnak felel meg, s nagyjából azonos a sárréti járás 18. századi átlagával.¹¹⁶ A Sárrét fontos tájegység volt, különösen a szarvasmarhatartás és sertésenyésztés szempontjából.¹¹⁷ Ez a berettyóújfalusi adóösszeírásokból is kiviláglik. Ha számosállatra átszámítva vizsgáljuk az állatállomány megoszlását (1 számosállat = 1 szarvas marha, 1 ló, 4 sertés, 5 juh) még nyilvánvalóbbá válik a szarvasmarhatartás fölénye. Az összes számosállatból ugyanis 61,14% jut a szarvasmarhákra, 16,99% a lovakra, 9,22% a sertésekre és 12,65% a juhokra.

A változások tendenciái az állatállomány összetételében nagyon nehezen elemezhetők. Úgy tűnik a század folyamán nőtt a lovak és sertések száma, s csökkent a szarvasmarháké, juhoké és a méhkaptároké. Ezek a különbségek azonban az összeírások természetéből is fakadhattak. Az azonban reálisnak tekinthető, hogy a 17. században még fontos méhtenyésztés fokozatosan veszített jelentőségéből. Az állatok tartásmódjára csak mozaikszerű adatok utalnak. Ezek azonban nagyon jól beillenek a hagyományos alföldi paraszti állattartásról eddig kialakított képbe. Újfaluban is elkülönült egymástól az igás és kezes jószágok, valamint a „rideg” marha tartásmódja. A gulya, ménes, csürhe és juhnyáj áprilistól novemberig a legelőt járta, csak a téli hónapokban szorult istállóba. Az éppen nem dolgozó igásökrök, a fejőstehenek és borjaik az ökör, illetve tehéncsordával járták a legelőt, de úgy, hogy reggel hajtották ki őket és estére visszatértek az ólakba, aklokba s nyáron is rendszeresen kaptak takarmányt. Ugyanígy tartották

¹¹⁶ A sárréti járási adatok forrásai: MNL HBML IV. 4/b. 2., 13., 17., 20., 25., 30., 37., 41., 54., 60., 65., 76., 81. k.

¹¹⁷ Szücs 1942.; Varga 1973. 63.

az ígáslovakat és a fejős juhokat is. A hízóba fogott sertéseket többnyire fából készült ólakban tartották, eltérően az egész évben a rétet, nádat járó, gyakran a vaddisznóval is párzó csürhebéli sertésektől.¹¹⁸

A gulyamarha és csorda megkülönböztetésére vonatkozó legkorábbi adat 1715-ből származik, amikor a közösség Oláh Pétert fogadta fel gulyásnak. Minden pár marhától 30 dénárt és egy kenyeret kapott évi bérként, ezen kívül „az pénzes marhától” 34 dénárt, bocskorpénznek pedig 24 dénárt.¹¹⁹ A gulyás bérének meghatározása arra is utal, hogy a legelőre hajtható állatok száma nem volt korlátlan, aki a megszabottnál többet adott a gulyás keze alá, azért, mint pénzes marháért kellett fizetni. Ugyanakkor a gulyások bizonyára más települések lakóinak állatait is felvállalták, s ezeket is pénzes marháknak nevezték. Ez csökkentette az amúgy is eléggé szűkös legelőt, ezért 1768-ban megtiltották, hogy a pásztorok szabadon fogadjanak fel pénzes jószágokat. Ezután csak 30–30 állatot vállalhattak fel, azt is csak a bíró hírével és engedelmével.¹²⁰

A tavasztól őszi legelőre járó gulya mellett ökör- és tehéncsorda is volt a városban, sőt tehéncsordából valószínűleg nem is egy. 1721-ben Gulyás Pétert egy állattól egy poltúra bérért (1 poltúra = 3 dénár = 1,5 krajcár) fogadták fel, ő őrizte a „paraszszeri tehéncsordát”.¹²¹ A megfogalmazásból arra is következtethetünk, hogy a parasztszer mellett volt „nemesszer” is és a nemesszeren lakó privilegizáltak külön csordában őriztették állataikat a parasztoktól. Ezt a lehetőséget sem szabad kizárnunk, bár meggondolkoztató, hogy az összeírásokban még csak 3–4 nemes család szerepel, akiknek aligha volt csordányi kezes állatuk. A szántóföld és kaszáló használatában – amint utaltunk rá – nem különült el egy mástól a nemesi és jobbágyi közösség.

A jegyzőkönyv idézett bejegyzését úgy is lehet értelmezni, hogy a város egy részét hívták nyilván már a 17. században is parasztszernek, a másikat nemesszernek, s mindkét városrésznek külön csordája volt. Ez azonban a 18. században nem feltétlenül jelentette azt, hogy a nemesek külön legeltettek, mivel bizonyára a nemesszeren is lakhattak parasztok, és megfordítva a parasztszeren is nemesek.

Az mindenesetre valószínű, hogy tehéncsorda nem is egy volt a városban. Ezt erősíti meg egy 1765-ből származó bejegyzés, amely a legteljesebben sorolja fel a nyájak pásztorait. Eszerint volt a városban egy ménespásztor, egy gulyás, egy ökörcsordás, voltak tehéncsordások (nincs rögzítve hány), volt borjú- és kos-pásztor.¹²²

A pásztorok egy részének saját állatai is voltak. Az összeírásokban rendszerint csak ezek szerepeltek. Így 1740-ben, 1743-ban és 1763-ban is szerepel az

---

¹¹⁸ Szűcs 1942.

¹¹⁹ MNL HBML V. 612/a. 1715. 23.

¹²⁰ Uo. Prot. 1768. 145.

¹²¹ Uo. Prot. 1721. 128.

¹²² Uo. Prot. 1765. 141.

adózók között juhász.¹²³ A vármegyei összeírás 1753-ban a berettyóújfalusi Balogh Péter juhász (opilió) tulajdonában 13 juhot talált, amelyeket együtt legeltetett a gondjaira bízott juhnyájjal.¹²⁴ A legeltetés természetesen összhangban volt azzal a határhasználattal, amelyet korábban már elemeztünk. Az 1770-es évekig, amíg nem alakult ki a kétnyomásos rendszer, a legelők nem váltak élesen el a határ többi részétől, mivel a parlagoló szisztéma szerint a föld, ha nem szántották, kaszálóvá vagy legelővé változott. A bérelt prédiuumokat időszakosan más települések is használták. Valószínűleg idegen nyájak éltek Andaháza pusztát is 1723-ban, amikor a város azért panaszkodott a megyei előljáróknál, mert „az Andaháza prédiuumon levő nyájak” eltiporták vetéseiket.¹²⁵

A 18. században tartott állatfajtákról nincsenek adataink. Aligha tévedünk azonban, ha feltételezzük, hogy Berettyóújfaluban is a nagytestű magyar szürke szarvasmarhát, a csavartszarvú, durva gyapjú rackajuhot és a Sárrét jellegzetes sertését a hosszúlábú, vörhenyes, keményhúsú szalontai sertést tartották. A felsőbb kormányzati szervek által is szorgalmazott merinói juh tenyésztése a 18. században még nem kezdődött el a vidéken, s a fajtaváltás egyéb eseteiről sem tudunk. Eredménytelen volt a széles körben propagált selyemhernyó tenyésztése is. Bár Bihar megyében csaknem 12 000 eperfa volt,¹²⁶ mégis a hatóságoknak azt kellett megállapítaniuk, hogy kevesen adták magukat a selyemhernyó tenyésztésére,¹²⁷ mert a kiserletekből úgy látták „nállok semmi haszna a selyem bogaraknak nem volt”.¹²⁸

Az állattartás legkritikusabb időszaka a tél volt. Az állatok teletetésére az ólaskertek szolgáltak, amíg a városban létezett az ólaskertes rendszer. Felbomlása után bizonyára ugyanúgy a háztelken épült istállóknak kellett teletetni a legelőről beszoruló jószágokat, mint a magyarországi települések nagy többségében. A teletetés legnagyobb problémája nem az állatok védelme volt az időjárás viszontagságai ellen, hanem a táplálék biztosítása, ami többnyire csak a minimális takarmányozást jelentette. A takarmányok sorában az első helyet a réti széna foglalta el, mivel a takarmánygabonákat, szűk esztendőknél emberi táplálkozás céljára is felhasználták. A rétiszéna terméséről ugyanazok az adóösszeírások tájékoztatnak, mint a gabonatermelésről és az állatállomány nagyságáról.¹²⁹ (7. sz. táblázat)

¹²³ MNL HBML IV. 4/b. 41., 49., 76. k.

¹²⁴ MNL HBML IV. 1/a. 13. k. 1753. 270.

¹²⁵ MNL HBML IV. 1/b. 1. d. Acta Gen. Congr. Fasc. I. No. 11.

¹²⁶ „Bihar vármegye a sejem Manipulatioban az Első Classisban számláltatik, mivel 11 600 alkalmas eperfák találhatók...” MNL HBML IV. 2/b. 96. d. 42. cs. Fasc. XIII. Nro 128. 1788.

¹²⁷ Uo. Fasc. XIII. Nro 126. 1788.

¹²⁸ Uo. Fasc. VIII. No. 107. 1789.

¹²⁹ A táblázat forrásaira lásd a 91. számú jegyzetet. Az 1720. évi adatok: MNL HBML IV. 4/b. 6. k. Az 1728. évek: Uo. 20. k.

Ha az 1720-as és 1728-as országos összeírás adatait, amelyek láthatóan kisebbíteni igyekeztek az évi szénatermést, figyelmen kívül hagyjuk, a 10 adóösszeírásban szereplő éves szénatermés átlaga 394 szekér. Egy szekér szénát 8–10 q-val vehetünk azonosnak, a termés tehát 3200–3900 q között lehetett. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a valóságos termést a széna esetében ugyanúgy eltagadták az adóköteles gazdák, mint a gabonatermést és az állatállományt.

A II. József-féle kataszteri felmérés során nemcsak a szántóföldek, de a kaszálók és legelők hozamait is részletesen megbecsülték. A legbővebb termést az a kaszáló adta, amelyet a közösség szükségleteinek fedezésére tartottak fenn (Nyáras, Ökörítő-lapos). Ennek hozama holdanként 8 q volt. A Kuruttyolóban levő „lapossa földek” hozama 7–4 q, az ugarok közötti szikes kaszálóké pedig 6 q. A határban a legtöbb kaszáló a kórógyi pusztán volt, amelynek felszántását – amint láttuk – 1760-ban határozta el a tanács, de a vízjárásos, árvizes területeket még 1788-ban is csak kaszálni tudták az ár levonulása után. A földmérő szerint a Kórógy „olj tulajdonságú, hogy midőn az Árvizek miatt lehet Szántódik a Hátassa, a Lapossa pedig kaszáltatik minden Esztendőben”.¹³⁰ A kórógyi kaszálók hozama is 7–4 q között volt, míg a legeltetett gyepesek (Andaháza, Szilhalom, Nagyerdő, Csere, Ökörítő-Szék, Malom-Szék) szénatermését 2–5 q-ra becsülték évente.

7. sz. táblázat

Az adózó háztartások szénatermése a 18. században

Év	szénatermés (szekér)	Év	szénatermés (szekér)
1720	192	1743	465
1723	431	1746	368
1728	160	1750	271
1730	489	1753	351,5
1731	451	1763	373
1740	384	1767	355

Úgy vehetjük, hogy a kaszálók átlagtermése a városban 6 q körül alakulhatott, ami nem tekinthető bő szénatermésnek. Az úrbérrendezés aktái szerint a városban sarjút nem szoktak kaszálni,¹³¹ azaz a használat rendje szerint felfogott, illetve kiosztott kaszálók a május végi, júniusi szénabetakarítás után ugyanúgy közös legelővé váltak, mint a nem kaszált gyepesek, vagy a gabonafélék tarlója és a fel nem szántott ugar.

¹³⁰ Uo. V. 612/a. Prot. 1788. 210.

¹³¹ MNL HBML IV. l/b. 1. d. Responsio ad novem Puncta.

A legeltetés biztosítása a legfontosabb érdekek egyike. A széna- és gabonafélék betakarítása után – az elkülönített kertek kivételével – valójában az egész háttér legelővé vált mindaddig, amíg az állatok istállóra nem szorultak. Az egykori parlagoló rendszer rekvizitumaként még a 18. század végén is arra hivatkoztak, hogy a legelők egy részét „jobb fünek termése végett”¹³² kell bizonyos időközönként felszántatni. Ez történt az 1780-as években a legeltetett Andaháza pusztán is s a kataszteri felméréskor a földmérő sem tudta eldönteni, a szántással „megfrisselt” földet legelőnek vagy szántónak kell-e tekintetni?

A lekaszált szénát boglyákba, a boglyákat kazlakba gyűjtötték össze. A komunitás kazlai gyakran a kaszálókön maradtak, onnan etették fel az állatokkal. Molnár Dániel csász feladatai közé 1777-ben az is tartozott, hogy a „Nyárason kazolokba rakott szénát”¹³³ őrizze mindaddig, amíg el nem fogy. Mindez azonban nem változtatott azon a helyzeten, hogy a lekaszált rét is megszabadult a legelő állatoknak.

Berettyóújfalu határa a természeti feltételeknek megfelelően jó szénatermő terület volt, az állatok téli takarmányozása mégis sok problémát okozott. A kortársak úgy számoltak, hogy egy nagy állat a téli hónapokat kb. egy szekér szénával vészelteti át. A mintegy 400 szekér széna a szarvasmarha-, ló- és juhállományok számára nem volt elegendő, még akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy a lovak takarmányozására az árpát és zabot is felhasználták, a sertések pedig szénafogyasztóként nem jöhetnek számításba. A 776 számosállat téli takarmányozását a rendelkezésre álló szénamennyiség csak mintegy 55%-ban biztosította. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a városban rendszeresen állomásozott katonaság, amelynek tekintélyes mennyiségű széna-, árpa- és zabporciókat kellett biztosítani, megérthetjük a bevezetőben idézett panaszt, hogy 1737 és 1740 között nagyszámú állat pusztult el a tél viszontagságai miatt. A takarmány pótlására a töreket, árpa- és zabszalmát, a kukoricaháncsot és szárat is felhasználták. Nem csoda, hogy a legyengült állatok nem tudtak ellenállni a tél viszontagságainak, a járványos állatbetegségeknek. A húсарak rendszeres olcsóbbodása ősz végén, tél elején arra utal, hogy a bihari tájon is sok szarvasmarhát és juhot vágtak ebben az időszakban, mert nem tudták biztosítani téli takarmányukat.

A szántóföldi növénytermesztés és állattartás mellett Berettyóújfaluban is figyelemre méltó szőlőtermelés is volt, bár természetesen nem vetekedett a híres érmelléki szőlőkultúrával. Az első híradás az újfalusi szőlőkről 1713-ból származik. 1692-ben még nem írtak össze szőlőt a városban, ekkor azonban már 30 cseber (tinna) bor termett. Az országos és megyei adóösszeírások a későbbiekben – hasonló pontossággal, mint más adótárgyakat – a szőlők területét is összeírták. Segítségükkel megszerkeszthetjük a 8. sz. táblázatot a szőlők terjedelméről.¹³⁴

¹³² MNL HBML V. 612/a. Prot.1788. 210.

¹³³ Uo. Prot. 1777. 25.

¹³⁴ A táblázat forrásai ugyanazok, mint a 129. jegyzetben közöltek.

A szőlőtelepítés első nagy hulláma a 18. század második évtizedében kezdődött, s amint említettük, nagyrészt a város melletti ólaskertek alakultak át szőlőskertekké az akolkertes rendszer fokozatos megszűnésével. A telepítés mértékét mutatja az 1728. évi összeírás adata, amely szerint a 64 kapás szőlőből (1 kapás = 400 □-öl) 19 kapás, 29,6% volt újtelepítésű, még nem termő szőlő.¹³⁵ A város körüli szőlőskertek mellett Herpályon is volt egy szőlőskert. Ez is mutatja, hogy a saját határ és a bérelt prédiomok között nem tettek különbséget.

A szőlők nemcsak kerteket alkottak a város körül és Herpályon, jogállásuk is kerti szőlő volt. A promontóriumon levő szőlők, amelyek nem tartoztak a telek-állományba, bár a jobbágyok leghasználtabban használt birtokát alkották, végsősoron földesúri tulajdonban maradtak. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy az uraság kibecsültette szőlőjéből a jobbágyi birtokost, de a kilenced fizetése kötelezettségében is.

8. sz. táblázat
A szőlők területe a 18. században

Év	A szőlők területe	
	kapásban	kat. holdban
1715	13	1 hold 1000 öl
1720	32,5	8 hold 200 öl
1723	49	12 hold 400 öl
1728	64	16 hold –
1730	127	31 hold 1 200 öl
1731	180	45 hold –
1740	161	40 hold 400 öl
1743	131	32 hold 300 öl
1746	124	31 hold –
1750	105,5	27 hold 250 öl
1753	114,5	28 hold 250 öl

A kerti szőlőket a jobbágyi intravillanum részének tekintették, ami után a cenzust kellett fizetni, ezért ezek a szőlők dézsma- és kilencedmentesek voltak.¹³⁶ Gyors szaporodásukat bizonyára ez a tényező is elősegítette.

Az újfalusi szőlők hozamait a 19. század elején az országos adóösszeírások, a század végén a kataszteri felmérés alapján tudjuk megbecsülni. Az 1720. évi országos adóösszeírás szerint 1 kapás szőlő 4,5 akó bort termelt (1 akó = 54,3 liter). Egy kat. hold termése tehát átlagosan 977 liter bor. Az 1788. évi kataszteri felmérés ugyanúgy, mint a szántókat, termékenység szerint a szőlőket is három

¹³⁵ MNL HBML IV. 4/b. 20. k.

¹³⁶ Szabó 1947.; Orosz 1960. 4–5.

osztályba sorolta. Az első osztályban 12 akó 32 icce volt a 12 évi átlagtermés (678 liter), kat. holdanként, a másodikban 9 akó és 24 icce (509 liter), a harmadikban csak 4 akó (202 liter). Pontosabbnak itt is a kataszteri felmérés becslését kell tartanunk.¹³⁷ A lakosok saját szőlőjében a fogyasztást kielégítő bormennyiség aligha termett, így a földesúri korcsmán, amelyben a borkimérés negyedévig a várost illette meg, idegenben vásárolt bort is kellett kimérni.

A város szőlőterületének alakulásáról nincsenek biztos ismereteink. Aligha kell hitelt adnunk az adóösszeírások közlésének, hogy a század második felében csökkentek a szőlők. Éppen ellenkezőleg, tudomásunk van arról, hogy 1790-ben pl. bővítették a Herpályon levő szőlőskertet, mert „a Fényes jusson lévő Hérek nevű szőlőskert mellett lévő cserét, ami a Csanády família jussa” (öröksége) ebben az évben szőlőskertnek osztották fel.¹³⁸ Nem a szőlőterület csökkenése, hanem az volt a fő probléma, hogy a szőlők tulajdonképpen gyümölcsösök is voltak, így a gyümölcsfák miatt csökkent a szőlők termőképessége. A gyümölcsfákat eleve a szőlőkkel együtt ültették. Gyümölcsösök és szőlők között alig tettek különbséget. 1725-ben pl. Gyulay András szőlője tele volt ültetve szilvafákkal.¹³⁹ Szamba vették a szőlőkben és a szőlők lábában levő gyümölcsfákat a kataszteri felmérés során is.¹⁴⁰

A szőlők művelésének rendjéről 18. századi adatok nem maradtak ránk. Nincsenek feltételezni azonban, hogy ez a műveléstechnika eltért volna az alföldi szőlők művelésének formáitól. A sok munkát igénylő szőlőművelésnél rendszeresen alkalmazták a napszámosmunkát, de olvashatunk az úgynevezett szakmányról is, amikor nem egy napra, vagy meghatározott időre, hanem egy-egy szőlő minden munkájának elvégzésére szerződött a munkavállaló. Koncz István 1778-ban 11 vonás forint készpénzért, 4 véka kenyérnek való búzáért, 4 font szalonnáért és 1 kapáért vállalta fel Bonnér Ferencné szőlőjének minden munkáját.¹⁴¹

A mezőgazdasági termelés Berettyóújfaluban a 18. században számos sajátos vonást mutatott, mind a határhasználat rendjében, mind egyes növények termelésében vagy az állatok tenyésztésében. Ezekkel együtt is jól beilleszkedett azonban nemcsak a Sárrét különleges tájegységének termelési rendjébe, de az egész magyarországi gazdálkodás hagyományos viszonyai közé is.

---

¹³⁷ A hagyományos bihari szőlővidék terméseredményeivel összehasonlítva az újfalui hozamok alacsonyabbak. Az Érmelléken szórvány adatok szerint 1 kapás terjedelmű szőlőn 5, 6,2, 6,4, 6,6 akó bor termett, holott a kapás szőlő kisebb területegységet jelentett, mint Berettyóújfaluban. MNL HBML IV. l/a. 18. k. 1763. 853., 1081.

¹³⁸ MNL HBML V. 612/a. 1. k. Prot. 1790. 175.

¹³⁹ Uo. Prot. 1725. 42.

¹⁴⁰ Uo. Prot. 1788. 210.

¹⁴¹ Uo. Prot. 1778. 26.

PARASZTOK ÉS KISNEMESEK A VÁROS TÁRSADALMÁBAN

A termelés alakulása és belső rendje minden társadalmi formában elválaszthatatlan a termelő embertől, a társadalom változásaitól. A társadalmi mozgások vizsgálatának rendjében az első kérdés, amire a források vallatásával választ kell keresnünk a kontinuitás, illetve a migráció és mobilitás alakulása a 16–18. században.

Az általános felfogás szerint a feudalizmus korában a társadalom mobilitása minimális volt, akár az egyik társadalmi osztályból a másikba való átmenet lehetőségeit, akár a foglalkozás vagy a lakóhely megváltoztatásával kapcsolatos mobilitást tekintjük. Az örökös jobbágyság rendszere igyekezett még azt a minimális mozgást is korlátozni, amire a korábbi századokban a jobbágyság szabad költözése lehetőséget teremtett. A valóságban azonban a 16–18. század paraszti lakossága távolról sem volt statikus tömeg, sőt azt mondhatnánk, hogy állandó mozgásban volt. A paraszti létből való kiemelkedés lehetőségei ugyan nem voltak túlságosan szélesek, a települések, régiók közötti népességhullámozást azonban nem lehet jelentéktelennek tekinteni. Már a török háborúkat megelőző időszakban is jelentős volt a migráció a falvakból a városokba, mezővárosokba. Később, a török uralom korszakában pedig a hadszíntérré vált területeken minden addigi mértéket felülmúlt a népesség elvándorlása, pusztulása, cserélődése.¹⁴² Erre utalnak Berettyóújfalu szörvényosan ránk maradt adatai is. Mégis, amint erre a Berettyóújfalu története című kötetben Kováts Zoltán tanulmánya rámutatott,¹⁴³ a törzslakosság egy része túlélte szülőföldjén a zivataros évszázadokat, sokan azonban eltűntek a történelem viharában. A megfogyatkozott lakosság helyére a 18. században új népelemek költöztek. A beköltözők számarányának megnövekedése különösen 1715 után jellemző, amint arra kötetünk demográfiai tanulmánya rámutat.

A hajdú kiváltságok elvesztése jogi szempontból a jobbágyokkal azonos helyzetbe taszította a város lakosságát. A különböző összeírások a jelentéktelen számú libertinus, földesúri alkalmazott, árendátor stb. mellett a jogállás szerint három nagy társadalmi csoportot különböztetnek meg: nemeseket, telkes jobbágyokat és zselléreket. E fő csoportok arányának változásairól a 18. században az alábbi (9. sz. táblázat) összesítés készíthető.¹⁴⁴

A táblázatban foglaltak abszolút értéke itt is meglehetősen bizonytalan, hiszen maguk az összeírások is igyekeztek a valóságos háztartásszámot csökkenteni. Ilyen vonatkozásban kötetünk demográfiai tanulmánya a perdöntő. A három nagy csoport belső arányát azonban valószínűleg helyesen mutatják, vagy

¹⁴² Jakó 1940. 190.; Mezősi 1943. 12–13.; Hegyi 1976. 193.

¹⁴³ Kováts Zoltán: A XV–XVI. század. In. *Berettyóújfalu története*. Szerk. Varga Gyula, Berettyóújfalu, 1981. 141–198.

¹⁴⁴ A táblázat forrásai: Mezősi 1943. 68–69.; MNL HBML IV. 4/b. 2., 17., 49., 60. k. Danyi Dezső–Dávid Zoltán 1960. 26–27.; Uo. MNL HBML IV. 4/c. 10. k. Nemesi insurrectio iratai.

legalábbis jelzik azokat a változási tendenciákat, amelyek a város társadalmában a 18. század folyamán lezajlottak. Ezek abban foglalhatók össze, hogy mind a nemesek, mind a zsellérek aránya jelentősen megnövekedett, jóval nagyobb mértékben, mint ahogy az összes háztartások száma és ezzel együtt természetesen az összes népesség nőtt. Az adatok és arányok helyes értékeléséhez azonban kissé részletesebben kell megvizsgálnunk a főbb társadalmi csoportokat. A század utolsó harmadáig arányait tekintve legtekintélyesebb a telkes jobbágyok s csak a II. József korabeli népszámlálás időpontjában jelennek meg a zsellérek a legszámottevőbb rétegeként.

9. sz. táblázat

Nemes, telkes jobbágy és zsellér háztartások arányának alakulása a 18. században

Év	Nemes	Telkes jobbágy	Zsellér	Összes	Nemes	Telkes jobbágy	Zsellér
	háztartások száma				háztartások aránya %-ban		
1692	3	50		53	5,66		–
1713	4	142	–	146	2,73	97,27	–
1726	8	177	29	214	3,73	82,72	13,55
1740	11	172	48	231	4,76	74,47	20,77
1743	24	193	40	257	9,33	75,11	15,56
1750	28	159	13	200	14,00	79,50	6,50
1785	83	161	365	609	13,62	26,45	59,93
1797	73	?	?	?	?	?	?

A telkes jobbágyként összeírtak eredet szerint két nagy forrásból táplálkoztak. Ide kerültek azok a jövevények, beköltözők, akik figyelemre méltó anyagi eszközökkel, mindenekelőtt állatállománnyal rendelkeztek. De közöttük kell keresni az 1692-ben még hajdúként összeírtak és leszármazottaik jelentős hányadát is. Ez utóbbit az 1692. évi és a 18. századi összeírások névanyagának összehasonlítása egyértelműen bizonyítja. Így az 1692-ben hajdúként összeírt Derecskey Ferenc és András, Daróczy Pál, Lisztes Miklós, Miskei Mihály és István, Vörös István és Mihály, Simon Péter és János leszármazottai, Derecskey János és István, Daróczy Pál, Lisztes Miklós, Miskei István, Vörös István, Simon Mátyás telkes jobbágyként szerepelnek az 1715., ill. 1728. évi összeírásokban.¹⁴⁵ A jövevények gyakran „hajdú örökségek” vásárlásával jutottak be a városba és kerültek a vagyonos jobbágyok közé. Az 1713., ill. 1715. évi adóösszeírásban először szereplő Aranyi István 1720-ban, mint vásárló került be a város protokollumába.

¹⁴⁵ MNL HBML IV. 4/b. 20. k.; MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Lad. GG. oppidum Berettyó-újfalú

Az 1692-ben hajdúként összeírt Kovács András özvegye ugyanis neki adja „az Andaházi, Szentkozmai és Herpályi prédiumban levő örökségeit”, azzal a feltétellel, „ha maradékai a pogány országból kiszabadulnak, adja nekik vissza”.¹⁴⁶

A telkes jobbágyság, mint jogi kategória a 18. század folyamán még meglehetősen bizonytalan. Az összeírásokban „coloni” vagy „possessionati” néven szereplő telkes jobbágysághoz való tartozás elsősorban adózóképesség kérdése volt, mindenkit itt írtak össze, ha nem rendelkezett nemeslevéllel és meg tudta a kirótt állami és földesúri adót fizetni. Ez utóbbi képesség pedig a vagyoni erő, mindekelőtt az állatállomány függvénye volt.

Az ország más területein a telkes jobbágyság és zsellérek megkülönböztetésének vagy a telekföld birtoklása, vagy az állatállomány nagysága volt az alapja. Telkes jobbágnak számított, akinek legalább negyed telke volt, vagy annyi igazságszága, hogy önállóan képes volt telekföldjét megművelni. Az úrbéres telekföld alapján történő megkülönböztetésnek természetesen csak akkor volt értelme, ha az adott település jobbágyságai szilárd telekrendszer alapján használták földjeiket s az úrbéres földek háztartásonként ki voltak mérve. A korábbiakban már említettük, hogy Berettyóújfalu nem tartozott a szilárd telekrendszert alkalmazó települések közé. Ezért nem tudták a lakosok az úrbérrendezés során megmondani, hogy hány köblös föld tartozik egy egész telekhez.¹⁴⁷ A korábban szabadon foglalt, az úrbérrendezés időszakában már osztásos formák között használt határt „tehetség” arányában élhették a lakosok, ami azt jelentette, hogy a telkes jobbágyságok rétegébe tartozás az igaerő nagyságától függött, mert ez szabta meg a földből való részesedés mértékét is. Az úrbéri kilenc kérdő pontra adott – korábban már idézett – válaszból ez egyértelműen kiviláglik.¹⁴⁸

Az úrbérrendezés egy sor olyan helységben is szilárd telekrendszert teremtett, ahol korábban osztásos rendszer volt és tehetség arányában használták a faluhatárt. Újfaluban azonban a szilárd telekrendszer nem született meg a 18. század utolsó harmadában sem, következményeként annak a sajátos földhasználati rendszernek, amelyet az előzőekben már igyekeztünk bemutatni. Így messzemenő következtetéseket aligha szabad levonni abból a tényből, hogy a század utolsó harmadában a zsellérek aránya hirtelen megnő a telkes jobbágysághoz képest.

A város lakosai abból a helyzetből kiindulva, hogy elválaszthatatlan egységben használják a saját határukat és a bérelt prédiúmiakat, az úrbérrendezés során azt vallották, hogy csak 6/8 úrbéres telekföldet használnak. Az eltagadás ellen a földesúri hatalom sem tiltakozott, bár amint a későbbiekben kiderült, maradványföldként még 54 7/8 telek volt a saját határon is a település jobbágyságainak birtokában. Ez az összességében mintegy 55 5/8 teleknyi föld, amint láttuk, mintegy 200 telkes jobbágyság között oszlott meg, azaz a telekátlag alig volt több 4/5-nél.

---

¹⁴⁶ MNL HBML V. 612/a. 1. k. Prot. 1720. 120.

¹⁴⁷ MNL HBML IV. 1/d. 93. cs. Responsio ad novem puncta.

¹⁴⁸ Vö. a 79. sz. jegyzettel.

Ez körülbelül megfelel az úrbérrendezés során tett vallomásnak, amely szerint a telkes gazdák „elvethetnek négy köből életet”.¹⁴⁹ Az úrbérrendezés során Berettyóújfalut Bihar megyén belül a 2. úrbéri osztályba sorolták, így egy egész telekre 28 hold szántóföldnek kellett jutnia. Egy köből magot a 18. században általában egy magyar hold földbe vetettek, így a négy köblös vetés csak négy hold földet jelentett.

A város lakói azonban a későbbiekben is mindig csak vetésterületük felét vallották be, arra hivatkozván, hogy a bérelt prédiúmok és a saját határukat felváltva használják vetésre, méltányos tehát, hogy saját földjeik után csak kétevenként adózzanak, illetve a valóságos vetésterületnek csak felét vallják be. Valószínűleg ez történt 1770-ben is, így a ténylegesen egy jobbágy által bevezetett föld nem négy, hanem nyolc köblös volt. Ez valamivel nagyobb, mint a negyed telek után járó 7 magyar föld, megfelel tehát az átlagos teleknagyságnak, mivel ekkor még nem érvényesült a kétnyomásos rendszer, a szántóföldek felét nem pihentették ugaron. Igaz ugyan, hogy a négy (a valóságban valószínűleg nyolc) köblös vetéssel rendelkező gazdákat az újfalusiak egész telkesnek tekintették, látható azonban, hogy ezek vetése alig volt több a városban átlagosnak tekinthető negyed telek után járó vetésterületnél.

A telkes jobbágyok rétegének elkülönítése azonban a birtokolt földterület nagysága alapján az úrbérrendezés után is teljesen eredménytelen. Szendrey Istvánnak az egész derecskei uradalomra vonatkozó megállapításai fokozottan érvényesek Berettyóújfalura is. Az úrbéri bevallás nem tisztázhatta a telek szervezet kérdéseit, „a lakosság 1770 után sem a telket tekinti az adózás alapegységének, hanem továbbra is a birtokukban levő termelőerők összességét próbálja meghatározni, s ebben a meghatározásban már a sessió szerepel, de csak a bevallott egységben. Viszont, hogy a bevallott egység mögött mennyi különbség van, azt egyáltalán nem tudják.”¹⁵⁰ Ha ez így igaz, a zsellérek arányának nagyarányú megnövekedése az úrbérrendezés utáni időszakban, sőt már az úrbéri felvétel időszakában egyszerű besorolási kérdés, hiszen mindazokat, akik nem részesültek a bevallott 6/8 úrbéres telek, illetve az 54 7/8 teleknyi remanentia birtoklásából, jogilag zsellérnek lehetett tekinteni. A kérdés azonban az, hogy a jogilag zsellérnek számítók a valóságban is annak tekinthetők-e?

Az úrbérrendezés hatásait a város jobbágytársadalmára mégsem szabad lebecsülnünk. Az úrbéres telekföld viszonylag szűk terjedelme valóságos zselléresezési folyamatot is elindított, s a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során számos nehézség forrásává vált, hogy több száz család félszáznál alig több jobbágytelekre jutó földdel kellett, hogy elinduljon a tőkés fejlődés útján. Az úrbéri rendelet jól körülhatárolta az eltéréseket a telkes jobbágyok, házas és házatlan zsellérek között s a jogállás különbségeit érvényesítette a szolgáltatások rendszerében is.

¹⁴⁹ Szendrey 1968. 144.; MNL HBML IV. l/d. 93. cs. Responsio ad novem puncta

¹⁵⁰ Szendrey 1968. 144.

Telkes jobbágnak tekintették azokat, akiknek legalább 1/4 teleknyi külsőségük volt, míg a háztelekkel és 1/8 teleknyi vagy annál kisebb külsőséggel rendelkező úrbéreseket házas zselléreknek írták össze. A megkülönböztetés alapja a zsellérház és belső telek volt, aki ilyennel rendelkezett, az akkor is házas zsellérnek számított, ha úrbéres külső birtoka egyáltalán nem volt. A szőlő, az irtásföld azonban nem számított úrbéres jellegű földnek. Házatlan zsellérnek vagy lakónak azok számítottak, akiknek nemcsak külső birtokuk nem volt, de saját házuk sem és más házában laktak.

Berettyóújfaluban az úrbérrendezés kevés úrbéres földet talált s a rendelet szellemében a későbbiekben azokat, akiket nem lehetett a telkes jobbágyok közé sorolni, vagyoni helyzetüktől függetlenül zsellérként írtak össze.

A zsellér állapot egyébként is nagy gyűjtőmedence volt. Újfaluban is e kategóriában szerepeltek a különféle iparosok, különösen azok, akik csak időszakosan űzték a mesterséget s mellette mezőgazdasággal is foglalkoztak. Ide számították azt a néhány értelmiségit is, akik már a 18. században megtalálhatók voltak a városban. De zsellérként szerepeltek a település alkalmazottai, kocsisok, pásztorok, ármások, s gyakran a kereskedők s a földesurak alacsonyabb rangú alkalmazottjai, néha a görögök és a zsidók is.

A zsellérektől eltérően a 18. század folyamán szintén észrevehetően megnövekedett nemességet jól körülhatárolható rétegnek tekintjük, hiszen őket a kutyabőr, a nemeslevél megkülönböztette a nem nemesektől. A táblázatból látható, hogy nemesek már 1692-ben is éltek a városban. Az akkori három család azonban egy évszázad alatt megsokszorozódott, a 18–19. század fordulóján már 70–80 családot számlált. Ez a városrésznyi nemes lakosság külön komunitást alkotott s jellegzetes színfoltja volt Berettyóújfalu 18. századi társadalmának.

Eredetét tekintve a berettyóújfalui nemesség is részben őslakos, részben jövevény. A törzsökösök között olyan sok ágra szakadt famíliákat találunk, mint a Fodor, Czirják, Csifi, Karátson, Veres, Török család. Közéjük kell számítanunk azokat is, akik a 18. század végén újratelepült Berettyószentmártonban voltak birtokosok: a Dancsházi, Batsó, Kováts család tagjait és másokat. E régi családok egy része nemcsak az 1692. évi összeírásban szerepel, hanem gyakran már a korábbiakban, a 16. sőt 15. századiakban is. Amint az előzőekben már említettük gyakran nem újfalusiak a korábbi századokban, hanem a pusztává vált települések lakói s a puszták határában részbirtokukat még a 18–19. században is megtartják. Így a Kováts család tagjai már 1479-ben megtalálhatók Andaházán, a Fodor leszármazottak 1479-től folyamatosan Herpályban, a Csifiek és Veresek 1463 óta Szentkozmán, a Törökök ugyanitt 1572 óta. Igen jellemző, hogy a Veres és Csifi család tagjai még 1827-ben is birtokosok a Berettyóújfalu használatában levő Szentkozma pusztán.¹⁵¹

¹⁵¹ Jakó 1940. 195., 258., 282., 351., 358., 373.; MNL HBML IV. 4/c. Fasc. 15. Sárréti járás fundussa 1827.

A birtokos nemesség másik része a 18. századi nagy bevándorlási hullám során került Újfaluba, de ezek nagy része is korábban a környéken volt birtokos. A törzsökösök és beköltözöttek arányára bizonyos támpontot nyújt az 1797-ben készített nemességösszeírás, amelyet a nemesi felkelés helyett megajánlott subsidium kivetésének ürügyén készítettek. Berettyóújfalu 72 nemes családja között ekkor 34 olyan familiát találunk (47,22%), amelynek ősei már 1692-ben is megtalálhatók voltak a városban.¹⁵² A nemesi családok tüzetesebb vizsgálata azonban nemcsak a kontinuitás viszonylag nagy arányára hívja fel a figyelmet, hanem a megnemesezés folyamatára is.

Említettük, hogy 1692-ben összesen 3 nemes családot írtak össze Újfaluban. Közülük Batsó András leszármazottai 1797-ben is szerepelnek a Berettyószentmárton határában birtokos nemesek között, Haranghy Mihály és Balogh Péter utódait azonban már nem találjuk meg sem egyik, sem másik település összeírt nemesei között. Ugyanakkor nemesként szerepelnek olyanok, akik ősei 1692-ben még nem voltak azok, mert a hajdúk között vették számba őket. Ide tartoznak a szerteágazó Karátsón, Csifi, Czirják, Veres, Török stb. család tagjai. Megnemesezésükről közelebbit nem tudunk. A 18. század első adóösszeírásaiban a jobbágyok között szerepelnek, s csak a század második harmadától tüntetik fel őket a nemesek között. Elképzelhető, hogy a 18. században szereztek armálist, bár valószínűbb, hogy már korábban nemesek voltak, de amikor a település egésze hajdúkiváltságokkal élt, nem kívánták érvényesíteni személyes privilégiumukat. A nemes kiváltság akkor vált igazán fontossá, amikor a város elveszítette a hajdú szabadságjogokat s jobbágysorba süllyedt. Elképzelhető, hogy a 18. századi nemességigazolások során az említett családok tagjai el tudták ismertetni nemességüket, így kerültek a privilegizáltak közé.

A Werbőczy Hármaskönyvében foglaltak ellenére az „egy és ugyanazon nemesség”-gel élők között igen nagy különbségek voltak, nemcsak a vagyoni helyzetben, de jogállás szerint is. A királyi adomány megszerzése után Berettyóújfalu és a derecskei uradalom az ország legnagyobb birtokosai közé tartozó Esterházy család kezére került. Mellettük azonban a város használatában levő puszták birtokosai között a megyei jómódú nemesség néhány tagja is birtokos volt. Az 1797. évi nemességösszeírás alapján eléggé pontos ismereteink vannak ezekről a „bene possessionatus” nemesekről. Baranyi Peternének Szentkozmán, Andaházán és Berettyószentmártonban, Buday Lászlónak Szentkozmán és Andaházán, Csanády Istvánnak Újfaluban, Füredi Sándornak Andaházán, Fényes Antalnak Herpályon, Fényes Györgynek ugyancsak Herpályon, Molnár Györgynek Szentkozmán, Andaházán, Berettyószentmártonban, Nadányi Sándornak és Nadányi Gábornének Andaházán, Ónadi Józsefnek ugyanott, Pongrácz Jánosnak Szentkozmán, Andaházán, Berettyószentmártonban, idősb Szilágyi Bálintnak Andahá-

---

¹⁵² Uo. 10. k. Subsidionale Protocollum de Anno 1797. Domini Terrestres et Processus Sarréth.

zán voltak részbirtokai.¹⁵³ A bene possessionatus nemesek többsége nem lakott Berettyóújfaluban, részbirtokukat ugyanúgy a város bérelte, mint az Esterházyak puszta birtokát, így ezek a nemesek sem tarthattak fenn saját gazdaságot.

A jómódú megyei nemességnél alacsonyabb szinten éltek azok, akiket kurialistáknak neveztek. A kuriális nemeseknek saját udvarházuk, belső telkük volt, s ugyanúgy részesedtek a külső határ használatából, mint a város egyéb lakosai. A szilárd telekrendszer hiánya az ő esetükben is lehetetlenné tette, hogy külső birtokaikat a nem nemesektől elkülönítve használják, ezeket a törekvéseket a komunitás mindig leszerelte, annak ellenére, hogy a „fél tanácsot” a nemesek alkották.¹⁵⁴ Több probléma volt a kuriális nemesek adófizetésével. Földesúri adóra természetesen nem voltak kényszeríthetők, mivel a telkük és az általuk birtokolt föld szabad nemesi tulajdon volt és nem az Esterházyak birtoka. A nemesi földadó mentességére hivatkozva nem fizettek állami adót sem, s ezen az alapon a városi közterhekben sem kívántak részesedni. 1774-ben Berettyóújfalu előljárója Varga Mihály tett panaszt a megyénél, hogy a berettyóújfalusi nemesek közül Czirják András és Horváth Ádám „vélt nemességük címén magukat a helység (köz)terhétől mentesnek adták elő.”¹⁵⁵ A városi közterhekben való részesedés megtagadása miatt a nemesség és a jobbágyság között a 18. század második felében eléggé feszült helyzet alakult ki.

Különösen sérelmezték a jobbágyok, hogy a kuriális nemesek a királyi regálékkal, elsősorban a borkimérés és a korcsmatartás jogával is élni akartak, csorbítván ezzel a város bevételeit. Berettyóújfalu ugyanis többnyire bérbevette ezt a monopóliumot az uradalomtól, s ha a városban élő kisnemesek is mérhettek bort és pálinkát, az a város jövedelmeit kisebbitette. 1788-ban felháborodottan tapasztalta a város, hogy Csifi Ferenc házában, Csifi neve alatt szilvapálinkát árulnak az uraság ellenére és az árendátorok kárára. Ezt már csak azért is sérelmesnek tartották, mert Csifi Ferenc, mint nemes nem fizet adót, s ahogy a jelentésben megfogalmazták „csak hereképpen lakik”.¹⁵⁶ Az uradalom a kuriális nemesekkel szemben általában a jobbágyoknak fogta pártját, ez azonban nem csökkentette a jobbágyok és nemesek közötti feszültséget.

A jobbágyok és nemesek közötti ellentét még élesebb formákat öltött az ún. armalista nemesek esetében. Armalistának, armálisos nemeseknek azokat nevez-

¹⁵³ A „bene possessionatus” nemeseknek természetesen nemcsak a felsorolt helyeken, hanem a megyében, vagy a megyén kívül másutt is lehetnek részbirtokaik. Ónadi Józsefnek pl. csak Bihar megyében Andaházán kívül Pusztakovácsiban, Szakállban, Kávásdon, Felső Győrösön, Dalomon, Felső Tóton és a gyaraki pusztán voltak birtokai s szőlője Pályiban. Baranyi Péterének Szentkozma, Andaháza és Berettyószentmárton mellett Sámsonban, Bozsódon és Darvason is volt földje. Uo. 10. k. Subsidiionale Protocollum de Anno 1797.

¹⁵⁴ MNL HBML V. 612/a. 1. k. Prot. 1749. 87.

¹⁵⁵ MNL HBML IV. 1/a. 39. k. 1774. 143.

¹⁵⁶ MNL HBML IV. 2/b. 98. d. Fasc. XV. No. 59–1788.

ték, akiknek volt ugyan kiváltságos jogállást biztosító nemeslevelük, de királyi donációval szerzett nemesi birtokkal nem rendelkeztek, így megélhetésüket vagy iparosként, földesúri alkalmazottként, értelmiségiként keresték, vagy – ami a legáltalánosabb volt – jobbágytelken ültek s a használt telek után megfizették a szokásos földesúri járadékot. Az országos gyakorlat az armalisták földesúri adózása tekintetében figyelembe vette személyes szabadságukat s robotra ott sem kötelezte őket, ahol a földesúrnak volt magánkezelésű gazdasága és a jobbágyok általánosan robotoltak. Berettyóújfaluban nem volt földesúri allódium, az egész derecskei uradalomban nem volt szerepe, így nemcsak az armalisták, de a jobbágyok sem robotoltak. A legtöbb vitát nem a jobbágyokkal együttesen fizetett földesúri pénzáradék okozta, hanem az állami adóterhekben való részesedés.

A nemesi kiváltságok védelme érdekében a 18. században megfogalmazták a „ne onus inhaeret fundo” elvet, amely szerint a nemesi földet nem terhelheti az adófizetés kötelezettsége. Ugyanakkor a Werbőczy Hármaskönyve nyomán azt is hangoztatták, hogy a jobbágyok kezén levő összes föld is a nemesek tulajdona, ha a jobbágy állami adót fizet, ennek alapja nem a használatában levő nemesi föld, hanem a földből és más javakból nyert jövedelme. Az adófizetésre kötelezettség a jobbágyi állapot következménye és nem a föld használaté. Ennek alapján viszont a jobbágyi, úrbéres földet használó, de a nemeslevél szerint nemesi állapotú armalisták kivonhatták magukat az állami adó fizetése alól, hiszen ők nem voltak jobbágyok. Adómentességük sok vita forrása volt a 18. század folyamán. Az államhatalom természetesen megadóztatásukra törekedett, de ezt szerették volna elérni a jobbágykommunitások is, mert a terhek arányosabb elosztását kívánták.

Berettyóújfaluban a régi nemes családok egy része is jobbágytelken élt, saját nemesi földje nem volt, így csak armálisos nemesnek számított. Az 1758. évi összeírásakor Karácson Mátyást és Györgyöt, Török Jánost és Mihályt, egy másik Török Mihályt és K. Török Mihályt vették számba javaival együtt a jobbágyok között, mint olyan nemes, aki az Esterházy uradalom tulajdonában levő jobbágytelken lakik.¹⁵⁷ A jobbágytelek használata az armalista vagy más néven taksás, taksás nemesség legjellegzetesebb vonása. A jobbágytelek után a taksások a parasztokkal együtt részarányosan fizették a földesúri járadékot, ezért az urbáriumokban vagyoni erejüket is számba vették, bármennyire tiltakoztak is az ellen a nemességükre hivatkozva. Akadt olyan armalista nemes is, aki a földesúrtól zálogban bírta azt a jobbágytelket, amit használt s a visszaváltásig mentesült a járadékfizetéstől. Így 1758-ban Kiss Ferenc kezén volt zálogban egy jobbágytelek,¹⁵⁸ 1763-ban az egyik Török Mihály használt zálogos telket.¹⁵⁹

---

¹⁵⁷ MNL HBML IV. l/a. 14. k. 1758. 774–775.

¹⁵⁸ Uo. Prot. 14. k. 1758. 775. Prot. 18. k. 1763. 888.

¹⁵⁹ Uo. Prot. 18. k. 1763. 888.

Az armalista, taksás nemesek, bármennyire szerettek volna elkülönülni a jobbágyoktól valójában paraszt módon éltek s annyi előnyük sem volt, mint a kuriális nemeseknek, aki többségükben szintén saját maguk művelték birtokukat a parasztokhoz hasonlóan, de legalább a megművelt földet sajátjuknak tekinthették.

A parasztnemesek mellett a város sajátos rétegének kell tekintenünk a libertinusokat, szabadosokat. Ezek nem voltak nemesek, de a földesúr valamilyen indokkal felszabadította őket a jobbágyi szolgáltatások teljesítése alól. Közéjük tartoztak a görög és zsidó kereskedők, a földesúri korcsma, bolt árendátorai, a malmok bérlői s egyéb földesúri tisztviselők stb. A libertinusok között vették számba 1746-ban Manasses Dávid zsidó árendátort,¹⁶⁰ 1753-ban Theodoru Demeter és Görög Mihály görög származású bérlőket,¹⁶¹ 1758-ban Polgári Mihály és Polgári Demeter görögök mellett Gombos István és M. Nagy János molnárokat.¹⁶² Az árendátorok, kereskedők között a 18. század első felében a görögök játszottak nagy szerepet. Velük azonban az államhatalomnak elég sok problémája volt. Mária Terézia alatt szerették volna elérni, hogy az ortodox vallású görög kereskedők is csatlakozzanak az unitusokhoz, azokhoz, akik elismerték a római pápa fennhatóságát. Ez többnyire nem történt meg s ezért a görögök zaklatásnak voltak kitéve. A legnagyobb problémát azonban nem vallásuk jelentette, hanem az, hogy idegen állam, a török birodalom alattvalói voltak s gyakran vádolták őket azzal: a törökök javára kémkednek a Habsburg-Birodalomban.

A megyei hatóságok szerették volna véglegesen letelepíteni a Magyarországon élő görög kereskedőket, ez azonban gyakran sikertelen volt. A Berettyóújfaluban lakó Timotheus Tamásnak pl. 1788-ban Bihar vármegye alispánja azt parancsolta, hogy fél év leforgása alatt hozza a városba a török birodalomban élő feleségét is, tegyen hűségesküt, „mellynek utánna a kereskedés nékie meg leszen engedve”. Timotheus Tamás azonban nem tette ezt meg, az alispáni utasításra „a fülét sem mozdította”, sőt maga ellen bősztette a város lakosságát is, mert ő volt az, aki Csífi Ferenc házában jogtalanul szilvapálinkát árult és más helységekből származó bort mért ki Berettyóújfaluban.¹⁶³

A Timotheus Tamáshoz hasonló görög kereskedők helyét a 18. század utolsó harmadában egyre inkább a zsidók foglalták el, akik nem idegen államból, hanem többnyire a szintén Habsburg fennhatóság alá került Galíciából telepedtek át Magyarországra.

A berettyóújfalui társadalom áttekintésekor külön kell szólnunk a kommunikációs különféle alkalmazottairól, annak ellenére, hogy társadalmi állás szempont-

---

¹⁶⁰ Uo. Prot. 10. k. 1746. 519.

¹⁶¹ MNL HBML IV. 4/b. 65. k. 1753.

¹⁶² Uo. IV. 1/b. 14. k. 1758. 1250–1251. A malombérletek bizonyára nem egy évre szóltak, vagy meghosszabbíthatók voltak, mert Gombos István és M. Nagy János a következő évi összeírásban is szerepelnek. Uo. Prot. 15. k. 1759. 428.

¹⁶³ MNL HBML IV. 2/b. 98. d. Fasc. XV. No. 59–1788.

jából közöttük igen nagy különbségek voltak. A közösség alkalmazottainak rangsorát feltétlenül az a néhány értelmiségi vezette, akik közé Újfaluban a két felekezet lelkészeit, a tanítókat és mindenekelőtt a tanács írásbeli munkáit ellátó nótáriust, a jegyzőt kell számítanunk. A mezőváros viszonylag fejlett és széleskörű ügyrendjének megfelelően nótáriust már a 17. században is alkalmaztak. Ugyancsak korai adatok szólnak az iskola működéséről is. Természetesen állandóan működtek a városban a két nagy felekezet lelkészei is. Az említett „értelmiségiek” gyakran a nemesek közül kerültek ki, különösen a nótáriusok, de a tanítók és papok között parasztszármazásúak is elég sűrűn előfordultak.¹⁶⁴

A város alacsonyabb rendű alkalmazottai jobbágyok, sőt többségükben zselérek voltak. Közéjük kell számítanunk a kisbírókat¹⁶⁵ és a többnyire egy évre felfogadott pásztorokat. A határ viszonylag szűk volta miatt a városban az állattenyésztésnek – amint említettük – nem volt olyan szerepe, mint más alföldi mezővárosban, mégis több nyáj és csorda járta a határt. Az 1780-ból származó Bihar megyei pásztorösszeírásban külön gulyás, ménespásztor és ökörcsordás szerepel Berettyóújfaluban.¹⁶⁶ Ménespásztor felfogadásáról és bérének meghatározásáról jegyzőkönyvi bejegyzések is tanúskodnak.¹⁶⁷

Szegődött alkalmazottjai nemcsak a városnak és a földesúrnak, de gazdagabb magánosoknak, kuriális nemeseknek, jómódú jobbágyoknak is lehettek. Több legényt, szolgát alkalmaztak a mézárások, akiknek kordában tartását, erkölcsi felügyeletét a tanács is feladatának tartotta. Varga István, Mézáros Gergely hitesszolgája pl. 1725-ben a bíró és az esküdtek előtt fogadta meg, hogy szolgálatait gazdájánál rendszeresen ellátja és „rossz beszédét elhagyja”.¹⁶⁸ A cselédek, szolgák bérezését rendszeresen limitálta a város vezetősége.¹⁶⁹

Berettyóújfalusi lakosságának jogállás szerinti rétegződése mellett nem kevésbé volt fontos a vagyoni differenciálódás. A kettő nem feltétlenül esett egybe. A jogállás szerint jobbágyként számító lakosok között is lehettek igen tehetősek s a privilégiummal rendelkező nemesek között is nagyon szegények. Jellegzetes esetek találhatók ezzel kapcsolatban az 1763. évi nemes összeírásban. A jómódú nemesek mellett Czirják Györgyöt és ifjabb Czirják Andrást „miserabilis”-ként

¹⁶⁴ Az 1797. évi nemesösszeírás során a nemesek között vették számba Tóth György prédikátort, bár nem volt nemes, Weszprémy Gábor rectort, Toka Sándor kántort és Pentő István nótáriust. MNL HBML IV. 4/c. 10. k. A nemesi insurrectio iratai. Subsidionale Protocollum 1797.

¹⁶⁵ A kisbírók fizetéséről s egyéb kiegészítő járandóságáról elég sűrűn intézkedik a városi jegyzőkönyv. 1722-ben pl. úgy határozott a tanács, hogy a kisbíró 15 máriás árú húst kapjon a mézár székéből, 1753-ban az évi húsjárandóság megváltására 255 dénárt kapott a város kisbírója. Uo. MNL HBML V. 612/a. 1. k. Prot. 1722. 68., Prot. 1753. 74.

¹⁶⁶ MNL HBML IV. 1/b. Fasc. I. No. (BMÖ 328.) Conscriptio pastorum in processu Sár-Réthe existentium pro Anno 1780. peracta.

¹⁶⁷ MNL HBML V. 612/a. 1. k. Prot. 1749. 87.

¹⁶⁸ Uo. Prot. 1725. 40.

¹⁶⁹ Uo. Prot. 1753. 91.

írják össze, ami az összeírásokban többnyire a legszegényebbek és legelesettebbek jelzője.¹⁷⁰

A vagyoni rétegződés legfontosabb tényezője a 18. század folyamán is az állatállomány volt, mivel a földhasználat végső soron függvénye volt az igaerő nagyságának. A korábbiakban már kimutattuk, hogy a 18. század folyamán egy jobbágyháztartásra a méhkaptárak nélkül is 7–12 állat, 4–7 számosállat jutott átlagosan (Vö. 6. sz. táblázattal). Ez egy viszonylagos jólétet tükröz, de az átlag mögött természetesen nagy vagyoni különbségek húzódnak meg. Ezek a vagyoni különbségek bemutatathatók a 18. századból ránk maradt, más szempontból már elemzett adóösszeírások alapján. Mindazok a kritikai észrevételek, amelyek az összeírások forrásértékével kapcsolatban felhozhatók, természetesen a vagyoni különbségek vizsgálatára is vonatkoznak. Abszolút számokban sok eltagadással kell számolnunk, azt azonban valószínűnek kell tartanunk, hogy a lakosság vagyoni helyzetének belső arányaiban a valóságot nem lehetett számottevően megváltoztatni, mert ez elégedetlenséget keltett volna.

Nincs terünk rá, hogy a vagyoni különbségek alakulását minden összeírásban végigkísérjük. Kiválasztottuk az 1723. évi conscriptiót s ennek alapján vázoljuk fel a főbb vagyoni rétegeket, annak előrebocsájtásával, hogy számottevő eltérések a század folyamán valószínűleg nem következtek be, legfeljebb a legszegényebb kategóriák aránya nőtt.

Vagyoni csoport	A háztartások száma	Az összes háztartások %-ában
Állatállomány nélkül	30	13,95
1 számosállatnál kevesebbel	16	7,44
1–2 számosállattal	40	18,60
2–4 számosállattal	53	24,67
4–6 számosállattal	32	14,88
6–10 számosállattal	26	12,09
10–15 számosállattal	6	2,79
15-nél több számosállattal	12	5,58
Összesen:	215	100,00

A korábban elmondottak alapján a vagyoni rétegződés legfőbb mutatójának az állatállomány, mindenekelőtt az igásállatszám nagyságát tartjuk. Szilárd telekrendszer híján a vagyoni mértéke elválaszthatatlan volt az állatállomány nagyságától. A számosállatra átszámított állatvagyoni megoszlásáról a városban az 1723. évi adóösszeírás alapján a 10. sz. táblázat szerkeszthető meg.¹⁷¹

¹⁷⁰ MNL HBML IV. 1/a. 18. k. 1763. 887–888.

¹⁷¹ MNL HBML IV. 4/b. 13. k. 1723.

A táblázat alapján egy eléggé differenciált társadalom képe bontakozik ki. Az összeírt háztartások több mint 1/5 részében (21,39%) vagy egyáltalán nem volt állatállomány (13,95%), vagy csak sertés, juh, illetve kecske volt található (7,44%). E gazdaságok csak idegen igaerővel folytathattak önálló szántóföldi gazdálkodást, vagy pedig munkaerejüket kellett áruba bocsájtani mások gazdaságában.

A háztartások 43,25%-a 1–4 számosállattal rendelkezett. Ez már bizonyos lehetőséget teremtett az önálló gazdálkodásra, mégis, ha az úrbérrendezés során tett bevallásból indulunk ki, hogy a város határában egy ekéhez 4–6 vonóállat kellett, akkor azt kell megállapítanunk, hogy ezek a gazdaságok nem rendelkeztek a gazdálkodáshoz elégséges vonóállattal. Csak a háztartások 35,34%-ának volt négy számosállatnál nagyobb állatvagyon, közöttük azonban 18-nak 10 számosállatnál is többje (8,37%). Ezek már terjedelmesebb szántóterület megművelésére is vállalkozhattak, vagy vállalhatták mások szántóföldjének megművelését is.

Számottevő állatvagyon halmozódott fel annak a 12 háztartás tulajdonosának a kezén, akinek egyenként több mint 15 számosállatuk volt (5,58%). Az állatállomány nélküli 30 háztartás az egyik, 15 számosállatnál nagyobb vagyonnal bíró 12 háztartás a másik pólusa Berettyóújfalu társadalmának 1723-ban. Az arányok és szám adatok a későbbiekben változnak, ez a polarizáltság azonban a század folyamán mindvégig megmarad.

A 12 leggazdagabb család vagyoni ereje eléggé tekintélyes. A számosállatra átszámított állatállománynak csaknem negyedével (23,54%) rendelkeztek, ezen belül az övék volt az ökrök 19,19%-a, a tehének 22,64%-a, a lovak 21,17%-a, a sertések 18,36%-a, a juhek 70,16%-a (!). Külön figyelmet érdemel, hogy a juhállomány csaknem teljes egészében a legnagyobb állattulajdonosok kezén található. Eltérően más alföldi városoktól, ahol a „magatarti” juhászok sajátos réteget alkottak s a juhtenyésztés mellett egyéb nem foglalkoztak, itt a leggazdagabbak vagyonosságának egyik bázisa a juhászat, amit természetesen fogadott pásztorok segítségével üznek. Míg sertésenyésztéssel a legszegényebbek is foglalkoznak, s a sertéstartásnak van szerepe a vagyoni különbségek nivellálásában, a juhállomány inkább a differenciálódást segítette elő, mert az egyébként is leggazdagabb néhány család kezén halmozódott fel.

A vagyonosság fő bázisa azonban a szarvasmarha és ló volt, az így létrejövő különbségeket a sertéstartás csökkentette, a juhtartás pedig növelte. Ugyanilyen árnyaltan hatott a kaszálók, szőlők, szántóföldek birtoklása is.

Az a 12 leggazdagabb család, amely az állatvagyonnak csaknem negyedével rendelkezett a kaszálók termése 17%-át is magáénak mondhatta, sőt a szőlők 30,76%-ával is rendelkezett. A szőlők más vidékeken sokszor a teljes elszegényedés akadályozói voltak, illetve a kezük munkájától élő zsellérek gyakran voltak szőlőparcellák tulajdonosai, így próbálkoztak a birtokosok sorában megmaradni, esetleg a társadalmi emelkedés útjára lépni. Ilyen szerepet a szőlőbirtok Berettyóújfaluban nem játszott, sőt inkább élte a vagyoni különbségeket. A

leggazdagabbak számarányuknál csaknem hatszor nagyobb mértékben részesültek a szőlők birtoklásából.

Az említett 12 család a megtermelt gabonaféléknek mintegy 12,9%-ával is rendelkezett, azaz számarányánál csaknem két és félszer többel. Feltételezhető a terméseredmények alapján, hogy a szántóföldből való részesedés is hasonló volt, mivel a hozamokban az egyes termelők között nem voltak nagy különbségek. Ez a részesedés messze meghaladja a leggazdagabbak számarányát, de mégis kisebb, mint az állatállomány, a szénatermés vagy a szőlőterület egészéből való részesedés. A magyarázatot a szilárd telekrendszer hiányában kell keresnünk. Nem arról van szó, hogy a szántóföld birtoklása általában nem igazodott volna a vagyoni erőhöz, a „tehetség”-hez. Inkább arról, hogy a közösség és a legszegényebbek törekvései találkoztak. A földek felfogása, illetve újraosztása lehetőséget teremtett rá, hogy azok is szerezzenek szántóföldet, akik elégséges igaerővel nem rendelkeznek s így a szükséges gabonaféléknek legalább egy részét saját maguk megtermeljék. A kenyérnekvaló elő teremtése még a 18. századi parasztgazdaságokban is a legfontosabb termelési cél, s ezt a közösség is támogatta még akkor is, ha vezetésében a gazdagok játszottak fő szerepet. Az elmondottakat igazolja az a tény, hogy az állatállomány nélküli, illetve csak sertéssel vagy kecskével, juhval rendelkező legszegényebbek, akik az összes adókötelesek 21,4%-át alkották, szántóföldi termelésük révén az évi gabonatermés 4,7%-át állították elő.

A vagyoni különbségek által teremtett rétegződés nem felelt meg teljes egészében a lakosság jogi differenciálódásának. A legszegényebbek nem teljesen azonosak a zselléreként összeírtakkal, de nem tehetünk egyenlőségjelet a leggazdagabbak és a város nemesei közé sem.

Említettük, hogy a telkes jobbágy, zsellér közötti különbségek szilárd telekrendszer híján elmosódtak. Ez maradéktalanul megmutatkozik az 1723. évi összeírásban is. Az a 24 család, akiket zselléreként írtak össze, nem volt teljesen vagyontalan, sőt egyesek számot tevő jószágállománnyal és gabonatermással rendelkeztek, így Balogh Mihálynak zselléreként is négy ökre, két tehene és egy magló sertése volt, Varga Mihálynak két ökre, két tehene és két sertése. Mindketten rendelkeztek gabonatermással is, Balogh Mihály 15 köböllel, Varga Mihály 13 köböllel. Ez a mennyiség megközelítette a város termelői között az egy háztartásra jutó átlagos gabonamennyiséget.

A zsellérek, akik az összeírt lakosság 11,16%-át alkották, átlagosan 7,37 köböl gabonatermással és 2,8 számosállattal rendelkeztek, ők termelték az összes gabona 4,85%-át és a kezükön volt az állatállomány 6,41%-a. A zselléreként összeírtak egyáltalán nem azonosak a korábban elemzett legszegényebb réteggel. Sajnos ma már nehezen lehetne eldönteni miért írták össze a több vonómarhával és számottevő gabonatermással rendelkezők egy részét zselléreként és miért szerepel telkes jobbágyként olyan lakos, akinek semmiféle vagyont nem mutatnak ki.

Bizonytalan az összeírás a nemések tekintetében is. Összesen három nemes háztartást vesznek számba, s jó néhány birtokos, aki később a nemések között

szerepel, itt jobbágyként van összeírva. A három nemes család a vagyoniosság szempontjából a középmezőnyben helyezkedik el, a leggazdagabbak közé egyik sem került be. Ebből azonban nem szabad messzemenő következtetéseket levonnunk. A későbbi pontosabb nemes összeírások valósabb képet mutatnak nemcsak a nemesség számáról, de a jobbágytelken élő taksások esetében vagyoni helyzetükről is.

Az 1750-ben összeírt taksás nemes családok között egy háztartásra általában 4,42 számosállat és 12,96 köből gabonatermés jutott. Ugyanakkor a jobbágyháztartások átlaga 4,14, illetve 9,7 köből volt.¹⁷² Valamilyest vagyonosabbnak tűnnek a nemesek az átlagos jobbágycsaládnál a későbbi összeírások szerint is. Úgy látszik, hogy az általános elszegényedési folyamat, ami kielemezhető az adóösszeírásokból, az armalista nemeseket kevésbé érintette. 1758-ban 10,83 számosállat¹⁷³ egy másik nemes összeírás szerint¹⁷⁴ 10,54 számosállat jutott egy háztartásra. Öt évvel később, 1763-ban csak 5,83 számosállat és 11,5 köből gabona,¹⁷⁵ de ugyanebben az évben a jobbágygazdaságok átlaga csak 3,42 számosállat és 7,4 köből gabona volt.

A nemesség nemcsak jogállás szerint, de vagyona alapján is differenciált társadalmat alkotott. Közöttük is voltak napszámosmunkából élő „miserabilis”-ok és nagy állatvagyonnal rendelkező tehetősek is. Ha a taksás nemesség egésze nem is érte el a leggazdagabb parasztok vagyoniosságának szintjét, általában azt kell megállapítanunk, hogy a parasztnemes családok valamelyest gazdagabbak voltak, mint a jobbágyok. Azt, hogy vagyoniosságuk mit jelentett a kuriális nemesekhez, netán a „bene possessionatus” nemesekhez viszonyítva, nagyon nehezen állapítható meg, mivel e két utóbbi kategóriáról részletes összeírások nem maradtak fenn. Némi támpontot nyújthat a már említett 1797. évi nemességösszeírás, amely a jövedelmek nagysága alapján kötelezett minden privilegizált nemest a személyes hadbaszállás helyett a költségek fedezésére. Berettyóújfalui helyben lakó kuriális és taksás nemeseiről a fizetett hozzájárulás nagysága szerint a 11. sz. táblázat szerkeszthető meg.¹⁷⁶

A nemesség jövedelmét figyelembevevő adókimutatás szintén differenciált társadalmat mutat, bár arra is utal, hogy a város nemességének többsége, 50 családfő (69,44%) nagyjából azonos jövedelemmel rendelkezett. A nevek azonosítása egyértelműen bizonyítja, ebbe a csoportba tartoznak azok az armalisták, akikről az 1750-es, 1760-as évek adóösszeírásai alapján azt állapítottuk meg, hogy a jobbágyság átlagánál valamelyest magasabb jövedelmet élveztek, de öszszességükben nem érték el, illetve nem haladták meg a gazdag parasztok jöve-

---

¹⁷² Uo. 60. k. 1750.

¹⁷³ MNL HBML IV. 1/a. 19. k. Prot. 19. k. 1758. 1242.

¹⁷⁴ Uo. 14. k. 1758. 774–775.

¹⁷⁵ Uo. 18. k. 1763. 888.; MNL HBML IV. 4/b. 76. k. 1763.

¹⁷⁶ MNL HBML IV. 4/c. 10. k. Subsidiionale Protocollum 1797.

delmét. Ugyanitt találhatjuk a kuriális nemesek egy részét is. Fodor Márton, Fónyad Jánost, ifj. Fónyad Mihályt, a Kodormány család tagjait és másokat. Kurialisták a következő két jövedelmi csoport tagjai is, közöttük a legmagasabb hozzájárulást Csifi Ferenc (123 forint 29 krajcár), Szentmiklóssy Sámuel (74 forint 53 krajcár) és Czirják András (36 forint 23 krajcár) fizetett. Valójában csak őket tekinthetjük olyanoknak, akiknek jövedelemszintje valamelyest közelített a több faluban is birtokos „bene possessionatus” nemesek jövedelméhez.

11. sz. táblázat
A nemesi subsidium nagysága 1797-ben

A fizetett összeg	A háztartások száma	Az összes subsidium	
		forint	krajcár
2 forintnál kevesebb	8	13	02
2–5 forintig	50	164	08
5–10 forintig	7	45	27
10–20 forintig	3	44	09
20 forintnál több	4	576	15
Összesen:	72	843	01

Ugyanennek az összeírásnak az alapján módunk nyílik annak bemutatására is, hogy az Újfaluban birtokos jómódú megyei nemesek és a helyi armalisták és kuriális nemesek között milyen különbség volt a jövedelmek tekintetében. Míg a berettyóújfalui nemesek több mint kétharmada átlagosan 3 forint 18 krajcár nemesi hozzájárulást fizetett, a városban is birtokos 12 megyei possessionatus nemes közül 200 forintnál kevesebbet három, 200–400 forint közötti összeget öt, 400 forintnál többet négy fizetett. A 12 „bene possessionatus” nemes által fizetett 3 581 forint 56 krajcár több mint négyszerese volt a 72 újfalui armalista és kuriális nemes által fizetett összegnek, pedig ez utóbbiban a városra, mint közösségre kirótt subsidium is benne volt. Míg a jómódú nemesek átlagosan csaknem 300 forintot fizettek – és természetesen ennek megfelelően alakult jövedelmük is – a város nemesei átlagosan alig több mint 11 forinttal járultak hozzá a nemesi felkelés költségeihez.

Az armalisták, kurialisták és a jómódú megyei nemesek között is mély árok húzódott, ha a jövedelmek nagyságát nézzük, de legalább ugyanilyen különbség volt a mágnások, a főrendek és a jómódú megyei nemesek között. Esterházy herceg csak a Bihar megyében levő uradalmának jövedelme után 10 490 forint hozzájárulást fizetett, de a váradi püspökség 38 741, a káptalan 16 700, a belényesi ortodox püspök is 9119 forintot. A főrendek jövedelemszintje legalább annyival felülmúlta a jómódú megyei nemesekét, mint azoké az armalistákét és bocskorosokét.

A berettyóújfalui társadalom jogi és vagyoni rétegződése mellett a foglalkozás szerinti megoszlásra csak szórványos adataink vannak. Bár a város lakossága

még a 18. század folyamán is elsősorban a föld társadalma maradt s lakói parasztok voltak akár volt nemesi kiváltságlevelük, akár nem, a munkamegosztás fejlődésével más foglalkozásúak is megjelentek a népesség soraiban. A mezővárosi fejlődés eredménye, hogy a paraszttársadalomból kivált egy eléggé jelentékeny iparos és kereskedő réteg, amelynek nagyságáról hozzávetőleges tájékoztatást nyújt az alábbi összesítés.¹⁷⁷

Az 1740-ben, 1743-ban és 1763-ban összeírt adóköteles lakosságnak 10,46, 6,21, illetve 6,89 százalékánál tüntették fel az iparos és kereskedő foglalkozást, ami a mezővárosok viszonyai között előrehaladott munkamegosztásra utal.

12. sz. táblázat
Iparosok és kereskedők Berettyóújfaluban a 18. században

Foglalkozás	Az összeírt		
	iparos és kereskedő		családfők
	1740-ben	1743-ban	1763-ban
kovács	2	2	3
lakatos		–	1
kerékgyártó	–	1	1
mészáros	1	2	1
molnár	1	–	2
szűcs	1	1	1
takács	5	2	–
szabó		–	1
varga	2	2	–
csizmadia	–	1	1
kosárfonó		1	
révész	1	–	–
korcsmáros	2	–	1
kereskedő	–		2
Összesen:	18	12	14

A legnagyobb súlya – mint más helyeken is – a lakosság ruházódásával kapcsolatos iparos tevékenységnek volt, a szűcsök, takácsok, szabók, vargák, csizmadiák aránya 1740-ben az összes iparosok és kereskedők között 55, 1743-ban 50% volt. Sajátos tevékenységnek tekinthetjük a kosárfonók foglalkozását. Ez kapcsolatban állt a határ áradásos jellegével, a fűzfák elterjedtségével, amelyek jó vesszőt szolgáltatottak kosarak, szekércasok stb. készítéséhez. A korábban említett füzes kertek léte aligha választható el a kosárfonó mesterségtől, amit bizo-

¹⁷⁷ MNL HBML IV. 4/b. 41., 49., 76. k. 1740., 1743., 1763.

nyára a kimutatottnál sokkal többen űztek, ha nem is iparszerűen. Tizenegy iparos foglalkozás elkülönülése eléggé differenciált ipari tevékenységre utal, bár azt is látnunk kell, hogy e mesterek nagy többsége nem állandó jelleggel űzte iparát.

Többségük állatállománnyal, szántófölddel is rendelkezett, paraszti gazdálkodást is folytatott, így az ipari és mezőgazdasági tevékenység végleges elválásáról nem beszélhetünk. A foglalkozások sokfélesége önmagában még nem mutatja a társadalmi munkamegosztás előrehaladását, inkább arra utal, hogy a csekély igények kielégítésére egy-egy iparhoz értő „mester” is elegendő volt. A helybeli iparosoknak csak olyan vevőkörük volt, amely nem kötötte le munkajerejüket egész évben, így maradt idejük a mezőgazdasági foglalkozásra is. Az újfalusi iparosok és kereskedők társadalmi állapotukban sem különböztek el a parasztlakosságtól, hiszen ugyanúgy földesúri hatalom alatt élő jobbágyok, ill. zsellérek voltak, mint a földműveléssel foglalkozók.

13. sz. táblázat
Berettyóújfalu földesúri adója a 18. században

Év	Az adó összege	Az uradalom adójának %-a
1703	562 forint 30 krajcár	9,36
1714	700 forint	14,00
1722	837 forint	13,95
1727	837 forint	13,95
1728	885 forint	14,75
1746	900 forint	13,17
1761	1 900 forint	13,57
1778	1 296 forint	7,85
1783	1 434 forint	8,04

A VÁROS VISZONYA FÖLDESÚRHOZ ÉS AZ ÁLLAMHATALOMHOZ

A berettyóújfalusiak állapota a hajdúszabadság elvesztése után a jobbágyfelszabadításig ún. taxás, szerződéses jobbágy állapot volt, ami azt jelentette, hogy földesúri szolgálataikat egy összegben és pénzben válthatták meg. A derecskei uradalomban élő taksás jobbágyviszony sajátossága volt, hogy a földesúr nem egyes jobbágyokkal, nem is külön-külön a falvakkal és mezővárosokkal kötött szerződést a szolgáltatások pénzbeli megváltására, ha nem az uradalom egész lakosságával együtt.

Az egyes helységekre kivetett bérösszeg – mint a Berettyóújfalu története című kötetben Rácz István tanulmányából is kiderül¹⁷⁸ – folyton emelkedett, még súlyosabbá vált azonban a helyzet az úrbérrendezés során. Míg korábban a járadék kiszámításának alapja nem a termény, munka és egyéb szolgáltatások lehetséges pénzbeli ellenértéke volt, hanem az uradalom zálogértéke, most az urbárium alapján szedhető munka, termény- és pénzszolgáltatást számolták át pénzre s e szerint akarták a szerződésben a fizetendő összeget meghatározni. Az úrbérrendezés után a szerződéskötés rendszerében kétféle változtatást hajtott végre az uradalom. Megszüntette az együttes szerződéskötést és már 1778-ban minden településsel külön-külön kötött contractust, majd 1783-ban, az uradalom monográfusának szavai szerint „a cenzuson túl az úrbéri rendeletben előírt minden szolgáltatást igényelt alattvalóitól a birtokos. Ezen az alapon felszámították a kilencedet, regale bérletét és a munkajáradékot egyaránt”.¹⁷⁹

Az urbáriumban előírt szolgáltatások pénzre történő átszámításával a járadék 16 ezer forintról hirtelen 48 837 forintra nőtt s messze meghaladta az egykori zálogösszeg kamatait. (Egyébként ekkorra már örökbirtokká vált az uradalom.) Ezt az összeget ugyan nem tudták behajtani, 1783-ban csak a felét fizették az uradalom települései, mégis előnytelen helyzetbe kerültek a jobbágyok, mert szolgáltatásaik meghatározásánál az úrbéri rendeletre lehetett hivatkozni. A járadék drasztikus megemlése is hozzájárult, hogy a század végén fellángolt a harc a hajdúszabadság visszaszerzéséért, bár eredményre nem vezetett.¹⁸⁰ A század utolsó harmadában, Berettyóújfaluban is tapasztalható általános elszegényedés mögött látnunk kell a földesúr mértéktelenül megnövekedett igényeit is, aminek az uradalom népeisége nem tudott eleget tenni.

Amíg a földesúr nem külön-külön szerződött az uradalom helységeivel, tehát 1778-ig, a szerződésben rögzített járadékot a községek osztották fel maguk között teherbíróképességüknek megfelelően. Berettyóújfalu taksájának alakulásáról a 13. sz. táblázatot lehet meg szerkeszteni.¹⁸¹

Minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a községek egymás között a földesúri adót arányosan osztották fel, hiszen ebben az esetben az eltagadás a többi települést rövidítette volna meg, amit azok nem engedhettek meg. A város adójának összege – amint láthatjuk – nem nőtt arányosan az uradalom egésze által fizetett pénzjáradékkal. 1703 és 1761 között volt a legnagyobb arányú az emelkedés, de ez is csak 3,3-szeres volt az uradalmi 4,6-szoros növekedéssel szemben. Az 1770-es és 80-as években a teljes uradalom által fizetett járadékból csökkent a város részesedése, bizonyára nem függetlenül a korábban már emlí-

¹⁷⁸ Rácz István: Berettyóújfalu a török hódoltságtól a jobbágyfelszabadításig In. *Berettyóújfalu története*. Szerk. Varga Gyula, Berettyóújfalu, 1981. 199–220.

¹⁷⁹ Szendrey 1968. 98.

¹⁸⁰ Szendrey é. n. 39.

¹⁸¹ Szendrey 1968. 72–98.

tett elszegényedési folyamattól. Ezt erősíti meg a pénzjáradéknak 1783-ban az úrbéri rendelet előírásainak megfelelő kiszámítása, amelyben az összes jobbágyi szolgáltatást számították át pénzre. Berettyóújfalu részesedése az uradalom adójából e szerint is csak 10,2% volt. Az a tény, hogy az úrbérrendezés során a lakosság nagyrészt zsellérlként írták össze, természetesen jelentkezett a járadék nagyságában is.

A pénzjáradékot fizető, kontraktalista helyzet a jobbágyfelszabadításig jellemezte a várost. Ez azonban egyáltalán nem jelentette, hogy az uradalom ne törekedett volna a lakosságra kedvező helyzet megváltoztatására. A jövedelmek a század folyamán emelkedtek, de a nagy előrelépést a földesúri termelő üzem: a majorság kiépítése jelentette volna. A 18. század derekán, Magyarországon a földesúri majorságok kialakításának új nagy hulláma kezdődött, s egy sor földesúri üzem született a 17. században még török megszállta területeken is. Az Esterházyak is törekedtek majorság kialakítására, annál is inkább, mert dunántúli birtokaikon jól felszerelt és jövedelmező saját kezelésű gazdaságaik voltak. Egyértelműen bizonyítja ezt az 1746-ban kötött szerződés, amelyben nemcsak fejenként és háztartásonként akarta az uradalom kiróni a pénzjáradékot, de belefoglalmazták a szerződésbe azt is, hogy a herceg (Esterházy Pál Antal) „megnevezett helységeknek szinyén s azoknak határaiba, a hol tudniillik fog teczeni és lehetséges lészen, Majorságokat és egyéb féle gazdaságokat indíthasson”¹⁸²

A jogbiztosító szerződés nem volt egyszerű fikció. Az uradalom megfogalmazta azokat a földesúri jogokat is, amelyek reálissá tehetők volna a majorságépítést, így a szerződésben szerepelt, hogy minden jobbágnak robotot is kell adni, „esztendő által 12 napot”. Ez egyelőre nem lett volna súlyos munkajáradék, hiszen két évtizeddel később az úrbéri rendelet 52 nap ígás, vagy 104 nap gyalogrobotra kötelezte az egésztelkes jobbágyokat s 12 napot még a házatlan zsellértől is megkövetelt. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az alföldi megyékben a 18. században is csaknem ismeretlen vagy minimális mértékű volt a munkajáradék. Bihar megye még 1750-ben is szabályrendelettel tiltotta meg „nehogy a földesurak 12 nap munkán és egy császári aranyon alul egyezzenek meg jobbágyaikkal”,¹⁸³ amit csak úgy lehet értelmezni: voltak olyan földesurak is, akik 12 nap robotnál kevesebbet kívántak jobbágyaiktól s a megyének kellett szabályrendeletet alkotni arról, hogy legalább 12 nap robotot megköveteljenek.

Külön foglalkozott az 1746. évi szerződés a földesúri regálé jogok biztosításával. Ezek nagyrészt ugyan a községek bérelték, az uradalom azonban nem felejtette el figyelmeztetni őket, a korcsma, mézszárszéktartás, a malom működtetése, a sörfőzés, a piacpénzszedés, a halászat és vadászat joga a földesurat illeti meg, de az övé a vámok, az erdők és nádasok, a boltok és pálinkafőző üstök jövedelme, sőt a monopóliumokat kijátszókra kiszabható bírságpénz is. A szerző-

¹⁸² MNL HBML IV. l/a. 10. k. 1746. 724.

¹⁸³ Uo. Prot. 12. k. 1750. 34.

dés egyértelműen fogalmaz, hogy mindezek „ő Herczegségére, úgy mint Földes Urok részére hagyattassanak, és egyedül oda tulajdoníttassanak”.¹⁸⁴

Külön figyelmet érdemel a szerződésnek az a pontja, amely megtiltja, hogy az uradalom helységei, közöttük Berettyóújfalu, hajdúvárosoknak neveztessek magukat, mert csak hat hajdúváros van a földesúri érvelés szerint. Nem kétséges, hogy a hajdú hagyománynak óriási szerepe volt az ellenállásban, s abban, hogy végül is ezek a törekvések nem valósulhattak meg, sem az allodiumok kiépítésére, sem az örökös jobbágyi állapot bevezetésére nem kerülhetett sor.¹⁸⁵

A földesúri regálék mellett sok vitát váltott ki a 18. században a jobbágyi földek szabad adásvétele, amely Berettyóújfaluban is általános szokás volt. A városra is érvényes a megye megállapítása, „hogy a helységek lakosai és jobbágyai a földeket, vagyis telkeik tartozékát, tudniillik a kaszálókat, szántóföldeket és ehhez hasonlókat, részben lakostársaiknak, részben idegeneknek – eladni, elzálogosítani szokták s ezt már a török időkben is folytatták”.¹⁸⁶ A török uralom óta szokásban levő szabad adásvevést a megye hiába tiltotta, bár gyakran hoztak szabályrendeletet arról, hogy földesúri engedély nélkül senki sem adhatja vagy zálogosíthatja el úrbéres földjét.

Az úrbéri rendelet lehetőséget teremtett a kialakult szokásjog megváltoztatására. Az adásvétel ügyében az urbárium alapján kívánták meg a földesúri beleegyezést az elidegenítéshez, de változások történtek a földesúri regálék használatában is. Így a város vámszedési joga, amelyet évszázadok óta gyakorolt a Berettyón,¹⁸⁷ földesúri joggá változott. Az a kísérlet, amellyel II. József próbálkozott a bormérési monopólium felszámolására, eredménytelen maradt. A központi kormányzatszervek utasítására 1788-ban Berettyóújfalu előljáróit is megkérdezték a megye vezetői, hogy „a Bor mérés eránt az Urbariális Regulatiohoz, avagy pedig a legutóbbszor kiadott rendelkezésekhez kívánnak-e állani?” (A legutóbbi rendelkezés a szabad bormérés lehetőségét kívánta biztosítani a községeknek.) A város vezetői „egy akarattal” úgy határoztak, „hogy a Szabad bormérés a Lakosoknak... egyáltalán fogva meg ne engedtessek, ide értvén az ojan Nemes Uraimékat is a kik nem a tulajdon magok, hanem a Titt. Méltóságos Herczegség Jussán ének”.¹⁸⁸ A vezetőség úgy vélte, a községi jövedelmek szempontjából jobb, ha a bormérés a közösség részére marad, mert így eredményesebben lehet fellépni a taksás nemesek jogtalan educillációja ellen is.

A hajdú hagyományok hiánya miatt az 1770-es években újratelepített Berettyószentmárton helyzete másként alakult, mint Újfalué. Az 1780-as évek végén, amikor Újfalú más településekkel együtt ismét erőteljes akciót indított a

¹⁸⁴ Uo. Prot. 10. k. 1746. 722.

¹⁸⁵ Uo. Prot. 10. k. 1746. 539., 571.

¹⁸⁶ Uo. Prot. 12. k. 1750. 20–21.

¹⁸⁷ MNL HBML V. 612/a. 1. k. Prot. 1760. 111.

¹⁸⁸ MNL HBML IV. 2/b. 99. d. Fasc. XIV. No. 126–1788., 97. d. Fasc. XIV. No. 123–1788.

hajdúszabadságok visszaszerzéséért, a berettyószentmártoniak is panasszal éltek Pongrácz János földesúr ellen, hogy „ők a napi számokkal terheltének”. A földesúr azonban a telepítés során kötött szerződésre hivatkozott, amely szerint a szentmártoniak „magokat obligálták a 24 marhás Robotra, ha nekik Terhesnek látczik, keressenek olyan helyet az hol Curiális Funduson kevesebb napszámért lakhatnak”.¹⁸⁹ Az idézetből nemcsak a földesúri öntudat és gőg tűnik ki, de azt is megtudjuk, hogy a szentmártoniak curiális jobbágyok, ill. zsellérek voltak.

14. sz. táblázat
A subsidium nagysága Berettyóújfaluban

Év	Forint	Év	Forint
1711	250	1742	288
1723	177	1744	146
1725	160	1746	331
1726	170	1750	243
1727	176	1751	243
1728	170	1753	276
1729	176	1758	220
1730	176	1759	271
1732	223	1760	406
1733	223	1761	221
1736	287	1764	244
1737	288		

A 18. század utolsó harmadában már megszűnt a nagy munkaerőigény, a földesurak számára sokkal kedvezőbb feltételekkel telepíthettek jobbágyokat és zselléreket, mint a század első felében. Az újonnan telepítettek a földesúrhoz fűződő kapcsolatukban előnytelen helyzetben voltak a korábbi településű helyekhez képest.

A földesúrhoz fűződő viszony mellett a város életét számottevően befolyásolta az államhatalom is. Az államhatalom és területiális képviselője, a megye ugyanúgy beleavatkozott a mindennapi életbe, mint a földesúr. A 18. század folyamán a legfontosabb kötelezettség az állam irányában a katonaállítás és az adófizetés volt. A nemesség adómentessége indoklásában gyakran hivatkozott katonáskodási kötelezettségére, arra, hogy vérével adózik, pedig a reguláris katonaság már régóta nem a nemesek, hanem a parasztok soraiból toborzódott. Egy-egy település fiatalságának olykor tekintélyes részét vitték el az évtizedekig

¹⁸⁹ Uo. 97. d. Fasc. XIV. No. 45–1788.

tartó katonai szolgálatra. Berettyóújfaluban pl. 1742-ben az osztrák örökösödési háború időszakában 10 fiatalot kellett kiállítani a hadsereg részére.¹⁹⁰

A katonaaállítás mellett ismétlődő súlyos teher volt az adófizetés kötelezettsége. Az állami hadiadó mellett a megyei hivatalok fenntartása is a jobbágyok vállain nyugodott. Részletes kimutatásaink azonban csak az előbbiekről, a város által a 18. században fizetett subsidium nagyságáról vannak. Ezekről a 14. sz. táblázat összesítése készíthető.¹⁹¹

Az állami adó összege számottevő emelkedést a század folyamán nem mutat. Az egymást követő évtizedek átlagos adónagysága az 1710-es évektől kezdve 250, 172, 252, 283, illetve 232 forint volt, tehát évi 250 forint körül ingadozott. Az állami adó kivetésének alapjául szolgáló megyei portaszámok nagyon messze álltak a valóságtól, s a 18. században inkább már csak számítási egységet jelentettek. Minden megye igyekezett csökkenteni saját portaszámát, hogy az adó megyék szerinti felosztásakor kedvező helyzetbe kerüljön. Az egyszer már kivetett adót helységekre igyekeztek a valóságos teherbíróképesség szerint kiróni. Ugyanez történt egy-egy település lakossága közötti felosztásnál is. Néhány esztendőben lehetőségünk nyílik rá, hogy a Berettyóújfalura kirótt állami adót összehasonlítsuk a sárréti szolgabírói járás által fizetett adó nagyságával. Ezt tartalmazza a 15. sz., összehasonlító táblázat.

A berettyóújfalusi lakosság által fizetett adó átlagosan 5,81%-a volt a sárréti adónak. Ez elég jól megközelíti a népességi, pontosabban az összeírt adózó háztartásokban mutatkozó arányokat, mert a város adózó háztartásai a Sárréten összeírtaknak átlagosan 6,15%-át alkották.¹⁹² Nem volt tehát számottevő különbség az adóösszeg és a népességszám arányaiban. A korábbiakban, a földesúri adó elosztásával kapcsolatos eljárást is figyelembe véve azt kell megállapítanunk, mind az állami, mind a földesúri adó települések közötti szétosztásánál többé-kevésbé reálisan érvényesült a valóságos vagyoni erő, a felosztás megközelítette az adózók teherbíróképességében mutatkozó különbségeket.

¹⁹⁰ A besorozott katonák név szerint, életkoruk megjelölésével az alábbiak voltak: Imre János 30 éves, Simon György 22 éves, Csengeri György 26 éves, Fekete Mihály 22 éves, Tóth Mihály 22 éves, Eperjesi Mihály 24 éves, Balogh Mihály 20 éves, Molnár Dániel 21 éves, Simon István 20 éves, Makay Ferenc 30 éves. MNL HBML IV. l/a. 9. Prot. 9. k. 1742. 1063.

¹⁹¹ A táblázat forrása: MNL HBML IV. l/a. Prot. 2. k. 1711. 8–9, 196., Prot. 5. k. 1725. 122., Prot. 5. k. 1726. 609., Prot. 5. k. 1727. 781–782., Prot. 5. k. 1727. 1331., Prot. 6. k. 1728. 14., Prot. 6. k. 1728. 292., Prot. 6. k. 1728. 418., Prot. 6. k. 1730. 508–509., Prot. 1730. 47–48., Prot. 7. k. 1732. 488., Prot. 7. k. 1732. 670., Prot. 7. k. 1733. 807., Prot. 8. k. 1736. 427–428., Prot. 8. k. 1737. 683., Prot. 9. k. 1742., 1089–1090., Prot. 9. k. 1744., 2882., Prot. 10. k. 1746. 321., Prot. 10. k. 1746. 813., Prot. 12 k. 1750. 142., Prot. 12. k. 1751. 1181–1182., Prot. 13. k. 1753. 58., Prot. 14. k. 1758., 608–609., Prot. 15. k. 1759., 61., Prot. 15. k. 1759. 392–393., Prot. 17. k. 1761. 532–533., Prot. 19. k. 1764. 196.

¹⁹² A sárréti adóösszeírások: MNL HBML IV. 4/b. 2., 6., 7., 8., 13., 17., 20., 25., 30., 37., 41., 44., 49., 54., 60., 65., 76., 81. k. Az arányokat a rendelkezésre álló adóösszeírások átlaga alapján számítottuk ki.

15. sz. táblázat
Berettyóújfalu és a sárréti járás állami adója a 18. században

Év	Berettyóújfalu adója forintban	A sárréti járás adója forintban	A berettyóújfalui adó a sárréti %-ában
1711	250	3 439	7,26
1723	177	9 040	1,95
1728	170	2 986	5,69
1730	195	3 045	6,40
1732	223	3 880	5,74
1733	223	3 798	5,87
1736	287	4 090	7,01
1737	288	4 091	7,03
1742	288	4 091	7,03
1744	146	1 468	9,94
1751	243	3 651	6,65
1753	276	4 430	6,23
1759	271	3 583	7,56
1760	406	6 650	6,10
1761	221	3 583	6,16
1764	244	5 329	4,57
Átlag	244	4 197	5,81

A város jobbágyainak a földesúrhoz és az államhatalomhoz fűződő kapcsolatait vizsgálva fel kell tennünk a kérdést; hogyan alakult a jobbágy megterhelése e két legfontosabb külső hatalom tekintetében? Ennek bemutatására legalkalmasabb eszköznek az állami és földesúri adó egymáshoz viszonyított aránya kínálkozik. Az összehasonlítható esztendőkből a 16. sz. táblázat szerint alakult a földesúri és állami adó.

16. sz. táblázat
A földesúri és állami adó aránya Berettyóújfaluban

Év	A földesúri adó forintban	Az állami adó forintban	Az állami adó a földesúri %-ában
1711	562 (?)	250	44,44
1714	700	250	37,71
1722	837	177	21,14
1/27	837	170	20,31
1728	885	160	18,07
1746	900	331	33,77
1761	1 900	221	11,63
1764	1 900	244	12,84

A változások tendenciái a táblázatból egyértelműen kitűnnek. Míg az állami adó a század elején csaknem fele volt a földesúri adónak, azaz a földesúri és állami terhek aránya nagyjából 2:1 volt, addig a század második felére az állami adó már alig több mint egytizedét alkotta a földesúrinak. A földesúri járadék gyorsabban nőtt, mint a népességszám, az állami adó viszont csaknem változatlan maradt, így arányának csökkenni kellett. A jobbágyi járadék elsajátításáért folytatott állami és földesúri versenyfutásban a földesuraság mutatkozott eredményesebbnek s a 18. század második felében a földesúri terhek már jóval nagyobb súllyal neheztedek a lakosságra, mint az állami adó. Aligha véletlen, hogy a földesúri terhek elleni tiltakozás is mindig erőteljesebb volt, mint az adófizetés miatti siránkozás, amely sok formális elemet is tartalmazott. Gyakran a megyei hatóságok igyekeztek a jobbágyi panaszokat felerősíteni.

A földesúrnak és az államhatalomnak fizetett járadék összehasonlító vizsgálata az elmondottak mellett arra is lehetőséget ad, hogy a város fejlődésének dinamizmusát megpróbáljuk megragadni. Ha igaz az, hogy az uradalmon belül a földesúri adó elosztása, a sárréti járason belül pedig a subsidium kivetése többé-kevésbé követte a vagyoni erőben mutatkozó változásokat, akkor ezekből következtetni lehet, hol tartott Berettyóújfalú fejlődése a hasonló nagyságú településekhez viszonyítva.

17. sz. táblázat

Berettyóújfalú földesúri és állami adójának aránya a derecskei uradalom más mezővárosaihoz viszonyítva

Év	Az állami			A földesúri		
	adó aránya a berettyóújfalui százalékában					
	Derecskén	Kabán	Komádiban	Derecskén	Kabán	Komádiban
1711	172,5	–	–	113,2	133,4	86,6
1723	120,9	122,0	113,0	117,3	100,0	40,0
1725	100,0	68,7	93,7	–	–	–
1726	117,6	111,1	89,4	–	–	–
1727	100,0	70,5	88,2	112,3	100,0	40,3
1728	100,0	68,7	93,7	112,9	94,6	45,2
1729	113,6	102,2	90,9	–	–	–
1730	113,6	102,2	90,0	–	–	–
1732	95,6	114,7	74,8	–	–	–
1733	95,5	107,6	75,3	–	–	–
1736	95,1	104,1	77,3	–	–	–
1737	96,8	101,0	71,5	–	–	–
1742	96,8	101,0	71,5	–	–	–
1744	152,7	167,8	–	–	–	–
1746	92,1	133,5	61,6	115,2	96,4	41,7

Év	Az állami			A földesúri		
	adó aránya a berettyóújfalui százalékában					
	Derecskén	Kabán	Komádiban	Derecskén	Kabán	Komádiban
1750	95,4	90,9	74,8	–	–	–
1751	95,4	90,9	74,8	–	–	–
1753	124,6	118,8	67,3	–	–	–
1758	98,1	109,0	51,3	–	–	–
1759	102,2	88,9	42,0	–	–	–
1760	124,8	107,6	55,9	–	–	–
1761	125,3	109,0	51,5	129,0	102,6	27,8
1764	141,3	202,8	52,4	129,0	102,6	27,4

A három közeli mezőváros közül Derecske, mint uradalmi központ jelentősebb volt, mint Berettyóújfalú, de úgy tűnik, Kaba vagyoni ereje is meghaladta Újfalúét, bár egy-két esetben alacsonyabb állami adót fizetett. Komádi kisebb település volt az említetteknel, állami adója arányának fokozatos csökkenése arra utal, hogy a fejlődésben mind Berettyóújfalúhoz, mind Kabához és Derecskéhez képest elmaradt. Mai ismereteink mellett megmagyarázhatatlan, miért olyan alacsony földesúri adójának aránya a másik három mezővároshoz képest és az állami adóhoz viszonyítva is. A fokozatos elmaradás azonban a földesúri adó arányváltozásaiból is kitűnik. Nehezebb eldönteni, hogyan alakult Berettyóújfalú fejlődésének dinamikusa Derecskéhez és Kabához viszonyítva. A földesúri adó Kabát azonos nagyságrendűnek mutatja Újfalúval, Derecskét valamelyest nagyobbak. Ezt nem cáfolja az állami adó felosztása sem, legfeljebb egyes években. Az arányok változásának tendenciájában nem fedezhetünk fel különösebb törvényszerűséget, azt kell tehát feltételeznünk, hogy Kaba, Derecske és Berettyóújfalú fejlődésének üteme a 18. század utolsó harmadáig nem nagyon különbözött egymástól. Ekkor Újfaluban – amint láttuk – egy erőteljesebb elszegényedési folyamat kezdődik. Sajnos a rendelkezésünkre álló adatok nem adnak lehetőséget rá, hogy kimutassuk, volt-e hasonló folyamat a másik két mezővárosban is, vagy ekkor megkezdődik Berettyóújfalú fejlődésének viszonylagos elmaradása.

A 18. század 90-es éveiben a város életében is új szakasz kezdődik. A hajdú-kiváltságok visszaszerzéséért indított utolsó nagy támadás az évtized elején s e kísérlet kudarca¹⁹³ rá kellett, hogy döbbsék a lakosságot: a feudalizmus viszonyai közül való kiszabadulás útja nem az elveszített privilégiumok visszaszerzése, hanem a privilégiumok eltörlése, a jobbágság általános felszabadítása, a tőkés társadalom megteremtése. Az 1790-es évekkel kezdődő negyedszázados konjunktúra, majd a jó két évtizedig tartó dekonjunktúra kibontakoztatták Magyarországon is a feudalizmus általános válságát, amely új helyzetet teremtett e bihari mezőváros életében is.

¹⁹³ Szendrey é. n. 39.

A HAGYOMÁNYOS GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM FELBOMLÁSA A 19. SZÁZADBAN

BIRTOKRENDEZÉS ÉS TAGOSÍTÁS

BERETTYÓÚJFALU NÉPÉNEK VÉGSŐ ELSZÁMOLÁSA AZ URADALOMMAL

A hajdúszabadság elvesztése a 17. század végén – amint láttuk – azt jelentette, hogy a mezőváros lakosai a 18. században alacsonyabb társadalmi szinten, takas jobbágyként vívták meg harcukat a természet meghódításáért, a török uralom alatt elvadult táj újrászéledítéséért. Ez a küzdelem a társadalmi süllyedés ellenére is igen eredményes volt. A 18. század a gyarapodás, a termelés kiszélesedésének, megsokszorozódásának időszaka volt. A gazdasági növekedés mértéke arra utalt, hogy a feudális rendszerben a 18. századi Magyarországon még voltak tartalékok. Válságba a feudális termelési rend csak a 18–19. század fordulójától kezdve jutott s e válság törvényszerűen vezetett 1848-ban a jobbágyfelszabadításhoz, a polgári társadalmi viszonyok megteremtéséhez.

Az új helyzet Berettyóújfalun és a hozzá hasonló kis mezővárosok számára is felvetette a továbbhaladás mikéntjének kérdését. A mezőgazdasági termelésre, azon belül is a növénytermelés és állattenyésztés egymást kiegészítő rendszerére épülő hagyományos gazdálkodás a tőkés árupiac viszonyai között válságba jutott s ezt önmagában a jobbágyfelszabadítás ténye nem oldotta meg. A 18. században többnyire még pusztai állattartást űző, nagy határu alföldi mezővárosok tanyás várossá fejlődve próbáltak meg alkalmazkodni az új viszonyokhoz. Egyes helyeken a megőrzött pusztai legelőkön tartott állatokkal akartak be kapcsolódni a tőkés árutermelésbe, másutt a csaknem az utolsó holdig feltört legelőn folytatott monokulturális gabonatermeléssel, ismét másutt a mezőváros tanyarendszerében kifejlesztett zöldség-, gyümölcs- és szőlőkultúra segítségével. Ahol a tágas határ hiánya nem tette lehetővé a mezőgazdasági árutermelésbe történő bekapcsolódást, ott az iparosodás, a kedvező forgalmi, kereskedelmi helyzet kihasználása is lehetett városfejlesztő erő s a mezővárosok egy részét a 19. században valóságos várossá alakította.

Az egykori mezővárosok nagy többsége azonban nem tudott a városfejlődés útjára lépni a polgári szabadság birtokában sem, többnyire azok miatt a korlátok miatt, amelyek a jobbágyfelszabadítás után is gátolták a tőkés városiasodás előrehaladását Magyarországon. Berettyóújfalut a 19. századi fejlődése alapján ez utóbbi csoportba kell sorolnunk. A nagyhatáru alföldi mezővárosok útját – amely egyébként szintén zsákutca volt – nem járhatta, mivel saját határa még az ötezer holdat sem érte el s a bérelt pusztákkal együtt is alig haladta meg a 16 ezer holdat. Ipari centrummá sem fejlődhetett, mivel nem voltak meg azok a természeti és társadalmi feltételek, amelyek a szűk hatósugarú kézművesipari üzemek tőkés vállalkozásokká alakulását lehetővé tették volna. A település szá-

mottevő forgalmi centrummá sem alakulhatott, bár a Püspökladány–Nagyvárad–Kolozsvár vasútvonal kiépítése jó szállítási feltételeket teremtett. A várossá fejlődés megrekedését nem kiváltotta, inkább csak konstataulta az 1870-es években, hogy Berettyóújfalunak az új városi törvény kapcsán nem sikerült még a rendezett tanácsú városi jogállást sem kivívnia s nagyközségnek minősítették vissza, mint az egykori mezővárosok nagy többségét.

A várossá válás elvetélése miatt Berettyóújfalu 19. századi sorsának alakulásában továbbra is döntő tényezőnek kell tekintenünk a mezőgazdaságot, annak is hagyományos formáját, amely elveszítette már fejlődést serkentő szerepét s csak arra volt alkalmas, hogy szűkös megélhetést biztosítson azoknak a paraszttömegeknek, amelyek más termelési ágakban nem kereshették boldogulásukat. E mezőgazdaság a tőkés átalakulás korszakában is igyekezett önálló jellegét megőrizni, a specializációban nem jutott olyan szintre, hogy árutermelő jellege erőteljesen kibontakozhatott volna. A termelés hagyományos struktúrája a társadalomszerkezet konzerválódását is maga után vonta. A városok már a feudális társadalomban is társadalomszerkezetükkel, eltérő foglalkozási megoszlásukkal különböztek az agrártelepülésektől. Azt, hogy Berettyóújfalu alig haladt előre a városiasodás útján, jól mutatja, hogy a lakosság foglalkozás szerinti megoszlása még 1910-ben is alig különbözik az országos átlagtól. A mezőgazdaságból élők aránya Újfaluban még mindig meghaladta az 54%-ot s csak mintegy 10%-kal volt alacsonyabb az agrárnépesség országos arányánál.¹⁹⁴

A mezőgazdasági jellegét jórészt megőrző település 19. századi történetében két egymással összefüggő változásnak volt meghatározó jelentősége: a jobbágyfelszabadításnak és a birtokrendezéseknek, ill. tagosításoknak. Az 1848. évi jobbágyfelszabadítás személyükben szabadabbá és földjük tulajdonosává tette a lakosokat, a birtokrendezések során véglegesen elszámolt egymással a volt földesuraság és a jobbágyosság, felosztották egymás között azokat a földeket is, amelyeket a korábbi századokban közösen használtak.

Berettyóújfalu lakossága az utolsó nagy támadást a hajdúszabadság visszaszerzéséért az 1790-es években indította más bihari hajdútelepülésekkel együtt.¹⁹⁵ Ez az akció azonban ugyanúgy eredménytelen maradt, mint a korábbiak. A feszültség azonban a földesuraság és a „régis” szabadságot visszaszerezni óhajtó város között továbbra is megmaradt. A lappangó ellentét csaknem lázadás formájában tört felszínre 1820 őszen a bíróválasztás során. A paraszti önkormányzat fontos eleme volt a bíróválasztás szabadsága, amellyel a 17–19. század folyamán a települések egy része élt is, annak ellenére, hogy a parasztfalu önkor-

---

¹⁹⁴ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községeinkint. Bp., 1913. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat, 48. k. 562.

¹⁹⁵ Szendrey é. n. 39.

mányzata válságba került.¹⁹⁶ A Mária Terézia-féle Urbárium lehetőséget teremtett a földesuraknak, hogy beavatkozzanak a bíróválasztás rendjébe, mert úgy határozott, hogy a földesúri hatalom alatt élő települések bíráit a földesúr jelöltjei közül kell választani.

Ez a rendszer azonban – úgy tűnik – Berettyóújfaluban nem lehetett általános gyakorlat, mert 1820. október 29-én, amikor az uraság tisztjei az urbárium rendelkezései alapján 4 bírójelöltet kandidáltak, a mezőváros lakói ellenszegültek és a jelöltek egyikét sem fogadták el. Az összegyűlt tömeg a kortárs feljegyzése szerint nem akart a földesúr jelöltjei közül választani, hanem „önön hatalmával más candidátusokat kiáltván ki, azok közül nagy láрма közt egyet el választott”. Az uradalom jelen levő hivatalnok a „az egybegyűlt sokaságnak Lázítóját, Bokor Józsefet” elfogatta és arra akarta kényszeríteni a jelenlevőket, hogy mégis a földesúr jelöltjei közül válasszanak bírót. A feldühödött tömeg azonban kiszabadította Bokor Józsefet, a községházáról a földesúr által állított bírót kiutasította, a város jelöltjét ültette a bírói székbe és fel is eskette. A közösség bizalmából választott bíróró működését a szolgabíró akadályozta meg, aki a „zenebonás” népet úgy akarta féken tartani, hogy a lázítók közül hetet elfogatott és tömlöcbe záratott. A nyugtalanság és elégedetlenség azonban tovább tartott november hónapban is.

A Bihar megye által delegált bíróság november 23-án Berettyóújfaluban ülésezett, a helyszínen akarta elítélni a „lázaság” során elfogottakat. Kénytelen volt azonban megállapítani, hogy „rendes” módon a bíróválasztást még mindig nem lehet megtartani, mert a „fennforgó vakmerő hatalmaskodásban a lakosoknak nagyobb része részes, az általok erőszakosan választott, de különben az Előljárásságra alkalmatlan Bírakat több mint négy százan még most is megerősíteni kívánják”.¹⁹⁷ A kiküldött bíróság „a Törvényszék tekintélyének fenntartására” és a „közbátorság” miatt azt kérte, hogy a megye vezényelje ki a városba a Würtemberg gyalogezred „commandóját” és „2 compagnia katonaságot”. A nyugtalanságot végülis csak katonai erővel lehetett lecsendesíteni, de a rossz viszony a város és az uradalom között a jobbágyfelszabadításig megmaradt.

A hajdú hagyományok mellett a jobbágyok és földesurak ellentétét egyre erőteljesebben motiválta a nyomasztó földszűke, ami a népesség szaporodásával mindinkább érezhetővé vált. Bihar megye sárréti járásában a földesúri magánkezelésű gazdaságok részesedése a szántóföldekből és rétekből magasabb volt az országos átlagnál. Egy 1839-ből származó összeírás szerint a Sárréten a majorsági szántóföldek és rétek terjedelme 43 907 hold volt. 1540 jobbágytelekre viszont 58 520 hold szántóföld és kaszáló jutott. A közföldeket nem számítva a

---

¹⁹⁶ Szabó 1948. 267–310.

¹⁹⁷ MNL HBML IV. 1/b. 381. k. 1820. Fasc. V. No. 1345. A városban ülésező delegált bíróság komoly anyagi terhet jelentett. A város jegyzőkönyvében ránkmaradt elszámolás szerint a „békétlen és lármát indító Lakosokon az itt helyben Anno 1820 23-a Novembris tartott T. Törvényszék” 893 forint 20 krajcárba került a városnak. MNL HBML V. 612/a. 2. cs. 1820. 309.

szántók és rétek 38,43%-a volt majorsági föld, míg az országos átlag nem érte el a 30%-ot.¹⁹⁸ A sárréti jobbágyságot tehát az országos átlagnál szűkebb területre szorította a földesúri gazdaság. Berettyóújfalu helyzete némiképpen eltért a sárréti átlagtól is, mert magánkezelésű földesúri gazdaság kialakítására a 19. században sem került sor. A puszták: Andaháza, Herpály, Kórógy, Szentkozma azonban urasági tulajdonban maradtak s fennállt a veszélye, hogy a birtokrendezések és tagosítások során az uradalom felmondja a pusztabérleteket s létalapjában támadja meg Berettyóújfalu mezőgazdaságból élő lakosságát.

A 18. század utolsó harmadában újratelepített Berettyószentmárton esetében a legnagyobb problémát az okozta, hogy a falu majorsági zsellértelepülés volt. Az a föld, amely a szentmártoni lakosság megélhetését biztosította, a telepítés után is megőrizte urasági, majorsági jellegét, ezért a jobbágyfelszabadítás során sem vált a személyében felszabadult parasztság szabad tulajdonává, hanem a volt földesurak polgári tulajdona lett. Újfalu lakosságát úrbéres jobbágnak és zsellérnek tekintették, így az 1848. évi jobbágyfelszabadítás során a szabadságot elnyerők úrbéres természetű földjeiknek is szabad tulajdonosává váltak.

Problémát okoztak azonban a telekrendszer körüli zavarok. A korábbiakban már utaltunk rá, hogy a városban a 18. század során nem alakult ki szilárd telekrendszer s az úrbérrendezéskor a jobbágyok kezén mindössze 6/8 telket találtak az összeírók. Ez a későbbiek során kiegészült még 54 7/8 remanentiális telekkel. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a jobbágyság nem 6/8, hanem csaknem 56 telék külsőségeit használja a város saját határán is, ezeknek a földeknek úrbéres jellegét pedig nem lehetett kétségbe vonni. Maradvány vagy remanentiális föld az úrbérrendezés után az ország más vidékein is előfordult,¹⁹⁹ elég tekintélyes mennyiségben. Minden bizonnyal egyedülálló azonban a berettyóújfalui helyzet, ahol az úrbéres telekföldet több mint hatvanszor haladja meg a maradványok nagysága. (Maradványnak nevezték azokat a földeket, amelyek úrbéres föld formájában már a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idejében is a jobbágyok használatában voltak, de ezeket nem vallották be s így nem kerültek be a tabellákba.) A maradványföldekből a törvény szerint is jobbágytelkeket kellett alakítani, ez Berettyóújfaluban, amint láttuk, megtörtént. A 19. század első felében az úrbéres állomány kimutatásánál így nem 6/8, hanem 55% telekkel számoltak.

A jobbágyfelszabadításkor szabad polgári földtulajdonná az úrbéres telekföld vált, az a háztelek, valamint szántóföld és rétterület, ami az úrbéres jobbágyok és zsellérek birtokában volt. Nem számítottak úrbéres földnek a szőlők, az ún. kert-

---

¹⁹⁸ MNL HBML IV. 4/c 6. cs. Fasc. IX. No. 13–1839. Vö. Varga János: Az úrbéres föld mennyiségének változása Bihar megyében az úrbérrendezés és 1836 között. = *Agrártörténeti Szemle*, II. 1959. 38–42.; Az országos arányokra: Varga 1967. 128.

¹⁹⁹ Szabó 1948. 331–332.; Varga 1967. 11–21.; Sándor 1961.; Simonffy 1968. 137–177.; Für Lajos: Jobbágyföld – parasztföld. In. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. (Szerk. Szabó István) Bp., I. k. 1965. 81–90.; Orosz 1965. 80–91.

szőlők kivételével és az irtásföldek. Ez utóbbiak Berettyóújfalu határában nem voltak találhatóak, s a szőlőket is kertszőlőknek tekintették. Ma már kinyomozhatatlan, hogyan nőtt meg a telkek száma 1848-ra egygel, mindenesetre tény, hogy nem 55%, hanem 56% telek külső és belső tartozékai váltak szabaddá. A zsellérek közül, akiknek száma már 1828-ban is 623 volt,²⁰⁰ mindössze 86 családfőt ismertek el úrbéres zsellérnek, csak ezek belsőségei szabadultak fel, a többiek kuriális vagy majorsági zsellérek voltak ugyanúgy, mint Berettyószentmárton lakói, ezek felszabadulásáról a törvény nem intézkedett.

Az Urbárium szabályozásának megfelelően Berettyóújfaluban egy egész telek törvényes járandósága 28 hold szántó és 10 hold kaszáló, összesen 38 hold külsőség volt.²⁰¹ Az 56 5/8 telekkel tehát a belső telkeket nem számítva 2151,75 hold szántó föld és kaszáló lett szabad polgári tulajdonná. Ez azonban Berettyóújfalu a puszták nélkül számított határának is csak mintegy 32,6%-a volt. Az urbáriumban használt mértékegység szerint kb. 6600 holdas újfalusi határ fennmaradó részeiről később, a birtokrendezések és arányosítások során kellett dönten.

Az úrbéres birtokrendezéseket a volt földesurak és jobbágyok közötti végső elszámolásnak is tekinthetjük, mert ekkor kellett határozni a még közösen használt határrészek: a legelők, erdők (nadasok) és a különleges jogállású földek sorsáról. Berettyóújfaluban a birtokrendezés végrehajtását komplikálta, hogy mind a város saját határán, mind a pusztákon kismemesi társbirtokosai is voltak az uradalomnak. Ezek a kismemesek a jobbágyokkal közösen használták nemcsak a legelőket és a nadasokat (erdő a város határában nem volt), de szilárd telekrendszer híján a szántóföldeket és kaszálókat is. A birtokrendezéseknek így össze kellett kapcsolódniuk az ún. arányosításokkal. Ez azt jelentette, meg kellett határozni az egyes kismemesek tulajdoni részesedésének arányát s ezután lehetett kimérni mind az uradalom, mind a jobbágyok és kismemesek részét a korábban közösen használt földekből.

Az úrbéres birtokrendezésekkel nem feltétlenül kapcsolódott össze, de gyakran megelőzte, illetve kísértc azokat a puszták „rendbeszedése” és az úrbéres és urasági földek elkülönözése, segregatiója. Így volt ez az Esterházy uradalom esetében is, amely már a jobbágyfelszabadítás előtt megkezdte a város határától a 17. század óta elválaszthatatlan, de a lakosok birtokává soha nem váló puszták tagosítását. Sajnos e munkálatokról közelebbi ismereteink nincsenek. Mindössze azt tudjuk, hogy a majorsági jellegűnek tekintett Berettyószentmárton rendbesze-

---

²⁰⁰ MNL OL N. 26. Conscriptio 1828. Com. Bihar. No. 52. possessio Berettyó-Újfalu. Az adóösszeírás összesítése szerint a városban 1 jobbágy, 623 zsellér és 39 háztalan zsellér családfő volt. A szilárd telekrendszer hiányában azonban ezek az adatok még megközelítő jellegűeknek sem tekinthetők. A vagyonosabbak közül egyébként is sok nemes volt, akik az összeírásból kimaradtak.

²⁰¹ Az 1836. évi 5. tc. szerint Bihar megyében 26–28–30–32 hold szántó és 8–10–12 embervágó kaszáló volt egy jobbágytelek törvényes járadéka. A 2. osztályba sorolt Berettyóújfaluban tehát 28 hold szántó föld, és mivel csak ritkán kaszáltak sarjút, 10 kaszás rét. Vö. Szendrey 1968. 145.

dése már 1837-ben megkezdődött, Andaháza, Herpály és Szentkozma tagosítása 1841-ben, Kórógyé pedig 1847-ben.²⁰² Berettyóújfalu város tulajdonképpeni határán és a kórógyi pusztán azonban az úrbéres birtokrendezés csak 1865–1866-ban fejeződött be. Ez utóbbiról készült jegyzőkönyv és földkönyv ránk maradt,²⁰³ így a rendezés lefolyását módunkban áll nyomon követni.

A rendezési jegyzőkönyvből megtudhatjuk, hogy Berettyóújfaluban és a hozzá tartozó Kórógy pusztán „miután az úrbéreseknek minden szántó és kaszáló régi földjei birtokukban változatlanul meghagyatnak – a jelenlegi rendezés csak a közös legelőre s különösen annak elkülönítésére terjesztetik ki”. A földesurak és jobbágyok által közösen használt legelők elkülönítését az 1832–36. évi országgyűlésen alkotott törvény szabályozta. Kimondotta, hogy a földesurak és jobbágyok legelőit úgy kell elkülöníteni, hogy az elkülönözött területek kizárólagos használata biztosítva legyen. A törvény, amely a jobbágyfelszabadítás során is érvényben maradt, azt is előírta, hogy „a földesurat a legelő használatától sem az eddigi nemgyakorlat, sem a legelő szűke miatt elzárni nem lehet”.²⁰⁴ Az 1853-ban kibocsátott úrbéri nyíltparancs sem változtatta meg a legelőelkülönözés szabályait, megerősítette, hogy „az úrbéri telekkel a volt jobbágyok tulajdonává válnak a már törvényesen elkülönözött, vagy jövendőben törvényesen elkülönözendő legelők...”²⁰⁵

Berettyóújfalu esetében a legelőelkülönítés összekapcsolódott az arányosítással, mert nemcsak a volt jobbágyok és a földesúr legelőit kellett kimérni, de meg kellett határozni a kuriális kismesek részarányát is e közös legelőből. A rendezés során a Berettyóújfalu saját határában található legelőt és az egészében legelőnek használt Kórógy pusztát, amelyben az uradalom és a kismesek mellett a városnak is volt részbirtoka, együttesen kezelték, úgy határozták meg az illetékesek részesedésének mértékét. A birtokrendezést megelőző évben 1864-ben 1100 □-öles holdakban számolva 1081 hold 31 □-öl legelő volt található a város saját határán s 1094 hold 392 □-öl Kórógy pusztán. A felmérés során azonban 111 hold területet terméketlennek ítélték meg, így a felosztásból kihagyták. Összesen a két határban 1882 hold 1175 □-öl (1200 öles holddal számolt) terület felosztásáról kellett dönteni. Ebből kellett megoldani „a Berettyóújfalusi udvar-tekéseknek részbeni kielégítésök(et) a Berettyóújfalusi úrbéreseknek pedig teljes kielégítésök(et)”.²⁰⁵

Az úrbéresek közül a közlegelőből természetesen nemcsak a volt teljes jobbágyok, hanem a volt úrbéres zsellérek is részesedtek, sőt a törvény előírásainak

²⁰² MNL HBML IV. 502/b. 593. k. A birtokrendezésekről szóló értesítéseket bejegyezték a törvényhatóságok által vezetett mutatókönyvekbe, így szerezhetünk tudomást a fenti tagosításokról, bár az iratoknak nem bukkantunk nyomára.

²⁰³ MNL HBML VI. 127/j. 4. k. Berettyóújfalu földkönyve 1865–1866.

²⁰⁴ 1836. VI. tc.

²⁰⁵ Úrbéri nyíltparancs 4. §.

megfelelően a lelkésznek egy egész telek, négy tanítónak fél-fél és a községi jegyzőnek szintén fél telek utáni legelő illetőséget ítéltek meg. Az úrbéres zsellérek közül nyolcat illetett meg egy telek után járó legelőrészt, így összességében 56 5/8 úrbéres telek után, a 86 zsellérré eső 10 6/8 telek után, illetve a papnak, tanítóknak és a jegyzőnek járó 3 1/2 telek után összesen 70 7/8 úrbéres telek legelőilletőségét kellett kimérni. A törvény az egy telekre jutó legelőrészt nagyságának megállapítását az érdekeltek egyezkedésére bízta bizonyos határok között. Négy holdnál kevesebb és 22 holdnál több legelőt ugyanis nem lehetett jobbágytelkeként kimérni. Igen gyakran előfordult, hogy a volt földesurak és jobbágyok nem tudtak megegyezni a kiosztandó legelő mennyiségében, ilyen esetekben az úrbéres bíróságok döntöttek.

Berettyóújfaluban nem volt szükség úrbéri per indítására, „barátságos” egyezség jött létre az uradalom, a jobbágyok és a kispapok között. Megállapodtak, hogy egy úrbéres telekre 8 hold legelőt osztanak ki, ami messze volt ugyan a felső határtól, de az alsót meghaladta. A számításba vett 70 7/8 telekre 8 holdjával így 567 hold legelő jutott volna, de ezt teljes egészében nem osztották ki. A volt jobbágyok is elismerték ugyanis, amit a jegyzőkönyvben az alábbiak szerint rögzítettek: „A berettyóújfalusi úrbéres lakosság által 1821-ik óta a közös legelőből, valamint az uradalmi joghoz tartozó vízborította területekből, a belsőségekhez, úgyszintén a szántó és kaszáló földekhez csatolva több foglalások az úrbéres legelő illetményébe tudandók be”.

A foglalások területe 148 hold 933 négyszögöl volt, ezek levonása után a legelőilletmény csak 418 hold 267 négyszögöl maradt. A foglalások levonásába a város úrbéres közösségének bele kellett egyezni, mert a törvény is úgy intézkedett, hogy a foglalások visszaadandók az eredeti tulajdonosnak. A források elégtelensége miatt nem tudjuk megállapítani, miért egyeztek bele a lakosok további megszorításokba is. Az uradalom ugyanis arra hivatkozott, hogy „ezen úrbéri legelőbe az uradalom jogához tartozó vízborította területek (is) beleesvén, ezen vízborította területek a megállapított osztályzat szerint az úrbéres lakoságnak legelőbeli illetményüknek mennyiségébe adattak által, s ily módon az Herczegség kevesebbet kap vízborította területekben, hanem annyival többet gyeplegélőben”. Valójában tehát az uradalom a legelő jobb részét tartotta meg magának. Igaz, a Berettyó szabályozása után a korábban vízzel borított területekből is jó termőföld lett²⁰⁶ s ez a hátrány kiegyenlítődt, de a rendezés időpontjában ezt még nem lehetett előre tudni.

Az uradalom a tárgyalások során keresztülvitte azon elképzelését is, hogy az Újfaluban és Kórógyon kimérendő legelői egy tagot alkossanak. Ezért az úrbéres legelőilletőségét a városhatár nyugati részén adták ki, a kórógyi részt is a berettyóújfalusi legelőből, Kórógyon csak az uradalom és kispapok osztottak. A

²⁰⁶ Gallacz János: *Monográfia a Körös–Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgyön alakult vízrendező társulatokról*. Nagyvárad, 1896.; Varga 1974., Szabó 1947. 72.

felosztási jegyzőkönyv megállapítása szerint az úrbéresek legelője a „berettyóújfalusi határ nyugati részén kitelvén, ennek keleti és déli része ti. a közös legelőből a Fő Méltóságú Herczégységnek jutott, és így az úrbéri illetmények kielégítésére a Korogyi pusztából semmi sem vétetett igénybe, hanem abból csak a Berettyóújfalusi curiális birtokosok elégítendőek ki”.

A kórógyi pusztán, amelyen így csak az uradalom és a részbirtokos nemesek osztoztak, a tulajdonosok között arányosítási per, amint említettük, már 1847-ben megkezdődött, de az 1865. évi birtokrendezési jegyzőkönyv szerint: „ennek foganatosításba vétele a Kórógyi pusztára nézve akkor elmaradt, mostmár azonban (ti. 1865-ben) a Fő Méltóságú Hercegség a Kórógyi pusztán a közösséget megszüntetni kívánván, óhajtja a maga illetőségét elkülönítve kiadatni, úgy szinte a curiális birtokosok illetőségét is elkülönítve kiméretni”.

Az arányosítás alapját az ún. udvartelkek, ill. anyatelek képezték. Egy udvartelek két anyatelekkel volt egyenlő. Az egész kórógyi határban volt 138 anyatelek és 8 udvartelek. Mivel az udvartelkeket kétszeresen kellett számítani, a kimérési munkálatokat vezető mérnök, Keresztszeghy Antal összesen 154 arányosítási telekkel számolt a pusztá felosztásakor. Miután az uradalmat 38 anyatelek és 1 udvartelek illette meg, a kuriális nemeseket pedig összesen 7 udvartelek, a 154 arányosítási telekből 140 jutott a hercegségnek és 14 a kismemeseknek. A terméketlen földeket levonva a kórógyi pusztá területe 1400 hold és 227 □-öl volt (1200 öles holdakban). Ebből 1003 hold volt legelő, 73 hold nádas és 323 hold vízzel borított terület. A határ osztályozása során a földek javítására 94 holdat használtak fel s a kialakítandó új utakra is levontak 22 holdat. A 154 arányosítási telekre így összesen 1283 hold és 400 □-öl földet lehetett felosztani. Egy telekre 8 hold és 400 □-öl jutott. A telkek megoszlása alapján az uradalmat illette meg az egész határból 1166 hold és 800 □-öl, a kismemeseket 116 hold és 800 □-öl. A kórógyi pusztá nagyrésze a felosztás után az uradalom elkülönözött és tagosított birtokává vált. Minden bizonnyal hasonló módon zajlott le a birtokrendezés a többi pusztákon is, bár ezekről, amint mondtuk, nincsenek pontos ismereteink.

Hogyan lehet most már az elmondottak alapján a birtokrendezések mérlegét megvonni a város szempontjából? Berettyóújfalu helyzete a rendezések lezáródásával feltétlenül nehezebb lett, mint korábban volt. A szűk határ, ezen belül is a legelő csekély volta már évszázadok óta sok problémát okozott. A heves ellenállás megakadályozta, hogy az uradalom saját kezelésű gazdaságot hozzon létre s így a birtokrendezések előtt nem csökkentette sem a falu szántóföldjeit, sem kaszálóit. A majorság hiányából következett, hogy az uraság állatai nem éltek a közlegelőt sem, amely teljes egészében a város használatában volt.

A rendezés során azonban az uradalom jól kihasználta a törvénynek azt a kitételét, amely a korábbi használat hiányát nem tekintette kizáró oknak a legelő felosztására és az urasági rész kihasználására. Szerencsétlen módon hatott vissza a közösségre, hogy a 18. században nem alakult ki szilárd telekrendszer s a remanenciákkal együtt is mindössze 56 telek volt a kiosztás alapja. Hasonló népessé-

gű településekben sokkal magasabb telekszámokkal is találkozhatunk. Az is hátrányos volt, hogy a lakosság nagy többségét alkotó zsellérek úrbéres jellegét sem ismerte el az uradalom és mindössze 86 zsellér családfőnek járt úrbéres legelő. Az alacsony telekszámából és az úrbéres zsellérek kis számából következett, hogy alig több mint 400 hold legelő jutott csak a város úrbéreseinek, míg az uradalomnak csaknem 600 hold a berettyóújfalui határban s több mint 800 hold Kórógyon. Mindez másképp is alakulhatott volna, ha a telek után járó legelőt 8 holdnál magasabban állapítják meg, erre azonban a volt földesúr bizonyára nem volt hajlandó. Így viszont sikerült az, amire korábban másfél évszázadon keresztül hiába törekedett; csak a berettyóújfalui és kórógyi határban egy kb. 1400 holdas tagbirtokot kialakítani. Ez a birtokrendezések idejében ugyan még legelő volt, de a folyószabályozás után nem volt akadálya a legelő feltörésének s szántógazdaság kialakításának. A derecskei uradalom elidegenítésével ezt már nem az Esterházyak tették meg, de a század végére a nagybirtokot korábban nem ismerő Berettyóújfaluban és az egykori pusztákon 500, 1000 holdon felüli birtokok is létrejöttek. A birtokrendezések során a korábban is szűkös határ még jobban összeszűkülött s egyre kevésbé volt alkalmas a növekvő népesség eltartására.

MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS ÉS AGRÁRNÉPESSÉG A FEUDÁLISBÓL KAPITALISTÁVÁ VÁLTOZÓ VISZONYOK KÖZÖTT

Berettyóújfalu 19. századi fejlődésének nagy paradoxona, hogy a város megháromszorozódó lakossága összeszűkülött határon változatlan termelési s ennek következtében társadalmi szerkezet mellett akart megfelelni a tőkés korszak új igényeinek. 1785 és 1910 között a város lakossága egyenletesen növekedett, 1828-ban 4720 fő volt, 1851-ben elérte az 5000-et, 1900-ban 7723-at, 1910-ben pedig a 8579 főt.²⁰⁷ A két és félszeres növekedés nem volt túlságosan gyors, de az országos átlagot valamelyest mégis meghaladta. A település külső képe a városiasodásnak nem sok jelét mutatta. A házak száma csaknem megháromszorozódott, de nagyon kevés volt az emeletes épület, a közművesítés, az utak szilárd burkolattal való ellátása csaknem teljesen hiányzott.

A külső határban a legszembeötlőbb változás a vízállások eltűnése és a legelők, kaszálók rovására a szántóföldek gyarapodása volt. A két jelenség elválaszthatatlan a folyószabályozásoktól. A Berettyó gátak közé szorítása, amely részét képezte a Körösök megregulázásának, új területeket szabadított fel a szántóföldi művelés számára, a növekvő agrárnépesség megélhetésének biztosítása ugyanakkor meg is követelte a művelés alá vonható területek felhasználását. A

---

²⁰⁷ Danyi Dezső–Dávid Zoltán 1960. 26–27.; Nagy Ludovicus: *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Inclyti Regni Hungariáé Partimque Eidem Adnexarum*. I. Buda, 1828. 98.; Fényes 1851. 235.; Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 2. k. 562–565.

szántóföldek megnövekedésének folyamatát sajnos nem tudjuk nyomon követni, mert 1895 előtt csak a puszták nélküli városhatárról rendelkezünk a művelési ágakat feltüntetető kimutatásokkal. Ezek szerint a város külső határában az alábbi (18. sz.) táblázat szerinti változások következtek be:²⁰⁸

18. sz. táblázat
*A művelési ágak arányának változásai Berettyóújfaluban
a 19. század második felében (kat. holdban)*

Művelési ág	1851		1865		1895	
Belterület	384	10,87%	258	6,68%	–	
Kert	?		?		155	0,87%
Szőlő	330	9,34%	?		228	1,44%
Szántóföld	1 837	52,01%	1 624	42,07%	12 209	76,53%
Rét			206	5,33%	2 090	13,15%
Legelő	981	27,78%	1 499	38,83%	1 183	7,47%
Erdő	–		–		37	0,25%
Nádas	?		274	7,09%	58	0,29%
Összes termőföld	3 532	100,00%	3 861	100,00%	15 960	100,00%
Vízállás	220		254		–	
Nem termő	–		406		277	
Összesen	3 752		4 521		16 237	

Az 1851-ből és 1865-ből származó adatok csak a tulajdonképpeni városhatár és Kórógy puszta területének művelési ágak szerinti megoszlását mutatják, míg az 1895. évi adatok tartalmazzák a többi puszta adatait is, ezért van olyan nagy eltérés az összes terület tekintetében. Az abszolút számok így nem hasonlíthatók össze, mert nem azonos területre vonatkoznak. Ismervén a puszták hasznosításának módját, azt kell mondanunk, hogy nem volt lényeges különbség Herpály, Andaháza, Szentkozma területének művelési ágak szerinti megoszlása és a tulajdonképpeni városhatár helyzete között, így az arányok változásai bizonyos tendenciákat jól jeleznek. Mindenekelőtt a szántóföldek nagy megnövekedését, amely a század utolsó harmadában felgyorsult, nem függetlenül a vízrendezésektől. A fogyó gyepterületek a mezőgazdasági termelés szerkezetének átalakítását is jelezték, s ez az átalakulás a jobbágyfelszabadítás után egyre gyorsabb lett. A folyamat azonban már a 19. század első felében megkezdődött.

A 19. század első felének termelési viszonyairól viszonylag megbízható képet nyújt az 1828. évi országos adóösszeírás, ha a termelés általános feltételeit

²⁰⁸ A táblázat forrása: Fényes 1851. 235.; MNL HBML VI. 127/j. Berettyóújfalu földkönyve 1865–1866.; A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Bp., 1897. I. k. 438–441.

vizsgáljuk és nem az eredményeket abszolút számokban.²⁰⁹ Ez utóbbiak ugyanis – adóösszeírásról lévén szó –, az eltagadások miatt ugyanúgy torzítanak, mint a 18. századi hasonló jellegű források. A szűk határból adódó termelési problémákat azonban az adóösszeírás készítői nagyon jól látták s felfigyeltek arra, hogy emiatt alakult sajátosan a városban a határhasználat rendje is. „Mivel ennek a településnek a területe – állapítja meg az összeírás – a népesség számát tekintve csekély, a lakosok a szomszédos pusztákat szokták felesbe (pro dimidia ráta procreationis) kiárendálni.” Ehhez a bérleti rendszerhez igazítják a határhasználat, a vetett és ugaron hagyott földek váltogatásának rendjét is, mert „az egyik évben az egész területet vetik, a másikban pedig az egészet ugaron hagyják”. (...uno anno integrum Territorium seminent, altero vero anno integrum in vervacto reliquant.) Az a sajátos forgórendszer tehát, amelyben a bérelt prédiomok és a saját határ váltakozott egymással, a 19. század első felében is megmaradt, a prédiomok elvesztése vagy földesúri használatba kerülése alapjaiban támadta volna meg a határhasználat rendjét.

A birtokrendezésekkel előálló új helyzetben természetesen át kellett alakítani e sajátos forgórendszert is. A puszták elkülönítése és magánhasználatba vétele után csak úgy lehetett a korábbi vetésterületet fenntartani, ha fokozatosan csökkent, majd megszűnt az ugar, hiszen a megmaradó szántóföldet minden évben vetni kellett. Az 1820-as években a két nyomásnak megfelelően még a szántóföldek felére kiterjedő ugar 1870 tájára már csak 25% volt, a 19. század utolsó éveire pedig teljesen eljelentéktelenedett.

Az ugar megszüntetése a tőkés korszak „új mezőgazdaságának” egyik fontos követelménye volt s egyben kifejezője a modern mezőgazdálkodás létrejöttének. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy az ugaros gazdálkodás felszámolása Berettyóújfaluban a hasonló településeken a modern váltógazdaságok megszületésének jele volt. A sárréti gazdálkodás rendszerét leíró közlemény 1845-ben teljes joggal és Berettyóújfalura is vonatkoztatható érvénnyel állapította meg, hogy „itt az okszerű gazdaság ritka madár”.²¹⁰ A racionális gazdálkodás, mint a tőkés mezőgazdaság legfontosabb elve a század második felében is hiányzott, nem a termelők szándéka miatt, hanem a kényszerítő körülmények hatására.

Nagyon csekély változásokat tapasztalhatunk a szántóföldi növénytermelés szerkezetében. A vetésszerkezet jó mutatója a gazdálkodás jellegének. A 18. század végétől 1828-ig a legfontosabb változásnak a kukorica előretörése látszik. Az 1828. évi adóösszeírás szerint a kukorica vetésterülete már eléri a gabonafélékét, míg a 18. század utolsó harmadában a vetésterület 10%-át sem érte el. A kukorica mellett egyéb új szántóföldi növények, repce, burgonya, szalastakarmányok is megjelennek, az alapvetően gabonatermelésre épülő termelési szerkezetet azonban radikálisan nem formálják át. Ezt tükrözi az 1870-es év sárréti ve-

²⁰⁹ MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Bihar No. 52. possessio Berettyó-Újfalua.

²¹⁰ Nagy 1845. 1501.

tésszerkezete is, amelytől a berettyóújfalui csak minimális mértékben különbözhetett.²¹¹

19. sz. táblázat
Vetésszerkezet 1870-ben

Növény	Vetésterület %-ban
Búza	22,40
Kétszeres	8,20
Rozs	18,55
Árpa	11,10
Zab	5,78
Köles	1,37
Repcé	2,17
Kukorica	24,09
Burgonya	1,69
Len, kender	0,82
Borsó, bab	0,32
Répafélék	0,62
Szálatakarmányok	2,89
Összesen	100,00

A vetett terület arányai azt mutatják, hogy a kenyér- és takarmánygabonák a teljes vetésterületnek még mindig 66%-át foglalták el s az új mezőgazdaságra jellemző ipari növények, répafélék és szálatakarmányok viszont együttesen is csak 6,5%-ot alkottak. Közülük legkorábban a repce jelentkezett a szántóföldi termelésben. A repceolaj keresett cikk volt a 19. század 40-es, 60-as éveiben. A kisajtott repcemag visszamaradó pogácsájának fontos szerepe volt a szarvasmarhák és más állatok hizlalásában. A Sárrétről szóló leírásban arról értesülhetünk, hogy a repcetermelés nagyobb arányokban az 1840-es években kezdődött.²¹²

Virágzása azonban nem tartott sokáig, az 1870-es évek táján már hanyatlóban volt, s a század végére már alig vetették. A repcének, mint új ipari növénynek a gyors terjedésében az is szerepet játszhatott, hogy termelésének technikája megegyezett a gabonafélékével s tenyészideje révén is beilleszthető volt a tavaszi gabonák rendjébe. Nem lehet ugyanezt elmondani a kukoricáról, amelynek hosszú tenyészideje felborította a hagyományos rendet, ennek ellenére gyorsan terjedt és az 1870 körüli években már a legnagyobb arányban termelt szántóföldi növény volt. Termelésalakító szerepe ennek ellenére is eléggé felemás jellegű volt. Ugyanolyan szerepet játszott, mint a takarmánygabonák, azokat bizonyos

²¹¹ Hivatalos Statisztikai Közlemények, IV. évf. I. f. 32–33.

²¹² Nagy Ödön: Sárréti föld és gazdaság Biharban. *Magyar Gazda*, 1845. 1501.

értelemben vissza is szorította, de nem eredményezte az új mezőgazdaság által megkövetelt változásokat.

Az újvilági eredetű élelmiszernövények közül egyre jobban terjedt a burgonya, amelynek nagy szerepe volt a 19. századi táplálkozásban. Amint korábban említettük, a 18. század végén állami intézkedések is ösztönöztek termelésére, mert az időnként még jelentkező éhínségeket a felvilágosult abszolutista uralkodók a burgonya segítségével kívánták elhárítani. Az ösztönzésnek nem sok hatása volt, annál több az inséges éveknél, mindenekelőtt az 1795. és az 1816. éviéknél. Ez utóbbit követően rendszeresnek lehet tekinteni a burgonyatermelést.

A fejlett nyugati államokban a hagyományos mezőgazdaság átalakításában s az új tőkés mezőgazdaság létrehozásában nagy szerepük volt az ipari növényeknek, a répaféléknek és a szántóföldön termelt takarmányoknak, elsősorban a pílángósoknak. Berettyóújfalun 19. századi fejlődésében e területen nagyon csekély előrehaladást tapasztalhatunk, sőt bizonyos területeken visszaesés látható.

Az ipari növények közül a repcéről már szóltunk, virágzása és hanyatlása elválaszthatatlan a világítóolaj iránti szükséglet megnövekedésétől, majd a világítás módjának átalakulása után csökkenésétől. Az ipari nyersanyagok közül fontos volt a len és a kender. Nagyobb jelentőségre azonban termelésük sohasem tett szert, mert sem a len, sem a kender nem vált igazában a gyáripari termelés bázisává, feldolgozásuk megrekedt a háziipar keretei között. Mindez kapcsolatban volt a magyar textilipar igen elmaradott helyzetével, s azzal, hogy a meglevő üzemek is import gyapotot, ill. gyapjút dolgoztak fel.

A répafélék közül a marharépa az állatok takarmányozása szempontjából lett volna fontos, ha termelésére nagyobb figyelmet fordítanak. A cukorrépa elsősorban ipari nyersanyag volt, de a cukorgyártás melléktermékeként takarmányozásra alkalmas anyagokat is lehetett nyerni. A répafélék termelése azonban, amint a fenti arányokból kitűnik, nem volt számottevő.

Jelentős ipari növény volt a dohány, amelynek termelésében – korábban már utaltunk rá – a 18. században komoly előrehaladás történt. A 19. században azonban a dohánytermelés visszaesett, a sárréti termelési körzet elveszítette jelentőségét. Az 1845-ből származó leírás már azt állapítja meg, a Sárréten 48 helység közül csak 9 foglalkozik dohánytermeléssel.²¹³ Berettyóújfalun dohánytermelése ekkorra már teljesen jelentéktelenné vált s nem fejlődött a század második felében sem.

Kevés előrehaladás történt a szalastakarmányok szántóföldi termelésében is. Pedig a természetes réti kaszálók, a legelők fogyása, a gyepterületek feltörése parancsolóan megkövetelte volna a füves takarmányok szántóföldi termelését, a gabonagazdaság uralma azonban meggátolta a szalastakarmányok nagyobb arányú termelését. A viszonylag legelterjedtebb takarmánynövények a lucerna, a lóhere és a bükköny voltak. Ez utóbbit gyakran a zabbal együtt vetették. A lu-

---

²¹³ Uo. 1501.

cerna elterjedéséről a már többször említett 1845. évi tudósítás is hírt ad, de azt is említi, hogy a másik fontos szálatakarmány a vörös lóhere még nincs divatban. A lucerna magját is másutt veszik, a szép lucernatáblák mellett magot még nem nagyon fognak.²¹⁴ A kezdeti eredmények után a továbbfejlődés elmaradt, a legelőket és réteket sokkal nagyobb arányban törték fel a század második felében, mint amilyen mértékben megpróbálkoztak a réti széna és a legelők fűtermésének a szántóföldeken termelt szálas takarmányokkal való pótlásával. Így a takarmánybázis nemhogy növekedett volna, inkább csökkent.

Az ugar fokozatos visszaszorulásával tehát nem járt együtt a hagyományos termelési szerkezet felszámolódása, ugyanakkor a hagyományos termelés a mezőgazdasági árutermelés kibontakozását hátráltatta. Legfeljebb arra volt alkalmas, hogy a kelleténél több embert kössön meg a mezőgazdaságban, akik egyébként a gazdaság egyéb ágaiban nem is kereshették megélhetésüket. A termelés belső bajai ebben a helyzetben kiéleződtek. Az ugar megszüntetése parancsolóan megkövetelte volna a rendszeres talajerő-visszapótlást, a gondos talajmunkát. A trágyázáshoz viszont kellő számú és jól táplált állatállományra, ehhez a legelők és rétek felszántása után elégséges takarmánytermelésre lett volna szükség. Az ördögi körből nem volt kiút.

A bajokat a kortársak is jól látták. Az 1828. évi adóösszeírásban megállapítják: hiába lenne szükség a trágyázásra, az nincs általánosan szokásban, mert a trágyával a tüzelő hiányát pótolják.²¹⁵ Csaknem két évtizeddel később is hasonló megállapítást olvashatunk, a trágya nagy részét nem a földek termőképességének javítására fordítják, hanem tőzegként eltüzelik.²¹⁶ A század végéig valamelyest javult a helyzet, a rendszeres talajerő visszapótlása azonban nem oldódott meg.

A hagyományos termelési szerkezet hagyományos termelési technikával és eszközállománnyal kapcsolódott össze. Még az 1840-es években is általánosan el volt terjedve a talajművelés legfőbb eszközeként az a számárhátú sárréti eke, amely a kortársi leírás szerint „egy rettentő szerszám, mellyet puha földön hat ökör két hüvelyk mélységű barázdában görnyedve húz, mert fara 18 hüvelyk szélességű, laposvasa lehető legerjedtebb, melyet Triptolomeus óta földművesek valaha használtak. Kormánydeszkája egyenes, s az eke farától még legalább 6 hüvelykre kijebb áll. Szerkezete olly okszerű, hogy száraz földet vágni borzad, s nincs hatalom, melly ilyenbe bele vehesse, kivált, ha már egy párszor az itteni műértő falu kovácsai kezén is meg talált fordulni”.²¹⁷ A régi típusú ekét csak a század utolsó harmadában kezdték kiszorítani a gyári vasesék, ekkor viszont a faeke–vaseseke eszközváltás gyorsan lezajlott. Ugyancsak ekkor kezdtek terjedni

---

²¹⁴ Uo. 1502.

²¹⁵ Nagy 1845. 1501.

²¹⁶ MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Bihar. No. 52. possessio Berettyó-Újfalú. „Fimatio potesset, sed illa in communi usu non est”. Magyar Gazda, 1845. 1518–1519.

²¹⁷ Magyar Gazda, 1845. 1518–1519.

az első mezőgazdasági gépek: a járgánnyal vagy gőzlokomobillal hajtott cséplőszekrények, vetőgépek, rosták tireurök, szecs kavágók, fogas vasboronák, hengerek és más egyszerűbb gépek.

A mezőgazdaság gépesítése szükségszerű folyamat volt ott, ahol az emberi munkaerő fogyott és a munkafolyamatok egy részét vagy egészét gépekkel lehetett helyettesíteni. Az új mezőgazdaság megvalósulásában a gépesítés előrehaladása volt az egyik mérce. Magyarországon általában kevéssé haladt előre a gépesítés, mert az olcsó munkaerő nem ösztönzött a drága gépek beszerzésére.²¹⁸ Nem volt másként Berettyóújfaluban sem. Valójában csak két munkafolyamat, a vetés és a cséplés gépesítésében van számottevő előrehaladás, az aratás még a századfordulón is hagyományosan emberi erővel történt.

Jelentős eltérés volt a kis- és nagybirtokok gépesítettségének színvonalában. Berettyóújfaluban a 100 holdon felüli birtokokon 1895-ben 6 gőzlokomobilt, 2 járgányt, 8 cséplőszekrényt és 20 vetőgépet írtak össze, Berettyószentmárton nagybirtokosai kezén is volt 1 cséplőszekrény és 15 vetőgép.²¹⁹ Összevetve a gépek számát a megművelt szántófölddel azt tapasztaljuk, hogy Berettyószentmártonban csaknem 400, Berettyóújfaluban több mint 300 hold jutott egy vetőgépre. Ez jobb az országos átlagnál, amely 433 hold volt.²²⁰ Szó sem volt azonban arról, hogy akár a nagybirtokok is rendelkeztek volna elégséges géppel a vetés vagy a cséplés teljes gépesítéséhez. Maximális vetőgép-kihasználás mellett sem lehetett optimális időben még a vetésterület felét sem géppel vetni. Még rosszabb volt a helyzet a cséplésben, ahol a kézi munkára ugyanúgy szükség volt, mint a vetésben.

A parasztgazdaságokban a költséges gépek még csaknem teljesen hiányoztak, így a vetést és a cséplést is hagyományos módon végezték. Az aratás gépesítéséről pedig még egyáltalán nem beszélhetünk a 19. században, Berettyóújfaluban sem a kis-, sem a nagygazdaságokban. A kisüzemekben inkább csak az olcsóbb, a munkát megkönnyítő eszközök terjedtek el, az új típusú vasekék, a régi tövisborona mellett a fogasboronák, hengerek, rosták, szelelők stb. Az alacsony technikai színvonalal az évszázadok óta megszokott termelési eljárások párosultak. Ugyanúgy, mint a 17–18. században az 1828. évi adóösszeírás is azt állapítja meg, hogy az ősziak alá ugyan kétszer, de a tavasziak alá csak egyszer szántanak.²²¹ Az 1845-ből származó tudósítás szerint is egyesek „a hajdani rendszertől, az áldott egyszéri szántástól még most sem akarnak eltérni”. A tudósítás szerzője nem minden gúny nélkül állapította meg, hogy a nyugaton propagált váltógazdaságot az Alföldön, ill. a Sárreuten is felfedezték „melly ugyan csak két nyomású, s honboldogító rendszere abban áll, miszerint tavasszal a tengeri, ősszel pedig a

---

²¹⁸ Orosz 1979. 1042.

²¹⁹ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Bp., 1897. II. k. 332–334.

²²⁰ Orosz 1979. 1097.

²²¹ MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Bihar. No. 52. possessio Berettyó-Újfalu.

kóró lekarcoltatván, őszi vették vagy ismét tavasszal árpa; ezen rendszer, mióta a törököket innen kiszorították, mindig egyaránt fenn áll: s ki meri tagadni, hogy a váltógazdaság nem innen ered?²²² A század második felében a helyzet nem sokat változott, legfeljebb az eszközök, így az eke jobbá válásával a munka minősége is javult.

A talajművelés hagyományos módszere, a technikai felszereltség alacsony színvonala, a talajerő-visszapótlás megoldatlansága együttesen eredményezték, hogy a területegységre számított hozamok alacsonyak voltak és csak a század utolsó két évtizedében kezdtek valamelyest emelkedni. A II. József által elrendelt kataszteri felmérés alkalmával a gabonafélék átlagos hozama – amint említettük – 4,4-szeres volt az elvetett maghoz képest. Az 1828. évi adóösszeírás ezt az átlagot 3,85-nek tünteti fel.²²³ A kataszteri felmérés adatait itt is sokkal megbízhatóbbnak kell tekintenünk s feltételezhetjük, hogy 1828-ban az eltagadás miatt becsülték jóval alacsonyabbra a hozamokat, mint 1788-ban.

Meggondolásra készíthet azonban, hogy 1870-ben sem volt magasabb az átlaghozam 4-szeresnél, egy évszázad távlatában tehát nem emelkedést, hanem csökkenést tapasztalhatunk.²²⁴ Az bizonyos, hogy az új mezőgazdaságot jellemző gyors hozamnövekedésnek semmi jelét nem láthatjuk. Lassú emelkedés csak az 1870-es évek után tapasztalható a gabonafélék mellett egyéb szántóföldi növények hozamaiban is, ennek kedvező hatását azonban lerontotta a kibontakozó agrárválság a század utolsó harmadában. A mezőgazdasági árak hullámozása nem maradt hatástalan a hagyományos termelést folytató gazdaságokra sem. A század elején a napóleoni háborúk konjunktúrája ösztönzött a termelés szélesítésére, de ez a tendencia a 20-as évektől az 50-es évekig megakadt az agrárárak csökkenése, a dekonjunktúra miatt. A jobbágyfelszabadítás korszakában a közös legelők felosztása lehetőséget, az 1850–70-es években kibontakozó újabb konjunktúra igényt teremtett a termelés szélesítésére,²²⁵ amit azonban a hagyományos gazdaságok csak hagyományos módszerekkel tudtak elképzelni, a bevetett terület szélesítésével. Ez két módon mehetett végbe: gyepterületek (legelők és rétek) felszántásával, vagy a korábban is szántott földeken a vetetlen ugarföldek csökkentésével. Láttuk, hogy a század folyamán mindkét módszert alkalmazták. Sajátos módon a század végén kibontakozó áresésre és agrárválságra sem a termelés csökkentése, hanem hagyományos módszerekkel történő szélesítése volt a reakció.

²²² Magyar Gazda, 1845. 1519–1520.

²²³ MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Bihar. No. 52. possessio Berettyó-Újfalú. Az adóösszeírás az elvetett mag után 2,5 magos átlagos terméssel számol. Az elvetett magot azonban mindig levonták, így a valóságos hozam 3,5 mag. De még ehhez is hozzá kell számítani a szintén levont tizedet (0,35 mag), csak így kapjuk meg a valóságos maghozamot.

²²⁴ Hivatalos Statisztikai Közlemények, IV. évf. I. f. 33. Az átlagos maghozam az egyes terményekből az alábbiak szerint alakult: őszi búza: 4 tavaszi búza: 5 kétszeres: 3 tavaszi árpa: 7 rozs: 3 zab: 3 őszi árpa: 10 kukorica: 8

²²⁵ Orosz 1979. 1056–1057.

Mindazon változások, amelyek a szántóföldi növénytermelésben történtek, jórészt nem segítettek, hanem hátráltatták az állattenyésztés fejlődését. Csökkentették az állattenyésztés hagyományos bázisát a legelőt és rétet, de csak kis részben teremtették meg pótlására a szántóföldi takarmánytermelést. A statisztikai adatok ennek ellenére is az állatlétszám nagyarányú növekedését mutatják. Ez tükröződik a 20. sz. táblázatból is.²²⁶

A táblázat adataiból nem szabad elhamarkodott következtetéseket levonni. Az 1767. és 1828. évi összeírásokat nem lehet összehasonlítani az 1895. és 1911. évi állatszámolás adataival, amelyek már a modern statisztika eszközeivel készültek. Az azonban valószínűsíthető, hogy a nem jelentéktelen berettyóújfalui állattenyésztés a 19. század első kétharmadában válságos állapotban volt, éppen a fentebb említett tényezők miatt s a kibontakozás csak a századforduló táján kezdődött. Ekkor viszont a változás tendenciái erősebbek voltak az országosnál, pl. a szarvasmarhák arányának alakulásában. A szarvasmarhatartás kezdte visszaszerezni azt a jelentőségét, amelyet a Sárrét vidékén történetileg mindig is játszott. A táji hagyományok a 19. század során erősek voltak, ha ezt az adóösszeírás adatai nem is mutatják. Így a szarvasmarhatartás jelentősége minden bizonnyal sokkal nagyobb volt, mint a feudális jellegű összeírásokból kitűnik. Ezt igazolja az 1845-ből származó híradás, amely szerint a Sárréten nemcsak a nagybirtokosoknak vannak híres gulyái, mint pl. Csáky Petronellának a körmösdi pusztán, de a jobbágyok szarvasmarhatartása is figyelemre méltó. „Ezeknek (is) igen sok a szemenként szép marhái vannak”, – írja a tudósító, bár az országos összeírás nagyon kevés szarvasmarhát tüntet fel.²²⁷ A szarvasmarhatartásban a század fordulóig a fajtaváltás, a hagyományos magyar szürke helyettesítése hízkonyabb és jobban tejelő fajtákkal, csak lassan halad előre, a Sárrét a magyar szürke marha tartásának és nevelésének egyik fontos góca volt.

20. sz. táblázat
Az állatállomány száma Berettyóújfaluban

Év	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh
1767	474	260	673	548
1828	229	233	110	221
1895	1 958	810	4 315	4 106
1911	2 604	754	3 287	3 265

²²⁶ A táblázat forrásai: MNL HBML IV. 4/b. 81. k. 1767.; MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Bihar. No. 52. possessio Berettyó-Újfalu; A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1897. I. k. 438–441.; Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 41. k. 586–589. (A magyar szent korona országainak állatlétszáma az 1911. évi február hó 28-i állapot szerint.)

²²⁷ Magyar Gazda, 1845. 1515.; Vö. Varga 1974. 47.

A ló tartás különösebb jelentőségre e vidéken nem tett szert, a század második felében a megnövekedett szállítási feladatok sem növelték különösebben a lóállományt. Annál nagyobb súlya volt a sertéstenyésztésnek, amelyben a rideg tartásnak történeti gyökerei is voltak, az otthoni hizlalás fellendülését viszont a kukoricatermelés szélesedése is elősegítette. A juhtartás alakulásában az országos tendenciák jelentkezését tapasztalhatjuk. A század első felében a nagy gyapjúkereslet, „merinói lázat” teremtett Berettyóújfaluban is, bár megmaradt a durva gyapjas magyar juhok jelentősége is. Állítólag 1842-ben a városban 10 nyájban 15 ezer juhot tartottak.²²⁸ Ehhez képest már 1895-ig is nagy a hanyatlás, ami elválaszthatatlan a gyapjúértékesítés válságától. Ez a század utolsó harmadában az ausztrál gyapjú versenye miatt igen erőteljesen jelentkezett. A válságból a 20. század elején sem látszott még a kibontakozás útja.

Az állatok tartásmódjában csak nagyon lassan hódított az új. A modern mezőgazdaság a 19. században már széltében ajánlotta az állatok istállón tartását és rendszeres takarmányozását. Ennek megvalósítása azonban nem elhatározás kérdése volt, hanem az elégséges takarmányé. Ebből pedig a korábban említett okok miatt nagyon kevés volt. A takarmányozás kérdésében a század derekán még azt állapították meg, hogy alkalmas istálló még a nagyobb gazdaságokban is hiányoznak, ezért az állatokat a szabad ég alatt tartják, még csak kapott a szarvasmarha kevés szénát, árpaszalmát, töreket, de „nyáron közös legelőn koplal minden állat”. Az új mezőgazdaság nem általában a takarmányozást, hanem a nyári takarmányozást ajánlotta, amiből a század derekán még kevés valósult meg a fenti megállapítás szerint. Sőt a nyári legeltetés, téli istállózás lassan általánossá váló rendszere mellett sokáig megmaradtak a gulyabeli tartás módozatai is a marhatenyésztésben, amikor az állatok tavasztól őszi éjjel nappal a legelőket járták. A gulyamarhát tavasszal ugyan olyan rendszer szerint hajtották ki a legelőre, mint a 17–18. században, ősszel ugyanúgy verték széjjel, mint korábban. Erről tanúskodik az a jegyzőkönyvi bejegyzés 1811-ben, amely szerint Gulyás Lisztes Mihály a város gulyása „mikor a gulyát ősszel széjjel szokták verni”, egy ökörtinóval nem tudott elszámolni.²²⁹

A szarvasmarhatartás mellett ez a kettősség kevésbé jellemezte a ló tartást, mivel az igáslovak mellett kevés ménes ló maradt, annál inkább a juh és sertéstartást. A fejős juhok kivételével a többiek egész évben is a legelőt járták, életkor és ivar szerint elkülönített nyájokban. A sárréti hagyományos sertéstartás nyomait, amelyben a konda egész évben a zombékos nádas, szittyós réten élt Szücs Sándor még a századforduló után is fellelte.²³⁰ A fajtaváltás – a szalontai helyett a mangalica elterjedése – és a kukoricával való hizlalás lehetőségei egyre nagyobb teret engedtek az ólban való tartásnak.

---

²²⁸ Magyar Gazda, 1845. 1515.

²²⁹ MNL HBML V. 612/a. 1812. 287.

²³⁰ Szücs 1942.

A legeltetés ugyanúgy, mint a megelőző századokban közösségi szervezésű volt, kivéve a juhok legelőn tartását. A közösség felügyelt a nyájak pásztoraira, meghatározta bérüket, megszabta kötelezettségeiket. Ez történt pl. 1813-ban, amikor a gulyás, 2 tehéncsordás, az ökörzsordás, a 4 nyájkondás bérét minden 4 darab állattól 1 véka búzában vagy 1 állattól 24 krajcárban, 3 állattól 1 kenyérben állapították meg.²³¹ A felsoroltak mellett volt még „bornyú” pásztor és malcpásztor is, az előbbi minden 3 állattól egy véka búzát, az utóbbi minden állattól 5 krajcár bért kapott. (A felsorolás is mutatja milyen mérvű eltagadás lehetett az 1828. évi adóösszeírásban, hiszen az ott összeírt szarvasmarhák egy gulyára valót sem tettek volna ki.) A fogadott pásztorok munkáltatója nem egyszerűen a város közössége, hanem az állattartók közössége, az ún. gazdaság, amelybe valószínűleg nem minden lakos tartozott bele. Ez intézkedett 1813-ban is, mert azt határozták, hogy a pásztorok javadalmazásuk felét kötelesek pénzben felvenni, „ha a Gazdaság úgy kívánja”. A kötelezettség 1813-ban az infláció idején bizonyára elválaszthatatlan a pénzromlástól és árfolyamcsökkenéstől, ez okozhatta, hogy a pásztorok inkább természetben kérték bérüket.

A juhok legeltetése – úgy tűnik – független volt a közösségi szervezéstől, de mégsem nevezhetjük magánlegeltetésnek. Ha igazak azok a becslések, amelyek szerint a század közepén a város lakosainak juhállománya elérte a 15 ezer állatot, az is igaz, hogy egy ilyen tömeg közösségi legeltetése problémát okozott volna. Elképzelhető, akadtak olyan gazdag juhtartók, akik annyi állattal rendelkeztek, hogy saját pásztort fogadtak. A többség azonban nem volt ilyen s ezért többen összeállva társaságot alkottak s az ilyen társaságok fogadtak fel pásztort. A társaság nemcsak az állatok együttes legeltetését vállalta, de sokszor a gyapjú vagy a juh értékesítését is. Daróczy Mihály 1812-ben azért tett panaszt a társaság ellen, amelynek tagja volt, mert „egy harmadfű Juhát az Ürük eladásakor a társaság a maga megegyezésével adta el ugyan”, de az árát, 9 forintot nem kapta meg.²³² A juhtartó társaságok szerepe a század utolsó harmadában együtt csökkent a juhtenyésztés visszaszorulásával.

A szántóföldi növénytermelés és állattenyésztés mellett a 19. században igyekezett megőrizni szerepét a szőlőtermelés is. Ez azonban nem járt sikerrel. A század utolsó évtizedeiben a filoxéra pusztítása alapjaiban rendítette meg azt a szőlőkultúrát, amely a század első felében még állandóan szélesedett. Ez tükröződött abban is, hogy az 1851-ben még 330 hold területű szőlőterület 1895-re 195 holdra csökkent, pedig ekkorra már sok filoxéra miatt kipusztult szőlőt újratelepítettek, de még mindig számba vettek 33 hold parlag szőlőt is.²³³ A pusztuló szőlő mellett nőtt a gyümölcsstermelés szerepe. A gyümölcsösök faállományának csaknem 40%-a hagyományos szilva volt. Mellette számottevőnek kell a

²³¹ MNL HBML V. 612/a. Prot. 1813. 293., Prot. 1818. 299.

²³² Uo. 1812. 289.

²³³ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1897. I. k. 438–441.

meggy és az almatermelést tekintenünk. Ez a három gyümölcs az évi gyümölcs-termés 3/4-ét adta. A gyümölcsöskertek területe azonban még mindig elenyésző volt a mezőgazdasági művelésbe vett földek egészéhez képest.²³⁴

A termelés egészét végső soron a hagyományos gazdálkodás szintjén való megrekedés, illetve az igen lassú kibontakozás jellemezte. Nem sokat változott az agrártársadalom szerkezete sem. A lakosság foglalkozás szerinti megoszlásának vizsgálatával közelebb juthatunk e társadalmi szerkezet felvázolásához.²³⁵

A társadalmi munkamegosztás előrehaladásának egyik fontos mérőszáma a mezőgazdaságból élő és a nem mezőgazdasági népesség aránya. Minél alacsonyabb a mezőgazdasági népesség, annál szélesebb az agrártermékek belső piaca, annál fejlettebb a munkamegosztás. A táblázatban feltüntetett két népszámlálási foglalkozási statisztika még azt mutatja, hogy a városban meghatározó jellege van a mezőgazdaságnak, mert 1900-ban a keresők 60,16, 1910-ben 51,85%-a mezőgazdasági termelő volt. Az arányok valószínűleg még magasabbak, mert a statisztikában a külön megjelölés nélküli napszamosokat nem számították a mezőgazdasági keresők közé, holott nagy részük valószínűleg szintén mezőgazdaságban foglalkoztatott volt. Lényegében hasonló arányok mutatkoznak, ha nem a keresők, hanem a keresők és eltartottak együttes arányát vesszük szemügyre. Ezek szerint 1900-ban mezőgazdaságból élt a lakosság 61,55%-a, 1910-ben pedig 54,94%-a.

21. sz. táblázat

A mezőgazdasággal foglalkozó birtokos és birtoktalan népesség Berettyóújfaluban 1900–1910

Foglalkozási kategória	1900-ban			1910-ben		
	kereső	eltartott	együtt	kereső	eltartott	együtt
Önálló birtokos és bérlő	556			605		
Segítő családtag	293	–	–	232	–	–
Összes birtokból élők	849	1 247	2 096	837	1 451	2 288
Cselédek	288	495	783	281	507	788
Napszamosok	719	1 130	1 849	573	1 063	1 636
Összes bémunkából élők	1 007	1 625	2 632	854	1 580	2 424
Mezőgazdasági népesség	1 865	2 889	4 754	1 693	3 021	4 714
Egyéb népesség	3 100	4 623	7 723	3 265	5 314	8 579

A mezőgazdasági népesség csökkenésében és a társadalmi átrétegződésben fontos „küszöb”-nek számít, amikor a mezőgazdaságból élők aránya úgy kezd el

²³⁴ Uo. I. k. 440.

²³⁵ A táblázat az 1900. és 1910. évi foglalkozási statisztika alapján készült. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 2. k. 562–565., 48. k. 562–565.

csökkenni, hogy a népesség növekedésével együtt már számuk sem emelkedik, azaz abszolút számuk is kisebbedik. Úgy tűnik, Berettyóújfalu agrárnépessége ezt a küszöböt 1900 és 1910 között lépte át s elindult a társadalmi átrétegződésben azon az úton, mely nagy arányokban csak 1945 után bontakozott ki. A 20. század első évtizedében a népesség 856 fős növekedése mellett a mezőgazdaságból élők száma 40-nel csökkent. E változás azonban arra is utal, hogy a 19. század folyamán a foglalkozások terén alacsony volt a mobilitás, a mezőgazdaságból élők száma együtt nőtt az összlakossággal, így a társadalmi munkamegosztás és átrétegződés alig haladt előre. A mezőgazdaságból élők számának növekedése nem növelhető földterület mellett óhatatlanul a birtokosok és birtoktalanok arányának eltolódását eredményezte az utóbbiak irányába, azaz a mezőgazdasági népesség növekedésével egyre jobban nőtt a birtoktalanok aránya.

A népességhez viszonyított szűk határ már a jobbágyfelszabadítás előtt is sok problémát okozott, s a lakosság egy része föld nélkül maradt. A valós helyzetet kétségtelenül torzítja az 1828. évi adóösszeírás,²³⁶ amely szerint a városban egyetlen colonus, azaz telkes jobbágy élt. Láttuk a korábbiakban, hogy nem $\frac{5}{8}$ -ad, hanem a valóságban 56 $\frac{5}{8}$ % telek után járó külsőség volt a jobbágyok kezén, így a birtokosok száma is magasabb volt. Figyelembe kell venni, hogy a városban élő kismesek nagy többsége is földbirtokos volt, akiket a jobbágyfelszabadítás után már nem lehetett elkülöníteni a volt birtokos jobbágyoktól. E kismesek száma 1827-ben 98 családfő volt.²³⁷ A remanenciális telkeket birtokló jobbágyok és a saját földjükön gazdálkodó kismesek együttes száma is alacsonyabb volt azonban a zsellérékéénél, mert 509 birtokossal szemben 1828-ban is már 667 birtoktalan család állt szemben, azaz a birtoktalanok aránya az összes mezőgazdaságból élő lakoságnak már ekkor 56,71%-a volt. A birtoktalan agrárnépességet tehát nem a tőkés differenciálódás szülte a jobbágyfelszabadítás utáni időszakban, hanem kialakult már a polgári átalakulás előtti korszakban. A jobbágyfelszabadítás és a birtokrendezések végrehajtása, amint láttuk, nem kedvezett a birtoktalanok földhöz juttatásának, sőt megerősítette a nagybirtokot, mert lehetőséget teremtett magángazdálkodás kialakítására. A birtokosok és birtoktalanok aránya a század végéig – úgy tűnik – alig változott.

A foglalkozási statisztikában segítő családtagként összeírtakat – bármennyire is nem voltak földbirtokosok – nem számíthatjuk a birtoktalanok közé, hiszen a birtokosok családjába tartoznak s később birtokossá válhattak. Zavaró hatásukat kiküszöbölendő nem a keresőket, hanem a keresőket és eltartottakat vettük figyelembe, így 1900-ban a birtokosok aránya a mezőgazdaságból élő népességen belül 44,08, 1910-ben 48,53% volt. A határ azonban a birtokosok és birtoktalanok között nehezen vonható meg nemcsak a századfordulón, hanem már a korábbi évtizedekben is. A jobbágykorszakban a zselléreként összeírtak többsége

²³⁶ MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Bihar. No. 52. possessio Berettyó-Újfalu.

²³⁷ MNL HBML IV. 4/c. Fasc. 15. A sárréti járás fundusa.

nem volt teljesen földtelen, a remanenciának tekintett telekföld birtoklása a jogilag zsellérnek tekintettek is birtokossá tette. De még azok is birtokossá lehettek, akik a jobbágyfelszabadítás előtt teljesen földtelenek voltak, ha a legelőelkülönítés után módjuk nyílt a felosztott legelő rájuk eső részét feltörni a „szántó gazdasággá” alakítani. Ez is magyarázza a törpebirtokosok nagy számát. 1900-ban az 556 önálló birtokos és bérlő közül részes földműves és kisbirtokos nap számos volt 144 családfő (25,89%). Ezek olyan birtokosnak tekinthetők, akiknek megélhetésük biztosításához bérmunkát is kellett vállalniuk. A gyors birtokaprózódás miatt számuk 1910-re már 393-ra nőtt, azaz a birtokosoknak ekkor már több mint 60%-a részben a bérmunkások közé sorolható. A törpebirtokon tengődő „birtokos” paraszt a berettyóújfalui agrárnépesség legjellegzetesebb rétege a tőkés korszakban. Kialakulásában azonban ugyanúgy, mint a cseléd és napszámos réteg születésében, nem tisztán a polgári fejlődés tényezői játszottak szerepet, mert a város szűk határok közé szorítottsága már a feudalizmus viszonyai között kitermelte a töredéktelekre szorított és teljesen földtelen parasztot.

Az ellentétes pólust a nagybirtokosok és gazdag parasztok képviselték. Ezek között csak a 100 holdon felüli birtokosok (és bérlők) elkülönítésére van lehetőség. Számuk az 1900. évi foglalkozási statisztika szerint 18, az 1910. évi szerint 28 volt. A különbség aligha jelenti tényleges számuk ilyen ingadozását. Ezt valószínűsíti, hogy az 1895. évi mezőgazdasági üzemstatisztika készítésekor összesen 17 száz holdnál terjedelmesebb mezőgazdasági üzemet írtak össze.²³⁸ Az üzemek száma és a birtokosok száma természetesen nem szükség szerint fedi egymást, mivel egy gazdaságnak több birtokosa és megfordítva, egy birtokosnak több külön kezelt és ezáltal elkülönített összeírt üzeme is lehetett. Berettyóújfaluban azonban a két eltérő szempontú felmérés csaknem teljesen fedte egymást, 17 üzemnek valóban csak 18 tulajdonosa és bérlője volt. Minden valószínűség szerint 1910-ig nem az üzemek és területük nőtt, hanem különböző bérlőcsoportok és társtulajdonosok révén a birtokosok, ill. bérlők száma.

E nagybirtokos-nagybérlő csoport kezén igen számottevő földbirtok koncentráldott. A város 16 237 holdas határából a 100 holdnál nagyobb földbirtokkal rendelkezők tulajdonában vagy használatában volt 8167 hold, azaz a teljes terület 50,29%-a. A nagybirtok nyomasztó súlyát az ország más vidékein némileg enyhítette, hogy a szántóföldből sokkal kisebb volt a részesedése, mint a parasztbirtoké, túlsúlyát többnyire az erdők és legelők birtoklása biztosította. Berettyóújfaluban azonban ez nem így volt, a nagybirtok a szántóföldnek is 50,56%-át foglalta el és ezáltal még nehezebbé tette a parasztbirtokosok helyzetét.

Ha e létszámban nem nagy, de gazdasági súlyban igen jelentős réteg eredetét kívánjuk megvizsgálni, nem szabad különválasztani Berettyóújfalut és Berettyószentmártont. Ez utóbbiban 14 birtokosnak volt 100 holdnál több földje. Az összesen 31 nagybirtokos közül mindössze 7-et (22,5%) találunk, akiknek feltéte-

²³⁸ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája II. k. Gazdacímtár. 332–334.

lezett ősei már a század elején is számottevő birtokkal rendelkeztek a két településen, Dancsházy Ferencet, Dienes Lajost és Veres Imrét Berettyószentmártonban, Bíró Bálintot, Fényes Mórt, Tardy Györgyöt és Sándort Berettyóújfaluban. A század első felében valamennyiüket a nemesek között találjuk. Az Esterházyak által értékesített birtokot azonban jórészt nem az egykori kisnemesek vagy parasztok szerezték meg, hanem a meggazdagodó korcsmabérlők, kereskedők. Újfalú 17 leggazdagabb birtokosa közül négy nem is a gazdálkodást, hanem mást jelölt meg főfoglalkozásként.

Figyelembe kell vennünk, hogy az a nemesség, amelyet a 18. században a város parasztoknál gazdagabb rétegének tekintettük, más viszonyításban eléggé szegénynek tűnt. Ez tükröződik a 19. század első felének nemesség összeírásából is.²³⁹

22. sz. táblázat
A kisnemesek földbirtokviszonyai 1827-ben

A birtok terjedelme	A birtokosok száma	Az összes birtok %-a
10 holdnál kevesebb	78	79,58
10–15 holdig	15	15,30
15–20 holdig	2	2,06
20 holdnál több	3	3,06
Összesen	98	100,00

A Ludovika Akadémia céljaira szolgáló nemesi felajánlások során számbavették a nemesi vagyonosság alapját, a földet is. Ez a számbavétel azt mutatja, hogy a 98 nemesi család negyötöde a negyedtelkes jobbágyok szintjén volt ellátva földdel s az egésztelkesek földbirtokának mennyiségét még a leggazdagabbak sem érték el. A század végére tekintélyes birtokos családokká válók ősei közül 1830-ban Fényes Antalnak is csak 50 hold földje van, ugyan úgy, mint a Veress famíliának. Dienes Jánosnak és a leggazdagabb Dantsházynek csak mintegy 25 hold. Bíró Józsefnek és a Tardy családnak pedig még ennél is kevesebb.²⁴⁰ A felsorolt családok tagjainak azonban sikerült a század folyamán a nagyobb birtokok közé emelkedni, a volt kisnemesek többségének azonban a szegényparaszti sors jutott osztályrészül.

A viszonylag szűk határ mellett a nagy földkoncentráció szükségszerűen duzsasztotta fel a törpebirtokos, napszámos és cseléd réteget. Közülük legbizonytalanabb a napszámosok sorsa volt, mert a törpebirtokos legalább kötődött csekély földjéhez, a cselédnek biztosítva volt a munkája, de a napszámos sem földjéhez

²³⁹ MNL HBML IV. 4/c. Összeírások. Fasc. 5. No. 891–1827.

²⁴⁰ Uo. Fasc. 5. No. 621–1831. Generalis fundus Honorarii Coronationalis et Academiae Ludovicae de Anno 1830.

nem kötődhetett, sem munkája nem volt biztosítva. Egy részük nem is kereshe-
tett munkaalkalmat a városban, hanem a környező bihari uradalmakban. Az alul-
foglalkoztatottság, a látens munkanélküliség a mezőgazdaságból élő szegénység
legnagyobb problémája a korszakban.

A birtoktalan agrárnépesség nagy arányában azonban mezőgazdaságon kívüli
tényezők is szerepet játszottak, mindenekelőtt a munkamegosztás lassú előreha-
ladása, amit a városon belüli foglalkozási megoszlás is tükrözött. Az 1900. évi
foglalkozási statisztika szerint az iparban, kereskedelemben és közlekedésben
foglalkoztatott volt 699 fő, az összes keresők 22,54%-a. Igen jellemzően azon-
ban közülük a 447 iparban foglalkoztatott 243 „üzem”-ben dolgozott, azaz ha-
gyományos kézműves műhelyben. A műhelyek hagyományos jellegét az is mu-
tatta, hogy a segéd nélkül vagy 1–2 segéddel dolgozó műhelyek száma 214 volt,
az összes műhelyek 88%-a.²⁴¹ A tőkés ipari üzemek hiánya gátolta a foglalkozási
mobilitást, a hagyományos ipari kisüzemek nem igényelték a mezőgazdaságban
felszabaduló munkaerőt, így az kénytelen volt törpebirtokra szorulva vagy nap-
számosként tengetni életét.

A századforduló Berettyóújfalu társadalmának nagyon futólagos áttekintése
is arról győz meg bennünket, hogy az adott gazdasági-társadalmi körülmények
között szükségszerűen maradt fenn a hagyományos társadalmi szerkezet, s nem
volt véletlen a várossá alakulás elmaradása sem.

---

²⁴¹ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat. 2. k. 562–565.

A „RIDEG” TANYA

A tanyai gazdálkodás fejlődésében a kialakulástól napjainkig több fejlődési szakaszt lehet megkülönböztetni. E fejlődési szakaszok időbeli egymásutániségot is jelentenek, de jelentik a gazdálkodás jellegének, minőségének átalakulását is. A tanulmány címében szereplő „rideg” jelző a tanyás gazdálkodás extenzív szakaszára utal. A következőkben azokkal a kérdésekkel kívánunk foglalkozni, amelyek a tanyai gazdálkodást és életmódot a belterjesedést megelőző időszakban jellemezték.

A vizsgálat tárgyköreinek ilyenfajta körülhatárolása azt is jelenti, hogy nem ragaszkodhatunk a szigorúan vett időkeretekhez, mivel a földműves tanyák kialakulásának folyamata is nagy időbeli eltéréseket mutat a különböző társadalmi, jogi, gazdasági, táji feltételek függvényeként. A tanyás gazdálkodás kialakulása során általában nem születnek belterjesen termelő parasztüzemek, a tanyafejlődés „rideg” szakasza többnyire a kialakulás időszakának gazdálkodási rendjét jelenti, s így nem köthető a magyar mezőgazdaság fejlődésének meghatározott időszakához, mert a tanyák nem egyszerre, hanem több szakaszban jelennek meg.

Azt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy mindezek a kérdés megközelítésének csak egyik oldalát jelentik. A tanyás gazdálkodás, bár önmagában is felismerhetők és elkülöníthetők benne a fejlődés különböző szakaszai, nem választható el a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének egészétől. Felfogásunk szerint a tanyás gazdálkodás önmagában nem tekinthető sem extenzív, sem intenzív gazdálkodási rendszernek. A paraszti gazdálkodás egészének jellegét kell vizsgálnunk ahhoz, hogy extenzív vagy intenzív voltát meghatározhassuk. A tanyás gazdálkodás bizonyos feltételek között és bizonyos területeken az extenzíven gazdálkodó parasztüzem szükséges és lehetséges kelléke, de nem szűnik meg, hanem jellegében alakul át az intenziválódás folyamán. Önmagában tehát nem a tanya válik intenzívvé, hanem a paraszti gazdálkodás, amelynek egyik kelléke a tanya.

Erdei Ferenc nyomán arra is utalnunk kell, hogy az extenzivitást és az intenzivitást nem a gazdálkodás állapotának tekintjük, hanem magát a paraszti gazdálkodást szemléljük olyan folyamatként, amely a késői feudalizmus időszakától kezdve az extenzivitástól az intenzivitás irányába fejlődik.¹ Az intenziválódás

---

¹ Erdei 1976/a, 269.

tehát szüntelen folyamat, amely megszakításokkal és törésekkel ugyan, de általában jellemzi a paraszti gazdálkodást a kései feudalizmus korszakától kezdve. A táji különbségek az ütem eltéréseiben nyilvánulnak meg.

Az alföldi paraszttanyákon folyó gazdálkodás elemzésében is igyekszünk szem előtt tartani a paraszti mezőgazdasági termelés egészét, amelybe az adott tájegységen szervesen épül be a tanya, mint az üzem része. A gazdálkodás „rideg” jellegét a parasztüzem egészének extenzív volta határozza meg, intenziválódása a gazdálkodás egészének jellegváltozásától függ. Ugyanakkor a tanya, mint üzemi keret, vissza is hathat a gazdálkodás jellegére.

A TANYÁS GAZDÁLKODÁS HELYE AZ ALFÖLDI MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS RENDSZERÉBEN

A szállások, majd a tanyák segítségével folytatott alföldi gazdálkodás magyarázata nemcsak a 19–20. század fordulóján kibontakozó néprajzi és agrártörténeti kutatásnak volt és maradt mindmáig egyik alapvető problémája, hanem a paraszttanyák értelmezésére már a 19. század első felében is történtek kísérletek. Pósfay János a Tudományos Gyűjtemény 1821-i évfolyamában a kunokról és Kiskunhalasról írott értekezésében a kun kapitányok descensusaiból, szállásaiból magyarázta az ő idejében már széles körben elterjedt tanyákat olyanformán, hogy „...a szállások idővel vagy falukká váltak, és azoknak a Templomjaik darabjait még ma is láthatni, vagy a legelő s kaszálló kedvéért ... valódi pusztaságban hagyattak, legalább majorok módjára tartattak ...”² (Kiemelés tőlem – O. I.) A földesúri majorok és a paraszttanyák – többnyire külsődleges jegyek alapján történő – összehasonlítása és összekapcsolása a későbbiekben is még igen sokszor szerepel azok írásaiban, akik magyarázni kívánták az alföldi tanyás gazdálkodást. Így Johann Csaplovics 1829-ben megjelent könyvében nemcsak a Magyarországon feltalálható kétféle – általa ázsiaiak és európainak nevezett – gazdálkodási módot különítette el, hanem az ázsiai gazdálkodás jellegzetes megtestesítőjének tartotta a szállások segítségével folyó földművelést az Alföldön. A szállásokon, amelyeket a 18. század utolsó évtizedeiből eredeztet, teleltetik a parasztok jószágait, egész héten itt töltik idejüket a nyári munkák alkalmával. Nyáron csak vasárnapra térnek haza a városban levő házaikba, télen azonban a városi lakásban él az egész család, legfeljebb a cselédek és a béresek maradnak a telelő jószággal a szállásokon. Az ilyen gazdálkodásnak sokféle hátránya mellett előnyei is vannak, mert a munkákat idővesztés nélkül el lehet végezni, a rossz utak nem akadályozzák a betakarítást, mivel a learatott terményt nem a városi gazdasági udvarban, hanem a szálláson gyűjtik össze és nyomtatják ki. A ter-

---

² Pósfay János 1821. 7.

ményt is a szállásokon tárolják, az itt teletetett állatok mellett a cselédek és a béresek az elvermelt terményre is vigyáznak.

A paraszti szállásokhoz mindenben hasonlóan gazdálkodnak a földesúri pusztákon, prédiумokon is azzal a különbséggel, hogy ami a paraszti szálláson kicsinyben történik, azt az urasági pusztán nagyban végzik.³ Az alföldi urasági majorok, allódiумok és a paraszttanyák gazdálkodásának azonossága Csaplovics magyarázatának is egyik lényeges eleme.

Hasonló nézeteket vallott Balásházy János is, bár a tanyás gazdálkodás és az uradalmi puszták földművelése között mélyebb összefüggést vélt felismerni. Balásházy a korabeli Magyarországon alkalmazott gazdálkodási módok között egy eredeti magyar földművelési rendszert is leírt, amelyet „rendezett legelőjú magyar váltógazdaságnak” keresztelt el. Ez a földművelési rendszer szerinte nem magyar szerzők munkáiban nem szerepel, külföldön nem is gyakorolják. Az a lényege, hogy a határban a szántóföldek állandó jelleggel elkülönülnek a legelők-től és a természetes szénatermő területektől, s az egy tagban levő és a nyomás-kényszer alá nem tartozó szántóföldeken minden gazdálkodó akár a legmodernebb vetésforgót is kialakíthatja.⁴

A rendezett legelőjú magyar váltógazdaságnak két típusát különböztette meg: az uradalmak pusztai gazdálkodását és az alföldi városok tanyás rendszerét. Az elkülönített puszták gazdái szántónak fogják fel a prédiум egy részét, s azt a váltógazdaságok elvei szerint művelik, míg a puszta többi részét kaszálónak, illetve állandó legelőnek hagyják. A tanyás gazdák egy tagban levő szántóföldjeiken építik fel tanyájukat, a gazdaság központját, ahol állataikat is tartják s télen teletetik. A tanyaföld állandóan tilalomban van, azaz közös legeltetésre nem használható, benne ugar nélkül felváltva kaszásokat, illetve kukoricát vetnek. A határ többi része közösen használt legelő, amelyet állandó jelleggel elkülönítenek a szántóföldektől.⁵

Balásházy szerint tehát nem a formai azonosság kapcsolja össze az uradalmi pusztákat és a paraszti tanyákat, hanem a földművelési rendszer rokonsága, amely mindkét esetben az elkülönített és tilalombban tartott szántóföldeken nyugszik. Ettől állandó jelleggel el van határolva a legelő, amelyet a parasztagazdaságok általában közösen legeltetnek olykor az uradalmi gulyával, ménessel, juhnyájjal is, bár egyes esetekben az uradalmi pusztákon a majorsági szántóföldek mellett kizárólagos joggal használt elkülönített urasági legelők is voltak.

Egy korábbi munkájában Balásházy János a tanyás gazdálkodást nem rendezett legelőjú magyar váltógazdaságnak, hanem a szabadgazdálkodás egy különös nemének tekintette, főként a tanyarendszernek azt a Debrecen környékén tapasztalt formáját, amelyben a búza–kukorica forgó által elcsigázott földet parla-

---

³ Csaplovics 1829. II. 10–16.; Balogh 1962. 619.

⁴ Balásházy 1841. IV–V.

⁵ Balásházy 1841. 133–135.

golással újtották meg.⁶ Bizonytalan volt abban, hogy a tanyás gazdálkodást besorolhatja-e a földművelési rendszerek közé, de a paraszttanya és az alföldi uradalmi pusztá gazdálkodásának azonosságát tekintve nem voltak kétségei.

Hasonló nézeteket vallott Galgóczy Károly is, aki kortársai többségéhez hasonlóan úgy vélte, hogy „paraszti tanyás gazdaságokkal a majoros gazdaságok nagyságok aránya szerint egyenlőknek tekinthetők”.⁷ A magyar mezőgazdaság 1860-as évekbeli helyzetéről tájékoztató Ditz Henrik sem látott döntő különbséget az urasági major és a tanya között, s úgy vélte, hogy Magyarországon „a távolfekvő jószágok kezelésére van valami, ami középen van a falu és a német major között, mindkettő előnyét igyekezve egyesíteni, ez a tanya vagy szállás”.⁸ Ditz kortársaitól eltérően, akik a magyar tanyában valamilyen ázsiai elmaradottságot és barbárságot láttak, a tanyát nem tekintette szerencsétlenségnek, sőt úgy vélte, a tanyás gazdálkodás és az uradalmi puszták megművelésének módja az egyetlen lehetséges forma a távol levő szántóföldek hasznosítására.⁹

A 19. század szakírói által együtt emlegetett földművelő uradalmi pusztá és a földműves tanya viszonylag fiatal képződmények voltak, a 18. század második felénél korábban aligha születtek meg az Alföld ritkán lakott és ritka település-hálózatú vidékén. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy azok a szerzők, akiknek a tanyásodás második nagy hullámának eredményeként szinte a szemük előtt születtek újabb és újabb paraszttanyák, sőt a gabonakonjuktúrák hatására földművelő uradalmak is, nehezen tudtak különbséget tenni az azonos töről fakadó két jelenség között. Számunkra azonban, ha a tanyás gazdálkodást el akarjuk helyezni az alföldi mezőgazdasági termelés rendszerében, feltétlenül szükségesnek látszik az uradalmi pusztai majorok és származékaik elkülönítése a paraszttanyáktól, mert csak így közelíthetjük meg a tanyás gazdálkodás sajátos vonásait.

Az alföldi paraszttanyák és uradalmi puszták gazdálkodásának világos szétválasztása még ma is okoz bizonyos problémákat, bár Erdei Ferenc pontos elhatárolásai sok homályt eloszlattak.¹⁰ A nehézségek főként abból származnak, hogy a kutatók figyelme a néprajz tárgykörének megfelelően inkább a tanyákra terjedt ki, s az uradalmi pusztákról alig vannak tudományos igényű feldolgozásaink (bár a róluk alkotott képünk Illyés Gyula művészi szociográfiájának eredményeként enélkül is pontos és reális).

Az alföldi prédiúmok, puszták előtörténetéből annyi egyértelműen megállapítható, hogy nem csupán a török uralom népességpusztító hatásának eredményeként jöttek létre, mivel a pusztásodás, az apróbb települések népességének elűnése, illetve más helységek, többnyire mezővárosok lakosságába való felszí-

---

⁶ Balásházy 1838. II. 309.; Balogh 1962. 618.

⁷ Galgóczy 1855. 178.; Balogh 1965. I. 433.

⁸ Ditz 1869. 65.

⁹ Uo. 69.

¹⁰ Erdei 1974/c. 112–113.

vódása már a 15. században megkezdődött. Szabó István alapos elemzéssel kimutatta, hogy az Árpád- és Anjou-kori prédiумok mint földesúri üzemek faluszerű, tanyaszerű települések is lehettek, de semmiképpen nem előzményei a 18–20. századi paraszttanyáknak, mert önálló települési elemek voltak s nem járulékosak, mint a falusi, városi telek és ház tartozékának tekinthető paraszttanyák.¹¹ A szolgák munkájával hasznosított s eredetileg megművelt föld, telek értelmű prédiум a szolgaságot megszüntető nagy társadalmi átalakulások és a korai magánkezelésű földesúri üzemet felszámoló gazdasági változások eredményeként vagy jobbágyfaluvá, vagy elhagyott, nem művelt földdé változott. Ekkor alakult ki a prédiум pusztája jelentése is.¹²

Az elnéptelenedett falvak határából és a szolganépeiket vesztett, pusztává vált prédiумokból a 15. század folyamán vagy már korábban is valószínűleg sok helyen alakultak állattenyésztő földesúri üzemek, különösen az Alföldön, ahol a természeti feltételek alkalmasak voltak a széles körű állattenyésztés kibontakozásához. Az utóbbi évek történetírása több oldalról közelítve is azonos végeredményre jutott: a 15. század a magyar állattenyésztés, különösen a szarvasmarha-tenyésztés fellendülésének időszaka, ekkorra alakult ki a Nyugat-Európában bámulatot keltő nagy testű magyar szarvasmarha, s jutott el az egyre növekvő export eredményeként az itáliai és német városok piacaira. E nagy hatású gazdasági változás termelés- és üzemtörténeti háttere még csak részben tekinthető feltártnak. A szarvasmarha-tenyésztés fellendülése mögött feltétlenül ott húzódik a mezővárosok pusztai gazdálkodása, de alighanem fel kell tételeznünk bizonyos földesúri állattartó üzemeket is.¹³ Erre enged következtetni az 1514. évi 61. tc., amely nemcsak a parasztok és polgárok, hanem a nemesek földjein álló pásztorszállásokról is intézkedett. A pásztorszállások alapján pedig – ha közvetve is – feltételezhetjük az állattenyésztő földesúri üzemek létét.¹⁴ Balogh István szerint a törvény szövegéből egyértelműen következik, hogy „mind a földesurak, mind a városok és falvak birtokain, s határán már voltak olyan területek, amelyeken nem szántás vetés folyt, hanem azokat nagyarányú, fogadott pásztorok őrizete alatt levő állatállomány révén legelőként hasznosították”.¹⁵

A török uralom, amely néhány nagy mezőváros esetében nem szakította meg, sőt kiszélesítette a polgárok, parasztok pusztai állattartását, a 15–16. század fordulóján még megtalálható földesúri állattartó gazdaságok továbbélését a megszállt területen lehetetlenné tette. A nemességnek az a része, amely megmenekült a fizikai megsemmisüléstől, a Magyar Királyságba vagy Erdélybe futott, s

¹¹ Szabó 1963. 326.

¹² Belényesy 1948. 74., Makkai 1957. 477., Györffy 1970/b. 237.

¹³ Hoffman 1967. 318–320., Matolcsi 1968., Szabó 1969., Zimányi 1976. 131., Makkai 1976. 28.

¹⁴ Szabó 1960. 139–140., Hoffmann 1967. 321., Szabó 1976. 204.

¹⁵ Balogh 1976/a. 6. A tanulmányt a szerző szívességéből még kéziratban használhattam, amiért ezúton is köszönetet mondok.

bár jogait mindvégig megtartotta a török megszállta területre is, gazdálkodni ott nem tudott. A török uralom alatti Alföldön a földesúri gazdálkodás újraéledésére csak a felszabadító háborúk után, a 18. században nyílt lehetőség. A népesség nagy megfogyatkozása miatt azonban a század első felében még szó sem lehetett földművelő allódiomok kiépítéséről, a jogilag földesúri tulajdonban levő pusztákat többnyire csak legeltetéssel lehetett hasznosítani.

A hasznosítás üzemi formája – ugyanúgy, mint annak idején a 15–16. században – most is lehetett önkezelésű üzem, azaz a földesúri állattartó gazdaságok a 18. század viszonyai között újraéledhettek a sokkal jobban pusztásodott, összefüggő legelőkkel rendelkező Alföldön. Ilyen magánkezelésű állattartó gazdaságok voltak Hódmezővásárhely mellett Mártély, Kígyós pusztája, a Szabolcs megyei Polgár mellett az egri káptalan Szentmargita pusztája, ugyancsak az egri káptalan tiszánánai gazdasága.¹⁶ Az alföldi viszonyokhoz sokban közel álló Somogy megyében is voltak hasonló földesúri gazdaságok. Nádasdy Ferenc 1711–1718 között Várongon tartott fenn állattartó gazdaságot, mert a pusztai határ hasznosítása legracionálisabb formájának a legeltetést tekintette.¹⁷

A saját kezelésű állattartó földesúri pusztákon – ugyanúgy, mint 1514-ben – pásztorok őrizték a földesúri méneseket, gulyákat, juhnyájukat. Szállásaik megőrizték eredeti rendeltetésüket, s a 18. században is az 1514. évi törvényben említett földesúri tugiuriumok egyenes leszármazottainak tekinthetők.

Az Alföld és az ország többi része között a népesség kiegyenlítődése, amely a 18–19. század fordulójára következett be, lehetőséget teremtett a földesúri pusztákon földművelő üzemek kialakítására. Az alföldi földművelő majorságok munkaerő-szükségletének biztosításához igyekeztek ugyanolyan eszközöket felhasználni, mint századokkal korábban a peremterületeken. A különféle kiváltságokat élvező lakosság robotra kényszerítése azonban a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során biztosított lehetőségek ellenére is sokféle akadályba ütközött. Az alföldi települések korábban kivívott robotmentessége többnyire a 18. század végén és a 19. század elején is megmaradt, s a munkaerő biztosításának más formái és módszerei érvényesültek. A földesúri puszták egy része lakottá vált a pusztára telepített szerződéses jobbágyokkal, dohánykertészekkel, telepítvényesekkel, akik a 19. század elején Békés, Csanád, Csongrád, Torontál megyékben százezret megközelítő létszámban faluszervezet keretei között éltek az allodiális földeken. Az alföldi puszták benépesítése a reformerek társadalmi programjának fontos része volt, bár „felszabadulásuknak” azokat a keserveit, amelyek 1848 után bekövetkeztek, aligha óhajtották.¹⁸

---

¹⁶ Balogh 1961. 3., Tárkány Szücs Ernő 1961. 201., Bencsik 1974. 254., Fügedi 1976. 29., Wellmann 1976. 52., Maksay 1976. 37.

¹⁷ Takács 1976. 30.

¹⁸ Tárkány Szücs Ernő 1961. 201., Gyimesi Sándor: A telepítvényes falvak „felszabadulása”. In. *A parasztság története a kapitalizmus korában 1848–1914*. Szerk. Szabó István, Bp., 1965. I. 154–206. A Csongrád megyei dohánykertész pusztákra (Fehértó, Bánomhegy, Ellés, Síróhegy,

Az alföldi allódiomok késői megszervezése, a robotmunka bevezetésének nehézségei és a telepítvényes rendszer korlátai miatt az önkezelésű földesúri gazdaságot sem 18. századi állattenyésztő, sem 19. századi földművelő, gabonatermelő formájában nem tekinthetjük az urasági földek legjellegzetesebb hasznosítási formájának.

Az önálló allodiális üzemek kiépítésére való törekvés inkább csak közvetlenül a jobbágyfelszabadítást megelőző néhány évtized jellemzője, ott, ahol a gabonakonjunktúra és a gyapjúkonjunktúra hatása olyan erős volt, hogy kifizető-dővé tette saját kezelésű üzemek kialakítását.

A földesúri tulajdonban levő puszták jelentős része azonban, bár igen sok pusztta került saját kezelésbe, még ekkor sem vált urasági allódiummá, hasznosításának fő formája a bérlet volt. Még inkább a puszták bérbeadását tekinthetjük jellemzőnek a 18. századra.

Eddigi ismereteink szerint és a rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján a pusztabérleteknek három nagy csoportját lehet megkülönböztetni: az állatkereskedők, tőzsérek pusztabérleteit, az állattenyésztő vállalkozók bérleteit és a mezővárosok kollektív bérletét. Mindhárom bérleti forma teremthetett olyan üzemi rendszert az állattartó szállásokban, amelyek a parasztgazdaságok esetében földművelő tanyává alakultak, s így a paraszti szállásoktól és tanyáktól való elhatárolás érdekében röviden mindhárom bérleti formát át kell tekintenünk.

Békés megyében a 18. század első felében az urasági puszták hasznosításának egyik legfontosabb formája volt az örmény, görög és magyar marhakereskedőknek történő árendába adás. E kereskedők részben a Balkánon, részben Erdélyben vásárolt szarvasmarháikat Békés, Csanád, Csongrád megyei pusztai legelőkön vagy a jász és kun pusztáikon hizlalták fel, s úgy hajtották tovább Bécs felé. A Harruckern uradalom egyik legjelentősebb bérlőjeként emlegették a rác Markovics Bogdánt, de voltak a bérlők között magyar göbolyösök is, mint egy Halasi Lőrinc nevű debreceni polgár, aki Sima szigetét bérelte. 1729 előtt szinte sorolni is alig lehet a különböző terjedelmes puszták vállalkozó bérlőit. Kondoros egyik felét Horváth Sámuel, Elleget Gecse Miklós, Béli megyert egy Keresztes nevű bérlő, Kis- és Nagydécset Pekándi Koczás János, Endrődöt Miklós Miklós, Szénást, Csákót Bibics Lukács, Kondoros másik felét Pintér György, Megyeri Pap Dávid, Muronyt egy Kocsintár nevű bérlő, Gerendást Márton László, Csabacsüdöt Markovics Mihály és Fodor Dániel bérelte.¹⁹ A Jászkunszágban a Német Lovagrend uralma idején, a 18. század elején gazdag kecskeméti kereskedők béreltek pusztákat közvetlenül a földesúrtól. Ilyen bérlők voltak Kiss (Czifra) János, Bede Mihály, Szabó Ferenc, Demeter Gergely, Tóth Benedek. Csorba és

---

Dongér, Felsőszentgyörgy, Baks, Pusztaszer, Sass, Üllés, Hantháza, Homok, Sövényháza, Berk, Kovázd, Kenderes, Buzsák, Szentpéter, Buzgány) 1. MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Csongrád. Praedii.

¹⁹ Hanzó 1959. 20.

Póhalma kun pusztákat valószínűleg ugyanaz a Halasi Lőrinc debreceni polgár bérelte, aki Simának is árendátora volt.²⁰

Nem lehet kétségünk afelől, hogy e pusztákon állataikat hizlaló tőzsérek pásztorai ugyanúgy tугuriumokat, szállásokat tartottak fenn, mint az 1514. évi törvényben említett barompásztorok. Mezőberény határában 1728-ban a Szent János halmánál egy örmény kereskedőnek volt szállása.²¹ Tessedik Sámuel szerint 1716-ban Szarvason csak „egy örmény szállás”, egy török fürdő és a beomlott sáncok utaltak arra, hogy ott korábban város állt.²² A Heves megyei Szakállas pusztá 1790-ben készült térképe fel is tünteti az ilyenfajta szálláshelyeket, az állatok takarmányozására szolgáló épületekkel, szérűskertekkel és gemeskutakkal együtt.²³

E pusztabérletek hosszan, a 19. század elejéig is fennmaradó formáiról tájékoztat Csanád megye 1828. évi adóösszeírása, amely Dombiratos, Dombegyháza, Kovácsháza, Kupa, Kunágota, Bánhegyes és Mezőhegyes pusztákról azt közli, hogy lakói között vannak olyanok, akik állandó jelleggel ott élnek és földműveléssel foglalkoznak, de csak az uraság jóvoltából (mint telepítvényesek). A puszták nagy részét azonban bérbe szokták adni, s azok, akik több éven keresztül bérlik a pusztákat, többnyire állandó jelleggel szintén e pusztákon laknak, ott tanácsot, szállásokat építenek, s állataikat tartják a legelőkön. Más bérlők viszont, akiknek állandó házaik másutt vannak, csak a szarvasmarhák hizlalásának idején tartózkodnak ott, annak befejeztével építményeiket is elviszik.²⁴

Az alföldi megyék újratelepítését követő években a legelőként használt puszták bérleti díjai meglehetősen alacsonyak voltak. A Békés megyei Murvahely pusztáért 1747-ben csak 350 forint volt az évi bérleti díj; Halasi Lőrinc Csorbáért és Póhalmáért mindössze 65 forintot fizetett.²⁵ Ez is magyarázza, hogy a 18. század első felében magánosok is igen gyakran szerepelnek bérlőként, míg a későbbi évtizedekben többnyire csak kompániába tömörült kereskedők vagy mezővárosok mint közösségek.

A földesúri puszták kiárendálásának célja nemcsak a vásárolt és továbbadni szándékozott marhák felhizlalása volt, hanem a gulyamarhák nevelése is, azaz nemcsak kereskedők béreltek prédiúmokot, hanem olyan polgárok is, akik fogadott pásztoraik segítségével földesúri pusztákon állatokat is neveltek. Az ezzel kapcsolatos példákat a 16. századtól a 19. századig bőségesen lehetne sorolni. A kecskeméti polgárok közül egyeseknek már a 16. században is voltak állattartó szállásaik a bérelt pusztákon, mint Ormándy Jánosnak 1562-ben Izsákon.²⁶ A 18.

---

²⁰ Kiss 1975. 156., 162.

²¹ Adamik Mihályné–Molnár Ambrus 1973. II. 135.

²² Tessedik 1938. 22.

²³ MNL HBML XV. 1/a. BmT T. 30. Pars praedii Szakállas 1790–91.

²⁴ MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Csanád. Praedii.

²⁵ Durkó 1939. 183., Kiss 1975. 162.

²⁶ Báráth János 1973/0, 237.

század első éveiben a Szabolcs megyei Polgár Kasziba nevű pusztáját a debreceni főbíró legeltette.²⁷ A század végén Hajdúszoboszló Köteles nevű prédiúmat használta egy Kerék Mihály nevű debreceni polgár.²⁸ Az 1720-as években Kalocsa környékén is mezei kertszerű teletető helyeik voltak a pusztabérlőknek.²⁹

A pusztabérletek szempontjából jellegzetesnek tekinthetjük a debreceni Kovács András és János legeltető gazdaságát a Nyíregyháza és Hajdúdorog közötti allodiális pusztán, amelyet korábban Szunyortelkének neveztek. A Kovács fivérek és kompániájuk többi tagja 30 évig, 1724-től 1754-ig bérelték az említett területet, s 1754-ben sem ők, hanem a Nyíregyházát újratelepítő földbirtokos, Károlyi család mondotta fel a bérletet a letelepített jobbágyok érdekében, akik telekföldnek kapták meg az említett allodiális birtokot is.

Kovács András és János a bérelt pusztá különböző részén alakította ki állattartó központjait, ütötte fel szállását. Előbb mintegy 10 évig a hajdúdorogi határhoz közel, a dorogiak által sajátjuknak tartott földön „tartották szállásokat”, később azonban, mivel a szomszédok által is sokszor háborítottak, a pusztá nyíregyházi oldalán csináltak maguknak szállást. Ezt a helyet a bérlet felmondásakor „Kovács szállásának” nevezték.

A Kovács testvérek a három évtizedes árenda időszakában többnyire legelőnek és kaszálónak használták a bérelt pusztát „marhájakat járatván ő kegyelmek azon a földeken”, de fiatalabb öccsüknek, aki három évig náluk lakott, majd Nánásra költözött, megengedték, hogy a pusztá egy részét szántsa és vesse. A Kovácsok szállását a kortársak mind állattartó üzemként írták le. Egy újfelhértői jobbágy emlékezett az „árendások aklára”. Béres György hajdúböszörményi pásztor, aki a fivérek sórése volt, mindkét szállásukat leírta, mert mindkettőn egész éven át lakott. A debreceni tőzsérek egyik ostorosa elmondotta, hogy a szálláson marhaakol, istálló és kút volt.³⁰

A puszták bérbeadása egyéneknek, társaságoknak s rajta a szállások segítségével történő állattartás nem volt ismeretlen az Alföld más vidékein sem. Mégis a 18. századot, különösen annak második felét inkább a kollektív bérletek rendszere jellemzi. A nagy alföldi mezővárosok, amelyeknek polgárai korábban is béreltek földesúri pusztákat, arra törekedtek, hogy maguk intézzék a bérleti szerződéseket.

Ez a törekvés különösen a leghatalmasabb mezővárosok esetében igen eredményes volt, s örökjogon bírt határaikat a zálogos és bérelt pusztákkal megtöbbszörözték. Hogy csak a legismertebb példát említsük, Kecskemét a 17–18. században az alábbi pusztákat bérelte: Méntelek, Ürbő, Peszér, Vacs, Adacs, Ba-

²⁷ Bencsik 1974. 254. Olykor a vállalkozó jobbágyok állatállománya is tetemes volt, 1544-ben két polgári jobbágytól több mint 300 barmot hajtottak el: Módy 1974. 67.

²⁸ MNL HBML IV. 502/b. 389. d. 1828. Fasc. 2. No. 42.

²⁹ Bárth János 1975/a. 55.

³⁰ MNL HBML V. 101/d. 25. d. Irregistrata 1761., Orosz 1976. 46–47.

racs, Bene, Lajos, Mizse, Kerekegyháza, Orgovány, Jakabszállás, Páka, Alpár, Újfalú, Kaskantyú, Kisbócsa, Nagybócsa, Galambos, KISSZÁLLÁS, FERENCZÁLLÁS, MÓRICGÁTJA, SZANK, SZENTLÁSZLÓ, PÉTERI, PUSZTASZER, ALSÓ- és FELSŐ-CSENGELE, KÖTÖNY, BODOGLÁR, KÖMPÖC, CSÓLYOS, ÁGASEGYHÁZA, PÁLOS, KIGYÓS, ÜLLÉS, ÁTOKHÁZA, BALOTA, MÉRGES, FÜZES, ZANA, HARKA és TAJÓ.³¹ Debrecen hosszabb-rövidebb ideig birtokolt pusztáit is csak ugyanilyen terjedelmesen lehet felsorolni (Bolgfalva, Ebes, Szepes, Pac, Fancsika, Szovát, Macs, Hegyes, Ohat, Zám, Bánk, Parlag, Monostor, Haláp, Guth, Sámson, Szentgyörgy, Zelemér, Angyalháza, Bodóháza, Balmazújváros, Adony, Bagos, Aradvány, Köteles, Sziget, Kisszoboszló, Derecske, Egyek, Vid, Acsád, Ártánháza, Buzita, Geszteréd, Mártonfalva, Nádudvar, Püspökladány, Ördögábrány).³²

Még a kisebb és kevésbé jelentős mezővárosoknak is volt néhány pusztájuk. A hajdúvárosok közül Szoboszló pl. Angyalházát és Kötelest hosszabb, Hegyest rövidebb ideig bérelte, Korpád, Sziget és Kisszoboszló területét véglegesen megszerezte. Böszörmény Vid egyik részének, Szentgyörgynek, Nagy- és de Pauli Zelemérnek volt huzamosan használója, Nánás Videt és Tedejt bérelte.³³ A délföldi Bajának négy pusztája volt, Istvánmegeye, Vranyes, Vaskút és Kenderes.³⁴

A puszták bérletének a közösség hatáskörébe kerülése kétségtelenül járt bizonyos előnyökkel. A népes mezővárosok közösségei a földesurak számára nagyobb biztosítékot jelentettek a bérleti díj vagy a zálogösszeg kifizetésére, mint az egyes polgárok, bármilyen gazdagok legyenek is azok. Ugyanakkor a mezőváros is eredményesebben léphetett fel a tárgyalások során, mint polgárai egyénileg. A közösségi pusztabérletek azonban olyan előnnyel is jártak, hogy a mezőváros, mint testület nemcsak bérlőként szerepelt a puszták tulajdonosával szemben, hanem szabályozta a szerzett földek használatát is. Ez a szabályozás néhány esetben nem korlátozta az egyéni földhasználat korábbi formáit, s lehetőséget teremtett a magánbirtokokosok szállásainak, mezei kertjeinek létrehozására. Nagykőrösön pl. a város saját határához legközelebb eső pusztákat, Nyársapátot és Besnyót már a török uralom idején úgy használták a polgárok, mint az örökös földeket, s rajtuk mezei kerteket alakítottak ki. Ugyanez történt később a szintén huzamosan bérelt kun puszták közül Lajossal is. A bérelt puszták közül csak a legtávolabb fekvők (Pótharasztya, Csév, Hartyán, Vátya) maradtak közös legelő, rajtuk éppen ezért mezei kertek nem alakultak ki, mindig csak legeltetésre vagy kaszálónak használták azokat. Márkus István szerint „mind a külső pusztai

³¹ Hornyik János 1860–1866. II., Bálint Ildikó 1975. 36.

³² Zoltai 1936. 107–128.

³³ Balogh 1969. 42., Orosz 1973 (Hajdúnánás) 90., Orosz 1973 (Hajdúböszörmény) 343., Orosz 1974/a. 31., Varga 1973. 401.

³⁴ MNL BKML XV. 1. a. (A Bács-Kiskun Megyei Levéltár térképgyűjteménye. Törzstérképek.) 1. Baja 1. 1800.

állattartás szolgálatában állottak, vagy mint nyári legeltető helyek – nyáraló puszták – vagy mint pusztai teleltető helyek – telelő puszták”.³⁵

A bérelt puszták használatában a nagykőrösítől eltérő rend érvényesült Debrecenben, ahol a távoli puszták szintén a rideg marha állandó legelői voltak, a belső szántóföldi övezetben levő bérelt puszták azonban cenzuális földként magánbirtokosok használatába kerültek. A cenzuális vagy béres földek használatát a közösség úgy szabályozta, hogy e pusztákat több-kevesebb rendszerességgel hétévenként újraosztották.³⁶ Az újraosztások azonban nem gátolták a szállások, tanyák létrejöttét e területen, mert a 18. század végén a városi tanács kimondotta, hogy az osztások alkalmával ügyelni kell arra, hogy minden birtokos szállása megmaradjon.³⁷

Nem volt lehetőség a szállások, tanyák kialakulására a bérelt puszták használatának harmadik típusánál, amelyet leginkább a hajdúvárosok zálogos prédiomainak használatával jellemezhetünk. Hajdúböszörményben a 19. század első éveitől, Hajdúszoboszlón 1817-ig évente újraosztották azokat a pusztákat, amelyeket szántóföldnek használtak (Böszörményben Zelemért, Szentgyörgyöt és Videt, Szoboszlón Kötelest).³⁸ Az olaskertes rendszer megmaradása, az osztott földek viszonylag kis terjedelme mellett az évente ismétlődő újraosztás is gátolta a szállások, tanyák kialakulását.

A közösségi bérletbe került puszták használatának a tüzetesebb vizsgálat bizonyára még sok egyéb típusát is feltárhatná. Bárth János kutatásaiból ismeretes, hogy a Kalocsa környéki pusztákat az úrbérrendezéskor, 1767 és 1770 között a jobbágyok telki állományába sorolták, pontosabban a pusztákon mérték ki a telki illetőséget, függetlenül attól, hogy korábban a jobbágyok csak bérlői voltak e prédiuumoknak.³⁹ A Duna melléki Ordas, Géderlak, Szentbenedek, Uszod, Foktó és Bogyiszló külső pusztáin a szálláshelyeket az úrbérrendezés a belső telek részévé tette, s ezáltal törvényesítette a szállások révén történő gazdálkodást.⁴⁰ A különféle variánsok teljes felsorolása nélkül is valószínűsíthető, hogy a puszták közösségi bérlete önmagában még nem akadályozta a szállások, tanyák gazdálkodást, de a kérdés eldöntése mindig egyéni vizsgálatokat igényel.

³⁵ Márkus 1943. 48–49.

³⁶ Balásházy 1844., Balogh 1973. 96., Komoróczy 1974. 75., 112. A 18. század végén és a 19. század elején a béres földeket a következő esztendőkből osztották fel Debrecenben: 1775, 1782, 1788, 1795, 1803, 1809, 1816, 1823, 1830, 1837. MNL HBML IV. 1011/a Prot. 67. k. 1775. 209.; Prot. 70. k. 1783. 3.; Prot. 72. k. 1788. 75.; Prot. 76. k. 1795. 518.; Prot. 79. k. 1803. 4.; Prot. 81. k. 1809. 263.; Prot. 87. k. 1816. 404.; Prot. 94. k. 1823. 56.; Prot. 100. k. 1830. 129.; Prot. 106. k. 1836. 60.

³⁷ Szabó 1929. 229., Corp. Stat. III. 783–784.

³⁸ MNL HBML IV. 502/b. 1828. Fasc. 6. No. 26. Böszörményben 1794-ig évente, akkor 32 évre osztották ki Szentgyörgy pusztát. Rácvidet és Zelemért 1802-ben osztották ki véglegesen.

³⁹ Bárth János 1975/b. 236.

⁴⁰ Bárth János 1974/b. 100–101.

A földesúri puszták 17–18. századi hasznosításának három fentebb elemzett formájában látszólag azonos vagy rokon elemként szerepelhet a szállás, mint az állattartás telephelye. A földesúri magánkezelésű puszták legelőként történő hasznosításában is az állattartó szállás a későbbi major őse, s a szántógazdálkodás kiszélesedésével a gabonakonjunktúra hatásainak érvényesülésekor e földesúri szállások is majorrá, a feltört puszták földművelésének központjává válhattak.

Szállások segítségével gazdálkodtak, nevelték vagy hizlalták állataikat a magános pusztabérlő kereskedők, tőzsérek is telephelyeik körül, miként az említett Nyíregyháza határában gazdálkodó Kovács fivérek is, s bár olykor időleges szántóföldeket alakíthattak ki, a paraszttanyákat mégsem lehet általában a szállásokból eredeztetni, csak azoknak bizonyos, az adott település határhasználatába szervesen beépülő formájából. Igazat kell adnunk Balogh Istvánnak, hogy a földesurak vagy az egyéni bérlők pusztai állattartásának is szükséges kellékei a szállások, mint központok, de a tőzsér nem volt pásztor, „az általa bérelt puszta, mezei kert, szállás nem tagozódott be a mezőváros-város határhasználati rendszerébe”.⁴¹ Az elmondottak jó példáját és igazolását nyújtja a már említett debreceni tőzsérek esete, akik Nyíregyházán béreltek pusztát annak ellenére, hogy szállásaik helyén néhány évvel bérletük felmondása után már megjelentek a Nyíregyházát újratelepítő szlovákok tanyái is. Annak azonban, hogy a szlovák betelepülők szállásai a Szunyortelekének nevezett pusztán is megjelenjenek, esetleg éppen a Kovácsok szállása helyén is, előfeltétele volt az a szerződés, amelyben a város földesurai lemondottak allodiális pusztáikról, s így a Szunyorteleke is betagozódhatott a nyíregyházi szállásföldnek kiosztott határrész közé.⁴² A szállásföldeken kialakuló paraszttanyák szerves kapcsolatban maradtak a belső telken levő gazdasági telephellyel, azaz járulékos települési elemekként jöttek létre, s a föld, amelyen állottak, betagozódott a település által kialakított határhasználat rendjébe, míg a pusztabérlő számára a szállás jelentette az egyedüli telepet, s a puszta idegen test volt a határban. A Kovácsok szállásának nem lehetett szerepe sem a debreceni – ahová illetőségük szerint tartoztak –, sem a nyíregyházi – ahol szállásuk állt – tanyák kialakulásában. Nehezen lehetne azt is elképzelni, hogy a korábban említett Halasi Lőrinc nevű debreceni polgár Békés megyei vagy kunsági szállásai szerepet játszhattak volna akár a debreceni, akár a jászkun vagy békési tanyarendszer kialakításában. Ugyanez volt a helyzet a mezővárosi-városi birtoklási szervezettől elkülönülő magánkezelésű földesúri puszták szállásaival is. Mindazok a 19. századi szerzők és későbbi követőik, akik közös vonásokat fedeztek fel az uradalmi majorok, a pusztabérlő magánosok szállásai és a paraszti szállások és tanyák között, lényegében felszíni, formai jegyek alapján ítélték. A földművelő tanyák nem általában a szállások leszármazottjai,

---

⁴¹ Balogh 1976. 10.

⁴² Lukács 1886. I. 97., Simkó 1909. 32., Márkus Mihály 1943. 115., Balogh 1970. 221–231., Orosz 1976. 48.

hanem csak a mezővárosi, városi határhasználat rendjébe szervesen beépülő határrészekre létrejövő szállásoké. Ahhoz azonban, hogy ezt az utat nyomon tudjuk követni, a tanyairodalom korábbi gyakorlatától eltérően nemcsak a földbirtoklás és a földhasználat rendjét, hanem az állattartás formáit és 18. századi átalakulását is figyelembe kell venni.

A néprajzi és agrártörténeti irodalom az állattartás tipologizálásában már régen elkülönítette egymástól a szilaj vagy rideg és a kezes tartást. A teljesen rideg tartásról kialakított felfogás azonban inkább csak elméleti alapokon állt, történeti források alapján nem volt nyomon követhető az állattartásnak az a rendje, amelyben a jószág teljesen maga szerezte meg egész évi táplálékát, s bármiféle enyhely nélkül vészelté át a kemény téli hónapokat. Kétségtelen azonban, hogy a szilaj és a kezes tartás elkülönítése valóságos tartalommal bír, és a tartásmód két formáját nagyon jól jellemezte.

Az állatok tartására szolgáló legelő- és gyepterületek övszerű tagozódásának létrejötté az Alföldön kifejezője a tartásmódban az említett kettősség kialakulásának. A 17–18. században a legtöbb alföldi mezővárosban már jól megkülönböztethető a belső legelő, közvetlenül a település mellett, amely a kezes tartás céljait szolgálja, és a külső vagy pusztai legelő, amely a szilajon tartott heverő vagy tőkemarra táplálékszerzését biztosította. A belső legelőn tartott igásökrök, lovak, fejőstehenek és juhek az éjszakát rendszerint a városi, falusi udvarban levő istállóban, fészkerben, akolban töltötték, ahol rendszeresen kaptak takarmányt is. Reggel hajtották ki a kezes jószágokat a belső legelőre, s este visszakerültek az ólba.

A település belterületétől távol fekvő pusztai legelőkön élő szilaj jószágok tartásában a fenti rend nem érvényesülhetett, mert nem lehetett naponta hazahajtani a 20–50 kilométerre legelő állatokat a városi, falusi gazdasági udvarba vagy a településeket körülvevő akolkertekbe. A szilaj jószágok a fejlődés első szakaszában valószínűleg egész évben, később kora tavasztól késő őszig a legelőt járták, s csak a kemény téli fagyban szorultak enyhelyekre, illetve teletőhelyekre. Az egész éven át tartó pusztai legeltetés a pásztorok közül sajátos társadalmi csoportot is kitermelt: életmódjukban is hasonultak a rideg jószághoz. Mozgó, könnyen szétszedhető és újból összerakható szállásaikkal, kunyhóikkal, aklaikkal követték az állatokat. Valószínűleg sok nomád hagyományt is őriztek, bár az állattartásnak ezt a formáját nomádnak semmiféleképpen sem nevezhetjük, hiszen nem a társadalom egésze pásztorolta az állatokat, hanem csak egy bérrért dolgozó réteg. E pásztorok, marhahajcsárok, hajdúk tuguriumai, szállásai a tilalmak ellenére is Alföld-szerte sűrűn feltűnedeztek a 16–18. században.⁴³

A szilaj tartásmód legkritikusabb pontja a teletetés volt nemcsak az időjárás viszontagságainak átvészélése, hanem az állatok táplálékának biztosítása miatt is. A rideg jószág teletetésének primitívebb formái közé tartozott a természetes enyhelyeken történő teletetés. Ezekhez számíthatjuk a mélyebben fekvő terüle-

⁴³ Györfly 1926. 20–21., Szabadfalvi 1966., Szabadfalvi 1970/a. 39–57., Szabadfalvi 1970/b. 72.

teket, erdőket, nádasokat, a művelt területen összerakott szalma- és szénakazlakat. Ez utóbbiak a szerény mértékű takarmányozást is lehetővé tették. Az elmondottakhoz képest az már bizonyos előrehaladást jelentett, ha a szilaj jószág teletetése valamilyen egyszerű építményben történt. Ilyen építményeknek tekinthetők a szín nélküli kerített állások, a karámok, és az alkalmanként már fedeles színnel is ellátott aklok. Az elnevezés azonban gyakran keveredhetett, olykor akolnak nevezték a trágyakerítéssel körülvett teletőhelyet is (garádjaakol).⁴⁴ Takáts Sándor leírását az alföldi teletetésről és teletőről ma is érvényesnek tekinthetjük: „Akik künn maradtak a szabadban, azok szállásokat vertek a lábas jószágnak. A szállás igen egyszerű és kezdetleges alkotmány volt. Néhány erősebb karót vertek a földbe, s náddal, szalmával és gazzal borították a tetejét. Aztán leszorították ormozófaival, készen volt a szállás. Akinek módjában volt még cserénnyel vagy porgolát sövénnel is körülvette.”⁴⁵ A teletőt gyakran választották olyan területen, ahol a magasra nőtt fű a hó alól is kilátszott, s az állatok így megszerezhették szerény táplálékukat.

Az állatok téli szálláshelyét vagy nyári állandó pihenő és éjszakázó helyét többnyire teleknek vagy kertnek nevezték. Az elhagyott jószágszállás megnevezésére, amelyen az állatok trágyája felgyülemlt, már a II. századtól fogva használták a telek kifejezést, de olykor az újonnan létesített állattartó szállásnak is ez volt a neve.⁴⁶ A Tiszántúlon ezt az értelmét egészen a legutóbbi időkig megőrizte. A Szabolcs megyei Polgáron a marhaállást még a múlt században is teleknek nevezték.⁴⁷ Zoltai Lajos szerint hasonló jelentése Debrecen környékén is volt az állatteleltető helynek. Szerinte a telek „jelenti... a szarvasmarha nyári éjszakázásának, téli szállásának állandó helyét, amely éppen azért, mert hosszú ideig nem változtatják, megkövéredik, megtelkesedik”.⁴⁸ A szálláshelyet gyakran a pásztorról vagy a sőrészgazdáról nevezték el. Nádudvar határában Koczka-telekje volt a neve egy Koczka nevű pásztor szállásának.⁴⁹ Szoboszlón a 16. században Dobor telkének hívták a Dobor család pusztai állattartó központját.⁵⁰ Szegeden is általában teleknek nevezték a jószágállást, az állatok által megtrágyzott, telkesített földet (1720: Kara telek, 1752: Gáspár telek).⁵¹

⁴⁴ Györfly 1928. 8., Székely 1961. 316. – „A mozgó szállások (1573: Zallasveiovile) enyhelyek, nádkunyhók, földbe ásott putrik csak a szilaj csorda (?) őrzésének központjául szolgáltak.” Balogh 1958. 537., Székely 1961. 316.

⁴⁵ Takáts 1961. 32.

⁴⁶ Belényesy 1948. 74–75., Belényesy 1954–1955. 395., 413., Makkai 1957. 465., Györfly 1970/b. 237.

⁴⁷ Bencsik 1969. 9–10.

⁴⁸ Zoltai 1936. 185–186., Zoltai 1938. 5.

⁴⁹ Balogh 1938. 545.

⁵⁰ MNL HBML V. 402/a. 34. k. Tanácsi és közgyűlési jegyzőkönyvek mutatója 1629–1780.

⁵¹ Reizner 1899–1900. III. 420., Juhász 1974/a. 72–73.

Igen gyakran a telekhez hasonló jelentéssel szerepelt a kert is, amely szintén nem volt más, mint egy körülvevő terület, amelyet nem kaszáltak, „s melyen a fűvön kívül kút vagy kopolya, néminemű szárnyék, olykor egy-egy mezei akol vagy állás is volt”.⁵² Ilyen értelemben fordul elő 1724-ben Pokoltelekén, Bihar megyében egy határrész, amelyről úgy vallott az egyik tanú: „hogy marhajáró föld lett volna, kertelésben sem tudgya, hogy lett volna a Nyáras rét”.⁵³ Kétségkívül pusztai állattartó telephely a sokszor emlegetett nádudvari Bíró Gáspár kertje a hortobágyi pusztákon, Kun Orbán és Nagy Péter kertje Zámon, Kun Pálé Mátán 1574-ben.⁵⁴ Minden bizonnyal ilyen kertekről intézkedik a debreceni tanács, amikor elhatározza, hogy „a Szepesi telek körül való régi kerteknek tovább való szántása meg nem engedtetik”.⁵⁵

A nyaralókon és telelőkön felállított kertelések, aklok hovatovább a takarmányozás helyévé is váltak. Balásházy János már úgy tudta, hogy „a gulyabeli marhák vagy az aklokban s a szabad ég alatt felállított jászlabából, rácsokból étetetnek, vagy csak a pusztta földre rakatik a takarmány”.⁵⁶

Mindezek az említett állattartó, teletető helyek eredetileg valószínű a közös tulajdonban és használatban levő legelőkön is létrejöhetnek. Az állattartásnak szilaj és kezes tartásra való kettéválása azonban együtt járt az alföldi települések övszerű határbeosztásának kialakításával s a szántóföldek és legelők (esetleg kaszálók) elkülönítésével. A települést körülvevő belső legelő a kezes tartás céljait szolgálta, a következő övben csoportosultak a szántóföldek, legkívül pedig a szilaj tartás bázisai: a pusztai legelők.⁵⁷ Már a 15–17. században is, amikor az Alföldet a parlagoló földművelés rendszere jellemezte, gyakran előfordult, hogy az állatokat a feltört földre vitték teletetni, hogy trágyájuk javítsa a földet, vagy fordítva: a megtelkesített teletőhelyeket törték fel vetés alá. Minden bizonnyal erre a helyzetre utal a fentebb idézett debreceni tanácsai határozat is. Még inkább ez volt a helyzet a szántóföldek külön határrészbe kerülése után, amely többnyire nem nyomásos, csak szabályozott talajváltós földművelést eredményezett. A magánhasználatú szántókon, réteken történő teletetés következményeiként születtek meg a szántóföldi, réti szállások, amelyek formailag hasonlóak lehettek a pusztabérlők szállásaihoz, de ellentétben azokkal szervesen beleépültek a határhasználat éppen átalakulóban levő rendjébe.

⁵² Takáts 1961. 209.

⁵³ MNL HBML IV. 1/a. 4. k. 1724/841.

⁵⁴ Zoltai 1936. 173.

⁵⁵ Corp. Stat. III. 693.

⁵⁶ Balásházy 1838. II. 382. – Vö. Bencsik 1971. 13–14.

⁵⁷ Balogh 1938. 542., Balogh 1961. 5. – Hódmezővásárhelyen 1743-ban hozott a tanács olyan határozatot, hogy a jobbágyok szállásai mellett levő legelőket megszüntetik, s kialakítják a külső és belső legelők rendszerét. Tárkány Szücs Ernő 1961. 201. – Kalocsa környékén is körülbelül ebben az időben, 1758-ban kötelezték a lakosokat arra, hogy rideg marháikat a külső legelőkön tartsák. Bárh János 1975/b. 55.

A szántó- és legelőföldek övszerű elkülönülésével párhuzamosan a 17–18. században végbement a legeltetés rendjének átalakulása is, amely természetesen nem maradt hatástalan a gazdálkodás egészére az alföldi mezővárosokban. Az övszerűen tagolt határ használata közösségi szabályozást kívánt akkor is, ha a nyomásos rendszer szigorú kötöttségei még nem valósultak meg. Ez a közösségi szabályozás kiterjedt a legeltetésre is, és a 15–17. század magánlegeltetésének helyére egyre inkább a közös legeltetés lépett. Pontosabban: a magánlegeltetés a 18. században újraeledő földesúri gazdaságokra, illetve a korábban elemzett pusztabérlők gazdaságaira szorult vissza, a mezővárosi polgárok ménesei, gulyái, nyájai és kondái a közösség által fogadott pásztorok felügyelete alatt járták a közös használatú legelőt vagy a közösség által bérelt pusztát.

A kutatás mai állása mellett még aligha dönthető el, hogy ez a változás a 18. század első felében és derekán mennyire állt kapcsolatban az általános depresszióval, bár feltételezhető, hogy hatása a mezőgazdaságnak éppen abban az ágában, az állattenyésztésben volt jobban érezhető, amely leginkább árutermelő jellegű volt.⁵⁸ Jelenleg csak egyetlen megyéből vannak adataink a 18. század végéről a közös és egyéni legeltetés arányairól. Szabolcs megyében 1936 nyáj közül csak 286 (14,77%) volt a magánnyájak száma.⁵⁹ Ha ezek az arányok nem is általánosíthatók, egyfajta tendenciát mégis jeleznek: a 18. században minden bizonnyal kevesebb volt a Bíró Gáspárhoz hasonló több ezres nyájakkal rendelkező tőzsérek, kereskedők száma, akik magánnyájakat tudtak volna fenntartani.

A közös legeltetés rendszerének általánossá válásával egyre nagyobb szerepet kapott a teletetés, amely viszont nem volt közösségi szervezésű, hiszen a rideg marhák nyájait is szétverték a tél beállta előtt, s csak tavasszal hajtották ismét ki. A teletőhely lehetett a városi gazdasági udvar, az akolkert, ólaskert, de az elkülönített szántóföldek övezetében létrejött szállás, mezei kert is.

A szántóföldeken létrejött teletető szállásokból a gazdálkodás feltételeinek a későbbiekben vizsgálandó változásának eredményeként földművelő tanyák alakultak ki, de a szállás és a tanya között csak ezen a szalon létesült originális kapcsolat, mivel nem válik minden szállásból szántóföldi tanya. A kutatást bizonyos mér-

---

⁵⁸ A magyarországi tanyákról szóló irodalomban eddig egyedül Hoffmann Tamás vetette fel a szállásos-tanyás gazdálkodás összefüggéseit a paraszti árutermeléssel. Nagyon is valószínűsíthető véleménye szerint a szállásokat az árutermelő állattenyésztés hívta életre, s a „szállásnak nevezett majorság ... a kollektív szolgalmak rendszerében tartott üzemterület mellett, attól mintegy függetlenül működik, ... ám az üzemtulajdonosok mindkét helyen érdekeltek”. A szállásokból a gabonakonjunktúra teremt földművelő üzemet, tanyát. Hoffmann 1971. 292–293. Sajnos, izgalmas kérdésvetéseire a szakirodalom alig reagált.

⁵⁹ Balogh 1959. 299. A Békés megyei Gyomán a 18. század végén 101 pásztort írtak össze, ebből 21 volt a közösség alkalmazottja, 80 magános gazdáké. Ez utóbbiak többnyire juhpásztorok, s ugyanúgy a közlegelőt járták, mint a falu által fogadott pásztorok. MNL BéML V. 317. h. 1796. Ö. 201–202. Conscriptioja a gyomai pásztoroknak.

tékben befolyásolta Kecskemét, Nagykőrös példája, ahol az állattartó szállásokból, mezei kertekről minden esetben egyenes és időben megszakítatlan út vezetett a földművelő tanyákhoz.⁶⁰ Kétséges azonban, hogy ez a modell általánosítható-e. Egy sor kisebb alföldi mezővárosban a szállások rendszerét csak akkor vizsgálhatjuk, amikor a határ övezetekre osztása és elkülönítése már végbement, s ekkor a szállások már legalább annyira földművelő, mint állattenyésztő jellegűek. Arra, hogy a korai szállásokból nem minden esetben lettek földművelő tanyák, az Alföld ellentétes területeiről is hozhatunk példákat. Bárth János szerint Kalocsa környékén a korai szállások, az egyéni árendálók szétszórt gazdasági telephelyei nem alakulhattak tanyává.⁶¹ Ugyanez volt a helyzet Hajdúszoboszlón is, ahol a hajdúk letelepítése előtt a Dobor-kertje, Dobor-telek, Paptelek, Német-telek elnevezésű (16. századi eredetű) határnevekből feltételezhető egy szállásos állattartó gazdálkodás, amelynek azonban nem volt folytatása a 17–18. században, s a földművelő tanyák csak az olaskertes rendszer felbomlása után, a 19. század elején kezdtek kialakulni.

A tartozéktelepülésnek tekinthető tanyák állattartó szállásként is jól elkülöníthetők a hasonló képződményektől. A termelésben betöltött valóságos szerepüket azonban csak a határhasználat rendjében szemlélve érthetjük meg igazán.

A PARASZTI SZÁLLÁSOK ÉS TANYÁK A HATÁRHASZNÁLAT RENDJÉBEN

Ha az előzőekben sikerült a paraszti szállásokat elkülönítenünk az uradalmi állattenyésztő és földművelő központoktól és a pusztabérlők hasonló jellegű szállásaitól, kísérletet tehetünk a szállásokon és tanyákon folyó gazdálkodás rendjének és e gazdálkodás változásainak meghatározására is. Igaza van Hoffmann Tamásnak, aki szerint az állattartó szállás, de a földművelő tanya is „a nyílt mezőkön alkalmazott kollektív gazdálkodás keretein kívül, a kollektív szolgalmak feltételeitől többé-kevésbé függetlenül funkcionál”.⁶² A tanyabirtokos paraszt vagy polgár mégis ezen elkülönült üzemével is beletartozik a falu vagy mezőváros közösségébe. Üzemét éppen az különbözteti meg a földesúri allódiumtól vagy az említett pusztabérlők szállásaitól, hogy része egy szélesebb közösség által szervezett termelési rendnek, mert az adott közösség teremtett lehetőséget az elkülönült üzem létrehozására s működése sem függetlenül, hanem a közösség által szabályozott határhasználat keretei között folyik. Az alföldi tanyás mezővárosok és falvak határhasználati rendszerének vizsgálata tehát egyben a tanyás gazdálkodás vizsgálatát is jelenti, mert a tanya éppen azáltal különíthető el

---

⁶⁰ Majlát 1943. 63., Márkus 1943. 113.

⁶¹ Bárth János 1975/b. 75.

⁶² Hoffmann 1971. 292.

a pusztai majortól, hogy egy szélesebb körű termelési szervezet részét alkotja. „A tanyakialakulás folyamata csak az adott település határhasználatának ismeretében rajzolható meg” – írja a szegedi tanyák történetének kutatója.⁶³ Megállapítását kiegészítjük azzal, hogy nemcsak a kialakulást, de a tanyás gazdálkodást sem lehet egy-egy üzemen belül, elszigetelten vizsgálni, csak abban a közösségben, amelynek a tanyás gazdálkodást folytató termelő tagja volt.

A tanyás gazdálkodás tehát nem csupán egyéni elhatározás kérdése, feltételei egy adott közösségen belül teremthetnek meg, s a termelés sohasem függetlenedhet ezektől a feltételektől. Amint az előzőekben láttuk, az állattartás módjának átalakulása, a magánteleltetés rendszerének létrejötte az állattartó szállások kialakulásában is nagy szerepet játszott. Az állattartó szállások földművelő tanyák kialakulásának feltételeit a földbirtoklás és a határhasználat alakulásában találhatjuk meg. Az igen széles körű tanyatörténeti irodalom többé-kevésbé pontosan meghatározta, mi szükséges a tanyás gazdálkodás létrejöttéhez. A nagy kiterjedésű határ nélkül nincs értelme a tanyák kialakulásának, de önmagában a tágas külterület még nem teremt tanyai üzemet, ha a földközösség és a nyomásos földhasználat kötöttségei érvényesülnek. A később tanyásodó hajdúvárosok közül Böszörmény gazdálkodásának példáján Hofer Tamás kitűnően mutatta be, hogy a tágas határ művelése is megoldható tanyák nélkül, ha a szántóföld megmunkálása nem a tanyához, hanem más tartozéktelepülések köré kapcsolódik. Ilyennek tekintette a határban való helyváltoztató huzamos megszállást is. A szélfogó karám segítségével akár egész hétre is ki lehet települni a távol fekvő határrész tavaszi, nyári megmunkálására.⁶⁴

A nyomásos földhasználat és az ezzel összekapcsolható vetéskényszer és egyéb közösségi szolgalmak hiánya – mint a tanyás gazdálkodás előfeltételei – azt is jelenti, hogy a tanyás rendszerben szabad földhasználatnak kell érvényesülnie legalább a szántóföldek övezetében vagy a határnak abban a részében, ahol a tanyák vannak. A parlagoló rendszer szabadfoglalásos formája után a szántó, a legelő és a rét elkülönítésével teremthetnek meg a szántóföldi tanyák létrejöttének feltételei. A szabad földhasználat azt is jelenti, hogy a birtok nincs a nyomásos rendszerben szükségszerű szétszórt parcellákra szabdalva, hanem minden tanyabirtokos földje egy tagban van, s azt vetéskényszer és a legeltetési szolgalmak érvényesülése nélkül használhatja. Végül az eddigi tanyatörténeti irodalom fontos előfeltételnek tekinti a jobbágyfelszabadítást megelőző időben a földesúri és jobbágyi földek

---

⁶³ Juhász 1974/a. 80.

⁶⁴ Hofer 1956. 513. Adatait kiegészíthetjük a szintén hajdúváros, Vámospércs történeti adataival is. A tanyás gazdálkodást megelőző időben, 1787-ben állapították meg, hogy a mezei munkák idején „sokan tsak kinn a mezőn hálnak”. MNL HBML IV. 502/b 141. d. 1787. Fasc. 9. No. 38.

elkülönítettségét, amelynek eredményeként a külön kezelt allódiomok miatt a földesúr nem avatkozik a mezőváros vagy falu gazdálkodásába.⁶⁵

Az elmondottnak megfelelően a tanyás gazdálkodás elemzésekor foglalkoznunk kell a szabadfoglalásos földközösség, illetve az ezzel összekapcsolt parlagoló gazdálkodás és a tanyarendszer viszonyával, az osztásos földközösség által kialakított új helyzettel, a „szabad” használatú határok kialakulásával és fejlődésével, a településrendszer és a tanyás gazdálkodás összefüggéseivel, közöttük elsősorban az ún. kertes városok és tanyák kapcsolatával. Vizsgálunk kell a mezővárosok és falvak bérelt pusztáin létrejött tanyai gazdaságokat, a saját határukon kettős (nyomásos és szabad) gazdálkodást folytató települések tanyáit s végül a tanyai rendszer nagy kiszélesedését eredményező tagosítások és a tanyás gazdálkodás összefüggéseit. A tanyafejlődés további szakaszai már nem a „rideg”, extenzív fejlődéssel, hanem a tanyai gazdaságok belterjesedésével vannak kapcsolatban.

Mindazok a kizáró okok, amelyekről a tanyák történetének kutatói szóltak, legkevésbé a 18. század első harmadában fordultak elő az alföldi megyék földhasználatában, hiszen a legtöbb helyen az újjólag birtokba vett föld csaknem korlátlanul rendelkezésre állott, földesúri allódiomok nem csökkentették terjedelmét, a telkek arányában nem kellett kimérni a földet, mert azt bárki szabadon felfoghatta, ha műveléséhez elég igaerővel rendelkezett. Az 1715. évi adóösszeírás kérdező biztosai Békés, Csanád, Csongrád megyében egyetlen nyomásos földhasználatú falut és mezővárost sem találtak, de igen sok szilárd telekrendszer nélküli, szabadfoglalkozással vagy újraosztásos rendszerben parlagolással élt határ volt Pest, Bács-Bodrog, Heves és Külső-Szolnok, Bihar, Szabolcs megyékben és a Hajdúkerületben is.⁶⁶ A földbőség miatt más nagy határú alföldi városban is érvényesült az, amit Csongrádról megfogalmaztak: a jobbágy „ubi placet arat, falcat et pascua tenet”.⁶⁷ A határok szabályozatlansága sokféle használati rendszer későbbi létrejöttét tette lehetővé, köztük a tanyás gazdálkodását is.

A szabadfoglalásos vagy korlátozott szabadfoglalásos földközösség parlagolós műveléstechnikával összekapcsolt rendszere olyan ősfurma a 18. század első harmadában, amely kiindulópont lehet minden későbbi határhasználati és birtoklási forma megértéséhez.

Vizsgálataink nem terjedhettek ki a későbbi fejlődés során tanyássá alakuló alföldi megyék mindegyik településének vizsgálatára, de a legkorábban tanyásodó Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Heves és Külső-Szolnok, Pest és

---

⁶⁵ Györffy István, 1934. II. 65., Györffy 1937/a. 83–84., Szabó 1960. 140., Balogh 1961. 7., Balogh 1962. 621., Hoffmann 1967. 322., Balogh 1973. 98–99.

⁶⁶ Varga 1952. 8–9., Wellmann 1961. 358.

⁶⁷ Kovács 1929. 29.

Szabolcs megyék, valamint a Jászkunság és a Hajdúság települései közül⁶⁸ kiválasztottunk 103 olyan falut és mezővárost, amely a 18. század elején parlagoló rendszer szerint élte határát, s a következő két évszázadban vagy közvetlenül, vagy csak a jobbágyfelszabadítás és a tagosítás közbejöttével tanyás településsé lett.

A mintának választott települések közül 1828-ig, amikor a Regnicolaris Conscriptio alapján módunk nyílik az alkalmazott földművelési rendszer meghatározására, Alberti, Dömsöd, Dunaharaszti, Tószeg, Tiszapüspöki, Tiszaroff, Poroszló, Sarud, Tiszanána, Kisköre, Heves, Pély, Szentlőrincváros, Zagyvarékas, Tóalmás, Zsám-bok, Hatvan, Csány, Adács, Visznek, Mezőtárkány, Füzesabony, Dománd, Kápolna, Tófalu, Detk, Karácsond, Abasár, Domoszló, Hajdúszovát, Egyek, Tiszacsege, Balmazújváros, Polgár, Biharnagybajom, Bakonszeg, Darvas, Furta, Mezősas és Nagyrábé településeken, összesen 40-en a parlagoló rendszer két-, vagy háromnyomásos gazdálkodássá alakult vagy a települések elhatározása, vagy az állami és földesúri beavatkozás eredményeként.⁶⁹ E falvakban és mezővárosokban a 18. század eleji szabad földhasználat nem eredményezhette a tanyás gazdálkodás megjelenését, a kialakuló nyomásos rendszer lehetetlenné tette a tanyák megszületését. A tanyásodás csak a 19. század második felében, a tagosítások végrehajtása után indult meg, amikor a vetéskényszer már nem gátolta a szántóföldi telepek létrejöttét.

A parlagolós, szabadfoglalásos rendszer szabályozása néhány település esetében nem teremtett nyomásos rendszert, s az úrbéri regulációk során a jobbágyok nem több calcaturában, hanem egy tagban kapták meg járandóságukat, és így lehetőségük nyílt a szántóföldi tanyák kiépítésére. Más esetekben az önkormányzat korábbi hagyományai és erőssége miatt szabályozásra sor sem került, s még a török korban kialakult mezei kertés szállásos gazdálkodás zökkenőmentesen és megszakítás nélkül alakulhatott át tanyás rendszerré. Az alföldi települések e csoportjához tartozott a kiválasztott falvak és mezővárosok közül: Nagykőrös, Cegléd, Kecskemét, Debrecen, Szeged, Békés, Békéscsaba, Tótkomlós, Öcsöd, Szarvas, Békésszentandrás, Csongrád, Algyő, Hódmezővásárhely és Nyíregyháza, összesen 15 helység.⁷⁰

⁶⁸ Balogh 1962. 622. A szerző szerint az 1840-es években a tanyás gazdálkodás területe hét megyében (Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Pest és Szabolcs) és a két szabad kerületben kb. 2,5 millió holdat foglalt el, s a szóban forgó terület 1/3-ára terjedt ki.

⁶⁹ Az 1715. évi határhasználat meghatározásánál felhasználtuk Wellmann Imre adatait. Wellmann 1967. 355. A nála nem szereplő településekre vonatkozó források: Hajdúszovátra. Tiszacsegére, Egyekre, Balmazújvárosra, Polgárra: MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Lad. No. 9. Biharnagybajomra, Bakonszegre, Darvasra, Furtára, Mezősasra és Nagyrábéra. MNL HBML IV. 4/b. 1728. (a nevezett helységeknél); MNL HML IV. 7/a. 570/1728. Roff, Poroszló, Tiszanána. Az 1828. évi adatok mind a 40 helység esetében: MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Pest, Heves és Külső-Szolnok, Szabolcs, Bihar (a megjelölt falvaknál).

⁷⁰ Tudományos Gyűjtemény 1825. X. 39., Palugyay 1853. 359., Hornyik, 1860–1866. II. 164., Haan 1866. 30., Galgóczy 1876–1879. III. 214–245., Reizner 1899–1900. III. 425., Szeremlei 1900–1913. I. 22–23., Szabó 1929. 225., Durkó 1939. 75., 183., Majlát 1943. 53., Márkus 1943. 71., Barabás 1960/a. 232–234., Petróczi 1961. 33., Wellmann 1967/a. 363–375., Well-

Akadtt jó néhány olyan település is, ahol a 18. századi fejlődés során a földes-
 úri beavatkozás következtében, vagy mint a hajdúvárosok esetében, a királyi biz-
 tos javaslatára végrehajtott reguláció nem teremtett sem tisztán nyomásos falu-
 határt, sem szabad használatú egytagos extravillanumokat, hanem a két forma
 sajátos keverékét. A szántó földet elkülönített határrészben, összefüggő darabok-
 ban mérték ki telkek szerint, de ezekhez a telkekhez a határ más részében nyo-
 másos rendszer szerint élt parcellák is csatlakoztak. Az egytagos határrészben
 azonban lehetőség nyílt tanyás gazdálkodásra. Ilyen vegyes nyomásos szabad
 szállásföldes rendszer alakult ki a mintának választott helységek közül Gyomán,
 Mezőberényben, Orosházán, Karcagon, Hajdúszoboszlón, Hajdúnánáson, Hajdú-
 böszörményben, Hajdúdorogon, Hajdúhadházon, Nádudvaron, Kabán, Földesen,
 Sápon, Szentesen, Zentán, Köröstarcsán, Szarvason, Makón, Uszodon, Dunaszent-
 benedeken, Ordason, Foktőn, Dunapatajon, Sükösdön, Csanádon és Szeremlén,
 összesen 26 helységben.⁷¹

Az alföldi települések további csoportjában már a 18. század elején is nyomá-
 sos rendszer létezett, vagy nagyon hamar betagozódott a határ a dűlős, forgó-
 rendszeres nyomások rendjébe. Ennek ellenére a tanyásodás is megindult, csak
 nem a település saját határán, hanem a bérelt pusztákon, mert a közösségi pusztá-
 bérletek használatát a zálogbirtokos vagy bérlő közösség nem úgy szabályozta,
 mint a saját határt, hanem lehetőséget teremtett a szállások, tanyák létrehozására.
 Ebbe a csoportba tartoztak a Jászkun kerület jászsági falvai és mezővárosai, de
 néhány más alföldi település is. A mintának választott települések közül ide so-
 rolható: Jászsalsószentgyörgy, Jászberény, Jászapáti, Jászfelsőszentgyörgy, Jász-
 dózsa, Jászárokszállás, Jászfákóhalma, Jászfényszaru, Jászladány, Mihálytelek,
 Jászkisér, a Békés megyei mezővárosok közül Gyula, összesen 12 helység.⁷²

A felsorolt településcsoportok arra is lehetőséget teremtenek, hogy segítsé-
 gükkel elemezzük a 18. század első harmadában tapasztalt viszonyokból a to-

mann 1967/b. 312., Balogh 1970. 225., Tábori 1970. 91., Juhász 1974/a. 85. Bálint 1973. 10.,
 Erdei 1976/b. 68. – MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Pest: Cegléd, Kecskemét, Nagy-
 kőrös; Com. Békés: Békés, Békéscsaba, Tótkomlós, Öcsöd, Szarvas, Békésszentandrás; Com.
 Csongrád: Algyő, Csongrád, Hódmezővásárhely. MNL BÉML. XV. 1. b. Mappa Possessionis
 Komlos delineata urbarialiter. Komlós község úrbéri térképe, 1786.

⁷¹ Tudományos Gyűjtemény 1822. 13–14., Borovszky 1909. I. 286., Giday 1948. I., Barabás Je-
 nő: Tanyai település és építkezés. In. *Orosháza története és néprajza* II. Szerk. Nagy Gyula,
 Orosháza, 1965. II. 81., Mády 1965. I. 8–9., Szabó 1963. 258., Gulyás Mihály–Hajdú Mihály–
 Szabó Mihály 1965. II. 186., Molnár 1968. 522–523., Bellon 1973. 64–65., Implom 1973. I.
 116., Szilágyi 1973. 186., Varga 1973. II. 231., Bárh 1974/b. 101., Égető 1974. 120–121.,
 Orosz 1974. 34–35., Erdei 1976/b. 76., Novák 1977. 513. – MNL BÉML V. 326. c. Ö. 73.
 Mező Berény Helysége Urbarialis Telek könyve 1810–1811. – MNL HBML HBML VI.
 127/oo. 1. k. Kaba. – Uo. 127/ggg 1. k. Nádudvar. – Uo. Földes iratai V. 625/a-6. MNL CSML
 XV. 2. 5. Szentes város határa térképét magában foglaló könyv. 1840.

⁷² Scherer 1938. I. 423–424., Fodor 1942. 290., Bácskai 1967. 493. – MNL OL N 26. Conscrip-
 tio 1828. Distr. Jasygorum et Cumanorum. MNL BÉML IV. 1. b. 1772–1791. sz.

vábbfejlődés útjait, illetve a tanyás gazdálkodás beépülését azokba a határhasználati rendszerekbe, amelyek nem zárták ki a tanyás földművelést.

A parlagoló gazdálkodás, mint a 18. századi alföldi városok és falvak határhasználatának kiindulópontja – amint említettük – széleskörűen elterjedt, s néhány alföldi megyében a gazdálkodás kizárólagos formája volt. Wellmann Imre összefoglaló adatai szerint országos átlagban is a helységeknek mintegy 16%-a élte határát a szántóföld és a legelő rendszeres, többnyire 5–7 évenkénti változtatásával. Ez az arány azonban az alföldi helységek között jóval magasabb volt.⁷³

A szabályozatlan talajváltás, amelyre a már említett Csongrád megyei példák mellett Arad megyéből, Békésből és az Alföld egyéb vidékeiről is hozhatunk fel példákat,⁷⁴ a népesség és az igaerő növekedése miatt elég gyorsan átadta helyét a szabályozott talajváltó rendszernek, amelyben nem a határ bármelyik részén lehetett legelőt szántóföldnek feltörni, hanem csak meghatározott helyen, rendszerint a települést körülvevő három övezet közül a másodikban. Lényegében a szabályozott talajváltó rendszerrel alakul ki a szántók és a legelők övezetének elkülönítése és az a belső legelőre, szántóföldre, külső legelőre tagoló határbeosztás, amely leginkább jellemezte az Alföldet. A szántóföldnek (és kaszálónak) kijelölt (középső) határrészben egy ideig még szabadon lehetett földet foglalni, mint korábban is (pl. Makó, Battonya, Hajdúbosszörmény),⁷⁵ de ezek a foglaltások egyre inkább „renddel” történnek, s jó néhány helységben hovatovább arra is kísérletet tesznek, hogy a feltört földeket egy táblába gyűjtsék össze. Innen már csak egy lépés, hogy a foglalás helyett az osztás legyen a földszerzés alapja, s ki-ki tehetsége, igaereje mértékében jusson szántóföldhöz. A feltört földön azonban még ekkor is több évig egymás után gabonaféléket termelnek, majd a kimerült földet kaszálónak hagyják, de a szántóföld és a parlag váltogatása már nem rendszertelenül történik a határ bármely részén, hanem csak a közösség által kijelölt szántóföldi övezetben,⁷⁶ amelyet számos alföldi helységben szállásföldeknek neveztek. A határ egy részének szántás és kaszálás céljaira történő kiválasztását mutatja a szováti (Szabolcs megye) adóösszeírás, amely világosan utal rá, hogy a falu jelöli ki azt a határrészt, ahová a lakosok mind őszi, mind tavaszi vetéseket tesznek majd. Amikor 6–7 év múlva az állandó művelés miatt a talaj kimerülni látszik, a szántót kaszálónak használják, s a kijelölt tábla korábban kaszált részét fordítják eke alá.⁷⁷

A szabályozott talajváltás a szántóföld szélesedését eredményezte, az alapvető cél azonban mégis az állattartás igényeinek kielégítése s elegendő legelő

---

⁷³ Wellmann 1961. 357.

⁷⁴ Márki 1895. II. 838., Bohdaneczky 1940. 49., Wellmann 1961. 355., Belényesy 1964. 326–327., Wellmann 1967/a. 377.

⁷⁵ Varga 1952. 16., Orosz 1974. 34.

⁷⁶ Varga 1952. 12., Belényesy 1964. 338., Wellmann 1967/a. 380.

⁷⁷ MNL OL N 78. Conscriptio 1715. Lad. BB. Szovát.

biztosítása volt. A szántóföld övezetének kijelölése azt is jelentette, hogy a legeltetésre hagyott területen nem lehetett tovább gyeget törni, és a parlagolt szántóföldön a pihentetés időszakában takarmányt is nyertek, s a parlagszéna betakarítása után a szántóöv kaszált része is legelővé vált. A hajdúvárosok szállásföldnek hagyott határrésze rendszeres telelőhely volt, s csak a fagy elmúltával vették e területet is tilalomba.⁷⁸ Debrecenben, amikor a határ egy részét szántóföldnek osztották ki, s ott parlagoló rendszert teremtettek, az eljárást sajátos módon azzal indokolták, hogy a parlagon gyorsabban nő a fű, mint a gyeplegelőn, és a parlagolás alkalmas az elgazosodott legelő kitisztítására.⁷⁹

Amikor a talajváltás rendszere szabályozottá vált és újrafelosztásos rendszerrel kapcsolódott össze, valójában már megtörtént az első lépés a tanyás gazdálkodás kialakulásának megakadályozására. Ha ennek ellenére az ilyen rendszer szerint élt határokon is létrejöttek a szállások és tanyák, mint Debrecen béres földjein, azok hosszan megőrizték primitív, ideiglenes jellegüket. Balásházy János még 1844-ben is arról panaszkodott, hogy a debreceniek az újraosztások miatt tanyaföldjeiken csak silány épületeket emelnek.⁸⁰ A szállások könnyen szétzedhető, értéktelen voltáról győző meg bennünket az az 1774-ből származó tanácsai határozat is, amely egyszerűen arra utasítja az ebesi és szepesi részbirtokon szállást tartó debreceni polgárokat, hogy szállásaikat hordják el, mert a területet a város kaszálójává alakítják.⁸¹ Ugyanez történt a macsi szállástulajdonosokkal is, amikor a város a határrészt tengeri vetés alá osztotta ki.⁸² Korábban is utaltunk már arra, hogy az osztásos földközösség és a tanyarendszer csak úgy volt összeegyeztethető, ha a tanyák nem jelentettek szilárd építményeket és költséges beruházást.⁸³ A későbbiekben azonban az újraosztásos rendszerrel összekapcsolt szabályozott talajváltást folytató helységek sem igyekeztek a kialakult szállásokat, tanyákat felszámolni, hanem arra törekedtek, hogy a szállástartó gazdák az egymást követő osztások során lehetőleg ugyanott kapják meg birtokukat, hogy ne kelljen a tanyai építményeiket elbontani és újra felépíteni.⁸⁴

A parlagoló rendszer fejlődésének fő vonala a szabályozatlan talajváltástól a szabályozottn keresztül a nyomásos rendszer felé tartott, miként a felsorolt te-

---

⁷⁸ Orosz 1973 (Hajdúböszörmény) 104.

⁷⁹ MNL HBML IV. 1011/a. Debrecen.

⁸⁰ Balásházy 1844. 18.

⁸¹ MNL HBML IV. 1011/a.; IV. 1011/a. 67. k. 1774. 92–93.

⁸² Uo. Prot. 67. k. 1774. 84–85. „...akik a Matson szállást tartanának... ott szálláson lévő épületeiket hordattassák el”.

⁸³ Szabó 1929. 224.

⁸⁴ „Ha három vagy négy szállások vannak egy dűlőbe közel egymáshoz és mindenkinek szaporodik a földje, az erősebb a gyengét ki nem nyomhatja, hanem a mennyivel szaporodott a földgye, azt más dűlőben ott ki kell adni, hogy *ki ki megtarthassa szállását.*” MNL HBML IV. 1011/a. 67. k. 1774. 94.

lepülések közül az idézett negyven példa is mutatta, s ezáltal kizárta annak a lehetőségét, hogy a fejlődésnek ebben a szakaszában széles körű tanyás gazdálkodás jöhessen létre. Ahol a társadalmi szükséglet ennek ellenére is tanyás rendszert teremtett – mint Debrecenben –, ott a tanyafejlődés sokáig primitív, „rideg” formában rekedt meg, s nem használta ki a tanyarendszer átfogó alkalmazkodási képességét a termelés bővítése és magasabb szintre emelése érdekében.

Előfordult azonban a szabadfoglalásból kinövő birtokbavétel továbbfejlődésének egy olyan változata is a mezei kertes rendszerben, amelyből egyenes vonalú fejlődéssel alakultak ki a szántóföldi tanyák.⁸⁵ Nagykőrösön, Cegléden, Kecskeméten, amikor a népesség és az állatállomány szaporodása miatt már nem mindenki tudott szabadon mezei kertet, külső szállást foglalni, a közösség nem a szántók és a gyeplegelők szigorú elkülönítésének útjára s az ebből logikusan következő szabályozás útjára lépett, hanem a „város adománya kertek” rendszerével akarta regulázni a szállások foglalását. Ezek azonban rövidesen ugyanolyan örökbirtokká váltak, mint a szabadfoglalású kertek.⁸⁶ A foglalás szabadságához társult a birtoklás tartóssága is, s ez az egyszerű teletető szállásokból mihamarabb végleges tanyát, mintegy paraszti majort teremtett. A teletető állat trágyájával megjavított föld dúsán termővé, feltörésre és szántóföldi művelésre alkalmassá vált, s nemcsak szénát, hanem másféle növényeket, gabonaféléket is lehetett termelni rajta. A mezei kertek korábban csak állatteletető jellege előbb szénatermeléssel, majd gabonatermeléssel bővült, s hovatovább a kertek körül alakult ki a szántóföldi termelés egy-egy jelentős központja. Míg tehát a primitív vadtalajváltós rendszerű határokon a földművelés szélesedése úgy ment végbe, hogy elkülönült a szántóföldi övezet, korlátozódott a szabadfoglalás, majd átadta helyét az újraosztásnak s ezáltal elindult a tanyás gazdaságot kizáró nyomásos rendszer és a szigorú telekrendszer felé, a mezei kertes határokon a szántóföld költözött az eredetileg csak teletető, majd szénakészítő magányföldekre, amelyek így rugalmasan alkalmazkodtak a változásokhoz, s a szállásból közvetlenül teremtették meg a földművelő tanyát.⁸⁷

Ha 18. századi földművelő tanyák csak ott jöttek volna létre, ahol előzményként feltalálhatók a külső kertbeli szállások, akkor a tanyarendszer a 18. században is csak ritka kuriózumot jelentett volna. Tanyák azonban ott is létrejöttek, ráadásul hihetetlen gyorsasággal, ahol az élet folyamatossága a török uralom alatt megszakadt vagy igen szűkre szorult vissza. A Békés megyei szlovák telepések új falvaiban a 18. században gyorsan kivirágzott a tanyarendszer, pedig többnyire olyan vidékekről kerültek az Alföldre, ahol már évszázados hagyományai voltak a tanyákat kizáró nyomásos gazdálkodásnak.

---

⁸⁵ Márkus 1943. 121.

⁸⁶ Márkus 1943. 72.

⁸⁷ Wellmann 1967/a.

A magyarázatot a földesúri akarat által is szentesített azon földhasználati forma adja, amelyet a csak néhány évig vagy évtizedig tartó vadtalajváltó rendszerből való kibontakozás során teremtettek. Erre a rendszerre utal Erdélyi János, aki jószágkormányzóként személyes tapasztalatból is ismerte a derekegyházi uradalom körüli Csongrád és Békés megyei helységeket, amelyeket leginkább jellemzett a következőkben elemzésre kerülő határhasználati forma. Szerinte az alföldi városok és falvak határa igen terjedelmes, „azért többnyire az egyes urbáriális gazdák földjeiket nem az egészre nézve dülőkre felosztva, hanem szabad használatra, egy tagban és olly tanyaépületekkel ellátva bírják melyekben nemcsak az igás marháikat s cselédeiket tartják, de még magok is többnyire első tavasztól késő őszig ott tartózkodván legfeljebb vasárnap térnek vissza helységbeli lakjaikba”.⁸⁸ A leírás nemcsak a tanyaás gazdálkodásra jellemző családi munkamegosztást illetően pontos, hanem az egy tagban bírt úrbéres extravillanumot tekintve is, amely számos földesúri hatalom alatt élő alföldi mezővárost jellemzett. Az 1828. évi adóösszeírás – megerősítve Erdélyi leírását – arról tudósít Hódmezővásárhelyen, hogy „agri hic loci ad consuetas Calcaturas subdivisi non sunt”.⁸⁹ Érvényesült viszont a határ övszerű beosztása. A belső telkeket körkörösön övezte a kezes jószág legeltetésére szolgáló nyomás (szentkirályi nyomás, kutasi nyomás, solti nyomás), amelyet a szántóföldek övezete követett, amelyben mindenki egy tagban bírta jobbágyi illetőségét. Itt épültek fel a tanyák, amelyek a 19. század első felében még elszakíthatatlan kapcsolatban álltak a városban épített házzal és a belső gazdasági udvarral, bár a béresek, cselédek számára már állandó tartózkodási helyek. A jobbágyföld központjában felépített tanya sokkal inkább centruma a paraszti gazdálkodásnak, mint a városi ház és a gazdasági udvar.

A tanyaföldek övezetét követő pusztákat a város lakói legelőnek használják. E gyepelgőket tavasztól őszi járja a rideg marha, amelyet télen a tanya földeken levő aklokban, ólakban teleltetnek. A tanya földeket a határrész negyedik elemeként kiegészítik a Tisza felőli oldalon a réti földek, amelyeket a tanács vesz tilalomba, és a tanya föld arányában oszt ki az igényjogosultak között.⁹⁰

A Csongrád városi összeírás nemcsak a nyomások hiányát fogalmazza meg, hanem arról is szól, hogy minden jobbágy úrbéres illetősége egy tagban van kimérve. Ez tűnik szembe Algyő, Tótkomlós, Öcsöd, Békésszentandrás, Békéscsaba, Szarvas összeíróinak is.⁹¹ A szarvasi rendszerhez hasonló jött létre Nyíregyházán is, amelynek újratelepítői közül sokan Szarvasról származtak, s 1754-ben hosszas viták után nem a Felvidéken szokásos nyomásos rendszert, hanem a szarvasi szállásföldek rendszerét teremtették meg határukon, elhatározván, hogy

⁸⁸ Erdélyi 1843. 95.

⁸⁹ MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Hódmezővásárhely.

⁹⁰ Szeremlei 1900–1913. I. 22–31.

⁹¹ MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Csongrád, Algyő; Com. Békés, Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós, Öcsöd, Békésszentandrás.

„a határ állandó szántóföldekre és nyomásokra osztassák fel, amely nyomás forgó ugarföld gyanánt marhájoknak legelőül legyen”.⁹² A külső szállásos, mezei kertes Cegléden „in separato diverticulo” vannak a földek, s nincsenek dülők és nyomások Kecskeméten sem.⁹³ A Békés megyei Doboz összeírói azt is megjegyzik, ami egyébként másutt is jellemző lehetett, hogy az egy tagban kimért földet nem ugaros vetésforgás szerint, hanem minden évben művelik, s a föld kimerülése miatt már-már hozzászoknak az Alföldön egyébként még alig dívó trágyázáshoz.⁹⁴ A nyomásos rendszereket ismerő összeírók előtt aligha volt világos, miként szánhatták és vethették az összeírt helységek lakói pihentetés nélkül földjeiket, számunkra azonban nem lehet kétséges, hogy az említett települések tanyáin még 1828-ban is parlagoló rendszer érvényesült, ugyanúgy, mint a debreceni tanyaföldeken, ahol a béres földek hétévenkénti újraosztása is a parlagoló rendszer rotációjához igazodott. E rotációban, miként a szintén szállásföldes rendszerű Mezőtúr lakói megállapították, a gyep törés évében kölest, a következő évben tavaszbúzáat, majd árpát, őszi búzáat vetettek, s az 5. és 6. pihenő esztendő után földjeiket kaszálónak fordították.⁹⁵

A jobbágytelek külső tartozékai – mint ismeretes – az egyéni használatú szántóföldből és kaszálóból, rétből állottak, valamint abból a jogból, hogy a közös legelőn a telektulajdonos jobbágy legeltethette állatait és faizási joga volt az urasági erdőben. A vizsgált alföldi helységekben a szántóföldet és a rétet, illetve a kaszálót gyakran egy tagban összesítették, más helyeken azonban külön voltak a réti kaszálóföldek, s csak a szántót mérték ki összesítve. Kecskeméten a 17. század végén a pénzes és város adománya kerteket még csak kaszálónak tartották a birtokosok, de a mezei kertek egy részének rendszeres szántása után sem különült el a szántó és a kaszáló.⁹⁶ Kaszálóföldeken jöttek létre Szeged első szállásai, tanyái is.⁹⁷ Cegléden az úrbérrendezés során azt vallották a megkérdezettek, hogy „az városbéli lakosok kert s tanya számára kik kisebb, kik nagyobb szántóföldeket és kaszálókat egy darabban bírnak”,⁹⁸ azaz a szántók és a kaszálók itt sem voltak elkülönítve. Szentesen 1781-ben per kezdődött a város és a földesúr között az eperjesi járásnak nevezett rét miatt, amely „az szentesi szállások és az barom járások széliben” volt. Ha ezen a réten termett valamennyi fű,

⁹² Lukács 1886. I. 213., Simkó 1909. 32., Márkus 1943. 113., Balogh 1970. 223.

⁹³ MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Pest, Cegléd, Kecskemét. Kecskeméten „ordinatas calcaturas non sunt”.

⁹⁴ Uo. Com. Békés, Doboz.

⁹⁵ Soós 1958. 11., Soós é. n., 95. Mezőtúr szántói és rétjei egy tagban voltak az úrbérrendezés után is. MNL HML XV. 9. Heves Megyei Levéltár törzssanyag térképei 1734–1979. T. 202. Delineatio terrarum colonis oppidi Tur urbarialiter assignatarum 1778.

⁹⁶ Hornyik 1860–1866. II. 164.

⁹⁷ Barabás 1960/a. 232–234., Juhász 1974/a. 83.

⁹⁸ Wellmann 1967/b. 312.

régi szokás szerint „... az Város lakosai között... a proportione kinek kinek érdeme és tehetségéhez képest fel osztatott”,⁹⁹ most azonban a földesúr elfoglalta a nevezett rétet arra hivatkozva, hogy „tempore dimensurationis terrarum arabilium mindennek az falacastruma is az kertye mellett vagy is amint nállunk nevezük az szállásánál ki mérettetett”. A város lakosai nem tagadták a per során, hogy a szállásföldeken is szoktak szénát kaszálni, de az a széna, amit „az szentesi ember az maga pallagján szakaszthat, azzal kocsis lovát, fejs teheneit és jármos ökreit is nehezen éri be. A per iratanyaga nemcsak arról tanúskodik, hogy Szentesen 1781-ben még parlagoló gazdálkodást folytattak a tanyákon – máskülönben a szállásföldön nem lehetett volna szénát nyerni hanem arról is tudósít, hogy a széles körű állattartás miatt a parlagszéna nem volt elegendő a takarmányozáshoz. Szenteshez hasonlóan Hódmezővásárhelyen is volt – amint említettük – elkülönített réti föld a szállásföldek mellett. A szintén szállásföldes rendszerű hajdúvárosok közül Böszörményben és Nánáson voltak külön réti kaszálók, amelyeket 1823-ig évente osztottak ki az igényjogosult polgárok között.¹⁰⁰ A kiváltságolt Kiskunhalason a jászkun megváltkozás (1745) után öröktulajdonként osztották ki a megváltott földet, de külön tagban a szántóföldet és a kaszálót. Szálláskertként a kaszálót emlegették, de tanyákat nemcsak a kaszálóföldön, hanem a szántón is emeltek. A kaszálók gyors feltörése miatt a kétféle tanya között hamar eltűnt a különbség.¹⁰¹ Elkülönültek az erdei kaszálók a ház utáni és béres tanyaföldektől Debrecenben is.¹⁰²

Mindenesetre akár csupán a szántóföldek, vagy csak a szántók és a kaszálók feküdtek egy tagban az említett alföldi városokban és falvakban, ez a helyzet lehetőséget teremtett a tanyás gazdálkodás folytatására ott, ahol ennek korábbi előzményei voltak, illetve kialakulhatott, ha a török uralom alatt a gazdálkodás fonala megszakadt.

A tagosítást mintegy anticipáló, a paraszti, polgári földeket egy tagban kijelölő városok határában a határbeli szállás, tanya fejlődésének első szakaszában még elválaszthatatlan kapcsolatban volt a település belterületén levő házzal és gazdasági udvarral. A települések belső rendje és a határhasználat formái azonban általában is szoros kapcsolatban állnak egymással, és a településforma számos esetben eleve kijelölte – Wellmann Imre szavai szerint – a földművelési rendszerek alakulását s ezáltal a gazdálkodás milyenségét is. A tanyás városok, ha a településformán a település alakját és határbeosztását együttesen értjük, individuális berendezkedést tükröznek.¹⁰³ Györffy István alapvető felismerései óta a tanyás városokat szoros kapcsolatba hozhatjuk a sajátos kétbellelkes kertes vá-

---

⁹⁹ MNL CSML V. 102. d. 42. sz. 1781.

¹⁰⁰ Orosz 1973 (Hajdúnánás) 357., Orosz 1973 (Hajdúböszörmény) 142.

¹⁰¹ Papp 1940. 288.

¹⁰² Wellmann 1961. 359–361.

¹⁰³ Balogh 1936. 136–137.

rosokkal, amelyekben a lakóház és a gazdasági udvar úgy válik el egymástól, hogy az állatok tartására szolgáló akolkertek, ólaskertek, majd szérűskertek a település szélén, a lakóházak csoportját olykor teljesen körülfogva helyezkednek el. Györffy a kertes és tanyás városban a fejlődés két egymást követő fázisát látta. Amíg a határban nem érvényesülhetett az individuális berendezkedés, addig a szállás, illetve a tanya állattelleltető, takarmányőrző, majd általános gazdasági udvar szerepét az akolkert, a szérűskert látta el. A kertes város tehát méhében hordozza a tanyát, de csak akkor tudja megszülni, amikor a földközösség, a nyomásos rendszer korlátai az egyéni földhasználatot már nem gátolják.¹⁰⁴ A magyarság néprajzában összefoglalt véleménye szerint a török kor után „az alföldi helységek ólas- és szérűskertjeit, igás-kezesjóságait kitelepítették az öröktulajdonú szántóföldekre, megszűnt a községben a kétbeltelkű település: létrejött a tanyarendszer”¹⁰⁵

Az akolkertek, a szérűskertek és az állattartó szállások, tanyák funkcionális azonosságát aligha lehet tagadni, de a kertes városok eredetét kutatva nemigen kell Györffy nyomán a nomád szállásig visszanyúlnunk.¹⁰⁶ Nemcsak azért nem, mert a 15. századtól 1526-ig „egyetlen félreismerhetetlen, egyértelmű adat sem szól ólaskertes településről”,¹⁰⁷ hanem azért sem, mert az ólaskertes települések létrejöttét a 15–16. századi árutermelő állattenyésztésből is jól meg lehet magyarázni. A funkcionális összefüggés tehát abban áll a kertes város és a szállásrendszer között, hogy mindkettő egy kiszélesedő árutermelő állattartás eredménye.¹⁰⁸ A kertes városok akolkertjei azáltal, hogy betöltötték a pusztai szállás vagy tanya szerepét, lassították a települések tanyásodását. Györffy István az akolkertek igazi szerepét éppen abból a tényből ismerte fel, hogy a hajdúvárosokban, ahol az ólaskertek a 18. század végéig fennállottak, hiányoztak a külső határból a tanyák.¹⁰⁹ Az a feltételezés azonban, hogy a közösségi korlátok leomlása a határhasználatban azonnal szétrobbantja a kertes várost, s az ólaskert kimegy a határba tanyának, távolról sem igazolható minden esetben. Jó néhány olyan alföldi városunk van, amelynek feltételezett kertessége a tanyarendszer kialakulása előtt nem igazolható, vagy a forrásnélküliség kódébevész.¹¹⁰ Még a mintának választott hajdúvárosokban sem feltétlenül ok-okozati összefüggés van a földhasználat közösségi korlátainak megszűnése, az ólaskertekfelszámolódása és a tanyaás gazdálkodás kialakulása között. Bebizonyosodott, hogy a hajdúvárosok szállásföldjeinek használatát a közösség a 17. század végétől kezdve nem korlátozta, az új-

¹⁰⁴ Györffy 1926. 31., Györffy 1937/a. 83., Márkus 1943. 13–14.

¹⁰⁵ Györffy 1934. II. 195–196.

¹⁰⁶ Mendöl 1963. 227–228., Eperjessy 1966. 58.

¹⁰⁷ Szabó 1969. 153.

¹⁰⁸ Hoffmann 1959. 202., Hoffmann 1961. 315., Hoffmann 1971. 285., 293., Szabó 1975. 33.

¹⁰⁹ Györffy 1937/a. 83.

¹¹⁰ Hofer 1955. 132., Hofer 1957. 378., Hofer 1960. 322., Szilágyi 1967. 3–11., Filep 1969. 136.

raosztásos rendszer csak a 18. század elején szántani kezdett ugarföldekre terjedt ki, anélkül, hogy az akolkert kiköltözésére, tanyává alakulására a szállásföldeken lehetőség nyílt volna. A tanyásodás csak a 19. század második évtizedében kezdődött, s tömegessé csupán a 19. század végén vált.¹¹¹

A pusztai szállások funkcióját viszont valóban betöltötték az ólaskertek, szé-rűskertek, pótlásukról csak akkor kellett gondoskodni, amikor állandó lakások épülvén rajtuk, lakókertekké alakultak. Feltételezhető az is, hogy néhány kertes városunkban, miután az aklos-, szé-rűskertek szőlővé alakultak, az ólaskertek sokkal gyorsabban felszámolódtak, mint ahogyan a mezei kertek, szállások létrejöttük volna.

A nagy határú alföldi települések tanyás gazdálkodása a szabad földhasználat, a privilegizált jogállás, a kertes településrend mellett szorosan kapcsolódik a puszták hasznosításához is. A szabad városok által megszerzett, megvásárolt puszták egy része betagozódott a saját határ részei közé, s rajta ugyanazok a folyamatok játszódtak le, mint más határrészekben. A bérelt puszták legnagyobb része viszont pusztai legelő maradt, a rideg marha számára fenntartott külső gyeplegelőt jelentette különösen azután, hogy bérlőként nem magánosok, hanem a közösségek szerepeltek.

Néhány esetben azonban a puszták is lehettek a tanyásodás folyamatának fő tereiműi. A jársági városokban a saját határon viszonylag korán kialakult a nyomásos gazdálkodás, a redemptio utáni évektől Jászsalsószentgyörgyön, Jászberényben, Jászapátiban, Jászfelsőszentgyörgyön, Jászárokszálláson, Jászjákóhalmán, Jászfényszarun, Jászladányban és Mihálytelken kétnyomásos, Jászdózsán és Jászkiséren háromnyomásos gazdálkodást folytattak az örökös földeken.¹¹² A jász városok pusztáin azonban elég korán megjelentek az állattartó szállások, majd a földművelő tanyák is. Jászsalsószentgyörgy és Jászfényszaru lakosai Kara pusztát, a jászapátiai Hevesiványt és Kocsért, a jászárokszállási Szentandrászt, a jászjákóhalmiak Szentlászlót, a jászberényiek Boldogházát használták. E puszták közül Kocséren és Karán már egy 1755. évi per szerint is található „garádos akol”, ami az állattartás, illetve a magánteleltetés jellegzetes kelte. Az 1786. évi II. József-féle katonai térképen is szerepelnek szállások és istállók (Szallascher und Ställe) a jász pusztákon, ezek azonban a Jászság történetének monográfusa szerint valószínűleg „csak ideiglenes építményei voltak az állattartó gazdáknak”.¹¹³ Jászberény pusztáján, Boldogházán 1787-ben 20 házat talált a népszámlálás összeíró biztosa, a pusztának azonban állandó lakója egyetlen család volt, azaz a tanyásodás még fejlődésének első stádiumában tartott.

---

¹¹¹ Orosz 1974. 35.

¹¹² MNL OL N 26. Conscriptio 1828. 1828. Distr. Jasygorum et Cumanorum (a felsorolt helységeknek).

¹¹³ Fodor 1942. 290., 341.

Hevesivány pusztá 14 házát lakatlanul találták az összeírók, Szentandrás pusztá 6 házában is csak egy család lakott.¹¹⁴

A puszták használatában 1770 körül állott be változás, amikor a városok egyéni tulajdonba adták a földeket, s ily módon a szabad birtoklás által megteremtették a tanyásodás feltételeit.¹¹⁵

A kiskun városokban ez a folyamat előrehaladottabb stádiumban volt, mert ott a puszták betagozódtak a saját határ részei közé. Kiskundorozsma két pusztáján 153 ház közül 26-nak volt állandó lakója, Félegyháza három pusztáján 269 házban 31-en laktak, Kiskunhalas öt pusztáján 49 házban 36 családot talált az összeíró, Kiskunmajsa Jakabszállás nevű pusztáján 15 házban 13 család lakott, hat másik pusztáján 79 ház állott, benne 18 családdal. Kunszentmiklós pusztáján, Orgoványban 26 háznak 30 család volt a lakója, egy másik pusztáján 30 házban 33 családot írtak össze.¹¹⁶

A járszági településekhez hasonlóan a Békés megyei Gyulán is nyomásos rendszer alakult ki a két város saját határán, ezért az első szállások és tanyák csak a városok által használt két prédiumon, a csorvási és eperjesi pusztán alakulhattak ki. Az 1783. évi térkép a Lencsés út két oldalán (Siorét, Paprét, Tavaszrét), a kétegyházi, eleki és pélyi útnál mutat szállásokat. A csorvási és eperjesi pusztákat kaszálónak használták, az első szállások ennek megfelelően az állattelleltetés központjai. A Wenckheim Gyulával folytatott úrbéri per után azonban a jobbágyok egy része az említett pusztákon kapta meg illetőségét, s ez meggyorsította az állattelleltető szállások földművelő tanyákká alakulását, sőt a későbbiekben Csorvás önálló településsé alakulását is.¹¹⁷

A pusztákkal is rendelkező nyomásos határu helységek esetében tehát a tanyásodás központja csak a prédiom lehet, de természetesen ennek használatát is szabaddá kell tenni ahhoz, hogy rajta tanyák jöhessenek létre.

Gyulával és a jász helységekével ellentétes gyakorlatra a hajdúvárosokban találunk példát. Hajdúszoboszló angyalházi pusztája egészen a 19. század második feléig közlegelő volt, szántani, vetni a bérlő közösséget képviselő városi tanács nem engedte, s természetesen nem is osztott földet a gulyamarhának és ménesnek fenntartott részen. Ugyancsak közlegelőnek használták Hajdúhadház Pallag nevű pusztáját. Akadtak azonban a hajdúvárosokban olyan prédiomok is, amelyeket nem legelőként, hanem szántóföldként és kaszálóként hasznosítottak, mint Szoboszlón Köteles, Nánáson Tedej, továbbá a Böszörményel és Had-

---

¹¹⁴ Danyi Dezső – Dávid Zoltán 1960. 64–65., Fodor Ferenc szerint Boldogházán 1787-ben 24 ház állott, és ebből 2 volt lakott. Fodor 1942. 341.

¹¹⁵ Fodor 1942. 341.

¹¹⁶ Danyi Dezső – Dávid Zoltán 1960. 64–65., Kiskunfélegyháza pusztáira: MNL BKML V. 101. Prot. 4. k. 1772. 75.

¹¹⁷ Scherer 1938. I. 416–418., A gyulai határon levő tanyára: „Tugurium in territorio Oppidi Gyula habitum”. MNL BÉML IV. 1. b. 91/1772.

házzal közösen használt Vid, Böszörményben Zelemér és Szentgyörgy, Vámospércsen Fülöp, Dorogon Szegegyháza. A jáász településekkel ellentétben azonban a pusztákat nem bocsátották véglegesen egyéni használatba, hanem évente a bérleti díjnak megfelelően újraosztották, s ez megakadályozta azt, hogy a pusztákon szállások vagy tanyák jöhessenek létre. A használatban változások csak a 19. század első évtizedeiben álltak be, amikor 1817-ben Szoboszló véglegesen kiosztotta a megvásárolt Kötelest, Nánás pedig Tedejt. Megszüntették az újraosztást Viden, Fülöpön, Zeleméren és Szentgyörgyön is. A tanyák kialakulása mégsem következett be, mert az egy lakosnak jutó terület nem volt olyan terjedelmű, hogy érdemes lett volna szállást építeni rajta. A hajdúvárosok első tanyái az ólaskertes rendszer felbomlása után nem a pusztákon, hanem a szállásföldeken és az 1825–1824-ben véglegesen kiosztott réti földeken keletkeztek.¹¹⁸

Az alföldi mezővárosokat és falvakat áttekintő eddigi szemlénk megerősíteni látszik azt az általános felfogást, hogy „a földközösség és nyomásos gazdálkodás mellett egy-egy birtoktest igen sok parcellából áll, ezért tanyaszerű gazdálkodás nem lehetséges”.¹¹⁹ Az alföldi városok egy csoportja – amint láttuk – egy tagban osztotta ki polgárai földbeli járandóságát, nem vezetett be nyomásos rendszert, s ezért születhettek meg a tanyák. Azok a helységek viszont, amelyek saját határukön nyomásos gazdálkodást alakítottak ki, ha volt pusztájuk és ezt szabad használatba engedték, ott biztosítottak lehetőséget polgáraiknak arra, hogy tanyákat teremtsenek. Volt azonban egy harmadik lehetőség is: a saját határon kétféle földhasználati rendszert bevezetni, s ezáltal a nyomásos határrészek és a szabadon használt területek szokatlan elegyét létrehozni.

Az eddigi kutatások alapján 26 olyan helységet tudunk felsorolni az Alföldön, ahol a határ egyik részén nyomásos parcellák voltak, míg a másikon egy tagban és kötöttségektől mentesen használhatták földjeiket a birtokosok. A „kettős határhasználatú”-nak nevezhető települések mindegyikére jellemző, hogy a szántóföldek között jól elkülöníthető az egy tagban kimért határrész, amelyet a legtöbb helyen szállásföldeknek neveznek, meghatározván ezzel a terület hasznosításának módját is. A szállásföldek mellett mindenütt megtaláljuk az ugarak vagy ugaroknak nevezett földeket, amelyeken a közösségi korlátok, a vetéskényszer és a tarlószabadulás rendszere is érvényesül. A területi elhelyezkedést illetően a faluhoz, városhoz rendszerint közelebb esnek az ugarok, a szállásföldek pedig távolabb. A szántóföld két részeleme között a termelési technika szempontjából nincs kapcsolat, az ugart nem tekinthetjük a szállásföld éppen pihentetett részének, mint a nyomásos rendszerű gazdálkodásnál, mert ezek a földek véglegesen elkülönültek a szállásföldektől. A földrajzi nevek kutatása során is felfigyeltek arra a tényre, hogy nagyon kevés határnevünk van, amely az ugarral lenne kapcsolatban. Ennek magyarázata a „szabályos” nyomásos rendszereket felté-

¹¹⁸ MNL HBML IV. 502/b 438. d. 1836. Fasc. 6. No. 46.

¹¹⁹ Györffy 1934. II. 190., Barabás 1976. 26.

telezve magától értetődő, hiszen az ugaron pihentetés a szántóföld állapotát tekintve átmeneti jellegű, rendszerint csak egy évig tart, nincsenek állandó ugarok és állandó szántóföldek, s így a névadásban nem játszhatnak szerepet.¹²⁰ A földrajzi nevek születésének egyik fontos törvénye ugyanis a nevet adó személy esetében a huzamos birtoklás, más esetekben a határrész állapotának tartóssága, változatlansága. Ebből a szempontból ugyan tudomásunk szerint még nem vizsgálták meg az ugarral kapcsolatos határneveket, de feltételezhetjük, hogy az ugar csak ott válhatott határrész névadójává, ahol a fentebb említett földhasználat érvényesült, azaz a szállásföldek mellett a határ nyomásos rendszerű darabja véglegesen elkülönült, s ezt a területet nem a pihentetés miatt, hanem a szállásföldektől való megkülönböztetésként nevezték ugaroknak. A népi emlékezetben természetesen a szabadgazdálkodás kialakulása után ezek az elnevezések elhalványodhattak, de a 18–19. századi térképek számos használható adatot nyújtanának a nyelvészeti vizsgálatokhoz is.

Az ugar és a szállásföldek helyzetét tekintve a kettős határhasználatú falvak és mezővárosok között is több csoportot különböztethetünk meg. Néhány esetben a szállásföldek mellett az ugarok két nyomásra vagy két vetőre vannak, mint Orosházán, Karcagon, Zentán vagy a Duna menti helységek közül Sükösdön és Csanádon. Az ugarok használatának legősibb formáira valószínűleg a karcagi helyzet utal, ahol a városhoz közel fekvő két dűlőt felváltva művelték 5–7 évig, és egy-egy dűlőt a termelési ciklus kezdetén elosztottak az igényjogosultak között.¹²¹ Az ugarföldeken tehát valójában nem kétnyomásos, hanem újraosztásos földközösséggel összekapcsolt parlagoló gazdálkodás folyt. A pihenő ugardűlő a belső legelőt növelte, az időszakos szántás a fű minőségét javította, s a karcagiak nagyon meg voltak elégedve az így kialakított rendszerrel még akkor is, ha ez nem felelt meg a nyomásos földművelés követelményeinek. Orosházán a szállásföldeket a gyopárosi és monosi ugarok egészítették ki,¹²² de nincsenek közelebbi ismereteink a két ugar váltogatásának formáiról ugyanúgy, mint Zentáról és a Duna menti falvakról sem.¹²³ Természetesen annak sem volt semmiféle akadálya, hogy a két ugardűlőt évente felváltva vessék és pihentessék, s a használat formája ezáltal közeledjék a kétnyomásos rendszerhez.

A szállásföldek mellett két ugardűlő volt Mezőberényben is,¹²⁴ bár a hivatalos iratokban három calcaturáról beszéltek. A város úrbéres telekkönyvében azonban az 1. calcaturában a jobbágyi illetőség 36 hold, a 2. és 3.-ban pedig csak

---

¹²⁰ Kázmér 1951.

¹²¹ Bellon 1973. 74.

¹²² Mády 1963. 10., Barabás 1963. 81., Gulyás Mihály – Hajdú Mihály – Szabó Mihály 1965. II. 186.

¹²³ Borovszky 1909. I. 286., Égető 1974. 121., Bárh 1974/b. 101.

¹²⁴ Implom 1973. I. 116.

8–8 hold terjedelmű, nyilvánvaló, hogy váltogatni csak a két azonos terjedelmű nyomást lehetett, s az 1. calcatura nem más, mint a város szállásföldje.¹²⁵

Az ugardülők parlagrendszer szerinti váltogatása „háromnyomásos” ugarföldek esetén is előfordulhatott. Hajdúböszörményben a szállásföldek mellett három ugarföld volt, de ezeket nem egymással és nem évenként váltogatták, hanem a három dülő közül egyet négy egymás után követő évben vetettek, mialatt a másik kettő parlagon hevert, és hozzá volt kapcsolva a belső legelőhöz. Négy év elteltével új ugardülőt (a hajdúvárosokban ezeket járásoknak nevezték) törtek fel, s ezt szántották és vetették négy évig. Az ugarföldek használatának e rendszerét a kezes és ígás jószágok legeltetésének érdeke diktálta, mert a belső legelő állandóan kiegészült két ugardülővel. E „manipulatio mellett – állapították meg elégedetten a böszörményi állattartó gazdák – a nyolc esztendeig heverni hagyott járás a jószágoknak meglehetősen megállapodott legelőt ad”.¹²⁶

A Karcagon, Orosházán és másutt alkalmazott kétugaros rendszer természetes továbbfejlődésének sajátos módon nem a háromugaros formát kell tekintenünk, hanem azt, ahol a szállásföldeket négy ugardülő, ugarnyomás egészíti ki. Molnár Ambrus Sáprról írott közleményét megelőzően e négynyomásos, négyfordulós rendszerről nem sokat tudtunk.¹²⁷ A mintának választott helységek között a szállásföldeket négy ugardülő egészítette ki Kabán (Gorsás, Hordóskút, Kisbogaras, Nagybogaras), ahol a szántóföldeknek mintegy harmada jutott az ugarokra és kétharmada a szállásföldekre (Hollós, Horgos, Párgás, Nyalakodó, Újkút, Bácskát, Kohárikút).¹²⁸ Gyomán a Keselyűsön levő szállásföldekhez Póhalmon, Előhalmon, a Csepűs kert alatt és az Egei földön található ugarok járultak.¹²⁹ Hajdúszoboszlón az aranyzegi, citraháti, kurvási és kerengői járasok jelentették a szállásföldekhez járuló ugarokat,¹³⁰ amelyek száma másik két hajdúvárosban is négy volt: Hajdúnánáson a Zajgató, Lopóhalom, Verestenger és Fürjhalom, Hajdúdorogon pedig a Zajgató, a kilinkúti, a görökgúti és a gyulási járás.¹³¹

Négy nyomással találkozunk az elmondottak mellett Köröstarcsán, Földesen és Sápon is.¹³² Ez utóbbiak esetében ugyan nem rendelkezünk biztos ismeretekkel az ugardülökhöz kapcsolódó szállásföldekről, nincs okunk azonban feltételezni, hogy más rendszerről lenne szó, mint a fentieknél.

¹²⁵ MNL BéML V. 326. c. (Ö. 73.) Mezőberény helység Urbariális telek könyve 1810–1811.

¹²⁶ MNL HBML V. 1/a. 43. k. 1830. 225. – Vö. Orosz 1973 (Hajdúnánás) 353.

¹²⁷ Molnár 1968. 522–523.

¹²⁸ MNL HBML VI. 127/oo. Kaba város határleírása 1850.

¹²⁹ Novák 1976. 12–13.

¹³⁰ Varga 1975. 400.

¹³¹ MNL HBML VI. 127/ff. Hajdúdorog város határleírása. Uo. 127/hh. Hajdúnánás város határleírása. – Orosz 1973. (Hajdúnánás), 96.

¹³² MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Békés, Köröstarcsa, MNL HBML V. 625/a. 6. – Molnár 1968. 522.

A négyre bővült ugardűlőket valójában a kétugaros szisztéma megkettőzésének kell tekintenünk. Eredetileg ugyanis csak kettőt vetettek közülük, s kettőt csatoltak heverő földként a belső legelőhöz akár évenként, akár a karcagi módszernek megfelelően hosszabb időközökben cserélgették a dűlőket. A gyomaiai megfogalmazása szerint „minden esztendőben két ugart használtak, kettő pedig vagy éppen heverésben volt, vagy némely része tengeri alá felosztódott”.¹³³ Az idézett sorok a négyugaros rendszer továbbfejlődésének útját, de rugalmasságát is megmutatták. Addig, amíg az állattartás érdekei álltak előtérben, a két pihentetett ugar jól kiegészítette a belső legelőt, amellyel egyébként minden helységben határos is volt. Amikor a növénytermesztés érdekei kerültek előtérbe, az egyik dűlő kukorica alá szántásával úgy lehetett e fontos takarmánynövényt beiktatni a vetésforgóba, hogy nem kellett a gabonafélék vetésterületét csökkenteni. Ez a rugalmasság a „szabályos” háromnyomásos rendszert nem jellemezte, mivel ott a kukorica csak a tavasziak vagy az ugar rovására kerülhetett a vetésforgásba, de hosszú tenyészidejével felborította a rotáció rendjét. A kukorica külön nyomásba kerülésével a további fejlődés során ez a négyes szisztéma még az ugar takarmányfüvekkel való bevetését is lehetővé tette, amit a háromnyomás esetében nem lehetett megvalósítani, ha a kukorica elfoglalta az ugarnyomást.

A már említett Hajdúböszörményen kívül Hajdúhadházon, Nádudvaron, Szentesen és a Duna melléki falvak közül Uszodon, Dunaszentbenedeken, Ordason, Foktón, Dunapatajon és Szeremlén három ugar volt a szállásföldek mellett,¹³⁴ s a vetésforgás is a három nyomásnak megfelelően alakult. Szarvas és Makó esetében csak azt tudjuk, hogy ugarok járultak a szállások területéhez.¹³⁵

A vázolt rendszerben az ugarföldek és a szállásföldek együttese igen rugalmasan egészítette ki egymást, azt is mondhatnánk, hogy a szabad földhasználat kiegészült az ugaros rendszer által nyújtható előnyökkel, annak hátrányai nélkül. Tulajdonképpen az alföldi városok és falvak egy része e szisztémával védte ki azokat az államhatalom és a földesurak részéről gyakran meg-megújuló kísérleteket, amelyek az Alföldet övező vidékek nyomásos gazdálkodását akarták itt is meghonosítani.

Számunkra a kétféle szántóföldből természetesen a tanyás gazdálkodás megvalósulásához elengedhetetlen szállásföldek a fontosak. A tanyás gazdálkodás lehetőségét – többek között – az teremtette meg, hogy az ugarok és a szállásföldek aránya többnyire az utóbbiak javára alakult. Orosházán az egész telek után járó 34 hold szántó és 22 hold kaszáló – összesen 56 hold földből 44 hold a szál-

---

¹³³ Novák 1976. 14.

¹³⁴ Orosz 1974. 35., MNL HBML VI. 127/ggg. Nádudvar, 1850. Határleírás. – MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Uszod, Dunaszentbenedek, Ordas, Foktó, Dunapataj. – MNL CSML XV. 2. Szentés városa határa térképét magában foglaló könyv. 1840.

¹³⁵ MNL HBML XV. 1/a. BmT. 73., 75., 88., 89., 90–95. (Szarvasi ugar- és tanyaföldek). – Bohdanecky 1940. 50.

lásföldön volt, s csak 12 a lényegesen kisebb terjedelmű ugarokon. Mezőberényben 1811-ben a szállásföldeken osztottak a jobbágyoknak egy egész telekre 34 holdat, a két ugarban összesen 16 holdat és a Körös mellett levő kaszálóból 4 holdat. Zentán a nyomásos szántóföldek területe 1805-ben 5660 láncc volt (egy láncc = 2200 négyszögöl), a szállásföldeké 18 240 láncc.¹³⁶ Az egy tagban használt szántóföld a többi helységben is olyan nagyságot tett ki, hogy alkalmasnak bizonyult a tanyák kialakítására és a tanyai gazdálkodásra. A tanyák kialakítására a legtöbb esetben már a rendezések előtt sor került. Gyomán 1786-ban már több tucat szállás volt a Keselyűsön. Orosházán 1782-ben 243 tanyát lehetett össze-számolni a szállásföldeken annak ellenére, hogy a város alig négy évtizeddel azelőtt települt újra. Karcagon a Tilalmasnak nevezett szállásföldön 1763-ban már 218 szállást tüntet fel az ekkor készített térkép. Mezőberényben 1768-ban 85 tanyát írtak össze szintén a szállásföldön.¹³⁷ A példákat lehetne folytatni.

A jelzett típusba sorolt települések közül csak a hajdúvárosok szállásföldjein nem indult meg a tanyásodás a 18. században, elsősorban az akolkertes rendszer miatt, amely feleslegessé tette a külső szállások létrejöttét. Igen jellemző módon azonban, amikor 1820 táján az első tanyák Hajdúszoboszlón és Hajdúdorogon megjelentek, mindkét helyen a szállásföldeken alakítottak ki gazdag polgárok tanyai gazdaságot.¹³⁸

Úgy tűnik tehát, hogy e kettős rendszerű falvakban a gazdálkodás központja a szállásföldi egy tagban levő birtok és az erre épített szállás vagy tanya volt. Az ugarföld csak járulékos eleme a szállásföldnek, gyakran az ugart osztják a szállásföldhöz, mint Orosházán vagy Gyomán.

A szállásföldes-ugaros rendszer kialakulásáról mégis az a vélemény fogalmazódott meg, hogy a földművelés az ugarföldekről terjedt ki fokozatosan a szállásföldekre. Erdei Ferenc szerint „ez a szántóföld volt a legkorábban feltört terület minden határban, erre utal az is, hogy az ilyen földek mesgyei csaknem minden alföldi település határában szabálytalanul görbék és kígyózók, még a régi ekejárásnak a nyoma látszik rajtuk”.¹³⁹ Wellmann Imre úgy látja, hogy a tanyarendszert elmaradottnak tekintő és a nyomásos gazdálkodást minden erővel bevezetni óhajtó hivatalnokok csak annyit értek el, hogy a tanyásodó városok „a lassanként funkcióját veszített belső szántóföld övezetét ugarnak nevezzék ki s

---

¹³⁶ Szabó Pál 1965. I. 258., Varga 1973. II. 231., Novák 1976. 30., Égető 1974. 124. – MNL BÉML V. 326. c. (Ö. 73.) Mezőberény helység Urbárialis telek könyve 1810–1811.

¹³⁷ Barabás 1965. II. 82–83., Szabó Pál 1965. I. 278., Bellon 1973. 60., Szilágyi 1973. II. 183., Barabás 1976. 26., Novák 1977. 514.

¹³⁸ MNL HBML V. 402/b. 7. k. 1829. 281. – MNL HBML IV. 502/a 29. k. 1836. 29. – MNL HBML V. 402/b. Prot. pol. 7. k. 1829. 281. – Uo. IV. 502/a Prot. 29. k. 1836. 29. – Uo. Acta Gen. Congr. 1836. Fasc. 3. No. 47.

¹³⁹ Erdei 1976/b. 76.

felosszák a tanyabirtokosok között”.¹⁴⁰ Ez a felosztás valóban így következett be Szarvas esetében, de erre következtethetünk olyan régi tanyás helységeknél is, mint Cegléd, ahol Galgóczy Károly szerint az 1818–1820. évi „tagosításkor” az egy telekre jutó 93 hold földet a lakosok „legnagyobb részben egy tagban kívánták ... s az úgy adatván ki, már akkor [!] tanyás gazdaság indult meg a határon. De volt egy kisebb rész, amely akkor három nyomásban osztozott”.¹⁴¹ A mezei kertek köré szerveződő földművelés feleslegessé tette a belső szántóföldeket Nagykőrösön is. Az eredetileg kaszálóra települő szállások földművelő tanyákká alakulása (Szeged, Zenta stb.) is megerősíti az elmondottakon túl azt a felfogást, amely a változások fő irányát abban látja, hogy a földművelés súlypontja a település közelében levő szántóföldekről (ugarok) a szállások körüli földekre helyeződött át. A sok adattal alátámasztható, logikus következtetéssel szemben mégis adódhatnak ellentételek, amelyek más irányú fejlődés lehetőségét is nyitva hagyják.

Akadnak olyan helységek is, ahol egyértelműen bizonyítható, hogy a szállásföldek egy bizonyos időszakban a szántóművelés egyedüli területei voltak. Karcagyon a Tilalmasnak nevezett szállásföldeket, a hajdúvárosokban ugyancsak tilalmasként is emlegetett szállásokat korábban használták szántóknak, mint a belső legelő egy részének felosztásából keletkezett ugarokat. A hajdúvárosokban a 17. század végéig kizárólag a szállásföldeken folyt szántóművelés, természetesen abban a formában, amikor szántó, kaszáló és legelő még rendszertelenül keveredett egy birtokos magányföldjén is. Ezt a földet kaszálónak is tekinthették, mint a hadháziak esetében történt, akik még a 19. században is arra hivatkoztak, hogy az ő szállásföldjeiket a II. József-féle kataszteri felméréskor kaszálóként írták össze, mert kevés szántást tettek rajta. Ez azonban egyéni elhatározás kérdése volt. Aki az állatai téli takarmányozását fontosabbnak tartotta, esetleg kevesebbet szántott és vetett, s szállásföldjéből többet hagyott kaszálónak. Az azonban bizonyos, hogy szántók csak e tilalmas szállásföldeken voltak, s az ugarokat csupán a 18. században, a belső legelő egyre nagyobb részének feltörésével alakították ki.¹⁴²

Elképzelhetőnek tartunk egy olyan alaptípust is, amelyben a szántóművelés eleve egy magánföldnek tekinthető egyéni birtok körül szerveződik azon a telkesített földön, amely a nagyállattartó városokban a leginkább alkalmas feltörésre. Ebben az esetben nem kell feltételezni a korábbi századokba visszavetített – egyébként is valószínűtlen – nyomásos rendszer elsorvadását a földműves tanyák kialakulásakor.

Bármelyik felfogás közelíti is meg a valóságot, kétségtelen, hogy azok a helységek, amelyek nem tagozódtak be az egész határra kiterjedő nyomásos-telkes,

---

¹⁴⁰ Wellmann 1967/a. 375.

¹⁴¹ Galgóczy 1876–1879. III. 214.

¹⁴² Orosz 1974. 33.

vetéskényszerrel párosuló gazdálkodási rendbe, már a jobbágyfelszabadítás és a birtokrendezések előtt kialakíthatták a gazdálkodás tanyás rendszerét.

Az eddigi történeti-néprajzi irodalom alapján csak egy olyan települést ismerünk az Alföldön, ahol a nyomásos rendszerű határhoz nem kapcsolódtak szállásföldek vagy a közösség által nem korlátozott használatú puszták, mégis létrejöttek a tanyák a település saját nyomásos rendszerű határán. A Szeged tulajdonában levő földre 1776-ban telepített Kisteleken egy 1778. évi térkép szerint három nyomásban voltak a szántóföldek, s rajtuk már az első katonai felvétel idején, 1783–84-ben 73 szállást mutattak ki. A kisteleki tanyák történetének kutatója, Juhász Antal részben azzal magyarázza a nyomásos gazdálkodás ellenére kibontakozó tanyásodást, hogy „a kistelki jobbágyok a kötelező földesúri szolgáltatások lerovása mellett szabadon gazdálkodtak”, s a földesúr – Szeged városa – nem ragaszkodott a háromnyomásos gazdálkodás kötöttségeihez, részben pedig azzal, hogy a Kisteleken megtelepülők nagyrészt Szeged határából származtak, ahol 1770 körül már kiterjedt szállásrendszer volt, s az új telepesek e rendszert hozták magukkal.¹⁴³

Juhász Antal érvei mellett gondolhatnánk arra is, hogy Kisteleken olyan helyzetben voltak a nyomásföldek, mint Mezőberényben, azaz az egyik nyomás valójában szállásföldnek tekinthető. E feltételezést megerősíthetné, hogy a szállások többsége (47) egy nyomásban (a 2.-ban) volt. Ellentmond viszont e nézetnek az a tény, hogy a nyomások nagyjából azonos terjedelműek voltak, nem úgy, mint Mezőberényben, ahol a 3. nyomásnak nevezett szállásföld háromszor meghaladta a másik kettőt.

Juhász Antallal egyetértve a calcaturák említése ellenére sem tartjuk valószínűnek, hogy Kisteleken ugarforgós háromnyomásos rendszer jött volna létre, bár az 1828. évi összeírásban is így szerepel. Valószínű csak arról volt szó, hogy a jobbágyföldek három darabban kerültek el. Ezek közül az egyikre tanyát építettek, ami betöltötte a gazdasági udvar és telephely funkcióját is, mert innen művelték a másik két „nyomásban” levő földet is. Kistelek a nyomásokon kialakított tanyákkal sajátos színfolt, de mégis beleillik a tanyás gazdálkodásnak az előzőekben vázolt sokrétű rendszerébe.

A mintának választott települések jelentős hányadában azonban a 18. század folyamán szállások nélküli ugaros-nyomásos gazdálkodás alakult ki, s így a tanyák megszületésére csak a jobbágyfelszabadítással társuló birtokrendezések és tagosítások után nyílt lehetőség.

„A tagosítás során az egy község határában szétszórtan fekvő, de ugyanegy személy tulajdonában levő birtokparcellákat a község összes birtokosainak közös megegyezése vagy valamely törvényes fórum döntése alapján a határ birtokviszonyainak újrendezésével egy vagy néhány tagba vonták össze.”¹⁴⁴

¹⁴³ Juhász 1976/a. 326–327.

¹⁴⁴ Simonffy 1965. I. 210.

A tanyásodás szempontjából ez azt jelentette, hogy azok a helységek, amelyek a nyomásrendszer kialakítása miatt a saját határukon nem tudtak tanyákat létrehozni, most megtehették azt. A tagosítás és a birtokrendezés sokféle variációja közül azonban csak az ún. egytagos tagosítás volt az, amellyel rendszerint együtt járt a nyomásos rendszer és a közösségi szolgalmak felszámolása is, a többtagos rendezésénél ez ritkán, a dülös tagosításnál pedig egyáltalán nem fordult elő.

A tanyás gazdálkodás előnyei, a tanyás városok és falvak példája a 19. század második felében a nyomásos rendszerű alföldi településeket is az egytagos tagosítás megvalósítására ösztönözte, mert így kialakíthatták a tanyás gazdálkodást.

A tagosítás, különösen a közösségi kötöttségeket is felszámoló egytagos tagosítás megvalósításában az alföldi helységek jártak az élen. A gazdasági jelenségeket kitűnően felismerő, éles szemű kortárs, Galgóczy Károly, nem véletlenül állapíthatta meg, hogy Pest megyében, ahol egyébként sok nyomásos falu volt az alföldi részen is, viszonylag korán végbement a birtokrendezés és a nagyobb határú, különösen sík vidéki községek inkább egy tagban osztozkodtak¹⁴⁵.

Az alábbi táblázat arról tanúskodik, hogy nemcsak Pest megyében, hanem a tanyarendszer fő területének számító többi alföldi törvényhatóságban is gyorsabban valósult meg a birtokrendezés, mint az ország más területein.¹⁴⁵

Megye	A rendezés alá tartozó helységek száma	A helységek száma, ahol a rendezés befejeződött	A tagosított helységek %-os aránya
Pest	177	139	78,5
Bács-Bodrog	107	25	*3,3
Békés	20	19	95,0
Csanád	9	4	44,4
Csongrád	9	8	88,8
Heves	139	79	56,8
Szabolcs	141	100	70,9

A táblázatban szereplő hét megye volt a tanyás gazdálkodás fő területe Magyarországon. Lónyay Menyhért adatai szerint 1865-ben az ország 9068 rendezés alá tartozó helysége közül 3940-ben fejeződött be a tagosítás és úrbéres birtokrendezés (45,44%). Látható a táblázatból, hogy a tanyás körzetnek számító alföldi megyék közül csak Bács-Bodrog nem érte el az országos átlagot, a többiek mind meghaladták. A tagosítás gyors végrehajtása a tanyás gazdálkodás új hullámának kibontakozását eredményezte.

¹⁴⁵ Galgóczy 1876–1879. II. 120. A táblázat forrása: Lónyay 1865. 6–8., – Vö. Gazdasági Lapok, 1875. 391.

A mintának választott települések közül Cegléden 1818-ban volt egy szabályozás és birtokrendezés, s láttuk, hogy Galgóczy Károly ennek is jelentőséget tulajdonított a tanyarendszer további szélesedésében. Dunapatajon 1836-ban, Nádudvaron 1842-ben, Deménden és Tószegen 1846-ban, Dömsödöm 1863-ban hajtottak végre olyan úrbéres rendezést, amely lehetőséget teremtett a tanyák kialakulására.¹⁴⁶

Az elmondottak mellett jó néhány olyan alföldi tájat ismerünk, amelyen a tagosítás után kezdődött meg a tanyásodás, így a hajdúvárosokban a szállásföldeken volt ugyan néhány tanya már a birtokrendezések és a zálogváltó perek befejezése előtt is, nagyobb méretű tanyásodási hullám azonban csak az 1880–1900 közötti rendezés után kezdődött.¹⁴⁷ Hasonló volt a helyzet a Tisza melléki nyomásos falvaknál. A Sárréten és az Ecsedi láp környékén a lecsapolások és a vízrendezések teremtették meg a tanyásodás alapjait.

Az újonnan megszülető tanyák természetesen nem járták végig a tanyafejlődés történeti útját az állattartó szállástól a földművelő tanyaig. A különböző időben kialakuló tanyák gazdálkodásának szintjei nem önmagában a tanyás rendszerektől, hanem az adott vidék termelésének általános színvonalától függtek.

GAZDÁLKODÁS A RIDEG TANYÁN

A paraszttanyáknak a hasonló jellegű uradalmi majoroktól és egyéb tanyaszerű képződményektől történő elhatárolása, valamint a települések gazdálkodási rendszerében történő elhelyezése után kísérletet tehetünk arra is, hogy egyedi üzemként tekintve a tanyát szóljunk néhány szót a termelés rendjéről. Természetesen ismételten hangoztatnunk kell, hogy a tanya, mint paraszti üzem nem azonos a farmmal, mint individuális termelési egységgel. A fejlődés extenzív szakaszában a tanyai üzem sohasem önmagában áll, hanem része egy falu vagy város termelési rendszerének, amelynek kötöttségei, ha nem is olyan szigorúak, mint a nyomásos rendszerű településeken, de nem hiányoznak.¹⁴⁸ A gazdálkodásban a közösségi vagy közösséginek vélt érdek a tanyás termelési rendben is összeütközhetett az egyénivel, mert a tanyás települések is termelési egységet alkottak. Jellegzetes példája ennek a hajdúdorogi Farkas György esete 1836-ban. A nevezett jó módú dorogi polgár a város szállásföldjei között levő birtokán tanyát épített. Bár ez az első tanya egyike volt a városban, a tanács nem akadályozta meg a tanyaépítést, mert a szállásföldek nem tagozódtak be a nyomásos határrészek közé, s így a tanya nem gátolta a gazdálkodás rendjét. A szállásföldeken is érvé-

¹⁴⁶ Galgóczy 1876–1879. II. 122., III: 229., 333. skk.

¹⁴⁷ Hofér 1936. 484., Balogh 1969. 74., Béres 1971. 145., Varga 1975. 423.

¹⁴⁸ Botár 1943. 98., Barabás 1960/a. 223., Benedek 1970. 109., Bencsik 1972–1974, 32., Molnár 1974. 133.

nyesült azonban a legeltetési szolgálat, a tél beállta előtt gyakran hajtották a közös gulyát, ménest a szállásföldek tarlóira. Ebben a helyzetben történt meg, hogy amikor Farkas György szállásföldjének egy részét – éppen a gulyakút mellett – felárkolta, a magisztrátus képviselője az árkot a közösség érdekeire hivatkozással széthányta, s Farkas György tanyán lakó szolgáját áristomba csukta. Panaszos beadványában a sértett azzal érvelt, hogy „... a földek proportiónális felosztásakor azok Ugarokra és úgy nevezett Szállásföldekre (terrae Tuguriales) lévén elszaggatva, maga ezen utolsó nevezet, és ez alatt kiadott földek nagyobb mennyisége azt mutatja, hogy azok Tanya vagy szállás földnek voltak rendeltetve, úgy, hogy kinek-kinek szabadságában állott s áll ma is azt úgy használni, a mint jobbnak látja. Ellenben az ugarokba vagy forgó földekben az egy formáság kedvéért regulázva van egymástól, sőt közös határozásinál fogva is minden ember. A tulajdonos Jus sérelme nélkül azonban meg nem eshetne amabban valakit akármilyen módon gátolni. Már ha Tanyát építeni szabad, a mit mások is tettek Dorogon is másutt is, ha ott bizonyos kerítést, árkolást akár kert, akár takarmány tartás, akár kaszálló kedvéért kisebb mennyiségben szabad tenni, nagyobb árkolást sem lehet tiltani”. Az egyéni érdek melletti érvek logikusak és világosak, sőt Farkas György tulajdonképpen lojális is a közérdekkel, amikor elismeri a korlátozások szükségét az ugarföldeken. A magisztrátus határozata mégis elutasító, érvelése a közösség szempontjából támadhatatlan: „... most szabad legelése van a Jószágnak, a Farkas György jószága, ha más földjén járhat, illelő sőt igazságos, hogy övé is járhasson a másé”.¹⁴⁹

A tanyás gazdálkodás különösen a jobbágyfelszabadítás előtt a leghabzóbb termelési rendszer, de nem független attól a településtől, amelynek határán a tanyai üzem működik. Ez az összekapcsoltság magyarázhatja a tanyás gazdálkodás aszinkroniáját. Gazdaságilag gyorsabban fejlődő vidéken a tanyai termelés hamarabb jut el az intenzív szakaszba, mint az elmaradottabb régiókban, így azonos időszakokban különböző fejlettségű tanyákkal találkozhatott az utazó. Erdei Ferenc a túlfejlődött, szabályszerű és elmaradt tanyák megkülönböztetésében tulajdonképpen erre a jelenségre hívta fel a figyelmet.¹⁵⁰ Balogh István az 1850–60-as években a tanyás gazdálkodásnak három nagy körzetét különböztethette meg a termelési színvonal alapján. A Duna–Tisza közén, Szeged környékén a tanyás gazdálkodás színvonala a legmagasabb, „a nagyarányú extenzív állattartás mellett a belterjesebb haszonállattartás és a nagy munkaiányes szántóföldi szőlő- és gyümölcsstermesztés jellemzi”. A másik csoportba sorolható hódmezővásárhelyi, Békés megyei tanyás körzetben a korábbi extenzív állattartás helyére az ugyancsak külterjes gabonatermelés lépett, míg a harmadik körzetet jelentő

---

¹⁴⁹ MNL HBML IV. 502/a 29. k. 1836. 254.

¹⁵⁰ Erdei 1976/b. 151–152.

Debrecen környéki tanyák ebben az időszakban is megőrizték extenzív állattartó jellegüket, a földművelés továbbra is csak kiegészítő jellegű maradt.¹⁵¹

Az itt említett különbségek a megelőző időszakot is jellemezték. Kiskunfélegyháza és Debrecen között a tanyarendszer kialakulását tekintve nincs számottevő időbeli eltolódás. A társadalmi körülményeket tekintve sincs előnye az egyik városnak a másikkal szemben, Debrecen szabad királyi város, Kiskunfélegyháza a földesúri hatalomtól már 1745-ben megszabadult Jászkun kerülethez tartozik. Mégis 1810 táján Kiskunhalason már sok olyan tanyai lakó akad, aki véglegesen kiköltözött a tanyára, bár még volt a városban háza. Ezzel párhuzamosan 1825 táján a kiskunhalasi városi magisztrátus már azoknak az ügyeivel foglalkozik, akik nem túlságosan terjedelmes tanyaföldjükbe szőlőt ültettek, s „fallal bekerített gyümölcsös kertet” hoztak létre. Mindez a kiskunhalasi tanyás gazdálkodás gyors intenzíválódását mutatja annak ellenére, hogy a tanács ekkor még úgy határozott: „ültetéseiket két hét alatt kihányják”.¹⁵² Debrecenben, ahol a tanyás gazdálkodás fő terénümát, a censualis földeket még ekkor is hétévenként újraosztják, a termelés színvonala nem sokkal magasabb, mint a 18. század derekán, a tanyák még mindig elsősorban állatteleltető központok.

A pusztai szállások, a szántóföldi tanyák állatteleltető központokként születtek meg, s ezt a szerepüket sokáig megőrizték akkor is, amikor a földművelés is a szállások, illetve a tanyák körül szerveződött. A szállásnak az állattartásban betöltött szerepe azonban e hosszabb szakaszban nem volt változatlan. Legprimitívebb formájában, amikor inkább csak egy felárkolt területet jelentett néhány egyszerű karámmal és garádjakkal s a teletető pásztor védelmét szolgáló kunyhóval, elsősorban az egész évben szilajon tartott jószág teletető helye s nem centruma a gazdálkodásnak, mivel a városi udvarban vagy városszéli ólaskertben kell az aprójószágot és az igásállatokat is tartani. Debrecenben a 18. század derekán, a szántóföldön létrehozott szállásokon többnyire még csak a gulyamarhák teleltek. Erre vonatkozik a tanács megállapítása 1742-ben, hogy „az Elepet a fótos marhák ellepték, 15–16 főt is van”.¹⁵³ A heverő jószágok a későbbi évtizedekben is a szántóföldi szállásokon, tanyákon teleltek, legfeljebb a tanács részéről állandó korholásnak voltak kitéve a telettetett állatok kártételei miatt. A közösségi szabályozás többnyire arra vonatkozott, hogy a szilajon tartott állatok tél eleji „szétverése” minél később, tavaszi kihajtása pedig minél hamarabb következze be. Kiskunfélegyházán 1775-ben, április 1-én határozott úgy a tanács, hogy „... ezentúl az Tanyák között az Méneses lovak, sertések és juhok tartása tilalmas léssen”, csak a szarvasmarhák maradhatnak még a tanyák között, de a tanyabirtokosok kötelesek örködni, „hogy az vetéseket azon Marhák ne roncsák ...”¹⁵⁴

¹⁵¹ Balogh 1961. 630., Balogh 1965. I. 438.

¹⁵² Papp 1940. 299–300., MNL BKML V. 101. a. Prot. 14. k. 1825. 352.; Prot. 15. k. 1827. 55.

¹⁵³ MNL HBML IV. 1011/a. 37. k. 1742. 117.

¹⁵⁴ MNL BKML V. 101. a. Prot. 4. k. 1775. 289.

Az állatokat a külső legelőre kellett kihajtani, ahonnan csak késő ősszel kerültek vissza. Debrecenben 1808-ban csupán április 30-án határoztak úgy, hogy „a heverő jószágok mind a mezőn a szállások közt a vetésekben, mind pedig a Cseréken a kaszállókban” sok kárt tesznek, ezért kihajtandók a „Hortobágy mellyékre”, a pusztai legelőkre. Azon tapasztalatok alapján, hogy a „gulyások ideje korán széllyel szokták verni” a gulyát, és a „gazdaság marháját a Tanyák közé szoríttyák”, arra utasítják a népszószólót (fürmender), hogy november előtt ne engedje meg a gulyabeli marhák szétverését és tanyákra bocsátását.¹⁵⁵

A szállások fejlődésének második szakaszában már nemcsak a gulyamarha, a ménes, a juhnyáj és a szilajon tartott konda teletője a szállás, de a kezes és ígás nagyjószág tartózkodási helye is. Bár a városi udvaron még ott van az ígásállatok istállója, megfelelőjét már a tanyán is megtalálhatjuk. A szentesi Aradi Jánosnak és Mihálynak 1821-ben városi házuk udvarán volt egy kettős istálló és egy szín, amely a becslés szerint 150 váltó forintot ért, de tanyájukon is megtalálható az istálló „belső készüllettel” 160 váltó forint értékben.¹⁵⁶ Az ugyancsak szentesi Vajda Jánosnak 1772. április 8-án már csak négy fejős tehene, nyolc jármos ökre és három „kocsis” lova maradt a szálláson, 21 szarvasmarhája és 7 lova a pusztai gulyán, illetve ménesen legelt.¹⁵⁷

Legkésőbb kerültek ki a szállásra a hizó sertések és a fejős juhok. A városi telek tartozékként a disznóól még akkor is megmaradt, amikor a beltelki állattartás a minimálisra zsugorodott. Kiskunfélegyházán a szántóföldi termelés érdekében tavasztól a betakarításig a sertéseket és a juhokat sem engedték a szállásokon tartani, 1785-ben úgy döntöttek, hogy „Lőrinc napig (aug. 10) senkinek a Tanyán sertést tartani szabad nem lészen, hanem kiki hajtassa a maga nyájára ...”¹⁵⁸

A baromfiak és egyéb aprójószágok egy része is hamar kikerülhetett a tanyára, mert a tarlón elhullott magot általuk lehetett a legjobban hasznosítani. Szentesen 1757-ben Mészáros Márton azzal vádolta Köteles Jánost, hogy ellopta lúdait, de Köteles igazolta, hogy „Mészáros János lúdjai az ő szállására nem jártak”. Hajdúszoboszlón 1830-ban az egyik kerületi tisztviselő tanyai lúdjainak kártételére panaszkodtak a szomszédos vetések tulajdonosai, s ezért „a mezőbeli Inspectoroknak kötelességévé tétetett, hogy ha más tanyán is ludak tartózkodnak, (azt a) minél előbb szükséges rendelések megtétele és a kár eltávoztatása eránt jelentsék be ...”¹⁵⁹

Az elmúlt századokban sokkal kiterjedtebben űzött méhészkedésnek is korán központjává vált a szántóföldi szállás. Debrecenben a béres pusztákon 1770–74

¹⁵⁵ MNL HBML IV. 1011/a. 81. k. 1808/93., 89. k. 1818/149., 347.

¹⁵⁶ MNL CSML V. 102. p. 1821. 76. Szentes.

¹⁵⁷ MNL CSML V. 102. a. 1. k. 1772. 170.

¹⁵⁸ MNL BKML V. 101. a. Prot. 5. k. 1785. 523. – Vö. MNL HBML IV. 1011/a. 82. k. 1811/375., 91. k. 1820/257., 97. k. 1827/516.

¹⁵⁹ MNL CSML V. 102. a. 1. k. 1757. 120.– MNL HBML V. 402/a 8. k. 1830. 700.

között összeírt szállásokon 251 kas méhet is találtak, Szentesen már 1744-ben azzal vádolta meg az egyik birtokos a szállására fogadott szolgálait, hogy az „ecseri pusztán szálláson levő méheite felverték”.¹⁶⁰

A 18. század végén és a 19. század elején nagy agitációval ajánlott selyemhernyó-tenyésztés is elérte egyik-másik tanyai gazdaságot. A magas kerületi hivatalokat viselő Karap Sándor hajdúböszörményi birtokos 1840-ben a de Pauli Zeleméren levő tanyáján 15 ezer eperfa-csemetét ültetett el, a selyemhernyó-tenyésztést is megkezdte, és már az első évben 7 vékányi selyemgubója lett.¹⁶¹

A tanyai állattartás kiszélesedése nem volt független a szántóföldi tanyák funkciójának megváltozásától. Addig, amíg a szállás csak telelőhely és legfeljebb a szénakészítés helye s a szállásföld inkább kaszáló és nem szántó, a szántóföldi termelést kiszolgáló igásállatok csak időlegesen lehettek a szállási építmények lakói. A szálláson folyó állattartás kiszélesedése annak a jele, hogy a tanya a komplex mezőgazdasági termelés, azaz nemcsak a rideg állattartás, hanem a földművelés szervezőjévé és telephelyévé vált.

Ez a változás abban is tükröződik, hogy a teletetés, a takarmánykészítés és begyűjtés helyén túlmenően a szállások funkciója kiszélesült, építményei is változatosabbá lettek.

A korai tanyásodás területein a szállás a 18. század derekáig még egyértelműen a szénabegyűjtés helye, és ennek megfelelően telelő. Debrecenben 1746-ban azért ítélték el Dobos Andrásné, mert szénát lopott „a Baranyi Sámuel uram szállásán felyül egy szálláson”.¹⁶² A debreceni erdős puszták, Gut, Haláp, Csere stb. szállásai azért alakultak ki, mert ott volt a lakosság kaszálója. Szentesen 1753-ban Nyíri Jánosné azért emelt panaszt Sajtos Gyurka és Lakis János ökörcsordás bojtárok ellen, mert egy vihar alkalmával a „Szentlászlón levő szállásán össze szakasztott szénájában az ökör csordával szenvedhetetlen kárt tétetennek...”¹⁶³ Kétegyházán 1769-ben a földesúr azért büntette meg Czukás Miklóst, mert szénahordás közben a „szállására járó régi út közepiről” kivágott egy fát. Az 1750–51. évi szentesi nagy árvíz több lakosnak „mind szállásokat, istállójokat, aklaikat s minden ezek körül levő Széna s Szalmabeli takarmányaikat felvetette...”¹⁶⁴ A hódmezővásárhelyiek szállásföldjei az 1756. évi urbárium szerint többnyire kaszálók, s ezért a földesúr úgy határoz, hogy „az egész szállás földet (mivel ügyis széna csinálás kedvéért tartják) tsak praemissum szerént kívánom taxalni”.¹⁶⁵

A későbbben tanyásodó helyeken is olykor takarmányozó, szénázó helyként jelenik meg a szállás vagy a tanya. Hajdúszoboszlón 1814-ben a városi hadnagy

¹⁶⁰ Szabó 1929. 230. – MNL CSML V. 102. a. 1. k. 1744. 52.

¹⁶¹ MNL HBML IV. 502/a. 31. k. 1840. 113. 33. k. 1844. 241.

¹⁶² Uo. IV. 1011/a. 41. k. 1746/98.

¹⁶³ MNL CSML V. 102. a. 1. k. 1753. 98.

¹⁶⁴ MNL BémL IV. 1. b. 1769. 162. sz., Szabadfalvi 1966. 89.

¹⁶⁵ Tárkány Szücs Ernő 1961. 410.

tanyájáról lopott szénát az egyik nyájjuhász. A már említett hajdúdorogi Farkas György 1836-ban nem tudta megérteni, miért nem lehet joga egy darab földet „Tanya helynek vagy Széna kertnek” felárkolni. Hajdúhadházon 1844-ben Csi-szár Anna zárgondnokára panaszkodott, hogy „az atyai tanyán termett szénát” nem gyűjtötte fel.¹⁶⁶

Az állatteleltető szállás természeténél fogva a nagy állattartó gazdák telep-helye, s munkaerőviszonyait tekintve is túlnőtt a családi kereteken. Hoffmann Tamás megállapítását, hogy a szállásokat létrehozó gazdák „lényegében véve majorságot tartottak fenn, egyelőre a beruházások elégtelensége folytán fogyatékos és csak szükséges anyagokból előállított felszereléssel”, kortársi adatok is megerősítik. A legnagyobb állattartók egy-egy városban olykor maguk is majorságnak érezték és nevezték szállásukat. Három testvér pereskedésében 1743-ban Szentesen az egyik azt kívánta, hogy a szállást épített fivér „ott való majorságából” elégítse ki testvéreit.¹⁶⁷

Az állatok teleltetését fogadott pásztorok vagy szolgák végzik, munkájukat csak részben egészíti ki a család felnövőben levő férfi tagjainak tevékenysége. Szentesen 1743 tavaszán Rácz Mihály azzal vádolta Székely János cselédeit, hogy elbarangolt kosai közül „kettőt a szálláson levágtak és meg ettek”.¹⁶⁸ Kiss György 1750-ben a saját szolgáját jelentette fel a tanácsnál, mert a „Szállásánál reája bízott lovait egybefűzvé a Vekerre itatni nem maga vitte le”, s a lovak belefulladtak a folyóba. Pólya Mátyásnak az volt a panasa Benedek János nevű legénye ellen 1754-ben, hogy tavasszal egy szombaton „mint bérest a maga szálláson 12 ökrök gondviselésére ottan hagyta”, de a béres miatt lesántult az egyik ökör.¹⁶⁹ Debrecenben már a 17. században is béresek teleltették és őrizték a marhát az erdei kaszálókra épített szállásokon. 1657-ben Erdélyi János „Szentgyörgy nap előtt való közelebbik szombaton ment ki az Cserén lévő Szatára, vasárnap is mind estig ott volt Szent György napjára virradóra is egész éjszaka ott volt, ott hált a marhák mellett”.¹⁷⁰ A szállásokat a városi magisztrátusok az ott tanyázó rideg legények miatt a bűn barlangjainak tekintették. A debreceni tanács 1720-ban Nagy Mihályt ítélte el, mert „szolga lévén az szálláson az mezőben kurvát tartott, lappangatta”. Végh Juditot is azért büntették meg, mert „az mezei szállásokon legényekkel kurválkodott”.¹⁷¹

A teleltetők nem voltak állandó alkalmazottak, többnyire csak a rideg marha szálláson tartózkodásának időszakára fogadták őket a tulajdonosok. A nagy pestisjárvány miatt Debrecen 1740-ben elrendelte a meghaltak összeírását, s kimon-

¹⁶⁶ MNL HBML V. 402/a. 19. k. 1814. 144. – Uo. IV. 502/a 33. k. Fasc. 6. No. 46. 1844. 105.

¹⁶⁷ Hoffmann 1970. 254. – MNL CSML V. 102. a. 1. k. 1743. 47.

¹⁶⁸ MNL CSML V. 102. a. 1. k. 1743. 42.

¹⁶⁹ Uo. 1750, 79–80.; 1754. 104.

¹⁷⁰ MNL HBML IV. 1011/a. 14. k. 1657. 281.

¹⁷¹ Uo. Prot. 30. k. 1720. 135., 150.

dották, hogy „az olyanok is connotáltatnának, a kik most Télre marhák őrzése mellé szállásokra szegődtenek”. Ezekről a marhatartók „gazdaságának” kellett tájékoztatást adni. Ilyen télire fogadott pásztor volt Károlyi Márton, akiről gazdája, Szoboszlai István úgy nyilatkozott: „a szállásomra meg fogadtam a marhák mellé Pünkösdig az el múlt Szent Mihály napjátul fogva, a fizetése 19 forintokra ment”. A pásztor azonban „el szökött, az istállóban tüzet is hagyott”, s helyette Szoboszlai csak 3 forint 57 dénárral drágábban tudott időközben újabb szolgát felfogadni.¹⁷²

A fogadott szolgálkkal, béresekkal, ostorosokkal gyakran együtt tanyázott a gazda fia is. Amikor 1759-ben Balogh András debreceni polgárnak „a Jósa részen levő Szállása megégett”, az egyik tanúvallomás szerint a két pásztoron kívül a tüzelőtől meggyulladt ólban ott voltak: „egy Mihály nevű ember Kiss János marha pásztor, Balogh András mostoha fia, Samu egy lengyel vagy tót ficzkó Krakkóba való”.¹⁷³ Tehenyicki Pál, aki Szentesen „Faragó Ádámot béresül szolgálta”, gazdájának István nevű fiával együtt végezte a munkát.¹⁷⁴ Az is előfordult, hogy idősebb özvegyasszonyok felesbérlelőiket tartották a szállásokon. Debrecenben a Péterfia utcán lakó özv. Böszörményi Jánosné ellen azért indítottak eljárást, mert a „szállásán egy Lutzi János nevű embert tart szekérével, lovával a tilalom ellen, aki a földjeit szántja feléből s e szerint az adó fizetést s a Nemes Város szolgálatát kerüli és a földeket más jobb szolgálatú Emberek elől elfoglalja”.¹⁷⁵

A primitív majorságokként szervezett szállások a nagygazdák üzemei voltak, akik saját állataik telettetése mellett olykor szegényebbek állatainak téli tartását is vállalták.

A szállások építményei is a vázolt helyzetnek megfelelően alakultak. Az első telelők csak primitív garádjaklokból, karámokból állottak, amit a pásztor kunyhója, tuguriuma egészített ki.¹⁷⁶ Debrecenben 1752-ben ezekről a nem nagy értékű építményekről döntött úgy a tanács a ház utáni földek osztásakor, hogy „a karámok penig dib-dáb viskók maradgyanak a kiknek a nyíl hozza (ti. a földet), vagy hordgya el az előbbeni gazdája”. Ugyancsak Debrecenben 1774-ben a tanács megengedte az állatok telettetését a halápi cseereerdőben, de „úgy, hogy ott sem istállót sem karámokat fából senki ne csinálják, az erdőt ne pusztítsák”.¹⁷⁷

Az idézetben szereplő istálló már rangosabb építménynek számított. Rend szerint kémény nélküli tüzelős ól, nemcsak az állatokat tartották benne, hanem itt volt a pásztorok, béresek, ostorosok szállás- és hálóhelye is. A kémény nélküli ólakban gyakran keletkezett a felügyelet nélkül hagyott tűz miatt gyulladás, a ta-

¹⁷² Uo. Prot. 35. k. 1740. 426. Prot. 39. k. 1744. 125.

¹⁷³ MNL HBML V. 1/b 5. d. 1759. Fasc. 10. No. 48.

¹⁷⁴ MNL CSML V. 102. a. 1761. 145.

¹⁷⁵ MNL HBML IV. 1011/a. 80. k. 1807. 169.

¹⁷⁶ Molnár 1952. 376., Szabadfálvi 1966. 31., A magyarság néprajza. Bp. é. n. I. 212., 239.

¹⁷⁷ MNL HBML IV. 1011/a. 33. k. 1732. 490., 67. k. 1774. 107.

nyás városok iratanyagában rendszerint ilyen esetek kapcsán szerepelnek az istállók. Szentesen 1754-ben Takács János 12 máriást követelt szolgájától, Bokor Andrástól, akinek hibájából az elmúlt év tavaszán „meg égett mezei szállásbéli istállója”.¹⁷⁸ Lengyel János 1759-ben a Csongrádon lakó Gál Jánost gyanúsította szállásának felgyújtásával, de a tanúvallatások során kiderült, hogy „az Istállóban Lengyel János azon estve, amelly étszakán Szállása meg égett önön maga is Lengyel tüzelt, sőt haza jövetelekor is tüzet hagyott istállójában.”¹⁷⁹

A szállások földművelő központokká alakulása mind a munkaerőben, mind az építményekben változásokat eredményezett. A családi munkamegosztás és a területi elkülönülés teljessé csak a földműves tanyákon vált, amelyek a férfiak tartózkodási és munkahelyévé lettek egész héten, illetve a mezei munkák egész idejére. Bővült a tanyai épületek sora is. Míg 1744-ben özvegy Balogh Jánosné debreceni Mester utcai házát 50 forintra, kerti szőlőit ugyancsak 50 forintra, lovait, szekereit 57 forintra becsülték, „szállásbéli ólja” csak 5 máriást (1 forint 25 krajcárt) ért.¹⁸⁰ Ezzel szemben a szentesi Székely Benedek jól felszerelt földműves tanyáján levő házát 1815-ben 90 váltó forintra, a juhszín 50-re, a gémeskutat 60-ra, a fenyőolat 12-re, a marhaistállót 40-re, a rossz ökoristállót 20-ra, a kettős tyúkólat 12-re, a kis fáskertet 16-ra, a szénáskertet 10 forintra becsülték. Városi nagy telkén több ház és szárazmalom volt, ezek közül az egyik házat 180 forintra, a kamra melletti másik házat 160-ra, a rossz istállót 30-ra, a „kamorát” 160-ra, a szárazmalom mellett levő kettős sertésólat 180-ra, a szárazmalmot 1200-ra, az öreg házat 300-ra, a kettős tyúkólat 30-ra, az esztrengát 12 forintra becsülték.¹⁸¹ A belső telek és a szállás építményi leltárának összevetése mutatja, hogy a tanya felszereltsége egyre szélesedik, mert csak így tudja új funkcióját betölteni, így lehet a földművelés központja. Az említettekhez hasonló helyzet alakult ki más alföldi tanyás városokban is. Hódmezővásárhelyen 1799-ben Szűcs György szállásának épületeit 167 és fél forintra becsülték, s a szálláson volt ház kocsiszínrel együtt, egy nád oldalú juhszín, lóistálló színrel együtt, ökoristálló, szénáskert, kis töltés (csak földhányással elkerített) akol, kettős tyúkól, veteményeskert, hat verem és téglából kirakott kút.¹⁸²

Az így felszerelt tanyai majorságok már lehettek a földművelés telephelyei. A mezőn levő tanya és a körülötte művelt föld elválaszthatatlan kapcsolatba kerül, még akkor is, ha a tanyás gazdálkodásban a parlagoló rendszer sokáig fennmarad, a rendelkezésre álló földnek csak egy részén szántanak, vetnek, és a parlagot továbbra is csak kaszálják. A kiskunfélegyházi Halada Miklós 1775-ben „fél sessió és két kötélből álló kert földét rajta levő épületekkel, úgymint házzal,

¹⁷⁸ MNL CSML V. 102. a. 1754. 102.

¹⁷⁹ Uo. 1759. 130.

¹⁸⁰ MNL HBML IV. 1011/a. 39. k. 1744. 436.

¹⁸¹ MNL CSML V. 102. p. 1855. 50.

¹⁸² Tárkány Szűcs Ernő 1961. 393., Vö. Barabás 1964. 470.

istállóval és fészerral kúttal vedrestül és vályúval, őszi négy hosszú fogással, és három kis tavaszi árpa fogással úgy az kender földben valóval, nem különben egész zabb vetéssel együtt, s azokon követő minden néven nevezendő appertinentiákkal, úgy mind kaszáló, nyilas, dinya föld és köles alá való osztályokkal együtt, nem különben marha járó földbeli jussal együtt” adja el 1470 forintért.¹⁸³ A földművelés szervező központja nem a városi telek, hanem a szállásföldi tanya, ehhez járulnak a közösség akaratából engedélyezett osztásföldek (dinnye-, kölesföld), a szintén osztott réti kaszálók és a legelőbeli haszonvételek is. A mezei munkák mellett a betakarítás, a szemnyerés és a tárolás helyévé is a tanya válik. Szentesen 1760-ban Bán János azzal vádolta meg Arnóth Gergelyt, hogy „tavaly nyomtatáskor” felgyújtotta kunyhóját.¹⁸⁴ A szérűnek is használt tanyaudvar racionálissá tette a learatott, lekaszált élet szállítását. A szentesi Nagy Mihály azért fordult panasszal a tanácshoz, mert Petrák András „a szálláson szérűjének szélén lévő búza vontatóit” széthányta, annak ellenére, hogy a bevontatást elvállalta.¹⁸⁵ A gabonafélék kötetlen kezelése ugyan szentségtörésnek számított a nyomásos gazdálkodású helységek lakóinak szemében, az eljárás racionalitását azonban nem tagadhatjuk. A megyei és országos hatóságok sem hagyhatták figyelmen kívül a szállások, tanyák földművelésben játszott szerepét. A szállások és a tanyák szétrombolását előíró helytartótanácsi rendelkezés 1794-ben kénytelen megengedni, hogy „az ollyatén helyeken pedig, ahol azoknak (ti. a szállásoknak) a szántás vetés gyakorlása miatt megmaradni szükséges”, nem kell szétrombolni a szállásokat, csak kellő felügyelet alatt kell az ott élőket tartani.¹⁸⁶

A tanyai gazdálkodásról részletes és jó megfigyelések alapján álló leírást ad a Nemzeti Gazda 1816. évi számában megjelent közlemény Szentesről. „A földművelők háza külön van a magok csűrjüktől s óloktól. Ezek udvarként vannak a hejségen kívül minden földbirtoknak mintegy a közepén (tanya, szállás).” A tanyán vannak a szántóvető szerszámok, a taligás eke és a tövisből készített borona. A gazdálkodásban még a parlagolás elemei is élnek, mert „a tanya mellett közel fekvő földeket mindég bevetik. Egymásután következnek őszi tavaszi és kukoritzta”. A trágyázást nem ismerik, „a törökbúzát ugarba s erre búzát következőleg vetni, szükségesebbnek ítélik, mint-sem a földet megtrágyázni”. A tavaszi gabona nem a zab, mint az ország más vidékein, hanem mindig árpa. A tanyától távol eső szántókat aratás után legelőnek hagyják. Igen sok marhájuk (gulya, ménes) van, s az aprójszágok is a tanyán találhatóak. Sajátos módszerrel élnek a gabonabetakarításban is. „Ritkán hordják itt a gabonát bé. Az érett gabonát kaszálják. Ha megszárad; nagy szekérnyi tsomókba gereblyélik.” A gabonara-

¹⁸³ MNL BKML V. 101. a. Prot. 4. k. 1775. 291.

¹⁸⁴ MNL CSML V. 102. a. 1760. 139.

¹⁸⁵ Uo. 1750, 82.

¹⁸⁶ MNL HBML V. 101/d. 6. d. 1749. Fasc. LÁB No. 415. A városi tanács magyarra fordította a Helytartótanács rendeletét.

kást rudallókötéllal körülkerítik, lánccal megszorítják és 8–12 ökörrrel a tanyára vagy a birtok közepén elkészített szérúbe vontatják. Az összegyűjtött gabonát nem csépelik, hanem állatokkal nyomtatják, előbb a szérún, azután a tanyaudvaron összerakottat.¹⁸⁷

A leírás egyértelműen bizonyítja, hogy a szállás, illetve a tanya funkciója a termelésében kettős: nemcsak a még mindig nagyszámú állatállomány telelője, hanem a kezes és igásmarha állandó tartáshelye s a szántógazdálkodás központja is.

Néhány évvel későbből hasonló megállapításokat olvashatunk Szarvasról is: „Itt a szántóvető ember nem fordít sok munkát arra, hogy földjeit vagy a gazból kitisztítsa, vagy ganéjjal megjavítsa, – megelégszik azzal, ha el soványodott földjébe kukuriztát vethet s egyszeri szántás után bő aratást várhat.” A föld a kukoricától nem soványodik el, vélik, inkább a kapálás miatt zsirosodik.¹⁸⁸ A trágyázás hiányát a nyugati agrárgazdasági elvekkel megismerkedők a későbbiekben még sokszor a tanyás gazdaságok szemére hányják. A Nemzeti Gazda 1817. évfolyamában arról tudósít, hogy a trágyát Karcagon nem a földekre hordják, hanem szarvasnak nevezett óriási rakásokba rakják, s ezekről nézik a legelő gulyát.¹⁸⁹ Kárhoztatták a szemnyerés nyomtatásos módját is, s azt, hogy a tanyákon nem épültek csűrök, hanem a termést vermekben tárolják. Az állatokkal gyorsan kellett nyomtatni, addig, amíg az esős idő be nem állott. Ezért nem volt elég idő a talajelőkészítésre a következő évi vetéshez. Az őszi gabonák is így csak egy szántásba kerültek és nem tudtak kellően megerősödni, kevés termést hoztak.¹⁹⁰

A tanyai gazdálkodás extenzív formáit a 19. század második-harmadik évtizedétől kezdve egyre több támadás érte, de az adott keretek között az intenzívválódásra nem sok lehetőségük nyílt. A rideg tanyák ugyanis meglehetősen terjedelmes gazdaságok voltak. A Békés megyei, csongrádi, csanádi tanyás helységekben a jobbágytelek terjedelme is oly nagyságot ért el, hogy az egy tagban történő kiméréssel a közlegelő nélkül is 50–60 holdas tanyákat hozhattak létre az egészeltes jobbágyok.¹⁹¹ A szabad helységekben pedig semmi nem állta útját a nagyobb gazdaságok kialakításának. A hajdúdorogi tanyás gazdálkodást folytató birtokosok közül Farkas György szenátor tanyája egy 45 köblös gazdaság középpontja volt (1 köblös = 1600 négyszögöl). Orosz Andrásé 100 köblös földön állott.¹⁹² A terjedelmes szállások állattartó mivoltukban még nem okoztak munkaerő-gondokat, hiszen néhány pásztor és béres felügyelete alatt több százas gulyát is lehetett az aklokban és az istállóknak teleltetni, s a széna készítése is

¹⁸⁷ Nemzeti Gazda, 1816. 157–158.

¹⁸⁸ Tudományos Gyűjtemény 1822. XI. 17.

¹⁸⁹ Nemzeti Gazda, 1817. 203.

¹⁹⁰ Szüts 1894. 301., Vö. Györffy 1928/b. 15.

¹⁹¹ Olykor egy-egy tehetős gazdának két szállása is volt, mint Szentesen 1798-ban Aradi Józsefnek. MNL CSML V. 102. p. 3.

¹⁹² MNL HBML IV. 502/b. 434. d. 1836. Fasc. 3. No. 47.

megoldható volt, hiszen csak a kaszálás kívánt munkaerőt. A földművelés kiszélesedése során azonban sem családi munkaerővel, sem azzal a néhány béressel és cseléddel, akiket a nagygazdák és a gazdálkodó városi polgárok tőkeereje elbírt, nem lehetett belterjesebb üzemeket teremteni. Természetesnek azt kell tartanunk, hogy az extenzív állattartó szállást az olyan gabonatermelő tanya váltotta fel, amely szintén csak extenzív módon tudott termelni. Hoffmann Tamás feltételezését, hogy a tisztán állattartó szálláshoz képest a vegyes (földművelő-állattenyésztő) gazdaságú tanyák nem jelentettek előrelépést, elsősorban a fentebb jellemzett tanyák esetében tarthatjuk igaznak.¹⁹³

A tanya intenziválódása nem a terjedelmes vegyes gazdaságokhoz, hanem a monokultúrás irányba fejlődő és a családi munkaerőt teljes mértékben lekötni és kihasználni tudó kisüzemekhez kapcsolódott. A városi magisztrátusok azonban gátolták az ilyen kisebb tanyák létrejöttét. Debrecenben elvileg is megfogalmazták, hogy a „mezei gazdaságnak kár nélkül való folytatására bővebb tágasság kívántatik, és így az olyanok, a kiknek egy, másfél vagy két nyilas földjük van (1 nyilas = 9000 négyszögöl – O. I.), a szomszédok kára nélkül tanyát nem tarthatnak”. Mivel ezeken a kisebb tanyákon a magisztrátus véleménye szerint sok gonoszság történik, lerombolásukat határozzák el.¹⁹⁴ Hasonló intézkedéseket határozott el a kiskunfélegyházi tanács is, mivel ott már a 19. század elején is sok kisebb, de a szőlőtermelés és a gyümölcskertészet révén igen intenzíven gazdálkodó tanya volt, s ezek a kisebb tanyatulajdonosok már nem csak ideiglenesen laktak a tanyán, hanem véglegesen kiköltöztek oda, s feladták városi házukat. Az „egész fel kapott tanyai lakást” azonban a tanács nem nézte jó szemmel, mert úgy vélte, hogy az ilyen polgárok „csupán a közönséges teher viselés alól” akarják kivonni magukat. Úgy határoztak tehát, hogy a 10 holdnál kisebb birtokokra nem lehet tanyát építeni, s azoknak a tanyai lakosoknak pedig, akiknek a városban is van házuk, kéményét a tanyán be kell zúzni.¹⁹⁵

A kiscgazda tanyák kialakulását megakadályozni óhajtó intézkedések ellenére a tanyás gazdálkodás intenziválódása a jövőben ezekhez az apró üzemekhez kapcsolódott.

---

¹⁹³ Hoffmann 1967.

¹⁹⁴ MNL HBML IV. 1011/a. 87. k. 1816/481., 483., 104. k. 1834/321.

¹⁹⁵ MNL BKML V. 101. a. Prot. 8. k. 1795, 747., 1798, 472.; Prot. 13. k. 1823, 621., Prot. 17. k. 1832, 207.

AZ ALFÖLD MEZŐGAZDASÁGA ÉS A TISZA-SZABÁLYOZÁS

Széchenyi István a Tisza-szabályozás egyik nagy apostola, nemcsak gyakorlati működésével segítette elő legrakoncátlanabb folyónk megregulázását, de elméleti munkásságával is igyekezett megindokolni a rendezés szükségességét. Őt is foglalkoztatták azok a kérdések, amelyeket a kortársak gyakran feltettek: miért nem az alföldi róna a legvirágzóbb része Magyarországnak, miért kisebb a nép-sűrűsége, népellátó képessége, mint a Dunántúlnak vagy a Felvidéknek, miért nem éléstára az országnak ez a szintizta magyar lakosságú vidék?

A választ egy 1845-ben írt röpiratában az „Eszmetöredékek, különösen a Tisza-völgy rendezését illetőleg” címűben találhatjuk meg. Népesedésünk csekély voltát s gazdasági elmaradottságunk okát abban találta meg, hogy a magyarság „sátorát éppen olly lapályokban üté fel, mellyek naprul napra, a helyett, hogy kies kertekké varázsoltatnának, mire annyira ajánlkoznak, mindinkább a korlátlan vizek martalékivá válnak, (az én kiemelésem O. I.) s melyekben süppedékes és egészségtelen létük miatt valamint a népesedés, úgy minden egyéb munka is valódi sisyphusi kárhozat”.¹

Széchenyi e megállapításait a kortársak nem igen cáfolták. Nekünk sem lehet feladatunk az ítékezés abban a kérdésben, hogy a rendezés előtti Tiszavölgyben valóban „sisyphusi kárhozat” volt-e a gazdálkodás és minden egyéb munka. A rendelkezésünkre álló források alapján három kérdésre kíséreljük meg a válaszadást: 1. Mi jellemezte az alföldi mezőgazdaságot a folyószabályozások és vízrendezések előtti évtizedekben? 2. Hogyan illeszkedtek a hagyományos alföldi gazdálkodás rendszerébe a Tisza és mellékfolyóinak áradásos területei? 3. Milyen összefüggések voltak az alföldi mezőgazdaság 19. századi átalakulása és a vízrendezések között?

A három kérdésre adott válasz támpontokat adhat ahhoz is, hogy másfél évszázad távlatából hozzájáruljunk a vízrendezések és folyámszabályozások Kárpát-medencei mérlegének elkészítéséhez.

---

¹ *Széchenyi István válogatott írásai.* Szerk. Barta István, Bp., 1959. 332.

A HAGYOMÁNYOS ALFÖLDI MEZŐGAZDASÁG

Az alföldi gazdálkodásról a köztudatban élő kép nem a régmúltat, hanem a 19. század második felében és a 20. század első évtizedében kialakult helyzetet tükrözi. Ekkor vált ugyanis az Alföld „aranykalászt lengető rónává”, a magyarországi gabonatermelés fő területévé. Az Alföld a Horvát-Szlavonország nélkül számított ország területének 33,5%-a volt, de 1915-ben itt termelt az összes gabona 55,8%-a. Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy ez a középkor és a kora újkor századaiban is így volt. 1784-ben egy helytartótanácsi statisztikai kimutató szerint az Alföld részesedése az éves gabonatermésből csak 31,9% volt, azaz kevesebb, mint a területarány. Ekkor a Dunántúl területi részesedésénél (20,7%) messze nagyobb arányban (35,4%) termelt gabonákat. Ha volt piacra vihető felesleg, a 18. század végén ezt nem az Alföldön, hanem a Dunántúlon termelték meg, annál is inkább, mert ekkor az Alföldön még nem voltak nagy urasági allodiumok sem, amelyek gabonatermelésre rendezkedtek volna be, míg a Dunántúlon és a Felvidéken már a 17. század óta találhattunk ilyeneket.²

Az elmondottak – további bizonyító anyag felsorakoztatása nélkül is – igazolják, hogy az alföldi gabonatermelés a 18–19. század fordulójáig legfeljebb az önellátást biztosította, de a gabona nem volt az Alföld legfőbb terméke. Az alföldi gazdálkodás a 19. század derekáig – főbb vonalakban a tiszai vízrendezések megkezdéséig – illetve az 1850-es évek nagy gabonakonjunkturájáig, nem a gabonatermelésre, hanem az állattartásra épült. Aligha véletlen, hogy az állami hivatalnokoktól kezdve a mezőgazdasági szakírókig mindenki primitívnek, elmaradottnak tartotta az alföldi földművelést, ahol – jellemző módon – még a nyomásos gazdálkodást sem ismerték, nem hagytak ugart a föld pihentetésére, vetés alá csak egyszer szántottak, learatott termésüket az Isten szabad ege alatt lóval nyomtatták s nem csűrökben csépelelték s földbe ásott vermekben tárolták s általában „slendrián” módon – Kállay Ferenc szerint nem is úgy, mint az európaiak, hanem mint az ázsiaiak – művelték a földet. Azt már kevesebben vették észre, hogy ez a helyzet az állattartás dominanciájából fakadt.³

Az állattartásra épülő alföldi gazdálkodás azonban olyan realitás volt, ami a kortársak tudatában jól rögzült, nem úgy, mint az utókoréban. Legfeljebb ezt az állattartásra épülő gazdálkodási rendszert elmaradottabbnak tartották a földművelésre épülőnél. 1782-ben a hajdú-kerület királyi biztosa azzal magyarázta meg előljáróinak a hat hajdúváros „elmaradott” gazdálkodását, hogy „magisque Pecorum et Pecudum conservationi quam agriculturae studeant” (Inkább a nyájak őrzésére, mint a föld megművelésére törekszenek).

Az 1830-as években a gyomaiakat, akiknek legelője nagy részét földesuruk elfoglalta, azzal vádolta meg az uraság, hogy rossz szántóvetők, mert a „Marha

---

² Orosz 1988. 18–19.

³ Orosz 1986. 408.

tartásra nagyobb gondjuk legyen, mintsem a gabonatermesztésre”.⁴ Ez utóbbi adat arra is utal, hogy az állattartás dominanciája töretlen volt az alföldi nagyhatárú városokban a 19. század első felében is, s napóleoni háborúk nagy gabonakonjunktúrája legfeljebb megrendítette a régi rendszert, de nem szüntette meg. Sőt a gyapjúkonjunktúra az 1830-as 1840-es években tovább élte az állattartásra épülő hagyományos alföldi gazdálkodást.

Természetesnek vehetjük, hogy ilyen gazdálkodás mellett az állandó szántóföldek a határnak nem alkották jelentős hányadát. Debrecen 166 ezer holdas határának a 18. század végén még 1/5-e sem volt állandó szántónak használt ún. ház utáni, illetve cenzusos föld.⁵ Sárospatak 26 ezer holdas határából a Bodrog szabályozása előtt csak kb. kétezer hold (7,7%) volt szántóföld. Az Ecsedi láp szélén, a Kraszna mellett fekvő Mátészalka határának ugyancsak még 10%-át sem szántották rendszeresen 1850 előtt.⁶ Heves és Külső Szolnok, valamint Pest-Pilis-Solt megyéből ránkmaradtak a II. József-féle kataszteri felmérés adatai. Annak ellenére, hogy a két megyének csak kis része volt a Tisza áradásainak kitéve, meglehetősen alacsony 28,1, illetve 29,5% a szántóföld aránya az egész termőterületen belül.⁷

A szántóföldek alacsony aránya mellett az állattartás alföldi dominanciáját egy sajátos szemlélet is igazolja. A kutatónak időnként úgy tűnik a 18. század alföldi gazdája a szántásban nem is azt tartotta a legfontosabbnak, hogy magágyat lehet vele készíteni a szemtermeléshez, hanem azt, hogy általa megtisztítható a legelő állatok számára oly fontos legelő a gyomnövényektől. Berettyóújfaluban 1788-ban „jobb fünek termése végett” hagyták felszántani a gyeplegelő egy részét, Debrecenben 1791-ben azzal indokolták a cserei kaszálók felhasználását, hogy „annál több és jobb szénát termeljenek idővel”.⁸

Nyilvánvaló, hogy a hagyományos állattartó rendszerben a gazdálkodás nem a szántóföld, az ager, hanem a takarmányt adó terület, a szénatermő saltus (gyep-terület) körül szerveződött.⁹ Ennek nyoma az 1850 előtti alföldi gazdálkodásban még nagyon jól megfigyelhető. Főleg a nagyhatárú mezővárosok és városok „szállásföldjei” őrzik az ager és saltus több évezredes harcában a saltus pozícióit. E szállásföldek használatában nem az a döntő, hogy épültek-e rajtuk állattartó szállások, hanem a használatnak a közösségi korlátoktól mentes formája, amely

---

⁴ Vö. Uo. 408–409.

⁵ Balogh István: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom In. *Debrecen története 2.* Szerk. Rác István, Debrecen, 1981. 290.

⁶ Orosz 1992., Orosz 2004. 185–191.

⁷ Horváth Sándor: Pest vármegye 1789. évi kataszteri fölmérése. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1901. 62–114., Dávid Zoltán: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786–1789. *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66.* 106.

⁸ Orosz 1986. 409.

⁹ Az ager és a saltus különbségeire Jócsik Lajos: *Egy ország a csillagon.* Bp., é. n. (1977) 15.

még abban sem korlátozta a szállásföld tulajdonosát vagy birtokosát, hogy szántónak, kaszlónak vagy legelőnek fordítja-e földjét. Ahogy a nádudvariak fogalmaztak 1794-ben, szállásföldjét „kinek-kinek a mint fog tetzeni úgy cultiválhasssa”, ekével is élhesse, de kaszlónak, legelőnek is hagyhasssa.¹⁰ E rendszerben addig, amíg a gabonatermelés egyedül az önellátást szolgálta, az állattenyésztés érdekei tágas legelőt és kaszálót kívántak, de idomulni lehetett a gabonatermeléshez is, ha változott a helyzet.

AZ ÁRTERÜLETEK AZ ALFÖLDI ÁLLATTARTÓ GAZDÁLKODÁSBAN

Az elmondottak után a kérdés most már az, hogyan kapcsolódtak az árterületek a gazdálkodás vázolt alföldi rendszeréhez? Ismeretes, hogy az ármentesítések előtti időszakban a hazai geográfiai leírásokban és a kartográfiában is kétféle ártéri területet különböztettek meg; a „plagas inundationibus aquarum obnoxias” és a „perpetua stagna arundicta” területeket, azaz azokat, amelyeket időlegesen borított el a folyó árja s azokat, amelyek állandóan vízzel voltak borítva.

Ez utóbbiak csak a sajátos ártéri gazdálkodás területei lehettek s az alföldi gazdálkodástól is elkülönülve egy önálló vizivilág részei voltak, míg az időszakos víz alá kerülő részét képezhették a fentebb vázolt alföldi állattartó gazdálkodásnak.

Nem lehet feladatunk e területek kiterjedését pontosan számbavenni az ármentesítések előtti időszakban. Csak utalni kívánunk arra a közismert tényre, hogy a Tiszától és mellékfolyóitól távoli területeket is rendszeresen látogattak a medrükből kilépő folyók. Az ismétlődő lecsapolási kísérletek ellenére élt a Kraszna völgyében az Ecsedi láp, amely a középkorban két falu határát magába olvasztotta s legalább 20–25 település életét és gazdálkodását megszabta.

A Felső-Tiszavidéken a Rétköz, a Bodrogek és a Taktaköz, ha nem is olyan mértékben, mint az Ecsedi láp, magában foglalt állandóan vízzel borított területeket, de igen terjedelmesen időszakos ártereket is. Mind a Rétköz, mind a Bodrogek legalább 30–30 település határát foglalta magában s a Taktaközben is 6 település élete kapcsolódott a vizivilághoz. Tokajtól, illetve Tiszalóktól délre a Hortobágy vidékét is rendszeresen látogatták a Tisza áradásai, olyan a Tiszától 60–80 km távolságra lévő települések, mint Hajdúnánás, Hajdúbozsörmény határának egy része is vízjárásos volt. A balparton Polgártól Egyeken, Abádszalókon át Törökszentmiklósig terjedt egy 25–30 km széles áradásnak kitett sáv, amely egyik kiágazásával kelet felől is körbefogta Kunmadarast és Karcagot, másik ágával Kunhegyest is és Kisújszállás és Dévaványa között egyesülve ta-

---

¹⁰ Orosz 1986. 411.

vaszi áradások idején igazi vizivilágot teremtett e Tiszától távoleső mezővárosok határában is. Dévaványa és Körösladány mellett már ugyanúgy beletorkollott a Sárrétbe és a Körösök és Berettyó árterületébe, mint a Hortobágy melléki árterület Karcag és Püspökladány között. E széles sáv Mezőtúr és Kunszentmiklós alatt tért vissza a közvetlen Tiszavölgybe, hogy dél-felé folytatódva Csongrádot, Szentest, Hódmezővásárhelyei is érintse, s a Maroson túl folytatódjék a Bánátban egészen a Tisza torkolatáig. A Tisza áradásai nemcsak a Körösök árterületével találkoztak, hanem a bácskai és bánáti vízfolyásokkal is, amelyek szabályozásával a Nádor, a Temes és a Bega csatorna megépítésével már korán próbálkozott az államhatalom. Ezek indokai között szerepelt, hogy a Bánát és a Bácska hamarabb váltak gabona-termő centrummá, mint az Alföld egyéb tájai, egyértelműen bizonyítva, hogy a vízrendezés és a gabonatermelés előretörése között volt összefüggés.

A Tisza jobbpartján talán nem voltak ilyen kiterjedt árterületek, de itt is akadt pl. olyan vízjárásos szakasz, amely Poroszlótól Jászapátig, onnan pedig Abonyig tartott.

E holdakban csak milliós nagyságrenddel mérhető terület művelési ágát nehezé lett volna meghatározni. Legfeljebb annyit állíthatunk, hogy a korábban említett nem árterületi szállásföldekhez hasonlóan inkább volt saltus (rét és legelő), mint ager. Ez azonban távolról sem jelentette azt, hogy azokban az években, amikor a Tisza és mellékfolyóinak árja gyorsabban levonult, az időlegesen vízzel elárasztott területek egy részét ne lehetett volna felszántani és rövid tenyészidejű növényekkel bevetni. A köles alföldi termesztését – többek között – az éllette, hogy az ár levonulása után felszántott földben is rövid idő alatt beérett, de gyakran vetettek áradásos területekbe tavaszi gabonákat is.

Az árterületek vetéseinek betakarítása azonban mindig bizonytalan volt, különösen, ha az őszi esőzések is korán beálltak. Éppen ezért az ártereknek ezt a második, vízzel csak időlegesen borított szintjét inkább kaszálják, mint szántják, illetve az első kaszálás után legelőnek felszabadítják. Azt mondhatjuk, hogy e határrészekben a saltus és ager küzdelme állandóan folyt s a visszatérő áradások akadályozták meg, hogy véglegesen eldőljön az utóbbi javára. Rendszeres szántóművelés inkább csak a vízjárásos területek kiemelkedésein, az ún. szigeteken vagy laponyagokon folyt. Ártéri területen lévő falvak művelhető határa gyakran néhány szigetből állt, mint a rétközi Beszterecé, amelynek 3000 holdas határából csak 366 hold volt állandóan szántható.¹¹ Egy-egy nagyobb sziget több falu és város határába is átnyúlhatott. Ilyenek voltak Dévaványa és Túrkeve határában a Kér sziget, a Bors-sziget, az Ecsedi puszta vagy Túrkeve és Kisújszállás között a kabai puszta. A szigetek termésének betakarítása és elszállítása nem volt egyszerű feladat. Beszterecen az ekét és a földművelés egyéb eszközeit csónakon szállították

---

¹¹ Kiss Lajos: *Régi Rétköz*. Bp., 1961. 24.

ki a szigetekre. Demecserben, egy másik rétközi faluban a termést is csónakon szállították haza, vagy megvárták a telet, amíg a víz és a sár megfagyott.¹²

A példák további szaporítása nélkül is megállapíthatjuk, hogy a hagyományos alföldi gazdálkodás, amelyben az állattartás dominanciája érvényesült, a saltus körül szerveződve jól beillesztette a saját struktúrájába a vízjárásos területeket. Szücs Sándornak a Sárre, Kiss Lajosnak a Rétközre, Balassa Ivánnak a Bodroghözre, Andrásfalvi Bertalannak a Sárközre vonatkozó tanulmányai mutatják e beilleszkedés csaknem tökéletes formáit.¹³ Nem az ösfoglalkozások pákások, csikások világa őrződött meg e területeken, de az állattartó-földművelő életmód egészült ki a természet kínálta lehetőségek kihasználásával.

Nemcsak a megszokotthoz való ragaszkodás, de bizonyos racionális érvek is szóltak azok mellett, akik tiltakoztak e rendszerbe történő külső beavatkozás ellen. Még a 18. század első felében épült meg Tizzaszalók és Taskony között a Mirhó-gátja, amely hét évtizeden keresztül volt kemény viták tárgya Heves és Külső-Szolnok megyék közgyűlésein. 1776-ban pl. a Tisza-jobb parti lakosok tiltakoztak a gát miatt, mert az árvíz igen nagy károkat okozott nekik. A megyei delegáció meg is állapította, „hogy a Tisza árjának tartósságát a Mirhó gátja okozza”.¹⁴ A gát széthányása után viszont az ellentábor tiltakozott, mert Kunhegyes, Karcag és Kisújszállás környékén változott meg a vízjárás. Hajdúnánáson és Hajdúböszörményben 1805-ben kezdtek csatornát ásni, hogy a réti földeken a tiszai árhullámot az ún. „Tatár tavába” vezessék. Már ez nem talált egyértelmű helyeslésre. Mégkevésbé az a terv, amelyet 1829-ben Zichy Ferenc királyi biztos fogalmazott meg, aki szerint egy Tiszadobnál megépítendő gáttal kellett volna megoltalmazni Polgár, Újfehértó, Hajdúnánás és Hajdúböszörmény határát a tiszai árvizektől. Az ellenzők arra hivatkoztak, hogy e gát „elenyésztesné” a Hortobágy és a Kadarecs folyókat s ezáltal – miként a böszörményiek fogalmaztak – „földjeik hasznavehetetlenek lesznek”. A nánásiak is úgy vélték, hogy réti földjeik termékenységét „csak az árvíznek behatása adja meg”.¹⁵ A földek termékenységére gyakorolt kedvező hatása az árvizeknek, gyakran visszatérő érv volt a kortársak írásaiban, ugyanúgy, mint az, hogy az Alföldön a sűrűn ismétlődő aszály ellen csak a lassan levonuló ár oltalmazhatja meg a gazdákat.

Nem szabad azonban az ellentétes véleményeket sem elhallgatni. Az 1770-es években a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során, majd 1828-ban az országos adóösszeírás munkálatai kapcsán megkérdezték a települések lakóit a helyzetüket befolyásoló kedvező és kedvezőtlen körülményekről. Az árvizek miatti pa-

¹² Uo. 48.

¹³ Uo., Balassa Iván: *Lápok, falvak, emberek*. Bp., 1975., Szücs Sándor: A nagysárréti juhászat. = *Debreceni Szemle*, 1937. Uő.: A Nagysárrét régi disznótartása. = *Debreceni Szemle*, 1940. Andrásfalvy Bertalan: *A sárköziek gazdálkodása a XVIII–XIX. században*. Pécs, 1965.

¹⁴ Montedégói é. n. 354.

¹⁵ Orosz 1973. (Hajdúnánás) 138.

nasz visszatérő elem volt mindkét felmérés során. Általában azonban legelőik és rétjeik használhatatlanságát írják a települések az árvizek rovására, megerősítvén ezzel azt az állításunkat, hogy az ármentesítések előtti alföldi gazdálkodás meghatározó eleme az állattartás volt s ez elviselte azt a bizonytalanságot, amit a legeltetésben és szénakészítésben az árvizek okoztak Heves és Külső-Szolnok megye vízrendezések idején élt monográfusa nagyon világosan látta a helyzetet. A szabályozás előtt a megyében lévő tiszai árterület több mint 225 ezer kat. hold volt „mely árternek egy részét nádas lápok, mocsáros ingoványok és zombékos posványok, másik, még kisebb részét, legelők, kaszálók és szántóföldek képezték, melyek azonban csak kedvező esztendőkből t.i. akkor voltak használhatók, ha a telek hőszegevények, a tavasz és nyár pedig kevésbé esősek voltak”.¹⁶

A VÍZRENDEZÉSEK ÉS AZ ALFÖLDI MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA

A döntő változás az alföldi gazdálkodásban a 19. század középső és harmadik harmadában ment végbe s ennek a folyamatszabályozások és vízrendezések is részét alkották. A változás lényege az volt, hogy az alföldi mezőgazdaság az állattartás helyett a gabonatermelésre alapozódott, amelynek feladata 1850 után nemcsak az önellátás, de számottevő hazai és külföldi piacra is vihető felesleg termelése volt. Ennek a helyzetnek legfőbb mutatóját korábban már idéztük. 1915-ben Magyarország gabonatermelésének 55,8%-a származott az Alföldről s az exportgabona jelentős hányadát e tájegységen termelték meg. A változás lényegét jól mutatja az exportszerkezet megváltozása. Míg 1840-ben Magyarország külkereskedelmi forgalmában 60%-ot tettek ki az élőállatok és állati termékek és csak 26,5%-ot a gabonaneműek. 1870-re az arányok megfordultak, 52,7% volt a gabonakivitel arányszáma és csak 33,7% az állati termékeké. Hasonló volt a helyzet az éves nemzeti jövedelem mezőgazdaságból származó részével is. Ennek 1870-ben 35%-a, 1895-ben csak 25%-a származott az állattenyésztésből.¹⁷

Hangsúlyoznunk kell, hogy az alföldi gazdálkodásban bekövetkezett fordulatot racionális lépésnek tekinthetjük két szempontból is. Az átalakulás akkor ment végbe, amikor erőteljes gabonakonjunktúra érvényesült Európában. Ehhez a gabonákat felértékelő konjunktúrához a Monarchia egységes piacán Magyarország gyökeres szerkezetváltással igazodott, állati termékek helyett igyekezett minél több exportálható gabonát termelni. Ezt viszont a korábbi időben már a maximumig eljutott Dunántúlon vagy Felvidéken nem lehetett elérni, csak azon a tájegységen, ahol korábban csak önellátásra termeltek gabonát, tehát az Alföldön.

---

¹⁶ Montedégói é. n. 30.

¹⁷ Orosz 1988. 6.

A termelés fokozásának legfőbb módját a modern mezőgazdaság a hozamok növelésében látta. Magyarországon a 19. század második felében – itt most nem elemezhető okok miatt – ez az út csak kis részben volt járható. A többletgabona zömét új termőterület biztosításával lehetett csak megtermelni. Ezt az új termőterületet biztosították a Tiszavölgyben is a folyószabályozások. Nem azáltal, hogy soha nem művelt földek művelésbe vonását tették lehetővé – láttuk, hogy bizonyos szántóművelés az időszakosan elárasztott területeken is folyt –, hanem úgy, hogy e korábban bizonytalan, vagy csak saltusként hasznosítható területeket is biztonságosan művelhető földdé, agerré alakították. A vízrendezéseknek Széchenyi szellemében ez volt a legfőbb eredménye a „sisiphusi kárhozatot” ez szüntette meg. A saltus és ager sok évszázados küzdelme az Alföld ártéri területein a folyószabályozásokkal és ármentesítésekkel dőlt el végérvényesen az ager javára.

Az átalakulás legfőbb mutatója; a szántóföldek területének növekedése. Az ismert országos adatok helyett, amelyek szerint 1865 és 1895 között 16,8 millió holdról 20,9 millió holdra, azaz 4,1 millió holddal (24,4%-kal) nőtt a szántóföldek mennyisége és aránya s ez a növekedés jórészt az Alföldre esett;¹⁸ inkább olyan egyedi esetekre szeretném felhívni a figyelmet, ahol ez a növekedés csak a vízrendezések eredményeként következett és következhetett be. Hajdúnánáson 1838-ban 15 800 kat. hold szántóföld volt, amely 1877-re mintegy 12 ezer holddal 27 900 holdra nőtt. A mértéke 76,3%-os volt. 12 ezer hold új szántóföldet csak 1858, a szabályozás éve után nyerhettek, amikor kiosztották és végleg feltörték a réti földeket, amelyeket korábban évente meglátogatott a Tisza árja. Bár korábban is folyt szántóművelés is a réti földeken, biztos szántóterületté ez a határrész csak 1858 után vált. Még nagyobb arányúak a változások Sárospatakon és Mátészalkán. Sárospatak szántóföldjei 1789 és 1895 között 2000 holdról 12 400 holdra növekedtek a Bodroghöz ármentesítésével. Ez a több mint ötszörös növekedés évszázados gazdálkodási rendet alakított át, főként azáltal, hogy a sárospataki szántók nagyobbik részét nem a korábban is árvízmentes Bodroghozparti határrészen, hanem a balparton, a korábban rendszeresen elárasztott Bodroghözben alakította ki. Mátészalkán 1789 és 1895 között még nagyobb arányú, csaknem nyolcszoros volt a szántóföld növekedése, hiszen 800 holdról 7000-re növekedett. E változás is egyértelműen a Kraszna szabályozásának és az Ecsedi-láp eltűnésének volt az eredménye. A megyei összesítő adatok is hasonló helyzetet tükröznek. Pest megyében 1789 és 1865 között 29,5%-ról 42,3%-ra, Hevesben 28,1-ről 39,7%-ra nőtt a szántóföld. A minden lehetséges föld szántóvá alakításának példája lehetett Csanád megye, ahol 1847-ben 35%, 1865-ben 55,5%, 1895-ben 83,2% volt a szántóföld aránya a termőterületen belül.¹⁹

¹⁸ Uő.: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In. *Magyarország története 1848–1890*. Szerk. Kovács Endre, 1046.

¹⁹ Benda Gyula: *Statistikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Bp., 1973. 245–261. Orosz 1973. (Hajdúnánás) 139.

A szántóföld ilyen mértékű növekedésének volt egy másik, nem elhanyagolható eleme az agrárnépesség foglalkoztatásának biztosítása. Az Alföld a 18. század végén még alacsony népsűrűségű régió volt, 100 év alatt azonban helyzete megváltozott. A megnövekedett népesség foglalkoztatását – mivel az ipar elszíró hatása itt kevésbé érvényesült – alacsony szántóföld arányok, kevés munkaerőt igénylő állattartás mellett nem lehetett biztosítani.

Azt is mondhatjuk, hogy az Alföld az exportgabona termelés és a nagy mezőgazdasági népesség mellett olyan kényszerhelyzetbe került, amely nem engedte meg az áradásos területek hagyományos hasznosítását.

Mindez nem jelentheti azt, hogy a vízrendezések mérlegének elkészítésénél csak a gazdaságilag determinált helyzetből szabad kiindulnunk, de azt sem állíthatjuk, hogy e kényszerítő tényezőket figyelmen kívül lehet hagyni. A mérleg másik serpenyőjébe, több mint egy évszázaddal a folyószabályozások és vízrendezések után, amikor az ökológiai problémák világméretűvé váltak, be lehet tenni a rendezések káros – a szabályozás alkalmával még nem látható – következményeit is. Ezek egyike az aszály, amire az évszázados paraszti tapasztalat már a rendezések kezdeti szakaszában felhívta a figyelmet. Az igazi gondot az okozta, hogy az ismétlődő áradásokat az elmúlt évszázad gyakorlata a tudomány minden intése ellenére sem pótolta öntözéssel, s olyan teljes csatornahálózat kiépítésével, amely ezt az öntözést lehetővé tette volna.

A másik káros következményt, az erőteljes szikesedést már rövidebb idővel a szabályozások után tapasztalni lehetett. A szükséges talajjavítások azonban a múlt század végén is szorító válság és tőkehiány miatt nem mehettek végbe. A sort még lehetnek folytatni. Egyet azonban világosan látnunk kell: bár a hagyományos alföldi gazdálkodásban ember és környezete harmonikus kapcsolatban állt egymással, mert a gazdálkodó ember alkalmazkodott a természeti feltételekhez, ezzel a hagyományos rendszerrel nem lehetett beintegrálódni a modern európai mezőgazdaságba, a fokozott igényeknek még töredékét sem lehetett volna kielégíteni.

A SZABAD GAZDÁLKODÁS ELTERJEDÉSE ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD VÉGÉN

Ismeretes, hogy néhány nyugat-európai országban, így Angliában, Hollandiában és Belgiumban a nyomásos földművelési rendszerek felszámolása már a 19. század első felében végbement. Nyugat-Európa más területein: Németországban, Franciaországban a század közepétől kezd visszavonulni a háromnyomásos gazdálkodás.¹ Kelet-Európában a változások még később kezdődnek, s csak a század második felében jelennek meg nagyobb számban a nem nyomásos gazdaságok.²

A két- és háromnyomásos földművelési rendszerek legjellemzőbb vonása a föld egy részének időszakos pihentetése, azaz az ugartartás volt. Természetesnek kell tekinteni azt a történeti szakirodalomban általános felfogást, amely a nyomásosnál modernebb földművelési rendszerek elterjedését az ugarnak a szántóföld egészében elfoglalt részarányával, illetve ennek csökkenésével méri. A kétnyomásos rendszerben a szántóföld felét, a háromnyomásosban harmadát hagyják ugarban, nyilvánvaló tehát, hogy abban az országban, ahol az ugar aránya még nem csökkent az összes szántó egyharmada alá, nem beszélhetünk a háromnyomásos gazdálkodás eltűnéséről. Az is természetes következtetésnek tűnik, minél kisebb az ugar aránya a szántóföld egészéhez viszonyítva, annál jobban visszaszorultak már a nyomásos rendszerek. Minden bizonnyal helyes az a feltételezés, hogy a váltó- és szabad gazdálkodás elterjedtebb volt Németországban,³ ahol 1878-ban a szántóföldnek már csak 8,89%-a volt ugar, vagy Franciaországban, ahol 1862-ben 18,9% volt,⁴ mint Oroszországban, ahol a század végén az ugar és parlag együtt még 36,3%-ot tett ki, vagy Magyarországon, ahol 1871-ben 22,94, 1895-ben 12,51% volt.⁵

---

¹ Krzymowski 1951. 268–270., Arthur Birnie: *An Economic History of Europe 1760–1839*. London, 1962., 16–18. Eric Kerridge: *The Agricultural Revolution* London, 1967. 295–310.

² Balogh 1965. I. 365., 393–94., Wladislaw Rusinski: *Rozwój gospodarczy ziem Polskich*. Warszawa, 1969. 202., 205., Eugen Sänduleac: Compendiul istoriei „sistemelor agricole” din Romania. In. *Terra nostra*, Szerk. Eugen Mewes, Bucuresti, 1971. II. kötet. 181–185.

³ Theodor von der Goltz: *Agrarwesen und Agrarpolitik*. Jena, 1904. 8. Krzymowski szerint az ugar aránya Németországban 1878-ban 8,97%. Krzymowski 1951. 269.

⁴ *Statisztikai és Nemzetgazdasági Szemle*, 1871. 317.

⁵ Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat, 4. kötet. (1903) 1.

Az ugar arányának vizsgálata azonban – bármilyen jól mutatja is egy országban a nyomásos rendszerek helyzetét – nem lehet elégséges alap a földművelési rendszerek állapotának kutatásában.

Heves megyében 1895-ben 189 691 hektár szántóföldből 25 516 hektárt (13,45%-ot) hagytak ugaron.⁶ Ha feltételezzük, hogy az ugar háromnyomásos rendszerekben maradt meg, azaz a 25 000 hektár föld egyharmadát jelenti az összes nyomásos rendszerben művelt határnak, arra az eredményre kell jutnunk, hogy az egész megye szántóföldjeinek 40%-án volt még nyomásos rendszer. Más természetű forrásokból azonban biztosan tudjuk, hogy 1895-ben Heves megyében az összes területnek nem 40, csak 18,9%-án maradt fenn a nyomásos gazdálkodás.⁷

Sopron megyében 1895-ben a szántóföld 5,9%-a volt ugar,⁸ három nyomás esetén az összes szántó 17,7% -át kellene nyomásos rendszer szerint művelni tartanunk. Valójában azonban annak a hat helységnek a határa, ahol 1895-ben még fennállott a nyomásos rendszer, a Sopron megyei összes szántóföldnek nem 17,7 csak 3,4%-a volt.⁹

A feltételezett és valóságos arányok ilyen nagy különbségei nem megmagyarázhatatlanok. A szántóföld egy részének ugaron pihentetése megmaradt azután is, hogy a nyomásos rendszer már megszűnt. A váltógazdaságok rotációjában is sokszor szerepelt még az ugar, ha nem is olyan nagy arányban, mint a két- vagy háromnyomásos rendszerekben. Így érthető, hogy az ugar alapján számítva nagyobbak tűnik a nyomásos gazdálkodás területe, mint a valóságban.¹⁰

A földművelési rendszereket vizsgáló agrártörténeti kutatás, ha nem akar tévutakra kerülni, nem elégedhet meg az ugar arányának elemzésével.

A magyar agrártörténetírás abban a szerencsés helyzetben van, hogy 1902-ből a szabad- és nyomásos gazdálkodás szerint művelt határok arányáról országos összesítéssel rendelkezik. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület birtokpolitikai tanácskozásán ismertett adatok szerint 1902-ben 3583 település

---

⁶ Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam, 1896. 115.

⁷ MNL HML Szakkönyvtára. Az itt közölt adatok szerint a megye 335 936 kataszteri hold szántóföldjéből szabad gazdálkodás folyt 270 944 kat. holdon (81,1%), nyomásos gazdálkodás pedig 64 992 kat holdon.

⁸ Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam, 1896. 115.

⁹ MNL GyMSMSL IV. 409. 1895. 894/55, 14681/a 97. Az 1894. évi 12. tc. végrehajtása során Sopron megye alispánja azt jelentette ugyan, hogy a megye területén egyetlen községben sem maradt fenn a nyomásos rendszer, a minisztériumi ellenőrzés azonban kimutatta, hogy a csornai járás hat községében (Sobor, Szentandrás, Bányog, Szany, Szováth és Árpás) 1895 után is nyomásos gazdálkodás folyt. A hat község határában a szántóföld területe együttesen 10 067 kataszteri holdat tett ki, ami a Sopron megyei 291 534 kataszteri holdnak 3,4%-a.

¹⁰ Ha a fekete ugar felének bevetésével a három nyomásból hatos vetésforgó születik, a tiszta ugar a vetésterületnek csak 16,7%-a (1/6-a), ha kilences forgó, akkor csak 11%-a (1/9-e). Krzymowski 1951. 268.

határában (az összes helységek 28,9%-a) volt még nyomásos rendszer, a többiben már szabad gazdálkodás. A szabad gazdálkodásra áttért falvak aránya a legnagyobb volt a Duna jobb parti megyékben (92%) és a Dunántúlon (90,9%) a legkisebb a Tisza bal parti országrészben (48,6%) és Erdélyben (52,4%).¹¹

A tájtörténeti kutatás a közölt adatokat azért nem tudta hasznosítani, mert a statisztikai összesítés forrása ismeretlen lévén, a kisebb tájegységek, megyék, járások, falvak adatai nem voltak kutathatók.

A következőkben eddig ismeretlen adatok alapján, amelyekhez hasonlóak lehetnek az 1902. évi országos összesítés forrásai is, kísérletet teszünk arra, hogy meghatározzuk a nyomásos és szabad gazdálkodás övezeteit, a hegyvidéki és alföldi részeket egyaránt magában foglaló Heves megyében és a futóhomokkal élet-halál harcot vívó alföldi Szabolcsban, kiegészítve az így nyert képet a szomszédos Borsod és Hajdú megyék néhány járásának ránk maradt adataival. A vizsgálat alapegységeinek a járásokat tekintettük, nemcsak azért, mert Borsod és Hajdú megyék esetében hiányzik a teljes megyei összesítés, hanem azért is, mert a tájegységen belüli különbségeket a járások pontosabban tükrözik, mint az esetleg eltérő vidékeket magukban foglaló megyék.

A feldolgozott források részben 1885-ben, részben 1895-ben, az 1894. évi mezőgazdaságról és mezőrendőrségről alkotott 12. tc. előkészítése, illetve végrehajtása során keletkeztek.

A sokáig vajúdó törvény előmunkálatai során a Földművelésügyi Minisztérium kérdőíveket küldött a megyékhez, hogy néhány jellegzetesnek tekinthető községből adatokat szerezzen a szántóföldek, legelők, erdők használatáról s ezek között „a külső birtok szabad használatának korlátozásáról” is.¹² Ez utóbbi kérdésre adott válaszok között, ha volt nyomásrendszer, mindig első helyen szerepelt, mint a birtok szabad használatának legfőbb akadályozója, ahogyan a szovátiai (Hajdú megye) megfogalmazták: „miután fordul – ugar – rendszer van, a birtok használata bizonyos korlátokhoz van kötve.”¹³ 1885-ben azonban csak előzetes tájékoztatás céljából gyűjtöttek adatokat a különböző megyékből. 1895-ben elvben az ország minden helységéből be kellett volna futni a gazdálkodási rendszerekről szóló jelentéseknek a Földművelésügyi Minisztériumba. Az 1894-ben megalkotott törvény ugyanis előírta, hogy minden községben a birtokosok közgyűlésének kell döntenie arról (birtokarány szerinti kétharmados többséggel), fenntartják-e a nyomásos rendszert ott, ahol még szokásban van vagy áttérnek a

---

¹¹ Gaál 1912. 665.

¹² Balogh Vilmos: A mezőrendőrségről szóló törvényjavaslat ismertetése. = *Nemzetgazdasági Szemle*, 1889. 201.

¹³ MNL HBML IV. 906/b. 41. cs. 1412–1885. Hasonló volt a hajdúhadháziak válasza is: „a birtok használata nem korlátlan, az egyik rész ugar, a másik általában kapás veteménnyel vagy aprómaggal használendő ...” Uo. 1412–1885.

szabad gazdálkodásra.¹⁴ E gyűlések lebonyolításáért járasonként a főszolgabírók voltak felelősek s jelentéseik alkotják azt a forrásanyagot, amelyet a földművelési rendszerek vizsgálatában falvanként is hasznosítani lehet.

A felmérés eredményeinek elemzésekor abból kell kiindulnunk, hogy az említett négy megyében az ugar aránya 1895-ben az alábbiak szerint alakult: Szabolcs: 18,31%; Borsod: 17,30%; Heves: 13,45%; Hajdú: 4,77%.¹⁵ Az országos átlag, mint említettük, 12,51% volt,¹⁶ azaz a négy megye közül csak Hajdú maradt az országos átlag alatt. 1902-ben a nyomásos helységek aránya a Duna–Tisza közén, ahová Heves megye tartozott, az összes falvak között már csak 14,8% volt.¹⁷ A terület 5 megyéjében csak 80 faluban maradt meg a nyomásos rendszer, s e 80 faluból 1900-ban 37 Heves megyében volt.¹⁸ Megállapítható, hogy a Duna–Tisza közének megyéi között Hevesben terjedt el a század végéig a legkevésbé a szabad gazdálkodás. Borsod megyét a Tisza jobb parti területéhez számították, ahol 1902-ben a helységek 46,1%-ában volt nyomásos rendszer, tehát a kétféle gazdálkodás csaknem egyensúlyban volt. A Tisza bal partján, ahová Szabolcsot és Hajdút kell számítanunk, a nyomásos rendszerű falvak (egyedül az ország tájegységei közül) még többségben voltak (51,4%).¹⁹ A vizsgálandó körzet tehát feltételezhetően Magyarországnak olyan része volt, ahol a nyomásos rendszerek visszaszorulása lényegesen kisebb mértékű a század végén, mint a nyugati megyékben.

A vizsgált 16 járás adatai általában megerősítik e feltételezéseket, de számos újabb kérdést is felvetnek. A járási összesítések szerint a szabad gazdálko-

¹⁴ Az 1894. évi XII. tc. 1§. „Mezei földbirtokát a törvény korlátai között, gazdaságilag mindenki szabadon használhatja. ... 2. §. Hol a nyomásos gazdálkodás a jelen törvény életbelépésének idejében is gyakorlatban van, az érdekelt birtokoságnak birtokarány szerint számított kétharmad többsége, az érdekelt birtokosságra kötelezőleg a nyomásos gazdálkodást, az illető törvényhatóság jóváhagyásával jövőre is fenntarthatja, ha a külső birtok *a)* tagosítatlan határokból vagy határrészekben fekszik, *b)* tagosított határokból fekszik, de több dűlőben van kiosztva; *c)* réteknél oly kis földrészekből (parcellákból) áll, hogy azok egyenként alig alkalmasak legeltetésre. Ezeknél a birtokoknál a birtokosság közgyűlése határozza meg a vetésforgókat, továbbá azon módozatokat, amelyek szerint a rétek használandók és a tarló, ugar és rét legeltethető.”

¹⁵ Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam, 1896. 115–116.

¹⁶ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 4. k. (1903) 1.

¹⁷ Gaál 1912. 665.

¹⁸ „A mezőrendőri törvény életbeléptetésekor 42 község állapította meg a nyomásos gazdálkodást, a hat év lejártával 8 község megszüntette, de 3 község újabban rendezte. Ezen körülményből kitűnik, hogy a kisbirtokosok előnyüket látják a szabad gazdálkodás gyakorlatában, mert az összes vármegyebeli 115 község közül jelenleg csupán 37, tehát egy harmada tartja fenn a nyomásos gazdálkodást, a mely a vármegye felső részén túlnyomóan, vagyis 26 községben honosult meg. ...” MNL HML Szakkönyvtára 152.031 – 152.032. Alispáni jelentés Heves megye 1900. évi állapotáról.

¹⁹ Gaál 1912. 665.

dásra áttért helységek aránya a következő volt; tiszafüredi járás 100%; hatvani járás 81,8%; gyöngyösi járás 78,2%; tiszadai alsó járás 61,5%; egri járás 60,8%; pétervásári járás 42,4%; tiszai járás 40%; hevesi járás 33,3%; kiskvárdai járás 33,3%; tiszadai felső járás 28,5%; nagykállói járás 22,2%; nádudvari járás 16,6%; ózdi járás 4%; szendrői járás 0%; nyírbátori járás 0% és nyírbogdányi járás 0%.²⁰

Az ismertetett arányok alapján a nyomásos és szabad gazdálkodás övezetei jól elkülöníthetők. A Bükk hegyi falvai és Észak-Borsod helységei csaknem teljesen, a Mátra községei részben őrizték meg a nyomásos rendszert (ózdai, szendrői, pétervásári járás). Hasonlóan nyomásos rendszer uralkodott Szabolcs megye középső és keleti járásaiban, és Hajdú megye nádudvari járásában is. A szabad gazdálkodás általánosnak tekinthető a Mátra alján (gyöngyösi, egri, hatvani járás), Heves megye Tisza menti részein (tiszafüredi járás) és erősen terjedt Szabolcs megye Tisza menti falvaiban is (tiszadai felső, tiszai járás). A Szabolcs megyei szabad gazdálkodású falvak 86%-a a Tisza mellett fektet.

Bár Szabolcs megye néhány községének adatai hiányoznak, Szabolcs és Heves esetében mégis lehetőség van a megyei összesítés közlésére is. Hevesben szabad gazdálkodást folytatott a helységek 60,9%-a, Szabolcsban 26,1%-a.²¹ Az összehasonlításban talán nem is az arányok az érdekesek, hanem az a nagy különbség a két megye között, amit az ugar részaránya alapján aligha lehetne feltételezni. Hevesben csak 4,86%-kal volt alacsonyabb az ugar aránya, mint Szabolcsban, a szabad gazdálkodású helységek részaránya azonban összehasonlíthatatlanul magasabb a szabolcsinál. Rendkívül problematikusnak tűnik az ugar arányának ismeretében a nádudvari járás helyzete is. Sopron megyében 1895-ben az ugar aránya magasabb volt, mint Hajdúban (5,9 ill. 4,77%).²² Sopronban mégis a helységek 97,5%-a szabad gazdálkodást folytatott. Hajdú megye 23 helysége közül, ha csak abban a hétben volt nyomásos rendszer, amelynek je-

²⁰ A felsorolt járások az alábbi megyékhez tartoztak: – Heves megye: tiszafüredi, hatvani, gyöngyösi, egri, pétervásári, hevesi járás, – Szabolcs megye: tiszadai alsó, tiszadai felső, tiszai, kiskvárdai, nagykállói, nyírbátori, nyírbogdányi járás, – Borsod megye: ózdi, szendrői járás, – Hajdú megye: nádudvari járás. A számítás forrásai: MNL HML Szakkönyvtár 1895.; MNL SzSzBML IV. 411. IX. 1895/56., 60., 91., 92., 97., 104., 105., 107., 109., 113., 114., 117., 150., 152., 157., 163., 167., 168., 171., 173., 175., 177., 178., 232., 235., 244., 245., 246., 249., 250., 251., 252., 253., 254., 256., 257., 258., 259., 260., 261., 262., 263., 264., 265., 266., 270., 271., 282., 284., 285. Ismeretlenek az adatai a nyírbogdányi járásban 5., a nyírbátoriban 6., a kiskvárdaiiban 10, a nagykállóiiban 1, összesen 22 helységnek. (Az összes helységek számának 16,5, szántóterületének 13,7%-a.) MNL BAZML IV. 809/b. 5594/1895, Uo. 3935/1895; 12170/1895. LVI. 5594/1895, Uo. XL. 3935/1895; CXXII. 12170/1895. MNL HBML IV. B 906/b. 1412/1885; 712/1885; 773/1895; 1750/1895; 2628/1895; 2631/1895; 2632/1895.

²¹ Szabolcs megye esetében az arányok kiszámításánál csak az ismert határháználátú helységeket vettük figyelembe.

²² Magyar Statisztikai Évkönyv. 1896. 116.

lentései ránkmaradtak,²³ a többi ismeretlenben mindenütt szabad gazdálkodás, ez utóbbi aránya akkor is csak 69,7% volt, lényegesen alacsonyabb, mint a több ugart tartó Sopron megyében.

A felvetődő kérdések megoldásához közelebb jutunk, ha alaposabban elemezzük a főszolgabírói jelentéseket és a Földművelésügyi Minisztériumba küldött jelentések kapcsán keletkezett iratanyagot.

Tudatában vagyunk annak, hogy az eddigiekben olyan összehasonlításokat is tettünk, amelyeket valójában nem lett volna szabad megtenni. Amikor a területi viszonyokat mutató ugar arányát a helységek számával vetettük össze, valójában különmemű mennyiségek összehasonlítását végeztük el. Egyáltalán nem biztos, ha egy megyében pl. a falvak számának 30%-a folytat szabad gazdálkodást, a terület részesedése is 30%-os lesz. A fentebb említett különbségek azonban túlságosan nagyok ahhoz, hogy az elmondottakkal megmagyarázhatók legyenek. A statisztikai felvételek ugyanis azt mutatják, hogy eléggé nagy minta felvétele esetén már minimálisra csökken a falvak számarányában és területarányában mutatkozó különbség. (Szabolcs megyében pl. a szabad gazdálkodású falvak száma az összes falvak 26,1%-a, területe az összterület 24%-a volt.)²⁴

Hozzásegít a kérdés megoldásához, ha figyelembe vesszük, hogy a nyomásos rendszer többnyire ott maradt meg, ahol nem volt tagosítás, illetve a parasztlakosság fordulós formában tagosította földjét. Az 1895. évi közgyűlések döntései nem vonatkoztak a falu határából külön tagban kiszakított nagybirtokokra, amelyek a 19. század végére többnyire már felszámolták a nyomásos gazdálkodást. Valóságban tehát az volt a helyzet, hogy azoknak a falvaknak a határában is található szabad gazdálkodást folytató üzemek – a nagybirtokok –, amelyekben a falu paraszti közössége még ragaszkodott a nyomásos rendszerhez. Állításunkat megerősíti Heves megye alispánjának 1895. évi jelentése. Ebben ugyanis külön feltünteti azokat a helységeket, amelyekben a nyomásos faluhatárban szabadon gazdálkodó tagbirtokok is vannak. Bár Heves megyében a falvak 39,1%-a mondta ki 1895-ben a nyomásos rendszer fenntartását, a 45 faluból 31-ben a határ egy részén szabad gazdálkodást folytattak a nagybirtokok, s csak 14-ben volt abszolút értelemben is nyomásos rendszer (az összes falvak 11,9%-ában). A „vegyes” határhasználatú helységeekben levő szabad gazdaságokat természetesen a szabadgazdálkodású területekhez kell számítani, s így érthetővé válik, miért volt a szabad gazdaságok területének aránya (81,1%)

---

²³ A nádudvari járásban Földesen, Kabán, Püspökladányban, Szováton és Tetétlenen nyomásos, Nádudvaron szabad gazdálkodás folyt. Vö. 21. számú jegyzettel. Hajdú megye másik (balmazújvárosi) járásának helységei közül Mikepércsről és Hajdúhadháztól tudjuk, hogy a nyomásos rendszert fenntartotta. MNL HBML IV. 906/b. 94. cs. 1417/1885, 2676/1895.

²⁴ A szerző számításai a 21. jegyzetben közölt források alapján. A községek 1895. évi szántóterületére: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, XV. kötet. 474–482.

lényegesen magasabb számarányuknál (60,9%),²⁵ Szabolcs, Borsod és Hajdú megyékben hasonló megkülönböztetéssel nem találkozunk, bizonyos részadatok azonban arra utalnak, semmi okunk sincs feltételezni, hogy más lett volna a helyzet, mint Hevesben. Így tudomásunk van arról, hogy Ramocsaházán (Szabolcs megye) a falu egy részét szabadon, más részét a nyomásos rendszer szerint használták.²⁶ Balkányban (Szabolcs megye) Újhelyi Tamás református főgondnok,²⁷ Püspökladányban (Szabolcs megye) Bakó Ferenc,²⁸ Szentgyörgy-Ábrányban (Szabolcs megye) Léwi Miksa²⁹ éppen a közgyűlések idején szeretnék volna 100 holdnál terjedelmesebb birtokukat a nyomásos rendszerből kiszakítani. Hasonló ügyben pereskedtek az Angyalháza-pusztán (Hajdú megye) birtokos Lázár Gyula és társai is.³⁰ Kabán (Hajdú megye) viszont természetesnek tekintették, hogy a nyomásos rendszert fenntartó faluval ellentétben a kiskabai tagbirtokos Stern Jakab önállóan gazdálkodott földjén.³¹

A nádudvari járás és talán egész Hajdú megye esetében az ugar alacsony aránya és a nyomásos rendszer fenntartása közötti ellentmondást az elmondottakon túl még egy tényező magyarázhatja. 1885-ben „Kaba város polgársága” kérvényt juttatott el a főbíróhoz és a határhasználat rendjét meghatározó képviselőtestülethez, amelyben azt kérték, hogy a „Gorzás (nevű) ugarföld takarmánynak vettessék be.” Bár a képviselő testület ekkor a beadványt „figyelemre sem méltatta,”³² más forrásokból tudomásunk van arról, hogy a környék négy-nyomásos falvaiban terjedőben volt a zöld ugar.³³ Esetenként pl. (Angyalházán) nyomásos rendszernek tekintették azt a gazdálkodási formát is, amelyben a gabonafélék és a kukorica ugar nélkül váltakoztak a vetésforgóban.³⁴ A minimálisra csökkent fekete ugar és a nyomásos rendszer fenntartása mellett hozott határozat arra figyelmeztet, hogy a század végén a nyomásos rendszereket sem szabad a korábbi évtizedek mércéjével mérni. De távol kerülnénk a valóságtól akkor is, ha a szabad gazdálkodást minden esetben a modern kapitalista mezőgazdaság követelményei szerint próbálnánk megközelíteni.

---

²⁵ Szakkönyvtár 1895. Alispáni jelentés Heves megye 1895. évi állapotáról.

²⁶ MNL SzSzBML IV. 411. IX. 1895/262.

²⁷ Uo. IX. 1895/58.

²⁸ Uo. IX. 1895/270.

²⁹ Uo. IX. 1895/56.

³⁰ MNL HBML IV. 906/b. 94. cs. 1750/1895.

³¹ Uo. 2628/1895.

³² Uo. 712/1885.

³³ Négynyomásos rendszer volt Tetétlenen és Földesen. (Uo. 1412/1885.) Az ugar egy részének takarmányfűvekkel történő vetésére utal a Földessel szomszédos Bihar megyei Sápon Molnár Ambrus: Határhasználat a Bihar megyei Sápon a XIX. században. = *Agrártörténeti Szemle*, 1968. 524–531.

³⁴ MNL HBML IV. 906/b. 94. cs. 1750/1895.

A földművelés Észak-Amerikában és Nyugat-Európában a szabad gazdálkodással alkalmazkodott a változó igényű piachoz, amikor a korábban fontosnak tartott növényi sorrendet figyelmen kívül hagyva, mindig azt termelt, amit a piacon értékesíteni tudott. A Liebig által megalapozott agrokémia fejlődése a század második felében elméletileg és gyakorlatilag is megalapozta a szabad gazdálkodás kialakulását.

A vizsgált területen a szabad gazdálkodás csak részben jelent a piac igényei szerint alakuló művelési rendszert³⁵ (a hatvani és selypi cukorgyár répatermelő övezete, dinnye-, dohány- és burgonyatermelő falvak Hevesben és Szabolcsban). Helyesebb lenne egy kortárs szavával az itteni szabad gazdaságokat „rendszer nélküli”³⁶ gazdaságoknak nevezni. Az ugar felszámolására legtöbbször a szűk határ (a Mátra néhány szabad gazdálkodású helysége), vagy a termékeny talaj adta az indító okot (Tisza menti falvak). A vasúti szállítás lehetősége – úgy tűnik – nem ösztönözte a szabad gazdálkodás bevezetésére. Nem volt minden alap nélküli az a felfogás, amely a magyarországi szabad gazdálkodást rablógazdálkodásnak tekintette, mert nem biztosította a talajerő visszapótlást. A megoldás útja azonban nem az volt, amire az agráriusok sugallatára az 1894. évi törvény megalkotásával a Földművelésügyi Minisztérium is törekedett; ti. gátolni a szabad gazdálkodás terjedését s lehetőséget teremteni a nyomásos rendszer fenntartására.³⁷ Az állattenyésztés fejlesztésével s fokozott műtrágyatermeléssel és behozattalal kellett volna annyi trágyát biztosítani a talajnak, hogy ne érezze meg a vetésforgóban mutatkozó egyoldalúságot.

A szabad gazdálkodás későbbi következményeit nem tekintve, azt az elmondottak alapján is megállapíthatjuk, hogy a nyomásos rendszerek felszámolása ebben az elmaradottnak tekintett körzetben is előre haladt, talán nagyobb mértékben is, mint ahogy a falvak számarányából kikövetkeztethető. Ha ez így érvényes az ország más területein is, a nyomásos területeket a századfordulón országosan is kevesebbre kell becsülni 28,9%-nál, semmi sem indokolja azokat a helyenként felbukkanó nézeteket, amelyek a századvégi Magyarországon a nyomásos gazdálkodás megcsontosodását vallják.

---

³⁵ Egy kortárs meghatározása szerint: „a szabadgazdálkodás semmi esetre sem, mint állítani szokták, tervszerűtlen ültetés és veteményezés, hanem felhasználása a helyes pillanatnak, oly földművelés, mely a forgalom szerint irányul a nélkül, hogy szabályok által korlátoztatnék.” Falusi Gazda, 1881. 81.

³⁶ MNL SzSzBML IV. 411. IX. 6663/1895.

³⁷ Ezt tükrözi a földművelésügyi miniszternek a megyékhez küldött leirata az 1894. évi 12. tc. végrehajtásának tapasztalatairól. Sok helyen az 1894. évi törvény alapján „a nyomásos gazdálkodás megszüntetését mondták ki, holott egy ily fennálló, megszokott és helyenkint a birtokosok érdekeinek jobban megfelelő gazdasági rendszert egyszerre megváltoztatni nem mindig és nem mindenütt indokolt...”. MNL GyMSMSL IV. 409. 1899/55. Hasonlóan értékeli a földművelésügyi kormányzat működését Balogh 1965. 399.

MÁNDOK BIRTOKVISZONYAINAK VÁLTOZÁSAI 1870–1909

A paraszttársadalom kapitalizmuskori fejlődésének egyik alapvető – a parasztság jellegét meghatározó – folyamata a tőkés-bérmunkás viszony kialakulása, a feudális korszakban még együttesen jobbágysorban élő, de vagyoniilag, sőt hivatalosan rögzített és elismert osztályszerű tagozatban már akkor is differenciált parasztság körében. Ezt a parasztság bomlásaként jellemezték, s a gazdag, közép- és szegényparaszti rétegeket kialakító változást eredményeiben a magyar történettudomány már feltárta.¹ A jobbágyfelszabadítást megelőző időben a parasztságban végbemenő alapvető változások folyamatukban is többé-kevésbé tisztázottan tekinthetők. Az 1849-cel kezdődő új korszakban azonban csak annyit tudunk a paraszttársadalom helyzetéről, hogy meghatározott időben (1869-ben vagy 1895-ben) milyen szintre ért el a bomlás, a folyamat rekonstruálására közvetlen forrásanyag alapján alig történtek kísérletek.

Arra is rá kell mutatnunk, hogy a parasztnak, mint közvetlen termelőnek társadalmi helyzetét, az alakító tényezőknek csak egyikével: a földbirtokviszonyokkal, vagy ha van rá lehetőség – mint 1895-ben – az igaerővel és gépekkel való ellátottság mértékével lehet jellemezni. Ezek pedig nem kizárólagos meghatározói a paraszt termelésben elfoglalt helyének, amelyet a forrásanyagban adódó korlátok miatt közvetlenül nem lehet megragadni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az alakító tényezők külön-külön való vizsgálatáról le kell mondanunk. Lenin is arra figyelmeztet, hogy „a föld a mezőgazdaságban kétségtelenül a fő termelési eszköz, ezért a föld nagysága alapján a leghelyesebben ítélni lehet meg a gazdaság méreteit, következésképpen annak típusát, vagyis például azt, hogy vajon kis-, közép- vagy nagydzdaságról, tőkés vagy bérmunkát nem alkalmazó

---

¹ Sándor Pál: *A XIX. század végi agrárválság Magyarországon*. Bp., 1958., Pach Zsigmond Pál: A magyarországi és oroszországi porosztas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében. = *Közgazdasági Szemle*, 1958. 1. 56–78., Puskás Júlia: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemművelés adatai alapján. = *Történelmi Szemle*, 1960. 3. sz. 446–478., Szuhay Miklós: A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt. In: *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1876–1918.*) Szerk. Pach Zsigmond Pál és Sándor Pál, Bp., 1956., Király István: A parasztság felbomlásának néhány kérdése a XX. sz. elején. = *Századok*, 1952. 2. sz. 437–468.

gazdaságról van-e szó”!² Nyilvánvaló, hogy a birtokviszony vizsgálatával kell kezdeni a parasztság társadalmi helyzetét elemző kutatásokat, annális inkább, mivel – mint fentebb említettük – a forrásanyag természete is elsősorban az ilyen jellegű kutatásokat teszi lehetővé.

Országos statisztikai adatok alapján azonban a birtokviszonyok változásai nem elemezhetők, elsősorban azért, mert számításba jöhető birtokstatisztikáink nem azonos elvek szerint készültek,³ másrészt a kutatás módszertani alapjai csaknem teljesen kidolgozatlanok.⁴ A birtokváltozások folyamatának megvizsgálásához legalább két, azonos alapelvek szerint, lehetőleg egymástól távoleső időpontban készült felmérés szükséges, vagy pedig az egyes birtokosok földjének terjedelmében bekövetkező változásokat folyamatosan közlő iratanyag.

Ilyen felhasználható forrásanyagnak tekinthetők az előbbi esetben a kapitalista korszakban készült kataszteri iratok, az utóbbiban pedig a birtok terjedelmében és megterhelésében beálló változásokat regisztráló telekkönyvi betétek.⁵ Más helyen,⁶ szerencsés véletlen – a tagosítás elhúzódása – folytán két különböző időből ránk maradt és a változás okait is feltüntető tagosítási földkönyv adatai alapján kísérletet tettünk egy felvidéki falu birtokviszonyaiban bekövetkező változások megrajzolására, a jobbágyfelszabadítást közvetlenül követő évtizedekben, nemcsak azt vizsgálva, hogy az intézményesen biztosított földesúri földrablások hogyan módosították a parasztság birtokállagát, de a lehetőségek adta korlátok között azt is ábrázolva, hogy a kapitalista hatótényezők mennyiben változtatták meg az egykori jobbágyok és kispapok birtokviszonyait egy évtized alatt. A tagosítási földkönyvek azonban – természetükből fakadólag – rendszerint csak egy, a jobbágyfelszabadítástól 1–2 évtized távolságra eső, vagy olykor azt megelőző időpontra vonatkoznak, s a későbbi korszakban bekövetkező változásokat nem tüntethetik fel.

A kapitalista korszakban a jobbágyfelszabadítás utóhatásait is, de a birtokviszonyokban a későbbi évtizedekben bekövetkező változásokat is tükröző forrásanyag, így valószínűleg a fentebb említett kataszteri felmérésekre és telekkönyvekre korlátozódik.

Az alábbiakban a birtokviszonyok vizsgálatában a feudális korszakban – éppen az utóbbi években – sikerrel alkalmazott, de a kapitalista korszak történeté-

² Lenin, V. I.: *Az agrárkérdésről*. Bp., 1950. 89–90.

³ Kenéz 1917. 30–31.

⁴ Vö. Hanák Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. = *Történelmi Szemle*, 1962. 2. sz. 227–229.

⁵ Vö. Sebess Dénes–Börösök Andor: *Magyarországi birtokrendezés*. Bp., 1909. In. *A Magyar Társadalomtudományi Egyesület által, az 1910–11. években tartott birtokpolitikai szaktanácskozás előzményei, lefolyása és eredményei*. Szerk. Gaál 1912. 303–311.

⁶ Orosz István: Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyfelszabadítás után. *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series historica*, 1962. 1. k. 109–128.

ben alig hasznosított kataszteri iratok alapján próbáljuk meg egy Szabolcs megyei falu: Mándok birtokviszonyainak megrajzolását az 1870 és 1909 közötti időben.

*

A jobbágyfelszabadítás utáni időszak kataszteri iratai a hivatalosan előírt és a század folyamán többször megújított és kiegészített rendeletek és törvények alapján végrehajtott és államilag irányított földmérések során keletkeztek.⁷ A különböző dűlők és határrészek felmérését vezető mérnök vagy beosztottja által készített és felsőbb fórumok által jóváhagyott térképek és térképmásolatok mellett az iratanyag rendszerint tartalmazza a helység határleírását, a községben létező dűlők felsorolását, a ház-és földtulajdonosok betűsoros névjegyzékét, a háttár művelési ágankénti megoszlását, a számolati, valamint a birtokrészleti jegyzőkönyveket.

A birtokviszonyok vizsgálata szempontjából ez utóbbi tekinthető elsősorú forrásnak.

A birtokrészleti jegyzőkönyvek a tulajdonos neve, házszáma, lakóhelye, a dűlő neve mellett közük a parcella telekkönyvi számát, kataszteri holdakban vagy □-ölemben megadott terjedelmét, a művelési ág milyenségét, és esetleg a földből származó kataszteri tiszta jövedelem nagyságát, és ha a rektifikációkor nem készítették új jegyzőkönyvet, akkor a tulajdonjogban bekövetkezett változásokat is.

A birtokrészleti jegyzőkönyvek adatai alapján összesíteni lehet az egy tulajdonos kezén levő földeket, s ezáltal a birtokviszonyok megállapíthatók. Ez az összesítés azonban a jelen esetben nem volt egészen problémamentes. Az 1870-ből származó mándoki birtokrészleti jegyzőkönyv⁸ nem tünteti fel a parcella telekkönyvi számát, s ezért az egy birtokhoz tartozó parcellák összesítésében a birtokos neve mellett a házsámhoz kellett igazodnunk. Igen sok esetben azonban a név és házsám azonossága sem jelentette a birtokosok azonosságát. Főleg a tősgyökeres és igen sok ágra bomló mándoki nemzetségek (Borku, Balogh, Czap, Dancs, Galambos, Szeles, Tóth stb. családok) esetében többször is előfordult, hogy ugyanabban a házban vagy ugyanazon a telken szülők és külön gazdálkodó házas gyermekeik is együtt éltek, ami a parcellák hovatartozásának eldöntésében zavarokat okozhatott. A hibalehetőség fokozottabban fennállt abban az esetben, ha házzal nem rendelkező azonos nevű birtokosok parcelláinak hovatartozásáról

---

⁷ Konkoly Thege Gyula: *Magyarország mezőgazdasági statisztikájának szervezete*. Bp., é. n. 16–17. , Orlicsek József: A kataszteri felmérések főbb területmegoszlási adatai az 1853–1935. évek között. = *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1958. 48.

⁸ MNL OL Térképtár S 79. No. 892. Mándok 1870. A következőkben a külön hivatkozás nélkül említett adatokat az itt megjelölt anyagból, valamint: MNL SzSzBML XV. 2. Mándok község kataszteri birtokíveinek összesítése az 1909. évi 5. tc. alapján c. anyagból merítettük.

kellett dönteni. Ezek az esetek azonban a birtokosok összes számához képest elenyészően csekélyek voltak, úgyhogy az egész faluról rajzolt összképet alig módosították, bár bizonyos hibalehetőséggel az összesítések értékelésénél számolnunk kell. Ezek azonban mindkét időpontban: 1870-ben és 1909-ben is nagyjából azonos módon jelentkeztek, éppen ezért az összehasonlítást nem tesszük irreálissá.

A feldolgozás másik módszertani problémáját a „közös” birtokosok okozták. Ismeretes, hogy a telekkönyvi bejegyzések és ennek következtében a birtokrészleti jegyzőkönyvekben végrehajtott kiigazítások nem mindig követték azonnal a valóságos birtoklásban bekövetkező változásokat. Főleg örökösödés esetében fordul elő, hogy évek is eltelhettek addig, amíg az örökösödő birtokát gyermekei vagy egyéb örökösei „nevére írták”, s az ilyen birtokok közös birtokként jelentkeznek a birtokrészleti jegyzőkönyvekben. 1870-ben Szeles András 12 holdas birtokából pl. több mint 5 hold Szeles Benjáminnal volt közös, illetve a kettőjük közös birtokából 5 hold esett Szeles Andrásra. Sajtos Benedeknél 4 1/2 holdas birtokának egy része Sajtos Ferencsel és Tamással volt közös. A hasonló esetekre vonatkozó példákat tetszés szerint lehetne felsorakoztatni.

A birtokrészleti jegyzőkönyvek azonban rendszerint közlik az ilyen közös tulajdon esetében a részesedés arányát is, s ennek megfelelően az egyes birtokosokra eső földmennyiség kiszámítható. A közös földbirtokosok esetében jelentkező hibalehetőséget nem is itt kell keresnünk, hanem az olyan esetekben, amikor az örökösöket nem tünteti fel a jegyzőkönyv, s a birtok az örökösödő és nem a valóságos tulajdonosok nevére szerepel.

Az ilyen – szintén nem túlságosan nagyszámú – birtokokat a statisztikai összesítésben kénytelenek voltunk egy birtokként kezelni.

A birtokívekről 1909-ben készült összesítés feldolgozásában, amely külön sorolja fel a „közös” birtokosokat – akiknek száma jóval több, mint a „közös” birtokkal nem rendelkezőké –, a birtokostársak számának és házszámának közlése igazít el abban, hogy a „közös” birtokokat kiknek a földjéhez kell számítanunk. Sajnos az 1909. évi jegyzőkönyv nem közli az egyes birtokostársak részesedésének arányát, s így a számításokat kénytelenek voltunk az egyenlő részesedés alapján elvégezni. Ez újabb hibalehetőséget rejt magában, de meg kell jegyeznünk, hogy a „közös” birtokok terjedelme 1909-ben alig haladta túl a határ 1/20-át, s ezen belül – az 1870. évi analóg eseteket figyelembe véve – a nem egyenlő alapon részesedő tulajdonosok száma minimális lehetett.

A birtokviszonyok kataszteri iratok alapján történő elemzésénél még egy módszertani problémát kell tisztázni.

Birtokstatisztika készítése azt jelenti, hogy megvizsgáljuk, hány tulajdonos vagy birtokos kezén oszlik meg a föld.⁹ Ismeretes, hogy a magyarországi birtokstatisztikák egyike sem készült ilyen módon. Még 1895-ben – legteljesebb és

⁹ Kenéz 1917. 30.

legpontosabb felmérés idején – sem a birtokosok, hanem a mezőgazdasági üzemek alkották a felmérés alapját, s azt vizsgálták meg, hogy az ország földterülete hány gazdaság – mezőgazdasági üzem – között oszlott meg. A népszámlálások alkalmával készített foglalkozási statisztikák viszont nem a gazdaságokból, hanem a birtokosokból indulnak ugyan ki, de nem azt vizsgálják, hogy a föld hogyan oszlik meg közöttük, hanem arra keresnek feleletet, hogy a különböző foglalkozású összeírtaknak kataszteri holdakban összesítve mennyi és milyen jogcímen élvezett birtokuk van.

A kataszteri iratokból összeállított statisztika, bizonyos – a fentiekben már emlegetett – hibalehetőségeket leszámítva, a leginkább alkalmas arra, hogy megállapítsuk, hány tulajdonos kezén oszlik meg a föld.

Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a birtokmegoszlásról ilyen módon készített statisztika pontosan utalna a parasztság társadalmi rétegződésére is. Nemcsak azért nem – amint arra előljáróban utaltunk –, mert a földbirtokviszonyok csak egyikét jelentik a társadalmi helyzetet meghatározó tényezőknek, de azért sem, mert a földbirtokviszonyokat – éppen a kapitalizmus korában – nem lehet kizárólag a földtulajdonviszonyok által meghatározottnak tekinteni. A haszonbéres földek a bérlő és nem a bérbeadó termelőerőinek részét alkotják, s a tulajdonként bírt földek mellett a haszonbérletek is alakítólag hatottak a paraszt társadalmi helyzetére. A haszonbéres földek megoszlására pedig a telekkönyvi tulajdonosokat tartalmazó kataszteri iratok nem nyújthatnak adatokat, hiszen azokat a birtokosokat sorolják fel, akik az ingatlant és jövedelmét tetszés szerint használhatják és átruházhatják.

A kataszteri iratok jellegét és statisztikai felhasználhatóságát elemző előbbi megállapításainkban nemcsak a „tulajdonosokon”, hanem a „telekkönyvön” is hangsúly van.

A birtokmegoszláson keresztül akkor lehetne a legjobban a parasztság társadalmi helyzetét megközelíteni, ha a birtokstatisztikák alapegységeit – éppúgy, mint a feudális korszakban – a parasztháztartások jelentenék.¹⁰

A birtoklás valóságos képe nemcsak azért nem egyezik meg a telekkönyvi tulajdonosokkal, mert a haszonbéres földek nem jöhetnek számításba, hanem azért sem, mert egy gazdaságnak több tulajdonosa is lehetett, azaz egy háztartásban élők birtokai alkothattak külön-külön telekkönyvi testet is.

Az elmondottaknak Mándok esetében is legáltalánosabb formája, amikor férj és feleség, illetve közös háztartásban élő szülő és gyermek földtulajdona alkot külön telekkönyvi testet.

Az ilyen tulajdonosok társadalmi helyzetét természetesen nem külön-külön a nevükön levő föld határozza meg elsősorban, hanem a család, a közös háztartás tagjainak együttes birtoka.

---

¹⁰ Szabó István: A parasztság történelmének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korában. = *Századok*, 1961. 6. 865.

A számításoknál éppen ezért a feleség és férj külön földjét mindig együtt vettük figyelembe, s a nem külön háztartásban élő gyermekek földtulajdonát is – amennyiben lehetőség volt rá – a szülőkéhez adtuk hozzá. Szülők és házas gyermekek birtokát azonban csak akkor tekintettük egynek, ha kimutatható volt – főleg az azonos házszámon keresztül – a közös háztartásban élés.

A kataszteri iratok forrásértékével kapcsolatos eddigi kritikai megjegyzéseink azt az érzést kelthetik az olvasóban, hogy a birtokviszonyok vizsgálatában ezekkel sem juthatunk sokkal többre, mint más jellegű források segítségével. A kataszteri iratoknak azonban van egy nagy előnyük az összes, birtokmegoszlást tartalmazó statisztikai adatokkal szemben, éspedig az, hogy a földdel kapcsolatban levő termelőről – még ha csak a telekkönyvi tulajdonok megoszlásában is – közvetlen adatokat szolgáltatnak. A népszámlálási és gazdaságstatisztikák felvételi lapjai ma már elérhetetlenek a történekutató számára, mivel az összesítés után megsemmisítették azokat, s így a kutatás kénytelen a sokszor mechanikusan összeállított statisztikai kategóriákhoz és átlagokhoz igazodni, s ezzel valójában nem a közvetlen termelőről, hanem a statisztikai arányokról és viszonyszámokról szerez ismereteket.

A birtokrészleti jegyzőkönyveknek, a népszámlálási és mezőgazdasági üzemsztisztkai felvételi lapoknak megfelelő forrásértékük van, s feldolgozásukkor a kutatónak lehetősége van a társadalmi helyzetet leghívebben tükröző statisztikai kategóriák szerint csoportosítani a jegyzőkönyvekben szereplő birtokosokat.

*

Feldolgozásunk módszertani elveinek és a feldolgozott anyag hasznosíthatóságának kritikai elemzése után vegyük szemügyre a tanulmány címében szereplő Szabolcs megyei helység: Mándok birtokviszonyainak alakulását a fennmaradt két kataszteri felmérés, az 1870-es és 1909-es alapján.

Szabolcs megye tiszai járásában levő Mándok nagyközségnek, Bezdéd, Eperjeske, Mogyorós, Benk, Őrmező, Tornyospálca, Komoró és Tuzsér helységek szomszédságában levő határa¹¹ a vizsgált időszakban az özssterületet tekintve alig változott, 1870-ben 5278, 1895-ben¹² 5277, 1908-ban¹³ és 1909-ben 5279 kataszteri holdat tett ki.

Változások nem az özssterületben, hanem az egyes művelési ágak arányában következtek be. Ezek közül a szántók és szőlők területének növekedése és az erdők csökkenése érdemel figyelmet.¹⁴ Az egyes művelési ágak egymáshoz viszo-

¹¹ MNL OL Térképtár S 79. No. 892. Mándok 1870. Mándok mezőváros eredeti határleírása, 1869.

¹² Magyar Statisztikai Közlemények XV. k. 478.

¹³ Uo. Új Sorozat. 39. k. 638.

¹⁴ 1870 és 1909 között az erdők területe 1237 holdról 720 holdra csökkent.

nyitott aránya utal arra, hogy a szántógazdálkodás szinte kizárólagos formája a föld hasznosításának a mándoki birtokosok között. 1895-ben a 3862 hold, 1909-ben pedig a 4020 hold szántó a határ egész területének több mint 70, illetve 80%-át jelentette. Feltűnő, hogy rétek egyáltalán nincsenek a község határában, és a legelők aránya sem éri el az összterület 5%-át. A község nem túlságosan tágas határa elég jelentős népességet tartott el.

Ez a Mándokon élő lakosság a jobbágyfelszabadítás után eltelt 6 évtized alatt – amint az alábbi összesítésből látható – mintegy megkétszereződött.¹⁵

A lakosság száma:	1851-ben	1475
	1900-ban	2923
	1910-ben	3102

A nagyrészt mezőgazdaságból élő népességnek¹⁶ megkétszereződése ellenére lényegében változatlan területen kellett élnie, ami már önmagában is súlyos problémát okozhatott a mándoki parasztság életében. A földbirtok megoszlásáról készített mellékelt táblázat azonban azt is megmutatja, hogy a szűk határ, s a mezőgazdaságból élők természetes szaporodása mellett nem kisebb problémát okozott a földtulajdon megoszlásának egyenetlensége, a feudális eredetű nagybirtokrendszer átmentése a kapitalista viszonyok közé.

Mándokon – amint az a táblázatból kiderül – csak egy nagybirtok volt, tulajdonosa 1870-ben Forgách Kálmán, 1909-ben Forgách László gróf. A Forgách család kezén levő több mint 3000 hold terület révén – ha az utakat és egyéb művelhetetlen területeket nem számítjuk – 1870-ben a mándoki határ 62,16%-a uradalmi birtok volt. Ennek a hat falu határában terjeszkedő, agarairól és lovairól híres, több mint 7000 holdas gazdaságnak csaknem a fele s egyben az uradalom központja is Mándokon volt.¹⁷

A nagybirtok részesedése a község határából még Szabolcs megye átlagánál is magasabb volt, pedig e megye köztudomásúlag nem tartozott a kevés nagybirtokot számláló megyék közé.¹⁸

Azt, hogy mit jelentett a mándoki parasztok számára a Forgách-birtok, leginkább az egy birtokosra jutó átlagterülettel lehetne jellemezni. 1870-ben Forgách Kálmán 3115 holdas birtoka mellett 416 tulajdonosnak csak 2058 hold földje

¹⁵ Fényes 1851. III. 65., Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 2. 614.

¹⁶ 1900-ban a község 2 923 lakosából 1 997 mezőgazdaságból élt. Magyar Statisztikai Közlemények 2. 614.

¹⁷ A mándoki Forgách-birtok területére: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. Gazdacímár Bp., 1897. 386–387. In. *Szabolcs vármegye* (Magyarország vármegyéi és városai) Szerk. Borovszky Samu, Bp. é. n. (1900.) 41., 277.

¹⁸ Az ország területének 1895-ben 32,59%-a, Szabolcs megyének pedig 44,71%-a volt a nagybirtok kezén. Magy. Stat. Közl. XXIV. k. 10–11.

volt, azaz egy háztartásra átlagosan még a szegényparaszti birtok alsó határának tekinthető 5 hold sem jutott. Nagybirtok nélkül a tulajdonosok azonos száma mellett a birtok átlagos területe csaknem 12,5 holdra növekedhetett volna.

Az 1870. évből származó felmérés anyagának elemzésekor tehát mindennek-előtt azt kell megállapítanunk, hogy a jobbágyfelszabadítás után a tagosítások és birtokrendezések végrehajtása eredményeként létrejövő birtokviszonyok fő jellemzője továbbra is a parasztbirtok–úri birtok ellentéte maradt.

A nagybirtok-kisbirtok igen egészségtelen arányának megállapítása mellett azonban fontos következtetéseket vonhatunk le a parasztbirtok megosztására, és ezzel együtt a falu birtokosrétegének társadalmi szerkezetére vonatkozóan is. Ha feltételezzük azt, hogy a statisztikában szereplő birtokosok között az 5 holdnál kevesebb földdel rendelkezők jórészt agrárproletárok vagy nem mezőgazdasági főfoglalkozású birtokosok, az 5–15 holdas birtokosok kisárutermelő, bérmunkát nem alkalmazó szegényparasztok; a 15–30 holdasok a segítő családtagok munkája mellett olykor bérmunkát is igénybe vevő középparasztok és a 30–50 holdnyi birtokkal rendelkezők tőkés nagygazdák,¹⁹ akkor az összesítés arányaiból a következőképpen áll előttünk a mándoki agrárnépeség társadalmi szerkezetére:

5 holdon aluli birtokos	60,20%
5–15 holdas birtokos	33,81%
15–30 holdas birtokos	5,51%
30–50 holdas birtokos	0,24%

Az arányszámokat vizsgálva azonnal szembeűnő az 5 holdnál kevesebb földdel rendelkezők több mint 3/5-ös részesedése az összes földtulajdonosok között. Még akkor is igen magas ez az arányszám, ha figyelembe vesszük, hogy közöttük lehetnek nem mezőgazdasági főfoglalkozású ház- és kertbirtokosok vagy olyanok is, akiknek „birtokát” csak a ház, udvar és gyümölcsös vagy konyhakert alkotta. (1870-ben az 1 holdon aluli birtokosok között 58-nak – az összes birtokosok 13,90%-ának – házához és kertjéhez nem tartozott szántóföld vagy szőlő.)

A nagy agrárproletár tartaléksereg kialakulása nem a kapitalista viszonyok 1870-ig – 2 évtized alatt – elért fejlődésének eredménye, hanem jórészt a feudális korszak öröksége volt. Az 5 holdnál kevesebb földdel rendelkezőkben az 1849 előtti zselléreket vagy azok utódait kell keresnünk. Ezek a zsellérek pedig már a század harmadik évtizedének végén, 42 évvel a kataszteri felmérés előtt is

¹⁹ Csaknem azonos kategóriákat állapított meg Kolossa Tibor: Adatok az agrárnépeség összetételéhez az Osztrák–Magyar Monarchiában. (1900 körül) II. = *Agrártörténeti Szemle*, 1962. 3–4 sz. 449–456.

a jobbágnépeség nagyobbik felét tették ki. Az 1828. évi regnicolaris conscriptio szerint²⁰ ugyanis Mándokon:

Telkes jobbágy volt	21
Házasszellér	51
Házatlan zsellér	12
Egyéb	<u>5</u>
Összesen:	89

A fölbirtokosként számításba jöhető telkes jobbágyok és házas zsellérek aránya már 1828-ban 29–71% volt, azaz az agrárproletár tartaléksereg – ha van valami reális alapja az összehasonlításnak – 42 év alatt az arányokat tekintve nem növekedett, hanem csökkent.

Az 5 holdnál kevesebb földdel rendelkezők egykori zsellér vagy zsellérutód voltát az 1870-ben készített betűsoros névjegyzék is igazolja.²¹ A névjegyzékkészítő a régi elnevezések alapján kategorizálta a ház- és földtulajdonosokat, földbirtokosnak tekintve az egykori földesurat, „földész”-nek az 1848 előtti telkes jobbágyokat és zsellérnek a feudális kor zselléreit. Az első kategóriába egyedül Forgách Kálmán került, 152 „földészen” kívül pedig mindenki más zsellérnek számított. A 152 földész pedig csak 12-vel kevesebb az 5 holdnál több földdel rendelkező birtokosok összes számánál, s a névazonosítás ki is mutatta, hogy az általunk választott statisztikai kategória határ és a kortárs ítélete a földtulajdonos mibenlétéről csaknem teljesen egybevág. A névjegyzék készítője jórészt csak a jobbágyfelszabadítás előtt zsellérnek számító falusi szatócsokat, korcsmárosokat és egyéb kereskedőket nem tekintette „földész”-nek, bár egyesek közülük – mint Ausländer Móric vagy Rochlitz Dávid – 1870-ig már 15–20 holdas birtokokat vásároltak.

Az 1870. évi birtokmegosztás szerkezetének másik sajátossága a gazdag paraszti réteg csaknem teljes hiánya. Az egyetlen 30 holdnál több földdel rendelkező birtokos nem paraszt, hanem a mándoki rk. lelkész, akinek 35 holdas javadalmi birtoka volt, de még a középparasztság felső rétegét jelentő hét 20–30 holdas birtokos közül is három: a 22 holdas Rochlitz Dávid, a 29 holdas ref. lelkész és a 25 holdas jogi személyként szereplő mándoki úrbéres közösség nem tekinthető parasztnak.

A gazdag paraszti réteg hiányának magyarázatánál megint csak az 1848 előtti időszakhoz kell visszatérnünk. Az 1828-as összeírás idején a telkes jobbágyok rétege még csaknem teljesen differenciálatlan, mind a 21 telkes jobbágnak 20 pozsonyi mérőre való szántóföldje van, s eltérések csak a telki állományhoz nem

²⁰ MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Szabolcs. No. 79. possessio Mándok; MNL SzSzBML IV. 7. a. Mándok 1828.

²¹ MNL OL Térképtár, S 79. No. 892. Mándok 870. Mándok községnek betűsoros névjegyzéke.

tartozó szőlők terjedelmében vannak. Mivel a falu határában rétek már az 1828-as összeírás,²² sőt a Mária Terézia- féle úrbérrendezés idejében²³ sem voltak, feltételezhetően a rétilletmény fejében is szántót kaptak a jobbágyok, s az úrbéri osztályozás szerint 1. osztályba sorolt Mándok határában²⁴ a 20 pozsonyi mérő szántó kb. fél telek illetőségnek felelhetett meg. A mándoki telkes jobbágyok csaknem teljesen differenciálatlan volta valószínűleg a szilárd telekrendszer késői kialakulásával magyarázható. A Mária Terézia-féle úrbérrendezéskor a teleknek „ki szabott mértéke nem volt”,²⁵ s 1828-ig a differenciálódás irányába ható tényezők még aligha érvényesültek.

A félteleknyi földdel felszabaduló jobbágyok, ha az aprózódástól és egyéb „veszélyek”-től meg tudták óvni birtokukat, az 1870. évi kataszteri iratokban 15–30 holdas birtokosként szerepelnek. A csaknem fél évszázad távolságban levő felmérések névanyagának összevetése azt mutatja, hogy az 1828-ban telkes jobbágyként összeírtak utódai 1870-ben is a gazdagabb parasztok között találhatóak. 1828-ban Czap István és János, 1870-ben Czap Mihály található ebben a felső rétegben. Oláh Jánost és Pált Oláh Péter, Balogh Mártont, Miklóst és Istvánt, János, Lajos és József váltotta fel. Szeles István helyére József lépett, Gántos Józsefnek és Tóth Ferencnek pedig az 1870-ben összeírt utódát is ugyanígy nevezték.

Az elmondottak azt bizonyítják, hogy a gazdag paraszti réteg hiányát elsősorban az okozta Mándokon, hogy a feudális korszakban legtöbb földdel rendelkező parasztréteg is valójában csak középparaszti szinten élt, s a kapitalizmus első két évtizede sem nyújtott olyan lehetőségeket, főleg a nagybirtok fojtogató hatalma és súlya miatt, hogy egyesek megindulhattak volna a földfelhalmozás, a gazdag paraszttá válás útján. Végső konklúzióként az 1870. évi birtokviszonyok elemzéséből azt lehet levonni, hogy a parasztság tagozódása még jórészt a feudális korszak tagozódásának felel meg, sőt az egyes kategóriákban jól nyomon lehet követni az egykori parasztrétegeket. Két súlyos tehertétele van ennek a paraszttársadalomnak: a faluban terpeszkedő nagybirtok, és az agrárproletariátusnak, illetve a félproletár birtokos rétegnek aránytalanul nagy száma. Mindkettő feudális örökség és egymással szerves kapcsolatban van, hiszen a nagybirtok miatt van ilyen nagyszámú agrárproletariátus, s e réteg csak a nagybirtok felosztásával növelhetné „birtok”-nak már aligha nevezhető földjét.

Azt, hogy merrefelé és hogyan fejlődött egy ilyen feudális tehertételekkel induló – de éppen ezért tipikusnak tekinthető – falu a kapitalizmus négy évtizede

²² „Prata coloni non habent” MNL OL N 26. Conscriptio 1828. Com. Szabolcs. No. 79. possessio Mándok.

²³ „Kaszálói ezen helységnek Nintsenek, hanem szántóföldeken szoktak szénát csinálni”. MNL SzSzBML IV. 1. g. Mándok 1772.

²⁴ Fényes 1851. III. 65.

²⁵ MNL SzSzBML IV. 1. g. Mándok 1772.

alatt, most már csak a fejlődés kapitalista tényezőitől meghatározottan, a fentebb vázolt, és az 1909. évi birtokmegoszlás összevetéséből lehet megállapítani.

A fő vonalak biztosabb megrajzolása érdekében emeljük ki a birtokosok számát és a birtok területét tükröző arányszámokat az előzőekben már meghatározott főbb birtokos csoportok szerint.

Birtokkategória	A birtokosok aránya		A birtokok százalékban	
	1870	1909	1870	1909
0– 5 holdig	60,20	77,18	6,60	13,44
5–15 holdig	33,81	19,93	24,03	19,53
15–30 holdig	5,51	2,38	8,35	5,32
30–50 holdig	0,24	0,51	0,67	2,07
50-nél több	0,24	0,17	60,35	59,65

A két felmérés összevetéséből azonnal kitűnik, hogy az úri és paraszti birtok arányában nem történt lényeges változás 1870 és 1909 között. Tulajdonképpen semmilyen csökkenés nincs a Forgách-birtok területében, az a mintegy 35 hold, amivel 1909-ben kevesebb az uradalom területe, valójában benne van a végső területbe be nem számított utak és árkok területében, amelyeket 1870 és 1909 között készítettek.

A nagybirtok legfontosabb pozíciójának megőrződése miatt, a mellékelt táblázat s a kiemelt arányszámok tanúsítják, a mándoki birtokviszonyok felemás módon alakultak.

Csak az 50 hold alatti kisbirtokosokat figyelembe véve megdöbbentő a birtokok 40 év alatt végbemenő nagyarányú elaprózódása, amelynek eredményeként a 0–5 holdas kategóriába tartozó félproletár rétegek aránya 60,20%-ról 77,18%-ra nőtt. Ez akkor is meggondolkoztató, ha számítunk arra, hogy a növekedésben a nem mezőgazdasági foglalkozású ház- és kert- vagy szőlőtulajdonosok is szerepet játszhatnak a más faluban lakó parcellabirtokosok mellett. Ez utóbbiak 1870 után, nyilván a nagyarányú birtokforgalom és összeházasodások miatt elszaporodtak Mándokon. Az 1870. évi birtokrészleti jegyzőkönyv szerint még csak négy olyan birtokos van a határban, aki nem Mándokon lakik, 1909-ben számuk már 38.

A más helységben lakó birtokosok miatt az 1909. évi jegyzőkönyv alapján készített statisztika torzabb, mint az 1870. évi. A torzítást akkor lehetne elkerülni, ha a vidéki birtokosok parcelláját saját falujuk határában fekvő birtokukhoz számítanánk, ehhez viszont ismerni kellene a szomszédos falvak birtokviszonyait is. A statisztikai összesítésekbe így a mándoki határban bírt parcellájuk nagysága alapján kerültek be, holott nyilvánvaló, összes birtokuk ismeretében más – magasabb – birtokkategóriába kerültek volna.

Mindez természetesen fordítva is fennáll, a mándoki földtulajdonosok kategorizálását is módosította volna nem a mándoki határban levő földjeik ismerete.

Bármennyire óvatosan is kell eljárunk a számok megítélésében, a 0–5 holdas birtokosok s köztük a félproletár jellegű parasztok számának jelentős növekedését ténynek kell tekintenünk. Ez a növekedés viszont kétségkívül a parasztság elnyomorodásának a jele.

A statisztikai összesítésből kielemezhetően 1870 és 1909 között a mándoki birtokok változásainak legfőbb iránya az elaprózódás. Ennek legfőbb jelei: az összes birtokosok számának növekedése, és a magasabb birtokkategóriák arányának csökkenése, az alacsonyabbak növekedésével párhuzamosan.

100%-nak tekintve az összes birtokosok 1870. évi. számát, a növekedés 1909-ig 140%-os, ami még mindig kisebb a falu lakosságának korábban már ismertett növekedésénél. Annak ellenére tehát, hogy a mezőgazdasági népesség Mándokon sem növekedett az egyéb foglalkozásúakhoz viszonyítva, a birtokosok számának a nemzedékváltozások miatt növekedni kellett. A birtokosok számának növekedése azonos – nem növelhető területen – feltétlenül aprózódást kell, hogy eredményezzen. A parasztföldek növelésére pedig a nagybirtok rovására 1909-ig éppen úgy nem volt lehetőség, mint 1870-ig. Ez az oka annak, hogy 1909-ben egy birtokra átlagosan már csak 3,5 hold föld esik, szemben az 1870. évi 5 holddal, de még mindig 9-nél több esne, ha a nagybirtokot egyenlő arányban felosztanák a kisbirtokosok között.

A birtokaprózódás mértékét jól mutatja a magasabb birtokkategóriákban levők számának és arányának csökkenése. A 10 holdnál nagyobb földtulajdonnal rendelkezők száma 1870-ben még 79, 1909-ben már csak 49, annak ellenére, hogy közben 170-nel nőtt az összes birtokosok száma.

A birtokok nagyarányú elaprózódása egyik fő – mondhatnánk azt is, statisztikailag egyedül megfogható – iránya a mándoki birtokviszonyok 1870 és 1909 közötti fejlődésének. Távolságban azonban a valóságtól, ha ezt a birtokváltozások egyedüli tendenciájaként jelölnénk meg.

A statisztikai összesítés behatóbb vizsgálattal más változások meglétéről is tanúskodik. Az abszolút és az arányszámok vizsgálata egyaránt azt mutatja, hogy a 10 holdon felüli birtokok számának általános csökkenésével ellentétben a 20–50 hold közötti birtokok száma 1870 és 1909 között 8-ról 12-re, 1,91%-ról 2,04%-ra nőtt. Annak az eredményeiben ismert, de folyamatában mindeddig meg nem ragadott jelenség halvány körvonalainak kirajzolásáról van itt szó, amit a történettudomány a parasztbirtok polarizációjaként szokott emlegetni. A parasztság középső rétegeinek lassú őrldése, a birtok szélrekapódása a jele annak a folyamatnak, amit a parasztság bomlásának szoktak nevezni.

E változások pontosabb megfigyelhetősége érdekében érdemes összeállítani, hogy az egyes birtokkategóriákhoz tartozó birtokosok 1870. évi számát 100%-nak tekintve, hány százalékra nőtt vagy csökkent az ugyanabban a kategóriában található birtokosok száma 1909-ig.

Birtokkategória	Százalék
0–1 holdig	201,47
1–5 holdig	154,78
5–10 holdig	98,95
10–15 holdig	59,25
15–20 holdig	31,25
20–30 holdig	114,28
30–50 holdig	300,00
50-nél több	100,00

A középső kategóriák nagyarányú csökkenése azonnal szembeötlő, de az is feltűnő, hogy a magasabb kategóriák növelése ennyire kiugrónak látszik. Nem szabad viszont figyelmen kívül hagynunk azt a korábbi megállapításunkat, hogy a mándoki parasztság valójában gazdag paraszti réteg nélkül, de igen nagy agrárproletár tartaléksereggel indult el a kapitalizmus útján.

A természetes szaporodás folytán bekövetkező birtokaprózódás minden birtokkategóriára hat. Az aprózódással ellentétes tendenciák érvényesülése tehát mindenekelőtt az aprózódás hatásának leküzdésében jut kifejezésre. A birtokok polarizációja akkor is végbemegy, ha néhány nagyobb birtok el tudja kerülni az elaprózódást, amikor más birtokok aprózódnak.

Mándok esetében valószínűleg ez történt a 20–30 holdas birtokosokkal, illetve az aprózódókat annyi növekvő birtok követte, hogy a kategórián belüli helyzet nem változott.

A két statisztika anyagának összevetéséből annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a birtokok polarizálódása 1870 után kimutatható, de ez a bomlás az agrárproletariátus felé tömeges, viszont csak egy igen vékony, 1909-ben mindössze néhány tagból álló gazdag paraszti réteg jelenti az ellentétes irányú fejlődést.

Mindezt az 1870-ben és 1909-ben egyes paraszti rétegek kezén levő földterület nagyságának változásai is igazolják. Az 50 holdnál kevesebb földdel rendelkezők kezén 1870-ben 2,078, 1909-ben 2,058 hold volt. E terület megoszlásának arányait százalékban az alábbi táblázat szemlélteti:

Birtokkategória	1870	1909
0–5 holdas	16,64	33,71
5–15 holdas	59,65	49,07
15–30 holdas	20,78	12,00
30–50 holdas	1,68	5,20

A középparaszti birtok pusztulása és a gazdag paraszti birtok növekedése a terület arányaiban is lemérhető. A gazdag parasztok földje háromszorosára nőtt, a középparasztoké több mint 2/5-del csökkent. Az aprózódás nagy mértékét a terület arányszámaiban az mutatja, hogy az 5–15 holdas birtokosok területe is csökkent, a 0–5 holdasoké pedig nagymértékben nőtt.

Az eddigiekben, kizárólag a birtokok terjedelme alapján vizsgáltuk a mándoki telekkönyvi tulajdonosok megoszlását, s ebből próbáltunk a község társadalmi szerkezetére s bizonyos társadalmi folyamatokra vonatkozó következtetéseket levonni.

Az 1909-es kataszteri iratok alapján lehetőségünk nyílik arra is, hogy a birtokosok rétegződését ne csak a földterület, hanem a földből származó jövedelmük nagysága szerint is megvizsgáljuk. Ez annál is fontosabb, mert az egyes művelési ágak jövedelmezőségének különbségei csupán a terjedelem alapján történő vizsgálatoknál nem mutatkozhatnak meg.

Az alább közölt kimutatás első oszlopában a felsorolt birtokkategóriáknak terjedelmükben megfelelő birtokok szerepelnek, a másodikban pedig azok, melyeknek tiszta jövedelme a területi kategóriákra eső átlagos tiszta jövedelemmel azonos. A számítások eredményének megfelelően 1 hold terület átlagos jövedelme 1,31 koronának vehető.²⁶ Ennek alapján az egyes kategóriákba az alábbi jövedelmet hozó földek kerültek: 0–1-ig: 4,31 k alatt, 1–5-ig: 4,31–21,55 k; 5–10-ig: 21,55–43,10 k-ig; 10–15-ig: 43,10–64,65 k-ig. 15–20-ig: 64,65–86,20 k-ig; 20–30-ig: 86,20–129,30 k-ig. 30-tól: 129,30 korona jövedelemnél több.

Birtokkategória	A birtokok száma	
	terület	jövedelem
0– 1 holdig	274	241
1–5 holdig	178	198
5–10 holdig	86	92
10–15 holdig	32	35
15–20 holdig	5	9
20–30 holdig	8	7
30-nál több	4	5

A kimutatás általában igazolja a terjedelem alapján a birtokviszonyokról rajzolt képet, de azt is mutatja, hogy a jövedelmezőség különbsége az egyes birtokok között gyakran nem is olyan nagy, mint csak a területtel számítva gondolni lehetne. Erősebbnek mutatkozik a gazdag paraszti réteg, de az 1 holdon aluliak jelentős része is az 1 holdra eső átlagos jövedelemnél többet élvez.

²⁶ A számításnál abból indultunk ki, hogy az egész határ tiszta jövedelme (22,779 korona) osztva a határ területével (5279 hold) adja az egy holdra átlagosan eső tiszta jövedelmet.

*Kimutatás a birtokosok számáraól és a területi megoszlásról Mándokon 1870–1909-ben*²⁷

Birtok- kategória	A birtokosok száma				A birtokok területe			
	abszolút számokban		százalékban		abszolút számokban		százalékban	
	1870-ben	1909-ben	1870-ben	1909-ben	1870-ben	1909-ben	1870-ben	1909-ben
0–1 holdig	136	274	32,63	46,86	62,145	213,1416	1,15	4,12
1–5 holdig	115	178	27,57	30,32	282,927	481,1084	5,45	9,32
5–10 holdig	87	86	20,86	14,65	618,1520	624,182	11,95	12,09
10–15 holdig	54	32	12,95	5,28	625,1186	384,1438	12,08	7,44
15–20 holdig	16	5	3,84	0,85	269,76	72,928	5,20	1,39
20–30 holdig	7	8	1,67	1,53	163,1461	193,1026	3,15	3,93
30–50 holdig	1	3	0,24	0,51	35,1399	107,381	0,67	2,07
50 hold fölött	1	1	0,24	0,17	3115,917	3080,518	62,16	59,64
Összesen	417	587	100	100	5173,1231	5158,573	100	100

Megjegyzés: A birtokok területénél a tizedesvessző utáni számok □-öleket jelentenek.

²⁷ A függelékben a birtokok területe sem 1870-ben, sem 1909-ben nem egyezik a szövegben közölttel. A különbség abból adódik, hogy a birtokok területéhez 1870-ben, a 106 kat. h-at, 1909-ben pedig a 121 kat. h-at kitevő utcákat és tereket nem számítottuk hozzá.

Befejezésül még számos kérdésre kellene választ adnunk. Mi okozta azt, hogy a mándoki parasztság bomlása ilyen felemás úton haladt? Miért nem lehetett jelentősebb a gazdag paraszti réteg fejlődése? Miért főleg az aprózódás irányába hatnak a birtokváltások? Mind olyan kérdések, amelyek nemcsak a speciális mándoki helyzetre vonatkoznak, s valószínűleg a választ sem speciális okokban, hanem a magyar agrárfejlődés porosz utas jellegében kell keresnünk. Minden bizonnyal Mándok esetében is a jobbágyfelszabadítás után sértetlenül megmaradó, a parasztokat szűk területre szorító nagybirtok okozta a paraszti tőkés tendenciák elfojtását, elzárva a lehetőséget a terjeszkedés, a birtok növelése elől.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

I. LEVÉLTÁRI JELZETEK RÖVIDÍTÉSEI

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

C. 59. Filmtár 4257. doboz

Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum urbanae, IV. Com. Szatmár. Mátészalka 1775. Filmtár, 4257. doboz

E 156. UetC

Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptioes

E 159. Filmtár 9817. doboz

Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Regera decimarum

E 197.

Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum Patakiense Rakocziانو-Trautsonianum

N. 26. Conscriptio 1828.

Regnicolaris levéltár, Archivum palatinale, Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827. ordinata Com. Bihar No. 52. possessio Berettyó-Újfalu

N 78. Conscriptio 1715.

Regnicolaris levéltár, Archivum regni, Ladula BB-CC. Ladula GG-HH. 1715. évi összeírás

Lad. BB. Conscriptio 1715.

Szabolcs megye

Lad. JJ. No. 7. Conscriptio 1720

Szatmár megye

Térképtár

S 79.

Kataszteri iratok. No. 892. Mándok

MNL BAZML

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

IV. 809/b.

Alispáni iratok

MNL BKML

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára

V. 101. a.

Kiskunfélegyháza Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek.

XV. 1. a.

A Bács-Kiskun Megyei Levéltár térképgyűjteménye. Törzstérképek.

MNL BéML

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára

IV. 1. b.

Békés Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai

V. 326. c.

Mezőberény nagyközség iratai. Úrbéri iratok

V. 317. h.

Gyoma nagyközség (1872-ig mezőváros) iratai.

XV. 1. b.

Békés megyei térképgyűjtemény 4. 1786.

MNL CSML

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára

V. 102. a.

Szentes város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek.

V. 102. d.

Szentes város Tanácsának iratai.

V. 102. p.

Szentes város Tanácsának iratai. Becsü-jegyzőkönyvek.

XV.2.

Szentes város térképei

MNL GyMSMSL

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára

IV. 409.

Sopron vármegye alispánjának iratai

MNL HBML

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

IV. 1/a.

Bihar Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek.

IV. 1/b.

Bihar Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok.

IV. 1/d.

Bihar Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Úrbéri iratok.

IV. 2/b.

Bihar megye II. József-féle közigazgatásának iratai. Ügyviteli iratok.

IV. 4/a.

Bihar vármegye adószedőjének iratai. Házi és országos összeírások.

IV. 4/b.

Bihar vármegye adószedőjének iratai. Adóösszeírások.

IV. 4/c.

Bihar vármegye adószedőjének iratai. Nemesi insurrectio iratai.

IV. 502/a.

A Hajdúkerület Közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek.

IV. 502/b.

A Hajdúkerület Közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok.

IV. 906/b.

Hajdú vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok.

V. 7/c. 1. d.

Hajdúböszörmény város birtokos közönségének iratai. Birtokgazdálkodási iratok.

V. 1/a.

Hajdúböszörmény Város Közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek.

V. 2/b.

Hajdúböszörmény Város Tanácsának iratai. Tanácsulési iratok.

V. 101/a. 2. k.

Hajdúdorog Város Közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek.

V. 101/d.

Hajdúdorog Város Közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok.

V. 301/a.

Hajdúnánás Város Közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek.

V. 402/a.

Hajdúszoboszló Város Tanácsának iratai. Tanácsi és közgyűlési jegyzőkönyvek.

V. 402/b.

Hajdúszoboszló Város Tanácsának iratai. Tanácsi jegyzőkönyvek.

V. 612/a. 1. k.

Berettyóújfalu Nagyközség iratai. Feudáliskori iratok.

V. 625/a.

Földes Nagyközség iratai.

V. 1011/a. 12. k.

Debrecen Város Tanácsának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek.

VI. 127.

M. Kir. 12. Földmérési Felügyelőség iratai

XV. 1/a. BmT 37/a.

Hajdú-Bihar megye levéltárának térképgyűjteménye. Bihar vármegye kéziratos térképei.

MNL HML

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára

IV. 7/a.

Heves és Külső-Szolnok vármegye adószedőjének iratai.

XV. 9.

Heves Megyei Levéltár törzsanyag térképei 1734–1979.

Szakkönyvtár 1895.

MNL HML Szakkönyvtára 152.031-152.032. Alispáni jelentés Heves megye 1895. évi állapotáról

MNL SzSzBML

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára

IV. 7. a.

Szabolcs vármegye adószedőjének iratai. Országos összeírások

IV. 1. g.

Szabolcs Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Úrbéri iratok

IV. 411.

Szabolcs, valamint Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék alispánjának iratai

IV. 506.

Szatmár vármegye adószedőjének iratai

XV. 2.

Szabolcs és Szatmár megye kataszteri térképgyűjteménye

II. SZAKIRODALMI RÖVIDÍTÉSEK

ADAMIK MIHÁLYNÉ–MOLNÁR AMBRUS 1973. II.

Adamik Mihályné–Molnár Ambrus: Mezőberény határának története és helynevei In. *Mezőberény története*. Szerk. Szabó Ferenc, Mezőberény, 1973. II.

BÁCSKAI 1965.

Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Bp., 1965.

BÁCSKAI 1967.

Bácskai Vera: A gyulai uradalom mezővárosai a XVI. században. = *Agrártörténeti Szemle*, 1967.

BALASSA 1958.

Balassa Iván: A tengeritermelés kezdetei Debrecenben. = *Néprajzi Közlemények*, III. 1958. 1–2. sz.

BALASSA 1960.

Balassa Iván: *A magyar kukorica*. Bp., 1960.

BALÁSHÁZY 1838.

Balásházy János: *A háztartás és mezei gazdaság tudománya* I–II. Debrecen, 1938.

BALÁSHÁZY 1841.

Balásházy János: *Elárult pályairat*. Debrecen, 1841.

BALÁSHÁZY 1844.

Balásházy János: *Debrecen mint van, jövődjéje*. Debrecen, 1844.

BARABÁS 1960.

Barabás Jenő: *A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában*. Műveltség és Hagyomány I–II. 1960.

BÉL 1984.

Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. fordította és a szöveget gondozta Wellmann Imre, Bp., 1984.

BALOGH 1936.

Balogh István: A debreceni erdőpuszták betelepülése. = *Debreceni Szemle*, 1936.

BALOGH 1938.

Balogh István: Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII–XIX. században. = *Ethnographia*, 1938.

BALOGH 1954.

Balogh István: Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században. = *Ethnographia*, LXV. 1954. 3-4. sz. 441–457.

BALOGH 1955.

Balogh István: Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században. = *Ethnographia*, LXVI. 1955. 1–4. sz. 99–124.

BALOGH 1958.

Balogh István: Szabolcs megye dézsmajegyzéke 1556-ból. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve I. k.* 1958. Nyíregyháza, 1960.

BALOGH 1959.

Balogh István: Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból. = *Ethnographia*, 1959.

BALOGH 1961.

Balogh István: *Tanyák és majorok Békés megyében a XVIII–XIX. században*. Gyula, 1961.

BALOGH 1962.

Balogh István: Az alföldi tanyagazdálkodás az 1830-as 40-es években. = *Agrártörténeti Szemle*, 1962.

BALOGH 1965.

Balogh István: Az alföldi tanyás gazdálkodás. In. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914*. I. kötet. Szerk. Szabó István, Budapest, 1965. 429–479.

BALOGH 1965.

Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. = *Ethnographia*, 1965–1966.

BALOGH 1965/b.

Balogh István: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Szerk. Szabó István, Budapest, 1965 I.

BALOGH 1969.

Balogh István: *Hajdúság*. Bp., 1969.

BALOGH 1970.

Balogh István: Határhasználat és gazdálkodás Nyíregyházán a XVIII–XIX. században. = *Ethnographia*, 1970.

- BALOGH 1973.
Balogh István: *A civisek világa*. Bp., 1973.
- BALOGH 1975.
Balogh István: Adatok Csenger történetéhez. In. *Csengeri krónika*. Szerk. Dankó Imre. Csenger, 1975.
- BALOGH 1976.
Balogh István: Tugurium-szállás-tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez. = *Ethnographia*, 1976. LXXXVII. 1–2. sz.
- BALOGH–SZENDREY 1967.
Balogh János–Szendrey István: *Bihar megye benépesülése a török hódoltság után*. Debrecen, 1967. (Magyar Történeti Tanulmányok I.)
- BARABÁS 1960a.
Barabás Jenő: *A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában*. Műveltség és Hagyomány, 1960.
- BARABÁS 1964.
Barabás Jenő: *Békés megye néprajza a XVIII. században*. Gyula, 1964.
- BARABÁS 1965.
Barabás Jenő: Tanyai település és építkezés. In. *Orosháza története*. Szerk. Nagy Gyula, Orosháza, 1965.
- BARABÁS 1976.
Barabás Jenő: A szállásföldtől a tanyáig. = *Ethnographia*, 1976.
- BÁCSKAI 1965.
Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Bp. 1965.
- BÁLINT ILDIKÓ 1975.
Bálint Ildikó: *A mezőgazdaság kapitalizálódásának folyamata Kecskeméten, különös tekintettel a II. József-féle kataszteri felmérésre*. Szeged, 1975. (kézirat)
- BÁRTH JÁNOS 1973.
Bárth János: A pota néprajzi csoport = *Ethnographia*, 84. évf. 1973.
- BÁRTH JÁNOS 1974/b.
Bárth János: Duna-melléki pusztá tartozéktelepülések a 18–19. században. In. *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. Szerk. Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula, Szolnok, 1974.
- BÁRTH JÁNOS 1975/a.
Bárth János: *A kalocsai szállások településnéprajza*. Kalocsa, 1975.
- BÁRTH JÁNOS 1975/b.
Bárth János: A szállás fogalma és típusai Kalocsa környékén. = *Ethnographia*, 1975.
- BÁRSONY 1975.
Bársony István: *Termelési adottságok és lehetőségek Bihar megyében a XVIII. század elején (Adalékok az 1715–20-évi országos összeírások forrásértékéhez)*. Magyar Történeti Tanulmányok XVIII. kötet. Debrecen, 1975.

- BÁRSONY ISTVÁN–PAPP KLÁRA–TAKÁCS PÉTER 2001.
Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében*. Debrecen, 2001. 1. k. (Az érmelléki és a sárréti járás).
- BELÉNYESI 1948.
Belényesi Márta: *Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez (A „telek” és a magyar tanya középkori gyökerei)* Bp., 1948.
- BELÉNYESI 1954–1955.
Belényesi Márta: A földművelés történetének alapvető kérdései a XIV. században. = *Ethnographia*, 1954–1955.
- BELÉNYESI 1964.
Belényesi Márta: A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon, = *Ethnographia*, 1964.
- BELLON 1973.
Bellon Tibor: *Karcag város gazdálkodása (Földművelés)* Szolnok, 1973.
- BELLON 1979.
Bellon Tibor: *Nagykunság*. Bp., 1979.
- BENCSIK 1969.
Bencsik János: *Pásztorkodás a Hortobágy területén a XVIII. század végétől*. Debrecen, 1969.
- BENCSIK 1971.
Bencsik János: *Paraszti állattartás Hajdúböszörményben*. Debrecen, 1971.
- BENCSIK 1972–1974.
Bencsik János: *Szarvasmarha és ló tartás Polgáron*. Műveltség és Hagyomány, 1972–1974.
- BENCSIK 1974.
Bencsik János: A paraszti közösség gazdasági tevékenysége. In. *Polgár története*. Szerk. Bencsik János, Polgár, 1974.
- BENEDEK 1970.
Benedek Gyula: *Tiszapüspöki története*. Szolnok, 1970.
- BÉRES 1971.
Béres András: Állattartás és tanyai élet a XVIII. század végétől. In. *Hajdúdorog története*. Szerk. Komoróczy György, Debrecen, 1971.
- BOHDANECZKY 1940.
Bohdaneczky Ervin: *Csanád vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században*. Makó, 1940.
- BOROVSZKY 1901.
Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk. Borovszky Samu, Bp., 1901.
- BOROVSZKY 1909.
Bács-Bodrog vármegye. Szerk. Borovszky Samu, Bp., 1909.
- BOTÁR 1943.
Botár Imre: Szolnok agrártörténete a XIX. században. = *Századok*, 1943.
- CSAPLOVICS 1829.
Csaplovics Johann: *Croaten und Wenden in Ungarn. Ethnographisch geschildert*. Pressburg, 1829.
<https://archive.org/stream/croatenundwende00csapgoog#page/n7/mode/2up>

CSORBA 1975.

Csorba Csaba: Közlekedés, árucseré és városfejlődés Szamos-vidéken a XIV–XV. században. In. *Csengeri krónika*. Szerk. Dankó Imre, Csenger, 1975.

DANKÓ 1975.

Dankó Imre: Csenger történetének vázlata. In. *Csengeri krónika*. Szerk. Dankó Imre, Csenger, 1975.

DANKÓ 1985.

Dankó Imre: Misztótfalu mezőváros története. In. *Misztótfalu mezőváros jegyzőkönyve 1596–1803*. Debrecen, 1985.

DANKÓ 1994.

Dankó Imre: *Nagyecsed*. Debrecen, 1994.

DÁVID 1968.

Dávid Zoltán: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786–1789. In. *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966.*, Bp., 1968.

DANYI DEZSŐ–DÁVID ZOLTÁN 1960.

Danyi Dezső–Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Bp., 1960.

DITZ 1869.

Ditz Henrik: *A magyar mezőgazdaság* (ford. Halász Gábor) Pest, 1869.

DURKÓ 1939.

Durkó Antal: *Békés nagyközség története*. Békés, 1939.

ÉGETŐ 1974.

Égető Melinda: Zenta környéki szállások. In. *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. Szerk. Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula, Szolnok, 1974.

EMBER 1977.

Ember Győző: *Az újratelepülő Békés megye első összeírásai 1715–1730*. Békéscsaba, 1977.

EPERJESSY 1966.

Eperjessy Kálmán: *A magyar falu története*. Bp., 1966.

ERDEI 1942

Erdei Ferenc: *Magyar tanyák*. Bp., 1942.

ERDEI 1974/c

Erdei Ferenc: *A magyar falu*. Bp., 1974.

ERDEI 1976/a

Erdei Ferenc összegyűjtött művei: Agrárgazdasági Tanulmányok I. A mezőgazdaság belterjesítése és szakosítása. Szerk. Fekete Ferenc, Bp., 1976.

ERDEI 1976/b.

Erdei Ferenc: *A magyar tanyák*. Bp., 1976.

ERDÉLYI 1843.

Erdélyi János: *Nemzeti iparunk*. Pest, 1843.

FÉNYES 1839.

Fényes Elek: *Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. Pest, 1839. IV. k.

FÉNYES 1851.

Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest. 1851. III.

FODOR 1942.

Fodor Ferenc: *A Jászság életrajza*. Bp., 1942.

FILEP 1969.

Filep Antal: Kétfeltekkes mezőváros (Ónod) XVII. századi látképi ábrázolása In. *Népi kultúra – Népi társadalom*, 2–3. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve, 1969.

FÜGEDI 1976.

Fügedi Erik: Megjegyzések Balogh István tanulmányához. = *Ethnographia*, 1976.

FÜGEDI 1981.

Fügedi Erik: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században In. *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp., 1981.

GAÁL 1912.

A Magyar Társadalomtudományi Egyesület által az 1910/11. években tartott birtokpolitikai szaktanácskozmány előzményei, lefolyása és eredményei. Szerk. Gaál Jenő, Budapest, 1912.

GALGÓCZY 1855.

Galgóczy Károly: *Magyarország, a Szerb vajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statiszticája*. Pest, 1855.

GALGÓCZY 1876–1879.

Galgóczy Károly: *Pest-Pilis és Solt törv. egyesült megye monographiája I–III*. Bp., 1876–1879.

GIDAY 1948.

Giday Kálmán: Makó város története az 1848–49-es szabadságharcban. *Családi Kalendárium*, 1948.

GONDA 1981.

Gonda Ferenc: *Kaba története*. Kaba, 1981.

GULYÁS MIHÁLY–HAJDÚ MIHÁLY–SZABÓ MIHÁLY 1965. II.

Gulyás Mihály–Hajdú Mihály–Szabó Mihály: Állattartás. In. *Orosháza története*. Szerk. Nagy Gyula, 1965. II.

GYÖRFFY 1970/b.

Györffy György: A magyar falurendszer kialakulásának kérdéséhez. = *Ethnographia*, 1970.

GYÖRFFY 1910.

Györffy István: A nagykun tanya. = *Néprajzi Közlemények*, XI. 1910.

GYÖRFFY 1926.

Györffy István: *Az alföldi kertes városok. Hajdúszoboszló települése*. Bp., 1926.

GYÖRFFY 1928.

Györffy István: *A szilaj pásztorok*. Karcag, 1928.

GYÖRFFY 1928/b.

Györffy István: Takarás és nyomtatás az Alföldön = *Néprajzi Értesítő*, 1928.

- GYÖRFFY 1934.
Györffy István: Állattartás. In. *A magyarság néprajza*. II. Szerk. Györffy István–Viski Károly, Bp., 1934. 107–182.
- GYÖRFFY 1937/a.
Györffy István: A magyar tanya. = *Földrajzi Közlemények*, 1937.
- GYÖRFFY 1943.
Györffy István: *Magyar falu, magyar ház*. Bp., 1943.
- HAAN 1866.
Haan Lajos: *Békés-Csaba mezőváros hajdanájáról s mostani állapotjáról*. Pest, 1866.
- HANZÓ 1959.
Hanzó Lajos: *Feudáliskori árutermelés és iparfejlődés Békés megyében*. Gyula, 1959.
- HEGYI 1976.
Hegyí Klára: *Egy világbirodalom végvidékén*. H. n., 1976.
- HOFER 1955.
Hofer Tamás: Dél-Dunántúl településformáinak értelmezéséhez. = *Ethnographia*, 1955.
- HOFER 1956.
Hofer Tamás: Hajdúböszörményi földművesek karámja. (Az alföldi „mezei életmód” és az alföldi településformák kérdéséhez) = *Ethnographia*, 1956.
- HOFER 1960.
Hofer Tamás: *A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez*. Műveltség és Hagyomány I–II. 1960.
- HOFFMANN 1959.
Hoffmann Tamás: Horreum – szérű – csűr? = *Ethnographia*, 1959.
- HOFFMAN 1967.
Hoffman Tamás: A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában. = *Ethnographia*, 1967.
- HOFFMANN 1970.
Hoffmann Tamás: A paraszti munka. = *Ethnographia*, 1970.
- HOFFMANN 1971.
Hoffmann Tamás: A magyar agrárfejlődés településtörténeti következményei. = *Agrártörténeti Szemle*, XIII. 1971.
- HORNYIK JÁNOS 1860–1866.
Hornyik János: *Kecskemét város története okmánytárral. I–IV*. Kecskemét, 1860–1866.
- IMPLOM 1973. I.
Implom József: Mezőberény újjátelepítése és története a késői feudalizmus időszakában (1723–1848) In. *Mezőberény története I–II*. Szerk. Szabó Ferenc, Mezőberény, 1973.
- JAKÓ 1940.
Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp., 1940.

JUHÁSZ 1974/a.

Juhász Antal: Adatok a szegedi tanyakialakuláshoz. In. *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. Szerk. Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Szoszlai Gyula, Szolnok, 1974.

JUHÁSZ 1976/a.

Juhász Antal: A kisteleki tanyák települése és élete. In. *Tanulmányok Kistelek történetéből és népeletéből*. Szeged, 1976.

KÁLDY–NAGY 1970.

Káldy-Nagy Gyula: *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Bp., 1970.

KÁZMÉR 1951.

Kázmér Miklós: Ugar – parlag. = *Magyar Nyelv*, 1951.

KENÉZ 1917

Kenéz Béla: *Nép és föld*. Bp., 1917.

KISS 1975.

Kiss József: *A jászkun terület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702–1731)* Kandidátusi értekezés kézírata, 1975.

KIRILLY 1968.

Kirilly Zsigmondné: A jobbágyság gabonatermelésének vizsgálata a maghozam szempontjából. (Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában.) = *Agrártörténeti Szemle*, X. 1968.

KOMORÓCZY 1974.

Komoróczy György: *A reformkori Debrecen*. Debrecen, 1974.

KÓSA–FILEP 1983.

Kósa László–Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagozódása*. Bp., 1983.

KOVÁCS 1929.

Kovács Katalin: *Csongrád város a XVIII. században*. Pécs, 1929.

KRZYMOWSKI 1951.

Richard Krzymowski: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. 2. kiad. Stuttgart, 1951.

KUNSZABÓ 1987.

Kunszabó Ferenc: *Bátor*. Bp., 1987.

LADÁNYI 1980.

Ladányi Erzsébet: *Libera villa, civitas, oppidum*. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. = *Történelmi Szemle*, 1980.

LENGYEL 2005.

Lengyel Katalin: Az úrbéri tabellák bihari birtokos nemességéről. In. *Bihar vármegye az úrbérrendezés idején*. Szerk. ifj. Barta János–Papp Klára, Debrecen, 2005.

LÓNYAI 1865.

Lónyai Menyhért: *Az úrbéri rendezés és a tagosítás ügye Magyarországon. = Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 1865.

LUKÁCS 1886.

Lukács Ödön: *Nyíregyháza szabad kiváltságos város története*. I–II. Nyíregyháza, 1886.

- MÁDY 1965.
Mády Zoltán: Orosháza határának története. In. *Orosháza néprajza*. Szerk. Nagy Gyula, Orosháza, 1965.
- MAJLÁT 1943.
Majlát Jolán: *Egy alföldi civis-város kialakulása*. Bp., 1943.
- MÁLYUSZ 1926.
Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágyháború okai. = *Társadalomtudomány*, 6. (1926). 375–379.
- MÁLYUSZ 1953.
Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In. *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György, Bp., 1953.
- MAKKAI 1957.
Makkai László: A mezővárosi földhasználat kérdései. In. *Kelemen Lajos Emlékkönyv*, Kolozsvár, 1957. 463–478. és klny.
- MAKKAI 1968.
Makkai László: Az allódiomok gabonatermelése. (Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában.) = *Agrártörténeti Szemle*, X. 1968.
- MAKKAI 1976.
Makkai László: A pusztai állattartás történelmi fordulói = *Ethnographia*, 1976.
- MAKSAY 1940.
Maksay Ferenc: A középkori Szatmár megye. In. *Település és népiségtörténeti értekezések 4. k.* Bp., 1940.
- MAKSAY 1958.
Maksay Ferenc: *Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*. Bp., 1958.
- MAKSAY 1976.
Maksay Ferenc: Az 1514. évi törvényszöveg értelmezéséhez és történeti előzményeihez. = *Ethnographia*, 1976.
- MAKSAY 1990.
Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. II. k. Szerk. Maksay Ferenc, Bp., 1990.
- MÁRKI 1895. II.
Márki Sándor: *Arad vármegye és Arad szab. kir. város története* II. Arad, 1895.
- MÁRKUS 1943.
Márkus István: *Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században*. Kecskemét, 1943.
- MÁRKUS MIHÁLY 1943.
Márkus Mihály: *A bokortanyák népe*. Bp., 1943.
- MATOLCSI 1968.
Matolcsi János: A szarvasmarha testmagasságának változása a történelmi korszakokban Magyarország területén. = *Agrártörténeti Szemle*, 1968.

MENDÖL 1963.

Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz*. Bp., 1963.

MEZŐSI 1943.

Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692)*. Bp., 1943.

MÓDY 1973.

Módy György: Hajdúböszörmény és környéke a XIII. századtól a hajdúk letelepedéséig In. *Hajdúböszörmény története*. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1973.

MÓDY 1962.

Módy György: Polgár és vidéke a tatárjárástól a hajdúk letelepedéséig. *A Déri Múzeum Évkönyve 1960–1961*. Debrecen, 1962.

MÓDY 1975.

Módy György: Fehérgyarmat település- és birtoklástörténete a XVI. század végéig. In. *Csengeri krónika*. Szerk. Dankó Imre, Csenger, 1975.

MÓDY 1979.

Módy György: Herpály. In. *Bihari dolgozatok*. A Bihari Múzeum közleményei 5. Berettyóújfalu, 1979.

MÓDY 1984.

Módy György: A falutól a mezővárosig. In. *Debrecen története I*. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1984.

MÓDY 1992.

Módy György: Mátészalka története 1367-től 1549-ig. In. *Mátészalka története*. Szerk. Újváry Zoltán, Debrecen, 1992.

MOLNÁR 1968.

Molnár Ambrus: Határhasználat a Bihar megyei Sápon a XIX. században. = *Agrártörténeti Szemle*, 1968.

MOLNÁR 1973.

Molnár Ambrus: Bajom (Biharnagybajom) a XVI–XVII. század fordulóján. In. *Bajomi krónika*. Szerk. Dankó Imre, Biharnagybajom, 1973.

MOLNÁR AMBRUS 1975.

Molnár Ambrus: Gabonatermelés Csengerben és környékén a XVII. század végén In. *Csengeri krónika*. Szerk. Dankó Imre, Csenger, 1975.

MOLNÁR 1972.

Nagyrábé népének gazdálkodása a török hódoltság után. = *Agrártörténeti Szemle*, 1972/3–4.

MOLNÁR 1952.

Molnár Balázs: Adatok a komádi tanyák történetéhez és a tanyai lakosság életmódjának mai alakulásához. = *Ethnographia*, LXIII. 1952.

MOLNÁR 1974.

Molnár Balázs: A tanyarendszer néprajzi vizsgálatának kérdései. In. *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. Szerk. Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula, Szolnok, 1974.

MONTEDÉGÓI é. n.

Montedégói Albert: *Heves és Külső Szolnok t. e. vármegyék leírása*. H. é. n.

- NAGY 1845.
Nagy Ödön: Sárreai föld és gazdaság Biharban. = *Magyar Gazda*, 1845.
- NÉMETH PÉTER 1988.
Németh Péter: Nyírbátor, egy mezőváros a középkorban. In. *Királyok, ispánok, jobbágyok. Vázlatok a magyar középkor történetéhez*. Folklór és Ethnográfia 48. Debrecen, 1988.
- NÉMETH PÉTER 1992.
Németh Péter: Mátészalka története 1367-ig. In. *Mátészalka története*. Szerk. Újváry Zoltán, Debrecen, 1992.
- N. KISS ISTVÁN 1960.
N. Kiss István: *16. századi dézsmajegyzékek Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék*. Budapest, 1960.
- N. KISS ISTVÁN 1980.
N. Kiss István: Az 1707. évi Rákóczi-féle dicalisconscriptio. In. *Rákóczi tanulmányok*. Szerk. Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1980.
- NOVÁK 1977.
Novák László: Gyoma település-néprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása. In. *Gyomai tanulmányok*. Szerk. Szabó Ferenc, 1977. (504–576.)
- NOVÁK 1986.
Novák László: *A három város*. Budapest, 1986.
- NYAKAS 1984.
Nyakas Miklós: A hajdúk letelepítése Böszörményben. *Hajdúsági Közlemények* 13. Hajdúböszörmény, 1984.
- NAGY–NYAKAS 2001.
Nagy László–Nyakas Miklós: *Hajdúisztesség tüköre*. Hajdúböszörmény, 2001.
- OROSZ 1960.
Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a 17. században. In. *Agrártörténeti Tanulmányok*. Szerk. Szabó István, Bp., 1960.
- OROSZ 1965.
Orosz István: Differenciálódás és kisajátítás. In. *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. Szerk. Szabó István, Bp., 1965. II. k.
- OROSZ 1971.
Orosz István: *Bodennutzungssysteme in West-Transdanubien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Studia Ethnographica et Folcloristica in honorem Béla Gunda). Debrecen, 1971.
- OROSZ 1973. (Hajdúböszörmény)
Orosz István: A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése 1784–1889. In. *Hajdúböszörmény története*. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1973.
- OROSZ 1973. (Hajdúnánás)
Orosz István: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In. *Hajdúnánás története*. Szerk. Rácz István, Hajdúnánás, 1973.

OROSZ 1974.

Orosz István: Hajdúvárosok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18–19. századi történetéhez. In: *Paraszi társadalom és műveltség a 18–20. században. II. Mezővárosok*. Szolnok, 1974.

OROSZ 1976.

Orosz István: Adatok a pusztabérlők szállásaihoz a XVIII. század elején a Kelet-Tiszántúlon = *Ethnographia*, 1976.

OROSZ 1979.

Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: *Magyarország története 1848–1890*. Bp., 1979.

OROSZ 1981.

Orosz István: Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII–XIX. században In: *Berettyóújfalu története*. Szerk. Varga Gyula, Berettyóújfalu. 1981.

OROSZ 1983.

Orosz István: Mezővárosi fejlődés Észak-Kelet Tiszántúlon a késői feudalizmus korában. In: *Tanulmányok Kisvárdai történetéből*. Szerk. Ács Zoltán, Kisvárdai, 1983.

OROSZ 1986.

Orosz István: Az alföldi mezővárosi parasztság termelési eljárásai a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. Novák László–Selmeczi László, Nagykőrös, 1986.

OROSZ 1988.

Orosz István: *Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban*. Bp., 1988.

OROSZ 1992.

Orosz István: Mátészalka újkori története a jobbágyfelszabadításig. In: *Mátészalka története*. Szerk. Újváry Zoltán, Debrecen, 1992.

OROSZ 1995.

Orosz István: *Hagyományok és megújulás*. Debrecen, 1995.

OROSZ 2000.

Die Entwicklung der Marktflecken im 14–15. Jahrhundert in der Obertheiss gegend, Hg. Ernst Münch–Ralph Schattkowsky: *Studien zur ostelbischen Gesellschaftsgeschichte*. Band. 1. Festschrift für Gerhard Heitz zum 75. Geburtstag. Rostock, 2000. 437–449.

OROSZ 2007.

Orosz István: Változások a földművelés rendszerében Érmelléken és Sárreten 1715–1828 között. = *Agrártörténeti Szemle*, 2007/1–4. 41–59.

OROSZ 2015.

Orosz István: *A főnix és a bárány városa. Tanulmányok Debrecen múltjából*. Speculum Historiae Debreceniense 21. Debrecen, 2015.

OROSZ 2004.

Orosz István: Sárospatak külső határa. In: *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára*. Szerk. Barta János–Pallai László. Debrecen, 2004. 185–191.

PACH 1963.

Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-Európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Bp., 1963.

PALUGYAI 1853.

Palugyai Imre: *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása II. Szabad királyi városok leírása*. Pest, 1853.

PAPP 1940.

Papp László: A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. = *Néprajzi Értesítő*, 1940.

PAPP 1998.

Papp Klára: *Biharország jobbágnépe. A magánbirtok és jobbágnépe a XVIII. században*. Debrecen, 1998.

PETRÓCZI 1961.

Petróczi Sándor: *Cegléd településtörténete*. Bp., 1961.

PÓSFAY JÁNOS, 1821.

Pósfay János: *Kúnokról és azoknak egyik hajdani anyavárosáról Halasról való értekezés*. Tudományos Gyűjtemény, szerk. Thaisz András, 5. évfolyam, 1821. 10. sz. 3–34.

POÓR 1973.

Poór János: Hajdúböszörmény mezőgazdasága a XVII. és XVIII. században. In. *Hajdúböszörmény története*. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1973.

PERJÉS 1979.

Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI. k.* Debrecen, 1979.

RÁKOS 1973.

Rákos István: Vésztő története az újratelepüléstől 1848-ig. In. *Vésztő története*. Szerk. Szabó Ferenc, Vésztő, 1973.

RÁCZ 1970.

Rácز István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1970.

RÁCZ 1971.

Rácз István: Hajdútelepítések és -kiváltságolások. In. *A hajdúk a magyar történelemben*. Debrecen, 1971.

REIZNER 1889–1900.

Reizner János: Szeged mezőgazdasági története. = *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1900.

SÁNDOR 1961.

Sándor Pál: *A jobbágybirtok történeti statisztikai vizsgálatához*. Bp., 1961.

SCHERER 1938.

Scherer Ferenc: *Gyula város története I–II*. Gyula, 1938.

SIMKÓ 1909.

Simkó Gyula: *Nyíregyháza tanyáinak települése*. Kolozsvár, 1909.

SIMONFFY 1968.

Simonffy Emil: Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. = *Agrártörténeti Szemle*, X. 1968.

SOÓS 1958.

Soós Imre: *A jobbágyszőlőhelyzet a szolnoki Tiszatájon 1711–1770*. Szolnok, 1958.

SOÓS é. n.

Soós Imre: *A jobbágyszőlőhelyzet sorsa Heves megyében a XVIII. században*. Eger, é. n.

SOÓS 1975.

Soós Imre: *Heves megye községei 1867-ig*. Eger, 1975.

SZABADFALVI 1966.

Szabadfalvi József: *Nomád teletetési rendszer az Alföldön*. Műveltség és Hagyomány. 1966.

SZABADFALVI 1970/a.

Szabadfalvi József: *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Debrecen, 1970.

SZABADFALVI 1970/b.

Szabadfalvi József: *Az akol típusai és funkciója*. Népi társadalom, 1970.

SZABÓ 1929.

Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. = *Föld és ember*, 1929.

SZABÓ 1947.

Szabó István: *A jobbágyszőlőhelyzet az örökös jobbágyszőlőhelyzet korában*. Bp., 1947. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXVI.)

SZABÓ 1948.

Szabó István: A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban. In. *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Bp., 1948.

SZABÓ 1960.

Szabó István: Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. In. *Agrártörténelmi tanulmányok*. Szerk. Szabó István, 1960.

SZABÓ 1963.

Szabó István: A prédiium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. = *Agrártörténelmi Szemle*, 1963.

SZABÓ 1966.

Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Bp., 1966.

SZABÓ 1969.

Szabó István: *A középkori magyar falu*. Bp., 1969.

SZABÓ 1975.

Szabó István: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Bp., 1975.

SZABÓ 1976a.

Szabó István: A prédiium. Vizsgálódás a korai magyar gazdaság- és társadalomtörténelem körében. In. *Jobbágyszőlőhelyzet, parasztszőlőhelyzet*. (Értekezések a magyar parasztság történetéből.) Bp., 1976.

SZABÓ 1976b.

Szabó István: Hanyatló jobbágyszőlőhelyzet a középkor végén. In. *Jobbágyszőlőhelyzet, parasztszőlőhelyzet*. (Értekezések a magyar parasztság történetéből.) Bp., 1976.

SZABÓ PÁL 1965.

Szabó Pál: Orosháza története az alapítástól a polgári forradalomig. In. *Orosháza története*. Szerk. Nagy Gyula, Orosháza, 1965.

SZÉKELY 1961.

Székely György: Vidéki termelőágak és árukereskedelem a XV–XVI. században. = *Agrártörténeti Szemle*, 1961.

SZENDREY 1968.

Szendrey István: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Bp., 1968.

SZENDREY 1971.

Szendrey István: *Hajdú-kiváltságlevelek*. Debrecen. 1971.

SZENDREY 1973.

Szendrey István: A város népesedése. In. *Hajdúböszörmény története*. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1973.

SZENDREY é. n.

Szendrey István: *A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért*. Debrecen. é. n.

SZENDREY 1979a.

Szendrey István: A bihari-berettyóújfalui hajdúk. In. *Tanulmányok a magyar nép történetéből*. Debrecen, 1979.

SZENDREY 1979b.

Szendrey István: Rákóczi Ferenc és a jobbágykérdés. In. *Tanulmányok a magyar nép történetéből*. Debrecen, 1979.

SZEREMLEI 1900–1913. I.

Szeremlei Samu: *Hódmezővásárhely története. I–V*. Bp., Hódmezővásárhely, 1900–1913.

SZILÁGYI 1967.

Szilágyi Miklós: Túrkeve és Öcsöd kertes települése. = *Néprajzi Közlemények*, XII. 1976. 1–2. sz.

SZILÁGYI 1973.

Szilágyi Miklós: Mezővárosi közösség és néphagyomány. In. *Mezőberény története*. Szerk. Szabó Ferenc. II. Mezőberény, 1973.

SZILÁGYI 1977.

Szilágyi Miklós: Mezővárosi társadalom és műveltség. In. *Gyomai tanulmányok* (Szerk. Szabó Ferenc) Gyoma, 1977.

SZILÁGYI 2007.

Szilágyi Zsolt: A Sárrét helyzete a regionális központok által rajzolt térben 1920 előtt és után. In. *Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban 1715–1992*. Szerk. Demeter Gábor–Bagdi Róbert Debrecen, 2007.

SZIRMAY 1809.

Szirmay Antal: *Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete. I. k.* Buda, 1809.

SZIRMAY 1810.

Szirmay Antal: *Szathmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete. II. rész*, Buda, 1810.

SZÜCS 1942.

Szücs Sándor: *A régi Sárrét világa*. Bp., 1942.

SZÜCS 1957.

Szücs Sándor: *Pusztai szabadok*. Bp., 1957.

SZÜTS 1894.

Szüts Mihály: Debrecen mezőgazdasági története. = *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1894.

TÁBORI 1970.

Tábori György: Békéscsaba településének fejlődése a 18. században. In. *Tanulmányok Békéscsaba történetéből*. Szerk. Kristó Gyula–Székely Lajos, Békéscsaba, 1970.

TAKÁCS 1976.

Takács Lajos: *Egy irtásfalu földművelése*. Bp., 1976.

TAKÁTS 1961.

Takáts Sándor: A nyaraló és teelő. In. *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*. Szerk. Benda Kálmán, Bp., 1961.

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ 1961.

Tárkány Szücs Ernő: *Vásárhelyi testamentumok*. Bp., 1961.

TESSEDIK 1938.

Tessedik Sámuel: *Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája* Szerk. Nádor Jenő, Bp., 1938.

VARGA 1973. II. k.

Varga Gyula: A mezőberényi paraszti gazdálkodás. In. *Mezőberény története II. k.* (Szerk. Szabó Ferenc). Mezőberény, 1973.

VARGA 1974.

Varga Gyula: A sárréti gazdálkodás. In. *A Sárrét hagyományos életmódja*. Ladányi Híradó, 52.

VARGA 1975.

Varga Gyula: Hajdúszoboszló agrártörténete In. *Hajdúszoboszló monográfiája*. Szerk. Dankó Imre, Hajdúszoboszló, 1975.

VARGA 1952.

Varga János: A földközösség megerősödése és felbomlása a XVIII. században. In. *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon*. Szerk. Spira György, 1952.

VARGA 1967.

Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Bp., 1967.

VARGA 1969.

Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századai-ban 1556–1767*. Budapest, 1969.

R. VÁRKONYI 1958.

R. Várkonyi Ágnes: Bercsényi Miklós pátense a fegyverre kelt jobbágyok fel-szabadításáról. = *Századok*, 1958.

R. VÁRKONYI 1967.

R. Várkonyi Ágnes: Rákóczi és a jobbágyság. = *Valóság*, 1967. X. 1. sz.

VELICS–KAMMERER 1886.

Velics Antal–Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek. I. k.* Bp., 1886.

VELIKY 1973.

Veliky János: Városgazdálkodás a hajdúönkormányzat korában In. *Hajdúböszörmény története*. Szerk. Szendrey István, Debrecen, 1973.

VERES 1960.

Veres Miklós: Szabolcs megye adózó népessége a XVI–XVII. században. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1960*. Budapest, 1960.

WELLMANN 1961.

Wellmann Imre: A földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. = *Agrártörténeti Szemle*, III. 1961.

WELLMANN 1967/a.

Wellmann Imre: Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében. = *Agrártörténeti Szemle*, IX. 1967.

WELLMANN 1967/b.

Wellmann Imre: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásai tükrében*. Bp., 1967.

WELLMANN 1999.

Csíki Tamás–Rémiás Tibor: *Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Miskolc, 1999.

WELLMANN 1976.

Wellmann Imre: Hozzászólás Balogh István tanulmányához. = *Ethnographia*, 1976.

ZIMÁNYI 1976.

Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. Budapest, 1976.

ZOLTAI 1936.

Zoltai Lajos: *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából*. Debrecen, 1936.

ZOLTAI 1938.

Zoltai Lajos: *Debreceni halmok, hegyek...* Debrecen, 1938.

A KÖTETBEN SZEREPLŐ TANULMÁNYOK
EREDETI MEGJELENÉSI HELYEI

1. **AZ ALFÖLDI AGRÁRFEJLŐDÉS TÖRTÉNETI ÚTJA**
In. „Az alföldi út” kérdőjelei. *Alföld kongresszus 1993*. Békéscsaba, MTA Regionális Kutatások Központja, Szerk. Timár Judit, 1994. 28–33.
2. **DIE ENTWICKLUNG DER MARKTFLECKEN IM 14–15. JAHRHUNDERT IN DER OBERTHEISS GEGEND**
Hg. Ernst Münch–Ralph Schattkowsky: *Studien zur ostelbischen Gesellschaftsgeschichte. Band. 1. Festschrift für Gerhard Heitz zum 75. Geburtstag*. Rostock, 2000. 437–449.
Magyar nyelven itt jelenik meg először.
3. **BÖSZÖRMÉNY MEZŐVÁROS 1410–1609**
In. *A hajdúváros Böszörmény. Tanulmányok a hajdúk Böszörménybe telepítésének 400. évfordulójára*. Szerk. Nyakas Miklós, Hajdúböszörmény, 2009. 74–95.
4. **PARLAGOLÓ FÖLDMŰVELÉS AZ ALFÖLDÖN**
Teljes szövegében itt jelenik meg először
5. **VÁLTOZÁSOK A FÖLDMŰVELÉS RENDSZERÉBEN AZ ÉRMELLÉKEN ÉS A SÁRRÉ-
TEN 1715–1728 KÖZÖTT.**
Agrártörténeti Szemle, XLVIII. évf. (2007) 41–59.
6. **MÁTÉSZALKA ÚJKORI TÖRTÉNETE A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁSIG.**
In. *Mátészalka néprajza*, Szerk. Ujváry Zoltán, Debrecen, 1992. 143–180.
7. **A DINNYÉS KERTEKRŐL.**
Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. In. *Studia Comtatensia* 23. k. Szerk. Novák László, Szentendre, 1994. 407–413.
8. **BERETTYÓÚJFALU AGRÁRVISZONYAI A XVII–XVIII. SZÁZADBAN**
In. *Berettyóújfalu története*. Szerk. Varga Gyula, Berettyóújfalu, 1981. 128–298.
9. **A „RIDEG TANYA”**
In. *A magyar tanyarendszer múltja*. Szerk. Pölöskei Ferenc–Szabad György, Bp., 1980. 170–215.

10. **AZ ALFÖLD MEZŐGAZDASÁGA ÉS A TISZA-SZABÁLYOZÁS**
In. *Mérlegen a Tisza-szabályozás*. Szerk. Fejér László–Kaján Imre, Bp., 1992. 25–31.
11. **A SZABAD GAZDÁLKODÁS ELTERJEDÉSE ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD VÉGÉN.**
A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1971. 173–181.
12. **MÁNDOK BIRTOKVISZONYAINAK VÁLTOZÁSAI 1870–1909**
Acta Universitatis Debreceniensis, Series Historica, II. k. Debrecen, 1963. 157–173.

Speculum Historiae Debreceniense

(Sorozatszerkesztő: Papp Klára)

SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST. Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM. Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Iff. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGVILÁG MEGSZÜNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011.
8. *Szendrei Akos*: JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA. A FÜGGETLENSÉGI POLITIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Debrecen, 2012.
9. „... ÉLTÜNK MI SOKÁIG ‘KÉT HAZÁBAN’...” TANULMÁNYOK A 90 ÉVES KISS ANDRÁS TISZTELETÉRE. Szerk. *Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor*. Debrecen, 2012.
10. „NINCS EGY IGAZ BARÁTOM SE!” TANULMÁNYOK SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKAI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ. Szerk. *Velkey Ferenc*. Debrecen, 2012.
11. *Jeney-Tóth Annamária*: „... URUNK UDVARNÉPE ...” UDVAR ÉS TÁRSADALMA BÁTHORY GÁBOR ÉS BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN A KOLOZSVÁRI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN. Debrecen, 2012.
12. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI SOKSZÍNŰSÉGE, VÁLTOZÓ ÉRTÉKEK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2013.
13. FRANCIA–MAGYAR KAPCSOLATOK A KÖZÉPKORBAN. Szerk. *Györkös Attila – Kiss Gergely*, Debrecen, 2013.
14. SMALL NATIONS ON THE BORDERLINES OF GREAT POWERS. Eds. *Attila Bárány – Satu Matikainen*, Debrecen – Jyväskylä, 2013.
15. BETHLEN GÁBOR KÉPMÁSA. Szerk. *Papp Klára és Balogh Judit*. Debrecen, 2013.
16. KULTURÁLIS IDENTITÁS ÉS ALTERITÁS AZ IDŐBEN. Szerk. *Pieldner Judit, Papp Levente, Tapodi Zsuzsa, Forisek Péter és Papp Klára*, Debrecen, 2013.

17. „EKLEZSIÁKNAK, EGYHÁZI SZOLGÁKNAK EGYETLENEGY DAJKÁJA” TANULMÁNYOK BETHLEN GÁBOR EGYHÁZPOLITIKÁJÁRÓL. Szerk. *Dáné Veronka – Szabadi István*, Debrecen, 2014.
18. MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK: AZ ARISZTOKRÁCIA VÁLTOZÓ TÁRSADALMI SZEREPE Szerk.: *Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint*, Debrecen, 2014.
19. JÓSIKA ANTAL KOLOZSI FŐISPÁN TEVÉKENYSÉGE ÉS ÍRÁSAI. A tanulmányokat írta: *Papp Klára*, a forrásszövegeket gondozta: *Papp Klára és Tóth Orsolya*, Jósika Antalnak a katolikusokról szóló, latin nyelvű írását átírta és a szöveget fordította: *Tóth Orsolya*, Debrecen, 2015.
20. *Ifj. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA” II. ADATTÁR ZEMPLÉN MEGYE 18. SZÁZADVÉGI TÖRTÉNETÉHEZ. Debrecen, 2015.
21. *Orosz István*: A FÖNIX ÉS A BÁRÁNY VÁROSA. Debrecen, 2015.
22. A „NAGY HÁBORÚ” ÉS EMLÉKEZETE. Szerk. *Püski Levente és Kerepeszki Róbert*, Debrecen, 2015.
23. KATOLIKUS ÚJJÁSZÜLETÉS DEBRECENBEN. Szerk. *Orosz István és Papp Klára*, Debrecen, 2015.
24. *Papp Imre*: AGRÁR- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A 18. SZÁZADI FRANCIAORSZÁGRÓL. Szerk. *Bárány Attila, Györkös Attila és Jakab Melinda*, Debrecen, 2016.
25. MENEKÜLTEK, MIGRÁNSOK, ÚJ HAZÁT KERESŐK. Szerk. *Papp Klára és Kerepeszki Róbert*, Debrecen, 2016.
26. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI-KÖZÉLETI KAPCSOLATAI ÉS SZEREPVÁLLALÁSA. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente és Novák Ádám*, Debrecen, 2019.
27. FÖLDVÁRY LÁSZLÓ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS HADINAPLÓJA. Szerk. *Barta Róbert és Takács Bálint*, Debrecen, 2020.
28. *Anssi Halmesvirta*: A SZABADSÁG KESKENY ÖSVÉNYE. BIBÓ ISTVÁN KÖZÖSSÉGI MORALIZMUSA. Fordította: *Barta Máté*. Debrecen, 2020.
29. KULTÚRA, MŰVELŐDÉS, AGRÁRIUM. TANULMÁNYOK IFJ. BARTA JÁNOS 80. SZÜLETÉSNAPIJÁRA. Szerk. *Kerepeszki Róbert és Pallai László*, Debrecen, 2020.